

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LIX

Sa. 226

Aralık 1995

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 6

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
KURHAN, MÜRÜVVET : İmparatorluk Tanrısı Amon	449
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Olympos Dağı Eteklerindeki Prusa (Bursa) Sikkesindeki Therme ile İlişkili Olarak (4 resim ile birlikte) ...	583
ARSLAN, MELİH : Brockage Sikkeler (4 levha ile birlikte)	585
ERKANAL, Prof. Dr. ARMAĞAN: Bir Kült Kabı Üzerine Düşünceler I (2 levha ile birlikte)	593
———— : Gendanken zu einem Kultgefaess	601
AKTAN, Doç. Dr. ALİ : Bahrî Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı ..	605
AKKUŞ, Doç. Dr. MEHMET : Şâir Hatîbî ve <i>Tezkire-i Şu'ara-yı Bağdad'ı</i> ...	621
TIZLAK, Yrd. Doç. Dr. FAHRETTİN : Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır	643
İPEK, Yrd. Doç. Dr. NEDİM: Churchill Vak'ası (1836) (1 belge ile birlikte) ..	661
ŞENTÜRK, Yrd. Doç. Dr. M. HÜDAİ : Tuna Vilâyetinin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha	715
ÖZDEMİR, Yrd. Doç. Dr. RİFAT : Harput ve Çemişgezek'te Askerî Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1890-1919)	739
Çeviriler :	
ELIADE, MIRCAE (Çev. : AYDIN, MEHMET) : 1912 - 1962 Arası Batı'da Dinler Tarihi Çalışmaları	837
Kitap Tanıtma :	
ARMAOĞLU, Prof. Dr. FAHİR : Dr. M. Cosmas Megalommatıs : <i>Turkish Greek Relations and the Balkans - A Historian's Evaluation of Today's Problems</i>	863
MERÇİL, Prof. Dr. ERDOĞAN : Niketas Khoniates (Çev. : Prof. Dr. FİKRET İŞILTAN) : <i>Historia</i> (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri). ..	865
1995 Yılı'nın Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler ..	867

BELLETEN

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt: LIX

Aralık 1995

Sayı: 226

İMPARATORLUK TANRISI AMON

MÜRÜVVET KURHAN*

Tanrı Amon, Ptah ve Rê'den sonra imparatorluk tanrılarının üçüncüsü ve sonuncusudur. Amon, Eski İmparatorluk devrinde ülke çapında fazla tanınmayan bir tanrıydı. V. Hanedan'dan firavun Unas'ın (M.Ö. 2550-2500) mezarındaki Piramit Metinleri'nde tanrı Amon veya Amen ve eşi tanrıça Amonet'in isimleri¹ Başlangıç tanrıları olarak geçmekle birlikte, konumu itibarıyla ikinci derecede öneme haiz bir tanrı görünümündedir. VI. Hanedan firavunlarından I. Pepi (M.Ö. 2292-2260) devrinde ise Amon "Teb senyörü"² olarak anılmaktadır. Bununla beraber, Amon kültürünün Teb'deki başlangıcı tam olarak net değildir, ve Teb şehrinin adı tanrı Amon'la veya ondan önce Uast, yani asa'nın şehri, kraliyet asası veya tanrı Amon'un diğer bölgesel tanrılardan üstünlüğünün bir sembolü olarak geçmektedir³. Eski İmparatorluk devri sonunda yaşanan karışıklıklar devrinden sonra ilk geçiş döneminde (M.Ö. 2280-2080) Mısır pek çok prensliklere bölünmüş durumdayken ve başta Rê olmak üzere tanrılarının dünyanın düzenini sağlayamadıkları düşüncesi hakimken ve bir dinî karmaşa yaşanırken, Uast (sceptre: yunanca skēptron, latince sceptrum) kökenli olan ve diğer bir bölgesel tanrı Montu veya Mentu'ya da tapan I. Antef'le başlayan XI. Hanedan firavunlarının Teb'de⁴ idareyi kurmalarıyla (M.Ö. 2080) tanrı Amon, Yukarı Mısır'da, Hanedan tanrısı pozisyonuna getirilmiştir; ama bunun için de bu hanedan firavunları, ilk

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, vol. II, New York, 1969, s. 1.

² François Daumas, *La Civilisation de l'Égypte pharaonique*, Paris, 1965, s. 307.

³ Alexandre Moret, *Le Nil et la Civilisation égyptienne*, Paris, 1929, s. 283. Teb şehrinin esas adının Apt olduğu ve bu adın şehrin koruyucu tanrıçası Apt'ten geldiği, daha sonraları dışı özelliğini belirtmek için T artikelinin ilavesiyle Kıpti şekli Tap veya Teb olduğu ifade edilmektedir. E. A. Wallis Budge, a.g.e., vol. II., s. 3.

⁴ Barbara Watterson, *The Gods of ancient Egypt*, London, 1984, s. 138.

sahhada, güneyde siyasî ve dinî birliği kurmak⁵, dolayısıyla iktidarlarını genişletmek amacıyla tanrı Amon'u Yukarı Mısır'ın bölgesel tanrıları olan ve Teb'den önce Yukarı Mısır'ın başkenti Per Mentu (yunanca Hermonthis)'da tapılan tanrı Montu⁶ ve Koptos'un yerel tanrısı Min'le⁷ özdeşleştirmişler ve Hermopolis'te tapılan tanrı Thot'la ilgili ve tanrı Amon'un da bir üyesi olduğu ilahiyatı kabul etmişlerdir. Böylece tanrı Montu'nun başındaki iki devekuşu tüyünden oluşan uzun tacı ve yeryüzündeki kutsal hayvanı koç ile tanrı Min'in simgesi marul ve belirgin erkeklik organı, ayrıca Min'in gemiyle Nil'de yaptığı yıllık gezinti töreni tanrı Amon'a maledilmiştir⁸.

⁵ XI. Hanedan, Teb'den itibaren Yukarı Mısır'da siyasi birliği kurma girişimlerini yine güneyde IX ve X. Hanedanının başkenti Herakleopolis'e karşı sürdürdüğü savaşlar veya bölgedeki Hermopolis ve Koptos gibi bazı vilayetlerle yaptığı ittifaklar sayesinde gerçekleştirmiştir. (Alexandre Moret, *Histoire ancienne*, tome I, Paris, 1929, s. 436-438).

⁶ A. Eggebrecht, *L'Égypte ancienne*, Paris, 1988, s. 256.

Montu (Mentu): Esas kült merkezi Yukarı Mısır'da Per Mentu (yunanca Hermonthis)'dur ve Mentu'nun malikânesi anlamına gelmektedir. Per Mentu, Güneyin Heliopolis'i anlamına da gelen ve tanrı Rê'nin güneydeki kült merkezi olarak sayılan Annu Rest olarak da geçmektedir. Bundan başka Montu'nun, Teb, Kuzeyin Annu'su (Heliopolis), Cerjet (Edfu), Dendera ve Libya dağlarında da kült merkezleri bulunmaktaydı. Bazı yerlerde "Kudretli Boğa" olarak anılan Montu, Hanedan öncesi devirlerden itibaren düşmanla savaşan, kuvveti ve kudretinin ifadesini kızgın boğada bulan tanrıdır, savaş tanrısıdır. Şahin şeklinde de temsil edilen tanrı Montu'nun ilk olarak belirmesi VI. Hanedan devri sonuna (I. Pepi, M.Ö. 2292-2260) rastlamaktadır. XI. Hanedan Teb'de idaresini kurduğunda Montu diğer tanrıların üstünde bir pozisyona sahipti (Erik Hornung, *Les Dieux de l'Égypte*, Paris, 1986, s. 61-62). Kanımızca, iktidarlarını sağlamlaştırma Montu'nun himayesine ihtiyacı olan XI. Hanedan firavunlarının pek çoğu Montuhotep (Mentuhotep=Montu hoşnuttur) kraliyet adını almışlardır. Tanrı Montu bu dönemde veya daha önceleri halâ geçerliliği devam eden tanrı Rê ile özdeşleştirilmiş, Montu-Rê olarak adlandırılmış, böylece güneş tanrısının düşmanlarına karşı savaşan güneşin tahribedici ateşini temsil ettiği gibi tanrı Rê'nin bir görüntüsü olarak da kabul edilmiştir (E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, s. 24). Dolayısıyla Montu-Rê ile özdeşleştirilen ve henüz Amon-Rê ilan edilmeyen tanrı Amon'a Montu'da bulunan Rê'nin özellikleri de mal edilmiş bulunmaktadır. Tanrı Montu, başında güneş diski ve kobra ile birlikte iki uzun tüylü bir taç olan, sağ elinde hayat işareti Anh, sol elinde tanrı asası bulunan şahin başlı bir insanla temsil edilmiştir.

⁷ Min veya Amsu: Yukarı Mısır'da Gebtiyu (yunanca Koptos) ve Apu (yunanca Panopolis)'nun yerel tanrısıdır. Verimlilik, fırtına ve çiy ile ilgili bir tanrı olarak yağmurlarla çöle bile verimlilik veren bir tanrı olduğuna inanılıyordu. Yukarı Mısır'da Nil'in doğusundaki çöllerde yolların koruyucusudur. Simgesi yıldırım, kutsal hayvanı öküz ve gözde bitkisi maruldur. Ayrıca doğurganlıkla ilgili bir tanrı olduğu için erkeklik organı belirgin bir insan şeklinde gösterilmiştir. Yunan tanrısı Pan ile benzerlikleri görüldüğü için Apu, Yunanlılar tarafından Panopolis olarak adlandırılmıştır. XI. Hanedan devrinde tanrı Rê ile özdeşleştirilmiş ve Min-Rê olarak adlandırılmıştır (Guy et M.F. Ratchet, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris 1968, s. 162).

⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 438.

XI. Hanedandan IV. Montuhotep'le tüm Mısır'da siyasî birlik kurulmuş ve Teb şehrinde tanrı Amon adına Karnak tapınağının inşası başlatılmıştır. Hanedanın son firavunu V. Montuhotep Mısır'ın sınırlarının genişlemesi siyasetini gütmüştür. Bu firavunun baş veziri M.Ö. 2000'de firavunu idareden düşürerek kendini firavun ilan etmiş, esas adı Henu iken tanrı Amon'a bağlılığını ifade etmek için Hermopolis ilahiyatının resmî cümlesi "Amen-em-hat" (Amon öndedir, Amon rehberdir)'ı kraliyet ismi olarak almış⁹ ve XII. Hanedanı kurmuştur. I. Amenemhat, her ne kadar Het-Amon (Amon'un Şatosu) Niut-Amon (Amon'un Şehri)¹⁰ olarak da adlandırılan Teb şehrini terk ederek daha merkezî gördüğü, bugün Lişt adıyla bilinen İti-Taui'yi (iki ülkenin fatihi) başkent olarak seçmişse de Teb hem güney vilayetlerinin idarî merkezi, hem de dinî merkez olarak kalmıştır. XII. Hanedan'la tüm Mısır'da tam anlamıyla siyasî birlik sağlanmış, bu defa din adamları, ülke çapında dinî birliği de sağlamak ve tanrı Amon'u, millî bir tanrı haline getirmek, dahası evrenselleştirmek amacıyla Eski İmparatorluk devrinde tanrı Rê örneğinde de görüldüğü gibi, hâlâ Delta bölgesinde etkinliği süren Rê'nin bütün özelliklerini Amon'un benliğinde toplayarak tanrılarını Amon-Rê adı altında ilân etmişlerdir. Bunun sonucu olarak ta Heliopolis ilahiyatını Amon'a maletmişlerdir¹¹. Bu sayede, V. Hanedandan itibaren firavunların tanrı Rê'den geldikleri, onun oğlu olduklarının kabul edilmesi gibi, bundan böyle Amon-Rê'nin de firavunların kutsal babası olduğu öne sürülmüş, tanrı Rê yüce tanrı vasfını yitirmiş, yerini Amon almıştır. Amon-Rê olarak güneş tanrısının tüm özelliklerini alan Amon, bundan sonra, "Amon-Rê nesu neteru" (Amon-Rê tanrılarının senyörü) pozisyonuna da yükselmiştir¹². Ayrıca Amon'un her şekle girebileceği, dolayısıyla tüm diğer tanrılarının onun farklı görünümü oldukları da belirtilmiştir. Nasıl ki firavun Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı ise o da "İki Ülke Tahtlarının (Neus Taut) Senyörü" ilan edilmiş¹³, yani

⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 438.

¹⁰ Guy et M.E. Racht, *a.g.e.*, s. 245.

¹¹ Aslında tanrı Rê'nin özelliğinde hiç bir değişiklik yapılmamış, bölgesel tanrı özelliği devam etmiştir, sadece imparatorluk tanrısı sıfatını kaybetmiştir (A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256). Bunun yanında, Orta İmparatorluk devrine ait olan "İki Yolun Kitabı" adlı dinî yazıtta büyüsel bir formülle güneş tanrısı Rê'nin ölebileceği ifade edilmiş (Leonard H. Lesko, *The Ancient Egyptian Book of Two Ways*, Berkeley, 1972, s. 109), belki de bu şekilde Amon'un imparatorluk tanrısı olarak kabullenilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

¹² Bu ünvan ilk olarak XII. Hanedandan I. Amenemhat'ın oğlu I. Sezostris devrinde (M.Ö. 1970) ilk şeklini alan Karnak'ta geçmektedir (George Hart, *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London, 1986, s. 6).

¹³ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 282.

tanrı-kral olmuştur. Bu devirden itibaren, Amon ilâhî üstünlüğünün yanısıra, siyasi rolü olan bir tanrı olarak görülmüş ve merkezîyetçiliğin, büyük bir devlet kavramının ve yayılcı siyasetin simgesi haline gelmiştir¹⁴. Tanrı Amon-Rê'nin dinî ve siyasi üstünlüğünü I. Amenemhat, bugün Karnak adıyla anılan ve daha önceleri başlatılmış olan İpet-sut¹⁵ Amon tapınağını yaptırarak vurgulamış, hatta burada pembe granitten diktirdiği dikili taşta oranın "Başlangıç tepesi" olduğunu, yani Amon'un evreni yarattığı yer olduğunu belirtmiştir¹⁶. İlahiyat bakımından tanrı Amon'un yaratıcı tanrı olarak adı Hermopolis Magna'nın yerel tanrısı Thot'un¹⁷ Sekizli tanrılar (mısırca Hmenu, Yunanca Ogdoa) kozmogonisine bağlı olarak geçmektedir. Bu kozmogoniye göre tanrısız zekâyı ve kutsal kelâmı temsil eden Thot,¹⁸ varlıkları ve yaşayan herşeyi Sekizli tanrılar (Ogdoa) vasıtasıyla yaşama getirmiştir¹⁹. Bu ilk sekiz tanrı, Başlangıç Ummanında beliren bir tepe üzerinde bulunuyorlardı. Her bir çifti bir dişi ve bir erkek unsurdan oluşan Sekizli tanrılar grubu dört çift tanrıdan müteşekkildi. Bunlar, sonsuz mekânı kaplayan sıvı unsurun cisimlenmiş şekli Nun ve dişi ögesi Nunet, zamanın sonsuzlu-

¹⁴ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁵ İpet-sut veya İpet-esut olarak geçen Amon tapınağının adı "en seçkin yer" (Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 139) anlamına geldiği ifade edildiği gibi "yerleri belirleyen" yani "onları listesinde teyideden" anlamında olduğu ve tanrı Amon-Rê'ye ait tapınağın tümünü belirlediği, tapınak için İpet-sut kelimesinin kullanılmasının I. Sezostris (M.Ö. 1970-1938/28) devrine kadar çıktığı da belirtilmektedir (Paul Barguet, *Le Temple d'Amon-Rê à Karnak, Le Caire, 1962*, s. 1-2). Yine Barguet'ye göre III. Tutmozis'in yaptırdığı Ah-Mennu (en kutsal yer) bölümünde bulunan odalardan biri "Ataların Odası" olarak adlandırılmış ve burada ilk isim olarak Eski İmparatorluk IV. Hanedanının kurucusu Snefru'dan söz edilmiştir. O halde tanrı Amon, Eski İmparatorluk devrinde, belki de daha önceleri tapılan bir tanrıydı ve onunla birlikte tanrı Montu'ya da tapılmaktaydı. Zaten, ilk bakışta Karnak'ta merkezde Amon-Rê, kuzeyde Amon-Rê-Montu, güneyde tanrıça Mut'a ait tapınak ve şapelleri içeren kompleksler olmak üzere üç merkezî bölme görmek mümkündür (Paul Barguet, *a.g.e.*, s. 2-3).

¹⁶ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 443.

¹⁷ Thot: Çok eski devirlerden beri tapınılan ve Hermopolis Magna'nın yerel tanrısı olan Thot ay tanrısıdır, kelaynak kuşuyla veya bu kuş başlı insanla temsil edilmiştir. Diğer bölgesel tanrılar gibi tanrı Thot'un da yaratıcı bir tanrı olduğu öne sürülmüş ve Ogdoa (Sekizli tanrılar) kozmogonisi Thot din adamları tarafından ortaya konmuştur. Yaratıcı tanrı olarak Thot bir şebek şeklinde de temsil edilmiştir. Yazının tanrıçası Şesat'ın eşi olarak ta gösterilen Thot yazının tanrısı, yazıcıların senyörü, tanrılarının müşaviri, hatta tanrılar arası anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapan tanrı olarak kabul edilmiştir. Ay tanrısı olarak takvimin yaratıcısıdır. Thot'un kült merkezi Yukarı Mısır'daki Hermopolis'in mısırca adı, ilahiyatında geçen sekiz tanrıya (Hmenu) atfen "Hemnu" (Sekizlerin Şehri) olarak geçmektedir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 124, 247, 248; François Daumas, *a.g.e.*, 642).

¹⁸ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 443.

¹⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 303.

ğunun sembolü Hehu ve dişi ögesi Hehet, kaostaki karanlıkları simgeleyen Keku ve Keket ve nihayet sıvı unsurun içerdiği gizli kutsal gücü benliklerinde taşıyan Amon ve Amonet'tir. İşte, sonsuz, ebedî karanlık olan bu görünüm canlanmaya başladığında, bu ilk sekiz tanrı ve tanrıça, bir gün, yaratma işlemine koyulmuşlar, bunun için buldukları tepe (Tatenen) üzerinde bir yumurtayı biçimlendirmişler ve ışık saçan güneş (Rê) yumurtanın kabuğunu kırarak yükselmiştir²⁰. Böylece, nurun var olmasıyla varlıklar ve onların yaşamı için gerekli herşey yaratılmış oldu. Tanrı Amon için ikinci derece bir pozisyonu kabul etmeyen Teb din adamları bu kozmogoniyi tanrılarına uyarlamışlar ve Teb kozmogonisini oluşturmuşlardır. Buna göre "Amon nilüferden çıkan bir güneş gibi belirmiştir"²¹. Kanımızca, daha sonraları ise Karnak'ta tanrı Honsu tapınağının kabartma ve yazıtlarındaki²² kuramları ortaya koymuşlardır. Bu kuramlar bize Teb yaratıcılık versiyonu ile Hermopolis Ogdoa'sı hatta Memfis'in yaratıcı tanrısı Ptah ile bağlantılı olduğunu göstermektedir:

"Amon-Rê tarafından söylenen sözler, tanrıların kralı, tanrıların şefi, yüce tanrı, yerin, göğün, öteki dünyanın, suların, dağların senyörü, Kematef yılanının ulu ruhu... yaşayan her şeyi vücuda getiren yumurtanın babası ve anası, tanrıları yaratan gizli (tanrı), spermiyle toprağı şekillendiren, Ceme'de kabristandaki mezar odasında Ogdoa'nın babalarının babası, tohumla dolu bu yeri Nun'da yaratan... İlk zamanın tohumu, ilk zamanların menşei... Dünya varoldu, gök, bir şahin yumurtası gibi bir yumurta bıraktı. Bu dünya.... yüzü gibiydi. Böylece ikinci yılan yaşama geldi...."²³.

²⁰ Aslında Thot'un yaratıcılığıyla ilgili bu kozmogoni çok eski devirlerden beri varolmakla birlikte bugüne kadar gelebileni geç dönemlerdeki Ptolemeler devrine aittir (Claire Lalouette, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 35-36).

²¹ Christian Jacq, *Pouvoir et Sagesse selon l'Egypte ancienne*, Paris, 1981, s. 77-78

²² Tanrı Honsu kozmogonisiyle ilgili Karnak'ta Honsu tapınağındaki kabartma ve yazıtlar Ptolemeler devrine ait olmakla birlikte çok eski devirlerdeki dinî düşünceleri yansıtmaları bakımından önemlidir.

²³ Tanrı Amon için Ogdoa'da ikinci sıra bir konumu kabul etmeyen Teb din adamları Amon'un bir şekli olarak, "zamanını tamamlayan" şeklinde tanımlanan yılan Kematef'i tahayyül etmişler ve bu yılanın Amon'un bir diğer şekli olup ta Ogdoa'yı yaratacak olan yılan İrta'yı öldükten sonra öldüğünü öne sürmüşlerdir. O halde yılan Kematef, Başlangıç tanrısı Karnak Amon'unu temsil etmiş, İrta ise Luksor'daki erkeklik organı belirgin Amon'u ifade etmiştir. Bu şekilde, din adamları Teb'i Ogdoa (Sekizli tanrılar)'nın merkezi olarak görmüşlerdir. Sekizli tanrıların yaratma işlemini gerçekleştirmek üzere Hermopolis'e gittikleri ve oradan tanrı Amon'un ilk olarak varolduğu Medinet Habu'daki Ceme tepesinin üzerinde ölmek için Teb'e döndükleri fikrini geliştirmişlerdir (Guy et M. F. Rachet, a.g.e., s. 185).

Amon, Ptah olarak söylenen adıyla Nun'dan çıkan yumurtayı yarattı... Nenu tanrıçaları ve Heh tanrılarının Ptah'ı olarak (yaratıcısı gibi) yeri ve göğü yarattı. Onu (yumurta) Cenene'de (Ptah'ın Memfis'teki bir tapınağının yeri) yaratılan bu yerdeki gölde yaptı ve fişkırttı.... Onun altında, her zaman olduğu gibi "tohum tanesi" adıyla çıktı. (Amon) yumurtayı döledi ve ondan Ogdoa bölgesinde (Hermopolis) Sekizler dünyaya geldiler... Honsu şekliyle Teb'e doğru seyretti (hns). Seldeki suda boğazını temizledi. Böylece, Teb'de tohumdaki muhteşem varlık, Teb'deki Yüce Honsu adıyla varoldu... Böylece "tohum tanesi"nin ortasında Nunet adıyla yüce Hathor yaşama geldi. O zaman, (Amon) vücudunu onun üzerine koydu ve tanrılarının babası Ptah gibi onu açtı (pth). Bu şekilde, her birine birer eş olmak üzere Dört erkekten oluşan Ogdoa yaşama geldi... Onlar Tanen'in²⁴ erkekleri ve hanımlarıdır²⁵.

Tanrı Amon varolmaya devam ettiği müddetçe tanrının yaratıcılıkla ilgili bu kozmogonisi aynen sürdürülmüştür. Burada, tanrı Amon, Ogdoa tanrılarının babalarının babası olduğu kabul edildiği gibi Ptah ve Honsu da yüce tanrının birer parçası hatta kendisi olarak görülmüştür. Aynı şekilde Başlangıç Ummanı'nın dişi bir ögesi olan Nunet, Hathor adıyla tanrı Amon tarafından yaratılmış ve Amon'un Hathor'la birlikteliğinden Sekizli tanrılarının dünyaya gelmeleri sağlanmış olduğu ifade edilerek karmaşık bir yaratıcılık şekli ortaya atılmış olmaktadır.

Amon isminin eski bir Libya kelimesi olan Aman (su) kelimesinden gelebileceği düşünülmeyle beraber²⁶, tanrı Amon'un yalın olarak adı Amen (saklamak, gizlemek) fiilinden gelmekte, rüzgarlar, esintiler tanrısı olarak gizli, görünmez, görülmeyen, görülemeyen anlamını taşımaktadır. Zaten başlangıçtan itibaren hareket halinde hava veya canlandıran nefestir²⁷. Bu yüzden insanoğlu tarafından anlaşılması, tahayyül edilmesi zor bir tanrıdır. Zamanla firavun olacak çocuğa ve tanrıça İzis'in canlandırmak için, kötü kardeşi Seth tarafından öldürülen kocası Oziris'in cesedine hayatı nefesi veren tanrı olmuştur²⁸. O halde, din adamları, Amon'un sırasıyla rüzgar, ruh, can, evreni canlandıran hayatı nefes, hatta Başlangıç selülü olduğunu öne

²⁴ Tatenen olarak adlandırılan bir yer tanrısıdır ve Yeni İmparatorluk devrinden itibaren Ptah'la özdeşleştirilmiştir.

²⁵ Leonard H. Lesko, *Ancient Egyptian Cosmogonies and Cosmology*, Religion in ancient Egypt, ed. Byron E. Shafer, New York, 1991, s. 105-106.

²⁶ George Hart, a.g.e., s. 5.

²⁷ Erik Hornung a.g.e., s. 67.

²⁸ François Daumas, a.g.e., s. 300.

sürmüşler ve onun Başlangıç tanrılarını da yaşama getirdiğini ileri sürerek Başlangıç tanrısı olarak ilan etmişlerdir. Tanrı Amon'un yaratıcı tanrı olarak büyük tanrılar arasında yer almasıyla ve gittikçe öneminin artmasıyla, Amon, ilahilerinde de görülebileceği üzere varolan herşeyi yaratan gizli yaratıcı gücü temsil etmeye başlamış, bu yüzden “çocuklarına (insanlara) görünmeyen” şeklinde veya “tanrılardan ve insanlardan gizli” olduğu ifade edilmiştir. Aslında özelliklerini aldığı tanrı Rê gibi gözle görülebilen, tecellisi olmayan bir tanrıdır. Ptolemeler devirlerine doğru Amen isminin “Men” köküyle bağlantılı olduğu ve “sürekli” yani ebedî olduğu kabul edilmiştir²⁹.

Tanrı Amon'un yeryüzündeki kutsal hayvanları koç ve Nil kazıdır. Tanrı Montu'dan aldığı erkeklik ve kavgacı, hatta savaşçı özelliğe sahip olan koç, aynı zamanda, verimliliği temsil etmekteydi. Amon'un Nil'de yılda bir defa tur attığı geminin burun kısmında koç bulunmaktaydı ve Karnak mabedine götürülen yolun iki tarafında yaptırılan koç başlı, aslan vücutlu sfenskler yüce tanrının cisimlenmiş şekliydi³⁰. Tanrı Amon'un diğer bir simgesi Nil kazıdır. Din adamları Nil kazının Başlangıç yumurtasını yumurtladığını ve oradan da güneşin çıkıp yükseldiğini ileri sürmüşlerdir³¹.

Başlangıçta, rüzgarlar ve esintiler tanrısı olan tanrı Amon, Montu, Min, Rê gibi tanrılarla özdeşleştirildikten sonra zaman içinde ilavelerle çeşitli isimleri taşıyan birtakım şekiller altında gösterilmiştir³².

- Tanrı Amon'un en çok görülen şekli, başında güneş diskiyle birlikte uzun iki deve kuşu tüyünden oluşan taçlı, tanrılara has ucu kıvrık sakalı olan, sağ elinde hayat sembolü Anh'ı, sol elinde tanrı asası taşıyan firavun gibi giyimli bir insanla temsil edilmesidir.

²⁹ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II, s. 2.

³⁰ Koç başlı aslan vücutlu sfensklerin herbirinin ön ayaklarının arasında yüce tanrının yeryüzündeki görüntüsü sayılan firavunların heykelleri bulunmaktadır. Büyük bir ihtimalle Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedandan IV. Tutmozis devrinde başlatılan bu tip sfenskler III. Amenhotep devrinde yaygınlaşmıştır. Bu sfenskler Gize piramitlerinin yanbaşıda bulunan ve tanrı Rê-Horakti'yi temsil eden büyük sfenskle tanrı Amon'u temsil eden koç başının bir karışımıdır (*Connaissance des Arts, III., Amenofis, numéro hors série, Paris, 1993, s. 38*) ve tanrı Amon ve Rê özdeşleşmişliğinin en güzel kanıtıdır.

³¹ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

³² Tanrı Amon, bir taraftan, başlangıçta yukarıda adı geçen tanrılarla özdeşleşirken, diğer yandan Orta İmparatorluk devrinde tanrı Rê ile özdeşleştirilen Oziris, Sobek, Knum gibi tanrılarının da Rê dolayısıyla özelliklerini almış oluyordu. Sanki bütün tanrılar onun bir parçası olmuş oluyordu. Hatta öyle ki, tanrı Rê'ye eş olarak gösterilen Hathor da diğer tanrıçalarla özdeşleşmiş (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 442) ve Amon'la bağlantısı olan bir tanrıça olmuştur.

- Bazan sağ elinde Anh işareti yerine savaş palası Hepeş'i tutan bir insanla temsil edilmiş, tanrının firavunlara, savaşlarda, zafer vadeden yönü vurgulanmış³³, tanrı Montu'nun savaşçı özellikleri bu şekilde Amon'a male edilmiştir.

- Bir diğer Amon şekli Amon-Kematef'tir. Eski bir yılan tanrıyla özdeşleşmiş şeklidir ve adı "vaktini tamamlayan" anlamına gelmektedir. Bir yılanın derisini değiştirip yenilenmesi gibi, başka bir hayat devresinde kendini yenileyen şekilde yorumlanabilir; o halde bu şekliyle sonsuzluğu ifade etmektedir³⁴. Bir yılan tanrı olarak ortaya çıkan Amon-Kematef için Teb'de iki boyutlu bir çeşit kısa yılanın kutsal sayılıp, öldüğünde mumyalandığı ve tapınağa gömüldüğü Herodot tarafından aktarılmıştır³⁵. Kanımızca Amon-Kematef, üzerinde yılanla çevrili bir güneş diski bulunan şahin başlı bir insanla da veya Teb'deki Amon-Rê-Atum olarak üç büyük tanrıyı ifade eden ve başında yılanla çevrili bir güneş diski bulunan insanla temsil edilmiştir. Bu şekliyle yaratıcı tanrı özelliği vurgulandığı gibi Heliopolis ve Teb'in tanrısı olduğu ifade edilmiştir³⁶.

- Diğer taraftan pek çok kabartmalarda Amon-Rê, "Teb'de oturan, ufukta beliren yüce tanrı", "İki Ülke tahtlarının senyörü" veya "Ta-Kenset'in (Nubya) idarecisi, İki Ülke tahtlarının senyörü" olarak üzerinde kobra yılanıyla çevrili diskle birlikte iki uzun tüylü taç bulunan koç başlı bir insan şeklinde de gösterilmiş, bu şekliyle idareye gelecek firavunları tayin eden tanrı olduğu belirtilmiştir³⁷.

- Tanrı Amon, tanrı Amsu veya Min'in belirgin erkeklik organını havi vücuduyla da temsil edilmiştir. Amon-Min'in ortak özelliğini ifade eden Amon'un bu şekli Amon-Kamutef³⁸ olarak adlandırılmıştır ve "Anasının öküzü" anlamına gelmektedir³⁹. Bundan Amon'un kendi kendini yarattığı, hatta babasız dünyaya geldiği için Rê'nin tanrıça Nut'u dölediği gibi onun da bir gök ineği olan annesi Nut'u dölediği ve bir sonraki günkü güneşin

³³ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 16.

³⁴ George Hart, *a.g.e.*, s. 15.

³⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1973, s. 123.

³⁶ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 17.

³⁷ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 17.

³⁸ Orta İmparatorluk XII. Hanedandan I. Sezostris devrinde Karnak tapınağının hemen yanındaki küçük Beyaz Şapel Amon-Kamutef adına yaptırılmış ve tanrı Amon tanrı Min görüntüsüyle aksettirilmiştir (François Daumas, *a.g.e.*, resim 148, s. 440).

³⁹ George Hart, *a.g.e.*, s. 16.

doğmasını sağladığı anlaşılmaktadır. Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedandan II. Amenhotep devrinde (M.Ö. 1450-1425) yazılan Amon-Rê ilahilerinde Min-Amon olarak yüce tanrının bütün tanrıların şefi olduğu gibi insanları, hayvanları ve onlara gerekli şeyleri de yaratanın o olduğu ve bu şekilde Karnak'a başkanlık eden tanrı olduğu, hatta Min-Amon ikilisinin, benliklerinde, tanrı Rê'nin zamanla ilgili özelliklerini de taşıdıkları ifade edilmiştir:

"Amon-Rê'ye tapmak.

Bütün tanrıların şefi, Heliopolis'in merkezindeki öküz,

Bütün sürü hayvanlarına olduğu gibi aleve hayat veren,

Sevilen ve mükemmel tanrı,

Selam sana, İki Ülke'nin tahtlarının senyörü Amon-Rê,

Karnak'a başkanlık eden, tarlalarına hakim olan anasının öküzü,

.....

Ennea'nın mükemmel öküzü ve bütün tanrıların başı,

.....

İnsanları şekillendiren, sürü hayvanlarının yaratıcısı,

Varolan herşeyin efendisi ve hayatî bitkilerin yaratıcısı,

.....

Dikkatli ve başarılı ey! Min-Amon,

Ebedi zamanın efendisi, sonsuz zamanın yaratıcısı"⁴⁰

- Tanrı Amon, güneş diski, tüyler ve boynuzlardan oluşan bir taç taşıyan timsah başlı bir insanla da gösterilmiştir. Bu şekliyle de "Rê'nin hayatının ve Atum'un yıllarının düzenleyicisi" olarak geçmekte⁴¹ ve böylece tanrı Amon'un milyonlarca yılın düzenleyicisi, idarecisi, dahası insanların hayat sürelerinin belirleyicisi olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca tanrı Amon, Sobek-Rê olarak Rê ile özdeşleşmiş olan timsah tanrı Sobek'in özelliklerini de yüklenmiş olmaktadır.

Görüldüğü üzere, I. Amenemhat'la başlayan XII. Hanedan devrinde tanrı Amon diğer tanrılarla özdeşleştirmelerle ülke çapında üstün bir pozisyona getirilmiştir. Tanrı Amon, kült merkezi İpet-sut (Karnak)'tan itibaren tüm Mısır'a hakim durumdadır. Bundan böyle yapılan her şey, atılan her adım yüce tanrı adına yapılmıştır.

⁴⁰ Claire Laloutte, *a.g.e.*, s. 120-121.

⁴¹ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 18.

XIII. Hanedanla birlikte Mısır tekrar bir karışıklık devri yaşamış, pek çok bölgesel krallıklara ayrılmış ve yabancı istilalara elverişli bir durum arz etmiştir. Bu yüzden Suriye (Haru) ve Kenan ülkesi (Kinakki) gibi Mısır'ın kuzey doğusundaki bölgelere de hakim olan ve M.Ö. 1750'den itibaren Delta bölgesine nüfuz etmeye başlayan, Mısırlıların Heka Hasut (Yabancı ülkelerin şefleri) olarak adlandırdıkları Hiksoslar⁴² Mısır'ın en zengin bölgesi olan Aşağı Mısır'a yerleşerek Avaris'i başkent olarak seçmişlerdir. (M.Ö. 1730). Bununla birlikte, tüm Mısır'a hakim olup olmadıkları bilinmemekle beraber Yukarı Mısır'ı vergiye bağlamışlardı⁴³. 150 yıl boyunca (M.Ö. 1730-1580) Mısır'da hakimiyetlerini sürdüren Hiksoslar Mısır halkını elde tutabilmek için Mısır'ın baş tanrılarında birini resmi tanrı olarak seçeceklerine, zamanla kendi savaş tanrıları Teşub'a benzerliğiyle tanınan ve Mısır'a medeniyeti getiren tanrı Oziris'i kateden kötü tanrı Seth'i yüceltmişlerdi. Tanrı Seth, asırlar boyu Mısır'ın birliğini tehdit eden tanrı olarak görüldüğünden Hiksosların ülkeden çıkarılması dinî bir görev olarak kabul edilmiştir⁴⁴. İşte bu şekilde, ilk önce XVII. Hanedan firavunları⁴⁵ bağımsızlık hareketini başlatmışlardır ama, sonunda XVIII. Hanedanın kurucusu ve Yeni İmparatorluk devrini başlatan I. Ahmozis, tanrı Amon'un önderliğinde, ondan aldığı güçle ve onun lütfuyla, Hiksosları bozguna uğraup ülkeden çıkarmayı başarmış ve yeniden İki Ülkenin (Aşağı ve Yukarı Mısır) birliğini sağlamış; tanrı Amon'un kült merkezinin bulunduğu Teb şehri tekrar başkent olmuştur. Firavun I. Ahmozis'le başlamak üzere XVIII. Hanedan firavunlarından sırasıyla I. Amenhotep, I. Tutmozis, II. Tutmozis, özellikle III. Tutmozis ve II. Amenhotep devirlerinde yapılan seferlerle Mısır'ın sınırları, kuzey doğuda Fırat ve onun kolu Habur nehirleri arasında bulunan Naharina'ya kadar, güneyde ise tüm Nubya (Sudan) ülkesi dahi olmak üzere, önemli ölçüde genişlemiş⁴⁶, Mısır büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. İşte firavunla-

⁴² Guy et M. F. Rachet, *a.g.e.*, s. 129.

⁴³ Luksor'un güneyinde Gebelayn'da, İtyan ve Apofis gibi Hiksos krallarının adına kazanmış taşların bulunması en azından bazılarının tüm Mısır'a hakimiyetlerini genişlettikleri inübanı da yaratmaktadır. (François Daumas, *a.g.e.*, s. 83).

⁴⁴ Leonard H. Lesko, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁵ XVII. Hanedandan Sekenenrê Taô (Büyük Sekenenrê), Sekenenrê Tâker (Cesur Tekenenrê) ve Kamosis Hiksoslara karşı müthiş bir mücadeleye girmişlerdir. Güneyde Nubyalılarla da itifaka girişen Hiksoslara karşı Kamosis önemli başarılar elde etmekle beraber genç yaşta ölünce yerine geçen oğlu I. Ahmozis (M.Ö. 1580-1558) XVIII. Hanedanı kurmuş ve Hiksoslara karşı mücadeleye devam etmiştir (François Daumas, *a.g.e.*, s. 83-84).

⁴⁶ I. Ahmozis, Mısır'ın bozulan idaresini ve ekonomisini düzeltmeye, Hiksoslar devrinde ve bağımsızlık savaşları esnasında ihmal edilen tapınakları restore etmeye başladığı gibi (G.

rın bu başarılarının tanrı Amon'un önderliğinde, onun lütfuyla ve onun esinlediği strateji doğrultusunda gerçekleştiği⁴⁷, oğulları firavunlara bir imparatorluk kurma siyasetini buyurduğu kabul edilmiş "tanrı Amon'un zaferleri"⁴⁸ sayesinde savaş meydanında düşman tarafından terk edilen savaş gereçleri ve ganimetlerin mısırlılara geçtiği ve bölge halkının firavuna boyun eğ-

Maspero, *Histoire ancienne des peuples d'Orient*, Paris, 1921, s. 245-251), Mısır'ın kuzey doğusunu emniyete almak maksadıyla halen Hiksosların güçlü bir şekilde yerleşik oldukları Filistin ve daha ötesinde Fenike'ye seferler düzenlemiş ve Mısır'ın güneyindeki Nubya'yı (Sudan) İkinci Şelale'ye kadar yeniden ele geçirmiştir. Yerine geçen oğlu I. Amenhotep (M.Ö. 1558-1530) ülkesini bir imparatorluk yapma çabasıyla güneyde ve kuzey doğuda seferlere çıkmış ve hatta bugünkü Ürdün'e kadar ulaşmıştır. I. Amenhotep'ten sonra I. Tutmozis (M.Ö. 1530-1520) Mısır'ın sınırlarını Suriye'deki (Haru) Retenu'yu (Fırat) aşmış Mitannileri (Maiteni) yenerek Fırat ve Habur arasındaki, Arapçada İki Nehir anlamına gelen, Naharina bölgesini fethetmiş, güneyde ise, Nubya'nın tümünü Mısır topraklarına katmıştır. II. Tutmozis (M.Ö. 1520-1504) genellikle babasının elde ettiği yerlere baskı karakterli seferler düzenlemiş, Mısır'ın idaresindeki bölgelerde varlığını hissettirmiştir. Bundan sonra resmen ve dinen idareye III. Tutmozis gelmekle birlikte küçük yaşta olduğu için kraliçe-firavun Hatşepsut'un (M.Ö. 1504-1484) naibelik devrinde seferlere ara verilmiş ve barışçı bir dönem yaşanmıştır. Hatşepsut'un ölümüyle başa geçen III. Tutmozis (M.Ö. 1484-1450) halası Hatşepsut devrinde dağılmaya yüz tutan ve sınırları Fırat'tan beriye gerileyen Mısır İmparatorluğu'nun Asya topraklarını tekrar ele geçirmeye karar verip M.Ö. 1484-1464 arasında 20 yıl boyunca bölgeye 17 sefer düzenlemiş Kadeş prensi ve müttefiklerini Meciddo'da yendiği gibi sekizinci seferinde Fırat nehrine hatta Kargemiş'e kadar uzanmış ve büyük ganimetlerle ülkesine dönmüştür. Mısır'ın gücünden endişe duyan komşu ülkelerden Hititler, Asurlar, Babilliler III. Tutmozis'e kıymetli hediyeler göndermişlerdir. Biblos, Simira, Ugarit gibi Fenike şehirleri Mısır'ın parlak şehirleri haline gelmiştir. Ama yine de III. Tutmozis bölgeyi elde tutmak için gövde gösterisinde bulunmak üzere zaman zaman seferlerine devam etmiştir. III. Tutmozis'ten sonra idareye gelen oğlu II. Amenhotep (M.Ö. 1450-1425) babasının dış siyasetini sürdürmüş, Mısır'a bağlı bölgelerdeki ayaklanmaları zalimce bastırması ve Mısır'a büyük sayıda savaş esiri getirmiştir. Bunlardan İbrani oldukları da öne sürülen ve Habirularla yakınlıkları ihtimal dahilinde olan 3600 Apiru önemli bir sayı teşkil etmiştir. Bu dönemde, Mısır, Mitanni topraklarının bir parçasına sahip olmasına rağmen Mitanni kralı Mısır'a karşı düşmanca bir siyaset güdeceğine hemen yanbaşında güçlü Hitit devletinin kralı büyük fatih Şuppiluliuma'nın oğlu III. Tudhaliya'ya karşı müttefik elde etmek amacıyla Mısır'a kıymetli hediyelerle birlikte elçiler göndermiştir. Bu şekilde başlayan Mısır-Mitanni ilişkileri IV. Tutmozis (M.Ö. 1425-1405) devrinde diplomatik bir evlenmeyle sonuçlanmış ve IV Tutmozis Mitanni kralı Artatama'nın kızlarından biriyle evlenmiştir. III. Amenhotep'in annesi olacak bu prenses Mutemuia (tanrıça Mut kutsal gemisindedir) mısırcı adıyla anılmaktadır. IV. Tutmozis devrinde Mısır Orta Doğu'da bir denge unsuru teşkil etmiş ve imparatorluğun her tarafında sakin bir dönem yaşanmıştır. III. Amenhotep (M.Ö. 1405-1380) ise Mitannilerle evlilik siyasetini sürdürmüştür ve Mitanni kralı Sutarna'nın kızı Kilugepa'yla evlenmiş, aynı şekilde bir Babil prensesini haremine getirtmiştir ve hayatının sonunda Sutarna'nın yerine gelen Mitanni kralının kızı Tadugepa'yı evlenmek üzere Mısır'a getirtmiştir. Mısırcada "güzel geldi" anlamını taşıyan Nefertiti adını alan bu prenses III. Amenhotep'in oğlu IV. Amenhotep'le evlenmiştir. (François Daumas, a.g.e., s. 83-89; Guy et M.F. Ratchet, a.g.e., s. 27, 28, 248).

⁴⁷ George Hart, a.g.e., s. 8-9.

⁴⁸ Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 517.

diği, dolayısıyla tanrı Amon'un üstünlüğünü ve yüceliğini kabul ettikleri ifade edilmiş, hatta III. Tutmozis yendiği düşman kumandanlarının isimlerini bir deri üzerine yazdırarak Karnak'taki Amon tapınağına koymuştur⁴⁹. Zaten bu devirde firavunun kılıcının gittiği yerler tanrı Amon'un mekânı olarak kabul edilmiş, yani Mısır'ın sınırlarının genişlemesiyle tanrı Amon'un etki alanının da genişlediği fikrini benimsemişlerdir. Bu yüzden Mısır'ın "her ülkenin efendisi" olduğu gibi "tanrıların senyörü" olan tanrı Amon'un da "imparatorluğun senyörü" olduğu belirtilmiştir⁵⁰.

III. Tutmozis'in zaferleri için yazılan methiye Stela'sında tanrı Amon'un oğlu firavun'a "buyruğumla sana uzunlamasına ve genişlemesine dünyayı verdim... Gücün ve kuvvetinle nehri (Fırat) aşın, Naharina çevresine ulaştın.... zaferlerinin bütün ülkelere ulaşmasını ve halkların (kavimlerin) vergileriyle gelip haşmetin önünde eğilmelerini sağladım"⁵¹ şeklinde seslenerek ve III. Tutmozis'i "tam teçhizatlı bir savaç", "öldüren yıldız", "yenilmez öküz", veya "timsah" görünümünde göstererek düşmanı dehşete düşürdüğü belirtilerek hitabettiği açıklanmıştır. III. Tutmozis'in Heb-Sed (jübile) töreninin yapıldığı sütunlu kısımda Mısır'da bilinmeyen, Naharina'ya kadar olan bölgelere ait bitki ve hayvan sahnelerinin yapılmış olması tanrı Amon'un evrensel bir tanrı olduğunu hatırlamak içindir ve tanrı Amon Karnak'ta "Ah-Menu'da (en kutsal yer) oturan göklerin senyörü" olarak gösterilmiş, bu şekilde sadece Mısır'ın değil, Mısır'ın idaresi altındaki ülkelerin de yüce tanrısı olduğu⁵² vurgulanmıştır. Madem ki "Mısır tanrılarının senyörü" olan Amon sayesinde Mısır'ın sınırları "güneşin çizdiği dairenin uzandığı yerlere kadar uzağa" genişlemişti, o halde Amon Mısır'ın kurduğu bu imparatorluğun da senyörüydü⁵³.

Tabii ki firavunlar, özellikle III. Tutmozis, bu başarılar için tanrıya şükranlarını ifade etmek amacıyla savaşlardan elde ettikleri ganimetlerin ve Kıbrıs (Alasya), Girit, Ege adaları (Haunebu) gibi yerlerin Mısır'ın siyasi üstünlüğünü kabul ettiklerinin bir ifadesi olarak her yıl gönderdikleri hediye ve haraçların⁵⁴ büyük bir kısmını, idaresi Amon ruhban sınıfının elinde olan Teb'deki Amon tapınağına bıraktıkları gibi, her firavun "Amon-Rê'ye ebedi-

⁴⁹ George Hart, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁵⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 517.

⁵¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 521.

⁵² George Hart, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁵³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 517.

⁵⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 521.

yet anıtları inşa ettim", "hiç bir kısıtlama yapmaksızın, ambarlarını buğdayla, arpayla doldurdum", "onun için kurban kesilen sunak yerini donattım", "[Onun adına yapılan] törenlerini arttırdım"⁵⁵ şeklinde tanrı Amon'u hoşnut etmek⁵⁶ için elinden geleni yaptığını açıklamıştır. Buna ilaveten Karnak'taki tanrı Amon'un kutsal evine (Hetep neter) yani tapınağa ve ona bağlı olan yerlere I. Tutmozis Yukarı ve Aşağı Mısır'da araziler de bağışlamıştır, hatta tanrının evinde köylülerin yanısıra seferlerden elde edilen esirler de çalıştırılmıştır⁵⁷. Bunun sonucu olarak tanrı Amon din adamlarının bulunduğu yerlerde ve özellikle başkent Teb'de muazzam bir zenginlik birikimi olmuş, oraya gelen veya yerleşen yabancılar ve her türlü kültürel ilişkiler ve etkileşimler sayesinde Teb uluslararası bir başkent haline gelmiştir⁵⁸. Tabii ki Mısır'ın idaresi altında bulunan Kenan ülkesi (Kinakki) ve Suriye'de (Haru) de tanrı Amon adına tapınaklar yapılmış, hatta fethedilen ülkelerin hükümdarlarıyla Mısır firavunları arasında tanrı alışverişi de olmuştur. III. Amenhotep hastalandığında Teb'e iyileştirme gücü olan tanrıça İştâr'ın kü-

⁵⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 515-517.

⁵⁶ Genellikle bu devir firavunları tanrı Amon'u hoşnut etmek için kendilerine bir taraftan "Amon'un neşesi", "Amon tarafından sevilen" gibi sıfatlar aldıkları gibi (George Hart, *a.g.e.*, s. 6-7), yine tanrı Amon'a atfen "Amon hoşnuttur" anlamına gelen Amenhotep ismini, diğer taraftan "Onu yaşama getiren Thot'tur" veya "Thot'un çocuğu" anlamında olan ve tanrı Thot'u da yüceltmeyi amaçlayan Tutmozis (Thot-ms-s) kraliyet ismini almışlardır (Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 15). Tabii ki Amon din adamları tanrı Thot'u tanrı Amon'a bağlı kılmak için bazı kuramlar ortaya koymuşlar ve tanrı Amon'un eşi olarak tanrıça Mut'u, her ikisinin oğlu olarak ta, tanrı Thot'un bazı özelliklerini benliğinde toplayan tanrı Honsu'yu ortaya çıkarmışlar ve üçünün tanrısal aileyi teşkil ettiklerini öne sürmüşlerdir.

Mut: Yeni İmparatorluk devrinde tanrı Amon'un eşi olarak anılan tanrıça Mut'un adının anlamı "anne" dir ve varolan her şeyi doğuran "dünyanın anası" olarak kabul edilmiştir. "Teb Ölüler Kitabı"ndaki Hu-nefer papirüsünde tanrıları doğuran bir ana olarak ta geçmektedir. Doğuran tanrıça olmakla beraber kimse tarafından doğurulmamıştır. Tanrı Nun ile Başlangıç zamanında varolduğu düşünülmüştür. Kült merkezi Teb'deki Amon tapınağının yanındadır. Orada bulunan Aşer kutsal göleti tanrıça Mut'a aittir (E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 28-33).

Honsu: Tanrı Amon ve tanrıça Mut'un oğlu olarak geçen tanrı Honsu'nun adının, yolculuk yapmak, hareket etmek, koşmak anlamına gelen "Hens" kelimesinden türediği sanılmaktadır. Ay tanrısı Thot'un bir şekli olarak kabul edilmiş ve gökteki hareketine bağlı olarak "seyyah" olarak adlandırılmıştır. Honsu-Pahart adı altında ayın hilal şekli ile kadınların bebek beklemelelerini, hayvanların doğurganlığını, yumurtadaki hücrenin gelişmesini, bitkilerin büyümesini, meyvelerin olgunlaşmasını sağlayan tanrıdır. Diğer yandan yere, göğe, denize zarar veren, insana acılar, ağrılar, hastalıklar çektiren, ölümüne sebep olan kötü ruhlara karşı savaşan tanrıdır. Kült merkezi Teb'dedir (E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 33-37).

⁵⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 353.

⁵⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 515.

çük bir heykelini getirtmiş, buna karşılık, dost hükümdarlara, firavunlar, Rê, Amon ve Honsu gibi tanrıların mucize yaratıcı imajlarını veya heykellerini göndermişlerdir⁵⁹.

XVIII. Hanedan firavunlarına her türlü başarıyı bahşeden tanrı Amon'un idareye gelecek veliahtı tayin ettiği, yani firavunların onun izniyle, lütfuyla idareye geldikleri, iktidarlarının ilham kaynağı olduğu, firavunları yönettiği kabul edilmiş, firavunlar tanrının yeryüzündeki Ka'sı (Benliği, görüntüsü) olarak görülmüş, dahası Deir El Bahari ve Luksor tapınaklarındaki ifadelere göre tanrı Amon'un idareye gelen firavunun gerçek babası olduğu da iddia edilmiştir. Bütün bunların sonucu olarak firavunların iktidarı süresince tanrı Amon barışta ve savaşta, her türlü siyasi ve sosyal sorunun çözümlenmesinde, bir suçlunun cezalandırılmasında veya yararı görülen bir hizmetinin ödüllendirilmesinde, yalanla gerçeğin bulunmasında, tüm kararlarda, her fırsatta firavunu yönlendiren yüce tanrı olarak görülmüştür⁶⁰. Zaten firavun, tapınakta bir ayın sırasında, sorun ne ise tanrının bilgisine sunuyor ve tanrının heykelini tutan rahipler vasıtasıyla ya sesli olarak ya baş sallayarak veya tamamen başka bir işaretle tanrının iradesi belirtiliyordu⁶¹.

Amon ruhban sınıfının Hanedan işlerine müdahale etmesi I. Ahmozis ölünce yerine geçecek olan, ama kraliyet soyundan olmayan bir anneden olan oğlu I. Tutmozis'in (M.Ö. 1530-1520) idareye gelmesi konusyla başlamıştır. Kraliyet geleneklerinin savunucusu, firavunların tanrıdan geldiklerinin ve bütün firavun çocuklarının doğumunun şahidi olarak⁶² Amon din adamları olaya el koymuşlardır. I. Tutmozis'in, asil soydan bir anneden olan üvey kızkardeşi Aâhmes ile evlenmesi halinde tahta çıkabileceğini kararlaştırmışlar ve ancak bu şekilde I. Tutmozis'in iktidarı meşru sayılmıştı. Benzer bir durum II. Tutmozis ve Hatşepsut'la yaşanmıştır. I. Tutmozis'in Aâhmes'le evliliğinden küçük yaşta ölen iki oğlu ve bir de Hatşepsut isimli kızı, ve hareminden asil olmayan İzis adlı bir hanımdan da ileride II. Tutmozis olacak oğlu olmuştur⁶³. O halde, babası I. Tutmozis'ten sonra asil anneden olan Hatşepsut'un idareye gelmesi söz konusu olmuştur. I. Tutmozis, tanrı

⁵⁹ Mısırlılar Ortadoğu'daki bölgeleri idare etmek için, özellikle, diplomatik bir dil olan Akad diline önem vermişlerdir (François Daumas, a.g.e., s. 88).

⁶⁰ Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 517.

⁶¹ G. Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon*, Paris, 1917, s. 70.

⁶² Alexandre Moret, a.g.e., tome I, s. 355-56; tome II, s. 518. Mısır'da tanrının kızı olarak ta kabul edilen kraliçeler vasıtasıyla Hanedanın sürekliliği sağlanıyordu.

⁶³ G. Maspero, a.g.e., s. 250-51.

Amon'un huzurunda, Amon rahipleri ve saray erkânı önünde, İki Ülke krallığının taçlarını Hatşepsut'a devredip, kendisinden sonra onun idareye geleceğini şu sözlerle ilan etmiştir: “Knumt-Amon Hatşepsut olarak yaşayan bu kızı yerime tayin ediyorum: tahtımda oturacak... Size rehberlik edecek O'dur. Sözlerini dinleyeceksiniz, emirlerini (yerine getirmek için) birleşiniz. Ona tapan, kuşkusuz yaşayacaktır; yüceliğine karşı kin besleyip kötü şeyler söyleyecek olan kuşkusuz ölecektir... Zira, bu tanrıça bir tanrının (Amon) kızıdır: kuşkusuz tanrılar onun için savaşır ve her gün, tanrıların kralı (Amon) babasının emri üzerine tanrılar onun arkasında nöbet tutarlar. Kraliyet asilleri duydular... ve secde ettiler...”⁶⁴.

Bununla birlikte, sarayda laik düşüncede olanlar, “meşruluk” geleneğine rağmen idareye bir erkek firavunun gelmesinde ısrar ediyorlardı, çünkü I. Tutmozis ordusunun başında Mısır'ın kuzey doğusunda Fırat'ın ötesine kadar, güney de Nubya topraklarında Üçüncü Şelale'nin ötesine kadar ilerlemişti; bir kraliçe-firavun askeri başarıları sürdürülemezdi. İşte bu gibi siyasi nedenlerle II. Tutmozis, üvey kızkardeşi Hatşepsut'la evlenmesi şartıyla idareye getirilmiştir⁶⁵.

II. Tutmozis ve Hatşepsut'un ortaklaşa sürdürdükleri iktidar esnasında Hatşepsut gerçek idareye sahip olamadı. II. Tutmozis'ten sonra aynı durum yaşandı, çünkü II. Tutmozis'le Hatşepsut'un Neferurê isimli bir kızları oldu, ama II. Tutmozis'in hareminden yine asil olmayan bir hanımdan sonraları III. Tutmozis olarak tahta çıkacak bir oğlu oldu. Bu durumda yine idareye en çok hakkı olan Hatşepsut görünmekle birlikte, Amon tapınağında dinî eğitim gören ve belki de dinî bir görev için yetiştirilen ve henüz çocuk yaşta olan III. Tutmozis'in tahta çıkması konusunda, Amon rahipleri arasında taraftarları bulunmaktaydı. Karnak'taki Amon tapınağında yapılan bir dinî ayin sırasında din adamları tanrı Amon'un heykelini her yönde dolaştırıp, daha önce tapınakta “firavunun yeri” olarak belirlenen yere yerleştirilen III. Tutmozis'in önünde durdurmuşlar ve III. Tutmozis'in firavun olmasına tanrı Amon'ın rıza gösterdiğini ilan etmişlerdir⁶⁶. Daha sonraları, III. Tutmozis tanrı Amon'un kendine kraliyeti bahşetmesi olayını ve tanrısal bir varlığa dönüştüğünü şu şekilde dile getirmiştir: “(tanrı Amon) benim için göğün kapılarını açtı; benim için Rê'nin ufkunun kapılarını açtı. Kutsal bir şahin

⁶⁴ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 361.

⁶⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 355-58; tome II, s. 519.

⁶⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 358; tome II, s. 519.

gibi gökte şeklini Amon-(Rê)'yi hayranlıkla seyrederek göğe doğru yükseldim: yüce senyöre taptım, göğün esrarengiz yollarında ufkun tanrısının haşmetli şekillerini gördüm. Bizzat (Amon)-Rê beni firavun olarak (ilan etti), başındaki taçlarla takdis edildim, ve kobrası başıma kondu... bir tanrının saygınlığını elde ettim... ve benim için büyük kraliyet isimlerini düzenledi"⁶⁷.

Tabii ki III. Tutmozis'in iktidarının meşru olabilmesi için, Hatşepsut, bu defa yeğeni ve üvey oğlu ile evlenmek durumunda kalmıştı. Başlangıçta Hatşepsut, küçük yaşta olan III. Tutmozis'in adına, kendi siyaseti doğrultusunda, naibelik görevini sürdürmüştür. Bu durum kraliyet mimarı İneni tarafından şu şekilde nakledilmiştir:

“(II. Tutmozis'in veya tanrı Amon'un) oğlu tahta çıktı; ama kızkardeşi, tanrının eşi Hatşepsut kendi düşüncesine göre dünya işlerini yürütüyordu. Mısır boyun eğerek tanrıdan (Amon) çıkan mükemmel tohum olan onun için çalışılıyordu... (O) emirler veren kusursuz şahsiyet”ü⁶⁸.

Çok geçmeden, kendini güçlü hisseden Hatşepsut, bu defa tek başına idareye gelen gerçek bir firavun gibi davranmaya ve kraliyet ünvanlarını almaya kalkışmış ve bunda başarılı olmuştur. Bir taraftan kraliçe olarak kendine tanrı Rê'nin dişisi 'Râet', tanrı Horus'un dişisi "Horet" gibi isimler⁶⁹ alırken, tanrı Amon'a da atfen Henemet Amon (Amon'la ahenk içinde) ismini almış⁷⁰, diğer taraftan erkeklere ait bir görev olmasına rağmen firavun olarak iktidarının geçerli olduğunu ispatlamak ve yerini sağlamlaştırmak için Hatşepsut ismini bir erkek adı olan Hatşepsu (asillerin önde geleni)'ya çevirmiş ve kendini resmî anıtlarda bir firavun gibi kısa etekli kıyafet, tanrısal sakal ve çıplak erkek büstüyle temsil ettirmiştir⁷¹.

Bütün resmi olaylarda III. Tutmozis'i geri planda bırakan Hatşepsut firavunluğunu elde etmede Amon din adamlarının desteğini görmüştür. İlk safhada, bu desteği tanrısal bir varlık, dahası tanrı Amon'un kızı olduğu konusunda elde eden Hatşepsut, din adamlarının geliştirdikleri kutsal dogumla ilgili kuramlarla, tanrıların soyundan olan annesi kraliçe Aâhmes'le

⁶⁷ J. H. Breasted, *A New Chapter in the Life of Thutmose III*, tome II, New York, 1900.

⁶⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 520.

⁶⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 359.

⁷⁰ George Hart, *a.g.e.*, s. 6.

⁷¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 359.

tanrı Amon'un kızları olduğunu ispatlamış ve bu şekilde iktidara gelmeye hakkı olduğunu, iktidarın kendisine tanrı tarafından verildiğini dile getirmiştir. Bunu, Yukarı Mısır'da Deir El Bahari'de yaptırdığı ölümle ilgili tapınağın bir duvarında, resimlerle aksettirmiş ve şöyle bir anlatım hazırlanmıştır:

Tanrılar ülkesinde, tanrıların kralı, insanların yaratıcısı Amon-Rê, sarayında, pek çok tanrı ve tanrıçayı toplayarak onlara Mısır'la beraber Suriye, Nubya (Sudan) ve Punt ülkelerini idare edecek, yani bütün ülkeleri kendi hakimiyetinde bulunduracak ünlü bir kraliçeyi dünyaya getireceğini bildirdi.

Yüce tanrı Amon-Rê konuşurken, bir oktan daha hızlı uçan kelaynak şekilli tanrı Thot saraya geldi ve Amon-Rê'yi dinledi ve tanrıya, bahsettiği "ünlü kraliçenin annesi olabilecek fevkalâde güzel bir kadının Mısır ülkesinde bulunduğunu" ifade etti. Bu güzel kadının Mısır firavunu I. Tutmozis'in eşi Aâhmes olduğunu belirttiğinde tanrı Amon diğer tanrılarla birlikte Mısır'a gitti⁷².

"Tanrı Kuzey ve Güneyin kralı I. Tutmozis'in şeklini aldıktan sonra ihtisamlı sarayında yatan kraliçeyi buldu. (Kraliçe) tanrının güzel kokusuyla uyandı, ona doğru ilerleyen tanrıyı görünce hayranlık içinde kaldı, tanrı ona sahiboldu, kalbini onun üzerine koydu ve ona tanrı şekliyle göründü. Ve gelişinden hemen sonra güzellikleri karşısında kendinden geçti: Öğelerinde tanrının aşkı yayıldı ve tanrının kokusu ve nefesi Punt parfümleriyle doluydu.

Ve işte kralın eşi, kraliçe Aâhmes'in Amon'un önünde söylediği şey (şu oldu): "Ruhların ne kadar yücedir! Bütün güzelliğinle haşmetimle birleştiğinde yüzünü görmek ne ulu şeydir! Usaren bütün öğelerimi kaplıyor": "Amon'la birleşen, asillerin ilki", senden olacak bu kızın adı böyle olacak... Bütün bu dünyada hayırlı bir kraliyet sürdüreceksin, şüphesiz iki ülkeyi idare etmesi, tüm yaşayanların Ka'larına (bilinç) yol göstermesi için ruhum onundur, kalbim onunladır, iradem onunladır, tacım ona aittir"⁷³.

Bundan sonra Amon-Rê, insanların vücutlarını şekillendiren, yaratıcı tanrı Knum'a "Benim için kızımın vücudunu ve Ka'sını şekillendir, onu büyük bir kraliçe yapacağım, şeref ve kuvvet hayatının bütün günlerinde onun

⁷² Lewis Spence, *Ancient Egyptian Myths and Legends*, New York, 1991, s. 246-48.

⁷³ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 360.

olacak"⁷⁴ diyerek onu görevlendirdi. Böylece, Knum, Amon-Rê'nin kızının vücudunu Ka'sıyla birlikte, çömlekçi çarkında, kille şekillendirdi. Her iki şekil tam tamına aynıydı. Tanrıça Hekat ise kilden her iki şekle doğru hayat işareti Anh'ı tutarak ismi Hatşepsut olacak bebeğe hayat nefesi vererek canlandırdı. Aylar geçip te bebeğin doğumu yaklaştığında, tanrı Knum ve tanrıça Hekat kraliçeyi doğum yapacağı yere götürdüler. Tanrıça Meskenet ebelik, tanrıça Hathor ise sütanneliği yaptılar. Tabii ki bundan sonra tüm doğumunu kutladılar⁷⁵.

Bundan sonra rahiplerin geliştirdiği kuramlarla tanrı Amon'un Hatşepsut'a kraliyeti verdiği ve iktidarının meşru olduğu da şu şekilde ifade edilmiştir:

"Ona (Hatşepsut) bütün ovalık ülkeleri (Mısır) ve bütün dağlık ülkeleri (yabancı ülkeler) verdim. Bütün yaşayanları yönetecek. Onun için iki ülkeyi barış içinde birleştirdim. Konutlarınızı yaptırarak. Evlerinizi ulu kılacak... Sunak ekmeklerinizi devamlı kılacak. Sunak yerlerini zenginleştirecek. Tepesindeki gökten çiyi indirecek... Onun devrinde, onun için büyük Nil'lerin (Nil taşmaları) gelmesini sağlayın! Hayatta himayenizi ve onun etrafında istikrarı sağlayın"⁷⁶.

Bu yazıtta kraliçe Hatşepsut'un bir kadın firavun olarak kabul edilmesi için tanrı Amon'un ifadesiyle din adamları onun devrinin Mısırlılar için bolluk içinde olacağı kehanetinde bulunmakla birlikte sanki kendilerinin de bu iktidarın iyi geçmesinde rollerinin olacağını da ifade etmekten geri kalmamışlardır. Zaten Hatşepsut, din adamlarının, tam anlamıyla destek vermemelerini sağlamak amacıyla önemli tavizlerde bulunarak onların daha da kuvvetlenmesine ve devlet işlerine, aktif bir şekilde katılmalarına sebep olmuştur. Hatşepsut, Amon Başpeygamberi Hapuseneb'i siyasetine ortak etmiş, onu, ilk önce Amon tapınağı mallarının idarecisi, bütün güney ve kuzey Mısır tapınaklarındaki Başpeygamberlerin başı ilan etmekle yetinmeyip, güney vilayetlerinin idarecisi, Teb valisi ve vezir olarak ta görevlendirmiştir⁷⁷. Bunun yanında, Cehuti, Puyemrê ve özellikle Deir El Bahari'de Hatşepsut'un ölümle ilgili tapınağının mimarı Senenmut'un da Hatşepsut'un siyasetinde önemli

⁷⁴ Lewis Spence, *a.g.e.*, s. 48.

⁷⁵ Pierre Montet, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1970, s. 48.

⁷⁶ François Daumas, *a.g.e.*, s. 134-135.

⁷⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 520.

rolleri olmuştur⁷⁸. Firavun resmen III. Tutmozis olmasına rağmen, Amon rahipleri sayesinde iktidarını meşru kılan ve 20 yıl boyunca (M.Ö. 1504-1484) tek başına idarede kalan kraliçe-firavun Hatşepsut, tanrı Amon'u hoşnut etmek için kırmızı kuarzitten bir şapel yaptırmış ve I. Tutmozis'in Karnak'ta yaptırdığı bölmeye 30 m. yüksekliğinde dev dikilitaşlar diktirmiştir⁷⁹. Bunlardan pembe granitten yapılmış olan bir tanesinin tepesinde, Ka işareti oluşturan iki elini, önünde diz çökmüş Hatşepsut'un başında tutan tanrı Amon'u görmek mümkündür. Bu şekilde tanrı Amon'un, bir taraftan erkek kıyafetinde olan kraliçe-firavunu himayesi altına aldığı, onu kutsadığı, ona hayatı gücü ilettiği ifade edilirken, diğer yandan, Hatşepsut'un tanrının yeryüzündeki Ka'sı yani görüntüsü olduğu, vurgulanmıştır⁸⁰. Genellikle barış içinde geçen kraliçe-firavun Hatşepsut devrinde, babası tanrı Amon'un direktifleri doğrultusunda tapınaklarda kullanılan günlük ile firavun inciri getirtmek üzere "iki çok yeşil kıy" olarak adlandırılan Kızıldeniz'in doğu yakasındaki Punt ülkesine ve Somali'ye kadar Afrika kıyılarına ticarî seferler düzenlemiş, buralardan getirilen ağaçlar Deir El Bahari'deki bahçelere ekilmiştir⁸¹.

Kraliçe-Firavun Hatşepsut, M.Ö. 1484 yılında ölümüne kadar aktif olarak idarede kalmıştır. Ondan sonra, 30 yaşına varmış olan III. Tutmozis idareye gelmiş ve Deir El Bahari'deki tapınağın dışında pek çok anıtı kıldırılmış ve resmi anıtlardan Hatşepsut'un ismini kazıtmıştır⁸².

III. Tutmozis, tahta çıkışından başlamak üzere, M.Ö. 1484-1464 arasında, 20 yıl boyunca büyük imparatorluk kurma çabalarını sürdürmüş tanrı Amon'un rehberliğinde yaptığı 17 sefer sonucu ele geçirdiği bölgelerde Mısır'ın pozisyonunu güçlendirmiş, savaş ganimetleriyle ve yıllık ödenen haraçlarla, ülkesinin önemli ölçüde zenginleşmesini sağlamıştır. Elde edilen zenginliklerden büyük bir kısmının firavun tarafından tanrı Amon tapınağına bırakılması dolayısıyla Amon din adamları daha da zenginleşmiş ve etkinlikleri artmıştır. Zengin bir Mısır etrafında büyük bir imparatorluk kuran firavunu, Amon din adamları, tanrıların "Şar Kişşati" (evrenin kralı) olarak belirlediklerini ilan etmişlerdir. Din adamları zenginliklerine paralel olarak

⁷⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 86

⁷⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 86.

⁸⁰ Wolfhard Westendorf, *L'Egypte ancienne, Lausanne, 1970*, s. 100-101.

⁸¹ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 134.

⁸² Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 499.

siyasî görevleri ellerinde tutmaya devam etmişlerdir. Amon Başpeygamberi Menheperrê-Seneb bütün Mısır tanrılarının Baş Peygamberi olduğu gibi kraliyet hazinesinin ve her türlü devlete ait inşaat işlerinin de idarecisi olmuştur⁸³. Buna karşılık kendisine vezirlik görevi verilmemiş, bu görev Rehmerê tarafından yürütülmüştür⁸⁴.

Amon din adamlarının siyasî ve dinî pozisyonları II. Amenhotep (M.Ö. 1405-1380) devrinde de devam etmiştir, ve II. Amenhotep devrinde yazdıkları ilahilerle tanrı Amon'u, tüm Mısır tanrılarının üstünde, yüce tanrı olarak ilan etmişlerdir. Bununla beraber, din adamları, herhangi bir dinî karmaşaya, dolayısıyla bir sosyal çalkantıya sebebiyet vermemek için başta tanrı Rê olmak üzere diğer tanrılarının da isimlerine değinerek ve her birini tanrı Amon'un birer sıfatıymış gibi göstererek, tedrici olarak, Amon'u tek tanrı, en büyük tanrı ilan etmek istemişlerdir. Bunun için, ilk safhada, Eski İmparatorluk devrinden itibaren en büyük tanrı olarak kabul edilen tanrı Rê'nin özelliklerini benliğinde sindirmesini sağlama yolunu tutmuşlardı. Buna bağlı olarak tanrı Amon'un, tanrı Rê'nin yarattığı güneş, yer, gök, hava, rutubet ve ölüm gibi evrenin temelini teşkil eden unsurları temsil eden ve insanların yaratılmasından önce insanlara has özelliklere sahip, bir yerde insanların varolacağına habercisi olan Dokuzlu tanrılar grubunu (Ennea) da varederek yaşamı başlattığını ifade ederek evrenin ilk oluşumunun da Amon'a ait olduğu kabul edilmiştir. Buna ilaveten tanrı Amon'un, sadece ülke çapında yaratıcılığı kabul edilen tanrı Rê değil, aynı zamanda her biri kendi bölgesinde yaratıcı olarak görülen diğer tanrıları da yaratan tanrı olduğu ileri sürülerek ülke çapında üstünlüğünün kabul edilmesi gerektiği öne sürülmüş, bütün bölgesel tanrılarının bu yüce tanrı karşısında önemlerini kaybettikleri ima edilmiştir. Tabii ki böylesine yüce bir tanrıya sadece insanların değil, aynı zamanda, tanrıların da şükrederek önünde secde etmeleri gerektiği de belirtilmiştir. Zaten tanrının "gizli" anlamına gelen adının üzerinde durulması, onun yüceliğini, ölümlüler tarafından tahmin edilemezliğini, kavranamazlığını göstermekte, işte bu yüzden yüce olduğunun bir ifadesi olmaktadır.

Tanrı Amon'un sadece varlıkları yaşama getirmekle kalmayıp evrende bir denge de sağlayan tanrı olduğu, yani varlıkların yaşamında evrelerin bulunduğu ve bir sonla noktalandığı da ortaya konmuştur. Tabii ki bütün dü-

⁸³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 500.

⁸⁴ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 248.

zenin tanrısal Gerçek ve Adalete (Maât) dayanmakta olduğu ve insanların tanrının ön gördüğü kaderlerine boyun eğmek zorunda oldukları da belirtilmiştir. Diğer taraftan, Eski İmparatorluk devrinde tanrı Rê'nin, esas olarak sadece firavunu, hayattayken himaye ettiği, ona iyilikler bahsettiği ve ölümden sonra da firavunun tanrısının katına ulaşacağı kabul edilirken, tanrı Amon'un, sadece firavunları, zenginleri değil, aynı zamanda sade kullarını da koruduğu, korkak, dertli, karabahtlı kullarına yardım ettiği öne sürülmüş, dahası sadece Mısırlıların değil, renkleri farklı tüm insanların da tanrısı olduğu ifade edilmiştir. Çünkü, her ne kadar Amon'un lütfuyla Mısır bir imparatorluk kurup yabancı ülkeleri idaresine kattıysa da bu ülke insanların, bir yerde zorla değil isteyerek tanrı Amon'un yüceliğini kabul ettiklerinden söz ederek tanrının bütün insanlığın tanrısı olduğu gösterilmiştir. Bu çerçevede, Mısır imparatorluğunun bir parçası olmasa da Punt ülkesininin (Arabistan) Mısırlılar için büyük bir önem taşımış olması ilginçtir. Belki de doğuda bulunan bir ülke olması, dolayısıyla tanrının bir tecellisi olan güneşin oradan yükselmesi, oranın tanrının mekânı olarak kabul edilmesine yol açmış, bu yüzden de Punt "kutsal topraklar" olarak adlandırılmıştır.

M.Ö. 1650'de yazıcı Ani'nin "Bilgelik" adlı yazısında da ortaya koyduğu "Tanrı gücünü binlerce şekle verebilir"⁸⁵ sözünden de anlaşılacağı üzere diğer tanrıların tanrı Amon'un değişik tecellileri oldukları, firavunuyla, zenginlikle, fakiriyle, mısırlısı ve yabancıyla tüm insanlığın tanrısı olarak kabul edildiyse de, yine de henüz Mısır'da Monoteist dinî bir yapıdan bahsetmek erken olacaktır, çünkü tanrı Amon için "O tektir", "Ondan başkası yoktur" gibi sözler kullanılırken tanrı Amon'un "bütün tanrıların babası", hatta en "kıdemlisi" olarak hepisini üstünde bir konumda bulunduğu, dahası Hatşepsut'un Kutsal doğumuyla ilgili teoride de görüldüğü gibi hepsinin tanrı Amon'un hizmetlileri oldukları vurgulanmakla birlikte, diğer tanrıların devam etmekte olduğunu göz önünde bulundurarak Henoteist bir yapıdan söz etmek yerinde olacaktır. belki de Mısır'da Politeist bir dini yapı içinde tanrı Amon'a dayanan tek tanrılı bir din mevcuttu ve bu tanrı ancak saliklerin hissedebilecekleri bir tanrıydı⁸⁶. Bu durum, M.Ö. 1430 civarında yazılmış olan ve Kahire müzesinde muhafaza edilen aşağıdaki ilahilerde net bir şekilde görülmektedir:

⁸⁵ Claire Lalouette, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 126.

⁸⁶ Erik Hornung, a.g.e., s. 7-23; Françoise Dunand-Christiane Zivie-Coche, *Dieux et hommes en Egypte*, Paris, 1991, s. 5-11.

"Amon-Rê'ye tapmak.

.....
 Bütün Hayvanlara olduğu gibi tüm alevlere
 Hayat veren mükemmel ve sevgili tanrı.
 Selam sana, Amon-Rê, İki Ülke tahtlarının Senyörü⁸⁷,
 Karnak'a başkanlık eden...

.....
 Mecaiu'ların senyörü⁸⁸ ve Punt ülkesinin prensi
 Göğün büyük tanrısı, yeryüzünün kıdemlisi,
 Varolan (her) şeyin efendisi....

.....
 O tektir, tanrılar arasında ondan başkası (ona benzer) yoktur.
 Ennea'nın (Dokuzlar tanrılar) mükemmel boğası ve
 Bütün tanrıların başkanı,
 Gerçeğin ve Adaletin senyörü, tanrıların babası,
 İnsanları şekillendiren ve küçükbaş hayvanların yaratıcısı,
 Varolan her şeyin efendisi ve hayatı bitkilerin yaratıcısı,
 Sürüleri yaşatan otlakların yaratıcısı.

.....
 Huzur içinde gökte dolaştığında,
 Yeryüzünün olduğu gibi yeraltı dünyasının yaratıcısı,
 İki Ülkeyi ışıyla (nuruyla) aydınlatan,
 İki dünyanın şefi, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın âdil kralı Rê⁸⁹
 Niyetleri diğer tanrılarinkinden daha üstün olan,
 Bütün dünyayı yapan üstün varlık
 Güzelliğinden dolayı tanrılar sevinç içindeler,

.....
 Punt'tan döndüğünde
 Kokusunu severler,

⁸⁷ İki Ülke tahtları Aşağı ve Yukarı Mısır'a atfen kullanılmıştır. Zaten firavunların taç giyme merasiminde her iki bölgenin ayrı ayrı tacını takmaları tüm Mısır'a hakim olduklarının kanıtıydı.

⁸⁸ Mısır ordusunda ve teşkilatında görev alan Nubya stepleri kavimlerinden biri (Claire Lalouette, a.g.e., dipnot 4, s. 285.

⁸⁹ Burada İki Dünya ile hem bu dünya hem de öteki dünya kastedilmektedir.

Kutsal topraklardan dönen güzel yüzlü tanrı⁹⁰
 (Tanrılar) Onlar secde etmede acele ederler,
 Zira efendileri olarak yüceliğini kabul ettiler.
 Büyük bir terör ilham eden korkunun senyörü,
 İhtişamın büyüktür, yükselişlerin güçlüdür,
 Sunakları “yeşillendiren” (artturan) ve besinleri yaratansın
 Yeri iterek göğü kaldıran ve
 Tanrıları yaratan sensin, senin için sevinilir.

.....
 Ebedî zamanın efendisi, sonsuz zamanın yaratıcısı,
 .....

Selam sana ey Rê, Gerçek ve Adaletin efendisi,
 Şapeli gizli olan, ey! tanrıların senyörü,
 Ey! Hepri, kutsal geminin ortasında
 Sarfettiği sözlerle tanrıları yaşama getiren,
 Ey! Atum, insanların yaratıcısı⁹¹
 Şekillerini (insanların) seçen ve onlara hayat veren.
 Birinin cildini diğerinden farklı kılan.
 Karabahtı olanın duasını dinleyen,
 Ona yakaran için merhametli kalb,
 Korkağı cesurdan kurtaran,
 Dertliyi felaketten uzaklaştıran,
 Ağzında kelâm olan, her şeyi bilen.
 Nil onun arzusuna göre akar,

.....
 Nurun mutluluğunu yaşama getirendir.
 Tanrılar onun güzelliğiyle mutlu olurlar
 Ve kalbleri onu gördükleri zaman yaşar.

.....
 Bütün tanrıların efendisi, senyör,
 Ufkun ortasında hayranlıkla seyredilebilen,

⁹⁰ Punt ülkesi (Arabistan) ve Kutsal topraklar varlıklara yücelik özelliği veren kokulu tüt-sünün yetiştiği yerdir. (Claire Lalouette, a.g.e., dipnot 6, s. 285) Ayrıca Etyopya ve Somali olarak da geçmektedir.

⁹¹ Görüldüğü gibi Rê'nin isimleri olan Atum ve Hepri Amon'a maledilmiştir. Hepri olarak, kelâmıyla tanrıları yarattığı ve Atum olarak insanları yarattığı ifade edilmiştir.

İnsanların şefi.

Amon ismi altında tecellilerinden daha çok
İsmi saklıdır.

.....

Varolan her şeyi yaratan ey! Eşsiz (tek) şekil,
Varolan şeyi yapan Eşsizlerin Teki (senyörü),
İnsanlar gözlerinden (nuruyla) varoldular,
Tanrılar ağzından (kelâmıyla) yaşama geldiler⁹².
Ey! hayvanları yaşatan otlakların yaratıcısı sen,
Ey! insanlara ayırdığın hayat bitkisinin yaratıcısı,
Gökte uçan kuşların olduğu gibi,
Nehirde balıkların hayatını sürdürüyorsun,
Henüz yumurtada olana nefes verirsin,
Uçan varlıkları ve kuşları yaşatansın,
Yılanları ve böceklerin olduğu gibi
Deliklerinde farelerin ihtiyacını sağlarsın,
Her daldaki böceklere hayat verensin.
Selâm bütün bunu yapan sana,
Vaktini sürüsüne faydalı olabilecek şeyi aramakla geçiren,
Ey! pek çok kollu, Eşsizlerin Teki, bütün uyuyan
İnsanların üzerine uyumadan titreyen
Ey! Amon, her şeyi dengeleyen
Atum, Horakti

.....

Övgüler sana zira bizim yüzümüzden yoruluyorsun!
Secdeler senin için, çünkü bizi yaratun!
Sürün seni selâmlıyor,
Göğün yüksekliklerine kadar ve boydan boya (tüm) dünyada
Ve Çok Yeşil'in (Akdeniz'in) derinliklerine kadar,
Her yabancı bölge sana bağlılığını ifade eder.
Yaratıcılarına şükrederek,

⁹² Burada tanrı Amon'un tanrı Rê ve Ptah'ın yaratıcılıkla ilgili usullerine sahibolduğu ifade edilmektedir.

Kendilerini yaşama getirene yaklaştıklarında mutlu olarak,
Tanrılar, ihtişamın karşısında, (önünde) secde ederler.
Ey! Büyük Ennea'ya başkanlık eden sen, benzeri olmayan Eşsizlerin
Teki,

Her gün Gerçek ve Adaletle yaşayan
Büyük Ennea'sının başındaki Heliopolis'li,
Doğunun Horüs'ü, İki Ufkun tanrısı,
Sen iradenle çöl, gümüş, altın, gerçek lapis yaratansın
.....

Tanrılar arasında tek kralısın,
Sayısı bilinmeyen isimlerin çoktur.
Doğu ufkunda yükselen, batı ufkunda batan,
.....

İnsanlık sana doğru dönüyor,
İnsanların kalbi sana doğru yükseliyor⁹³.

Bununla beraber Memfis'te doğmuş olan ve enerjik, savaşçı karakterli⁹⁴ hatta zalim denilebilecek yapıdaki II. Amenhotep'le birlikte yüce tanrı Amon'a ve devlet içinde devlet konumuna gelen kudretli ruhban sınıfına karşı tepkiler başlamış gibiydi. Çünkü II. Amenhotep, kraliyet ünvanlarından biri olarak "Heliopolis'in idarecisi tanrı" adını almıştı. Bu şekilde, tanrı Amon'a rakip olabilecek tanrı Rê'nin kült merkezi Heliopolis'e ilgisini belirtmiş oluyordu. Hatta Heliopolis ve Memfis şehirlerini güzelleştirmek için çalışmaları başlatarak,⁹⁵ başkent Teb'in dolayısıyla tanrı Amon'un müthiş gücünü dengelemeyi ve onun ruhban sınıfının etkinliğini azaltmayı amaçlamıştı. Zaten Ortadoğu ülkelerine yapılan seferlerle, bir taraftan, tanrı Amon'un Teb'deki tapınağı ganimetlerle zenginleşirken diğer yandan, elde edilen bölgelerin yakinen takibedilmesi için firavunların Delta bölgesinde Memfis ve diğer bazı şehirlerde sık sık ikamet etmeleriyle tanrı Rê'ye dönüş kolaylaşmıştı⁹⁶, çünkü, genel olarak, Mısır'daki dinî geleneklere göre kişiler hangi bölgede bulunuyorlarsa o bölgenin tanrısı veya tanrılarının himayesine girerlerdi. Belki de firavunlar seferlerden önce tanrı Rê'nin himayesi için tapınağına ziyaretlerde bulunmuşlardı.

⁹³ Claire Lalouette, a.g.e.,s. 120-125; Grébaud, *Hymne à Amon-Rê*, Paris, 1874.

⁹⁴ Guy et M.F. Rachet, a.g.e., s. 27.

⁹⁵ Christian Jacq, *Néfertiti et Akhéaton*, Paris, 1990, s. 40.

⁹⁶ Alexandre Moret, a.g.e., tome I, s. 368.

Bunun yanında imparatorluğa bağlı Ortadoğu ülkeleriyle olan sıkı ilişkilerle Mısırlılar, buralarda Şamaş adıyla anılan güneş tanrısının kraliyet tanrısı olarak baş tanrı olduğunu görmüşler, bundan etkilenmişler ve Mısır'la bu bölgeler arasındaki siyasi birliğin Rê-Şamaş ikilisi ile dinî yönden de kuvvetlendirilebileceğini düşünmüşlerdir. Zaten bu bölge hükümdarları yazdıkları mektuplarında, Mısır firavunlarına “Şamaş'ımız”, “güneşimiz”, “ülkelerin güneşi” şeklinde hitabetmişlerdir⁹⁷. II. Amenhotep'ten sonra yerine geçen oğlu IV. Tutmozis örneğinde olduğu gibi bazı şahsi olaylar da tanrı Rê yönünde atılacak adımlar için başlangıç teşkil etmiştir. Annesi kraliyet soyundan olmayan IV. Tutmozis, prensken, mutad olduğu üzere, Gize piramitleri civarında avlandıktan sonra yorgun düşmüş ve tanrı Rê-Horakti'nin (güneşin tam tepede olduğu zamanki ismi) yeryüzündeki cisimlenmiş şekli olarak kabul edilen ve yarıya kadar çölün kumlarında gömülü Sfenks'in gölgesinde dinlenmek istemiş ve uykuya dalmıştır. Rüyasında tanrı Rê ona, kendi görüntüsü olan Sfenks'in etrafındaki kumları temizletmesini söylemiş ve ona “uzunlamasına ve genişlemesine” dünyayı, yani büyük bir imparatorluğu vadedmiştir. IV. Tutmozis firavun olduktan sonra ilk iş olarak tanrı Rê'nin buyruğunu yerine getirmiş ve tanrısı Rê-Horakti'nin kendisini firavun seçtiğini ilan etmiştir⁹⁸. Tabii ki bu da firavunun, açıkça olmasa bile, ne denli tanrı Rê'ye bağlı kalacağını göstermektedir. Zaten IV. Tutmozis “Heliopolis'i arındıran ve Rê'yi hoşnut eden” anlamına gelen kraliyet adlarından birini alarak Amon rahipleriyle arasına mesafe koymuştur. Onun zamanında Amon Başpeygamberi tüm Mısır tanrılarının ruhban sınıfları üzerindeki iktidarını kaybetmiş, hatta vezirlik görevinden de uzaklaştırılmıştır. Ama yine de IV. Tutmozis tanrı Amon'un Mısır'a askeri zaferler bahsettiğini ve ülkenin şanını arttırdığını⁹⁹ ifade ederek Amon rahipleriyle iyi geçinmeye çalışmıştır. Diğer taraftan , IV. Tutmozis'le başlamak üzere Mısır firavunları ve prensleri ile Mitanni krallarının kızlarıyla, bir yerde Amon din adamlarının annesi asil soydan olmayan her prensin tahta çıkışında müdahalede bulunmalarını önlemek, siyasi etkinliklerini saraydan da uzaklaştırmak amacıyla, yabancılarla evlilikler başlatılmıştır. Bu şekilde IV. Tutmozis siyasi nedenlerle müttefiki olan Mitanni kralı Artatama'nın kızı Mutemuia (tanrıça Mut kutsal gemisin-

⁹⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 516.

⁹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 369.

⁹⁹ Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 40.

dedir) ile evlenmiştir¹⁰⁰. Bu evlilikten kendinden sonra firavun olacak oğlu III. Amenhotep olmuştur.

III. Amenhotep ise, Mitanni'de Zahi'den bir şeyhin (Heka) kızı olan Tiyi ile evlenerek, yabancı kızlarla evlenme geleneğini sürdürmüştür¹⁰¹. Onun devrinde tanrı Amon'u hoşnut etmek için kültüne görünürde önem vermeye devam edilmiş, hatta verimlilik tanrısı olarak Amon-Min ikilisi adına İpet veya Opet Reset (güneyin harem) adını taşıyan, bugünkü adıyla Luksor tapınağı inşa ettirilmiş ve bu tapınakta bir şapelin duvarlarına III. Amenhotep'in kutsal doğumuyla ilgili temsili kabartmalar yapılarak¹⁰² firavunun tanrı Amon'la baba-oğul ilişkisi gösterilmeye devam edilmişti. Aslında III. Amenhotep'in kutsal doğumu daha da yüceleştirilmiştir. Her ne kadar, genel olarak III. Amenhotep tanrı Amon ve kraliçe Mutemua'nın oğlu olarak kabul ediliyorsa da kutsal doğumla ilgili diktirilen stela'da firavun'un doğrudan tanrı Amon ve tanrıça Mut'un oğlu olduğu ve tanrı Amon'un onu, sadece Mısır'da değil, Mısır'ın hakimiyetindeki tüm bölgelerde de haşmetli kıldığı tanrı Amon'un ağzından nakledilmiştir. Bu şekilde Amon'un firavunların siyasî hayatında etkili olduğu vurgulanmıştır, şöyle ki:

“Tanrıların kralı Amon tarafından söylenen sözler:

Oğlum, bağrımdan (çıkan), sevdiğim sen,.....

Mut'un benim için dünyaya getirdiği,

Şahsımın yarattığı canlı görünümüm,

Seni halkların hükümdarı olarak yükselttim;

Her defasında yetkinliğini gördüğümde,

Kalbim sonsuz bir sevinç içindedir.

.....

Çünkü seni İki Kıyı'nın güneşi yaptım.

Yüzümü güneye doğru çeviriyorum ve senin için başarılar sağlıyorum,

Sırtlarında bütün haraçlarını taşıyan,

¹⁰⁰ Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 503-504.

¹⁰¹ Kraliçe Tiyi'nin yabancı kökenli olduğu öne sürülmekle birlikte O'nun "Kutsal Baba" ünvanını taşıyan tanrı Min'in rahibi ve aynı zamanda askeri görevi olan Yuya ile "Min'in haremde Baş Rahibe", "Amon haremde Baş Rahibe" olan Tuyu'nun kızları olduğu, yani Mısırlı bir aileden olup ta asil olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca babası Yuya'dan Mısır'da yetiştirilmiş bir prens olarak da söz edilmiştir (Christian Jacq, a.g.e., s. 32-33.)

¹⁰² Pierre Montet, a.g.e., s. 48.

Sefil Kuş'un¹⁰³ büyüklerini sana doğru yöneliyorum.

Yüzümü batya doğru çeviriyorum ve senin için başarılar sağlıyorum.

Hiçbiri kurtulmaksızın Tehenu'ları¹⁰⁴ ele geçirmeni sağlıyorum.

İyuntyu¹⁰⁵ prenslerinin çocuklarıyla donanmış,

Göğe erişen büyük bir duvarla çevrili,

Bu anıtta, onlar, haşmetim için inşaatta çalışıyorlar.

Yüzümü doğuya çeviriyorum ve senin için başarılar sağlıyorum.

Ülkelerinin bütün hoş kokulu bitkilerini taşıyan,

Opone bölgelerini¹⁰⁶ (insanlarını) sana getiriyorum"¹⁰⁷.

Yine tanrı Amon'la ilgili olarak, kanımızca III. Amenhotep devrinden başlamak üzere, Karnak ve Luksor tapınakları arasında cereyan eden, tanrı Amon adına, "Opet'in güzel bayramı" adını taşıyan Opet dini törenleri, her yıl, Nil sularının kabardığı Haziran ayı sonlarında düzenlenirdi¹⁰⁸. Opet törenleri başta firavun ve kraliçe olmak üzere Amon din adamları ve halkın katılımıyla yapılırdı.

"Userhat" adını taşıyan tanrı Amon'un kutsal gemisi, Karnak'taki şape-
linde firavun tarafından kutsandıktan, tütsü, çiçekler, meyveler, her türlü yi-
yecek, içecek ve kokular sunulduktan sonra, tören için özel olarak giyinmiş,
bazıları omuzlarında panter derisi taşıyan rahipler tarafından alınır, tanrıça
Mut ve tanrı Honsu'nunkilerle birlikte, halkın sevinç gösterileri içinde, mü-
zisyenlerin çaldığı lut, zil ve zurna ile yapılan dinî müzikle, tanrıça Mut için
bulunan rahibelerin salladıkları sistrum ve el çırpınların temposuyla, elle-
rinde sopayla dans edenlerin eşliğinde, Nil nehrine götürülür, orada her bi-
rine ait gemilere yerleştirilirdi¹⁰⁹. Firavun ise tanrı Amon'un kutsal gemisinin
bulunduğu gemiye binerdi. Tabii ki, kutsal gemilerin taşınması sırasında

¹⁰³ Güney Sudan ve Etyopya.

¹⁰⁴ Tehenu, Yukarı Mısır'da Nil'in batısında yerleşik kavimlerdenir. Genellikle Mısırlılara büyük ve küçük baş hayvanları, keçileri ve eşekleri sağlayan topluluktur (Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 137-139).

¹⁰⁵ İyuntyu, Yukarı Mısır'da Teb'in güneyinde yerleşik kavim.

¹⁰⁶ Punt Ülkesi de olabilir, çünkü Kızıldeniz'in iki kıyısından hoş kokulu bitkiler getirtilmiştir.

¹⁰⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 136-137.

¹⁰⁸ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 146-147. Nil sularının taşma mevsiminin ikinci ayında (Temmuz veya Ağustos) yapıldığı söylenmektedir (Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 143).

¹⁰⁹ Tanrı Amon'un kutsal gemisinin konduğu Nil gemisinin ön ve arka kısmında süs olarak koç başı bulunurdu. Tanrıça Mut ve tanrı Honsu'nunkilerinin bulunduğu gemiler ise tanrı ve tanrıça heykelleriyle süslüydü.

zaman zaman tanrı Amon'a dua edilir ve firavun için güzel dileklerde bulunulurdu. Nil'in kıyılarında toplanan halk, huşu içinde, teknelerin çok yakında bulunan Luksor tapınağına doğru ilerlemesini seyredirdi. Bu esnada bir rahip şu ilahiyi söylerdi:

"Userhat gemisinde bulunduğunda,
Amon-Rê, eşsiz güzelliğinle, ilerliyorsun.
İki Ülke bütünüyle seni selâmlıyor,
Ülkenin tamamı bayram içinde,
Gönlünü açan büyük oğlun,
Seni küreklerle Opet'e doğru ilerletiyor.
Ona İki Ülke'nin kralı olarak sonsuz bir zaman ver,
Yıllarca ebediyet (bahşet)
Onu hayatta, zamanda, istikrarda koru,
Onu yüce kıl..."

Luksor'da, rahiplerin omuzlarında gemiden indirilen kutsal gemiler tapınağına doğru götürülürken, tanrı Amon'un haremine gelişi münasebetiyle kurbanlar kesilip hazırlanan sunak yerlerine konuluyordu. Tanrı Amon'un kutsal gemisi tapınağına sokulduktan sonra halk kurban etinden yemeğe koyulurdu. Tapınakta, tanrı Amon için, müzisyenlerin eşliğinde, genç kızlar ilahî danslar yaparlardı. Tapınağın en kutsal bölmelerine yerleştirilen tanrıların gemileri orada on gün boyunca kalır, sonra aynı yol ve törenle yine Karnak'taki şapellerine getirilip yerleştirilirdi¹¹⁰.

Harem festivali olarak da adlandırılan bu bayram esnasında tanrı Amon'un, Amon-Min olarak, eşi tanrıça Mut'la beraberliği kutlanırdı¹¹¹.

Buna karşılık, III. Amenhotep tanrı Amon ve din adamlarından uzaklaşmak için Malkata adını taşıyan sarayını, Teb'de değil de Nil'in Batı yakasında inşa ettirmiş ve tanrı Rê'nin tecellisi güneş diski Aton'a ithaf etmiş ve "firavununun malikânesi Aton'un parlaklığıdır" şeklinde adlandırıldığı gibi "akşamı uzaklaşturan" (karanlıkları uzaklaşturan) bir malikâne olduğu da

¹¹⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 368-370.

¹¹¹ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 142; Hristiyanlığın Mısır'a nüfuzundan sonra aziz George için ve İslamiyete birlikte Ebu'l Haggag'a atfen benzeri şenliklerin her yıl yapıldığı da ifade edilmektedir (François Daumas, *a.g.e.*, s. 368).

ifade edilmiştir. Yine, III. Amenhotep eşi kraliçe Tiyi'nin, sarayın yakınındaki göldeki gezintileri için yaptırdığı tekneye "Aton'un parlaklığı" veya "Aton parlıyor" ismini koyarak, bir şekilde tanrı Amon'la bağları koparmaya çalışmıştır¹¹². Buna ilaveten III. Amenofis Nubya'da Soleb'de yaptırdığı Luksor kadar önemli tapınakta Sed törenini¹¹³ yaparak, bu törenden Amon rahiplerini uzak tutmuştur.

Diğer önemli bir olay ise III. Amenhotep'in, hastalandığında, hastalıklara iyi geldiği düşünülen Ortadoğu'da çeşitli toplumların tanrıçası olan İştâr'ın heykelini getirtmiş olmasıdır ki, böyle bir şey de tanrı Amon'un oğlu olarak görülen ve şifa verici özelliğe de sahip tanrı Honsu için büyük bir küfürdü¹¹⁴.

Aslında, III. Amenhotep, daha sonraları oğlu IV. Amenhotep tarafından geliştirilip bir ihtilalle ilan edilecek olan Aton dininin hazırlıklarını yapmıştır. Kesin bir şekilde tanrı Amon'dan uzaklaşıp, Heliopolis din adamlarının görüşleri doğrultusunda tanrı Rê kültüne ayrı bir önem verilmeye başlanmıştır. Evreni yöneten, varlıkları yaşatan Rê hem güneşin tam tepede olduğu zamanki adı Rê-Horakti olarak hem de güneş diski Aton adıyla anılarak Rê'nin yüceliği, asırlar sonra, bir kez daha ortaya atılmıştır. Hatta, III. Amenhotep'in tanrı Amon'un tapınakları ile ilgili görevlendirdiği mimar kardeşler, Suti ve Hor'un ölümle ilgili stelalarında, tanrı Amon'a hitaben yazdıkları metinde, tanrı Rê'yi, dolayısıyla güneş diski Aton'u yüceltmişlerdir. Tanrı Amon'un altın ışıklarıyla Rê olduğu belirtilmiş, ama "Selam sana, günün diski (Aton), ölümlüleri yaratan ve yaşamlarını sağlayan, alacalı tüyleri olan büyük şahin (Rê-Horakti, yani Aton)... doğurulmadan kendi kendini yaratan,... yerdeki yaratıkları kaynaşturan, insanların Knum'u ve Amon'u O'dur, İki Ülke'yi fetheden, büyüğünden küçüğüne tanrıların ve insanların yüce anası odur"¹¹⁵ şeklinde bir ifade kullanılan tanrı Amon'un da onun bir parçası olduğu vurgulanmıştır.

Aslında, tanrı Rê'ye dönüş ile gerçekleşecek dinî ihtilalin hazırlıklarında kraliçe Tiyi'nin de rolü büyüktür, çünkü erkek kardeşi Aânen, bir taraftan,

¹¹² Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 45-47.

¹¹³ Heb-Sed töreni, yaşlanmaya başlayan firavunları kuvvetli ve uzun ömürlü kılmak için yapılan törenlere denilmiştir. Tanrı Ptah'la ilgili bir törendir.

¹¹⁴ Alexandre Moret *a.g.e.*, tome II, s. 523-524.

¹¹⁵ British Museum'daki 826 no.lu dikili taştaki yazıt, anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 370.

Heliopolis'te tanrı Rê'nin tapınağında "Büyük gözlemci" (Büyük Peygamber)¹¹⁶ iken, diğer yandan, Teb'de tanrı Amon'un "İkinci Peygamberi" olarak görevlidir, böylece kraliçe her iki dinî merkezde olup bitenlerden haberdar olmuştur ve Teb'deki Amon rahiplerinin imtiyazlarını dengelemek için Heliopolis ruhban teşkilatının desteklenmesinde ve güçlendirilmesinde etkili olmuştur¹¹⁷.

İşte bu atmosferde yetişen, bir taraftan dayısının diğer taraftan, süt annelerinden birinin kocası olan ve rahipler sınıfında "Kutsal Baba" derecesine erişmiş Ay'ın¹¹⁸ öğretileriyle yeni dine, tam olarak vâkıf hale gelen IV. Amenhotep de (M.Ö. 1370-1352/50) aile geleneğini sürdürerek babasının Mitanni'den haremine getirttiği Mısır'da adı Nefertiti (güzel geldi)'ye çevrilen TaduKepa veya Taduhepa ile evlenmiş ve dinî ihtilalini gerçekleştirmesi fazla vakit almamıştır. Zaten Amon kültünden uzaklaştığını idareye gelmez hissettirmiştir. Tahta çıkışını kutsama törenini Karnak'daki Amon tapınağında değil de Hermontis'deki Rê tapınağında yaptırmış¹¹⁹, ve bu tapınakta o zamana kadar hiç alışılmamış bir usulle "Rê-Horakti'nin Başpeygamberi" ünvanını almıştır. Bu da onu, III. Amenhotep'in son zamanlarında vezir, Teb valisi, tüm güney ve kuzey peygamberlerinin yöneticisi de olarak tayin edilen, kraliyet idaresinin en güçlü şahsiyeti olan Amon Başpeygamberi Ptahmes ile, rakip olarak, karşı karşıya getirmiştir¹²⁰. Bu şekilde niyetini ortaya koyan IV. Amenhotep henüz tanrı "Amon'un sevgili kulu" olmakla beraber, dinî planını uygulamaya koymuştur. İlk safhada, tanrı Amon'u kraliyet tanrısı konumundan düşürmüş, tanrı Aton adına Karnak tapınağının içinde şapeller yaptıracağına, tanrı Amon'a ait muazzam tapınağa dokunmaksızın, güneşin doğuş yönünde ve Rê'ye dayalı yeni bir dinin başladığını vurgulamak için, Karnak tapınağının doğusunda, tanrı Aton için Benben dikilitaşlarını havi güneş tapınaklarını yaptırmıştır. Bu tapınaklarda tanrı Aton'un ifadesi güneş diski, tam tepede her biri bir elle biten ve

¹¹⁶ Kraliçe Tiyyi'nin kardeşinin adının İneni olduğu ve güneyin Heliopolis'i olarak ta adlandırılan Hermontis'te Baş rahip olduğu da ifade edilmektedir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 500-503).

¹¹⁷ Christian Jack, *a.g.e.*, s. 35-36.

¹¹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 500-503.

¹¹⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 524.

¹²⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 371-372.

tüm insanlığa yararlı şeyleri yaratan ve yaşatan ışınlarıyla, kabartmalar şeklinde resmedilmiştir¹²¹.

Tabii ki bu duruma karşı Amon rahiplerinin tepkileri büyük olmuştur. Her ne kadar Orta İmparatorluk XII. Hanedan devrinde tanrı Amon'un imparatorluk tanrısı ilan edilmesiyle tanrı Rê ikinci plana atılmışsa da, Amon din adamları, tanrı Rê'yi ve din adamlarını ve müminlerini hoşnut etmek, hatta onları tanrı Amon'a bağlamak için tanrı Amon'a Rê'nin ismini ilave etmişler ve ülke çapında başka bir tanrıya geçişi yumuşak bir şekilde halletmişlerse de, bu devirde, sadece Amon değil, onun eşi ve oğlu konumlarında olan tanrıça Mut ve tanrı Honsu da reddedilmiş, tanrı Amon'un ismi tüm resmî ve özel anıtlardan kazınmıştır. Zaten tanrı Aton öyle bir tanrıdır ki yeryüzünde, gökyüzünde, öteki dünyada herşeye kadirdir ve hiç bir şekilde, diğer tanrıların işlevlerine ihtiyacı yoktur¹²². O halde tanrı için "Aton uludur, ondan başka tanrı yoktur" şeklinde düşünülmüş, belki de dünyada, ilk olarak, tanrı Aton ile tek tanrılı bir din ortaya atılmış olmaktadır. Amon baş rahibine ne yapıldığı bilinmemekle beraber, küçük derecede olanlar saraya hizmetli olarak alınmışlar, hiç bir şekilde Aton tapınaklarında çalıştırılmamışlardır. Amon tapınaklarına ait olan mallar ise devlet malı olarak vezire bağlanmış¹²³. Bu da bize reformun sadece dinî değil aynı zamanda siyasî ve ekonomik yönünün de olduğunu göstermektedir.

IV. Amenhotep, iktidarının başlangıcında aynı isimle kalmış ama daha sonra ismini tanrı Aton'a atfen Ahen-Aton (Aton'un ruhu, Aton'un parlaklığı) olarak değiştirmiştir. Tabii ki başta Nefertiti olmak üzere, ve daha sonraları damadı olacak, çocuk yaştaki Tutankamon'un isimleri Aton'a göre ayarlamıştır¹²⁴ Diğer taraftan, IV. Amenhotep, Merirê'yi Aton Baş rahibi olarak tayin ettiyse de¹²⁵, Amon ruhban sınıfının etkinliğini de düşünerek, kendini tanrı Aton'un peygamberi ilan edip, halkına yeni dinin esaslarını öğretmeye koyulmuştur. Tanrı Aton'un, yazılan ilahilerle Amon gibi sadece

¹²¹ Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 50-57.

¹²² Kraliyet tanrısı Ptah, ölümler tanrısı Oziris gibi vazgeçilmez tanrılara dokunulmamakla birlikte adlarından hiç bir şekilde bahsedilmemiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 526).

¹²³ IV. Amenhotep, iktidarının dördüncü yılında, Amon Başpeygamberi May'ı, belki de Teb'den uzaklaştırmak için, Vadi Hamamat'a, firavunun heykelinin yapımı için kayalardan blokların çıkarılmasına nezaret etmesi göreviyle göndermiştir (Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 58).

¹²⁴ Ahen-Aton =Ihun-Aton, Aton'un ünü veya Aton'un sevinci olarak ta geçmektedir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 373-374).

¹²⁵ François Daumas, *a.g.e.*, s. 91.

Mısırlıların tanrısı değil, ayrı zamanda yabancı ülkelerin (Hasetiu), Suriye'nin (Haru), Nubya'nın (Sudan) da tanrısı olduğu ve bütün insanları dilleriyle, şekilleriyle, derilerinin rengiyle farklı yarattığı¹²⁶ ortaya konmuştur.

IV. Amenhotep iktidarının dördüncü yılından itibaren, başkentini tamamen tanrısı Aton'a adanmış bir şehre taşımak istemiş ve bunun için de her hangi bir tanrının izini taşımayacak ve Teb'den uzakta, Orta Mısır'da bugünkü Tel el Amarna'da yepyeni bir başkent inşa ettirip adını Ahet-Aton (Aton'un ufku) koymuştur; firavun Aton dinini kabul etmiş, aralarında vezir Ramose'nin de bulunduğu, devrin devlet erkânıyla, ailesiyle, elitiyle birlikte Ahetaton'a yerleşmiştir¹²⁷.

Hatta Ahenaton Mısır'ın kuzeyinde ve Nubya'da bugünkü Sezebi'de Ahetaton şehrine paralel olarak tanrı Aton'a atfen Pagematon (Aton'u bulan) adıyla anılan iki şehir daha kurdu muştur¹²⁸. Belki de Ahenaton, bundan sonra, tanrı Aton'u evrensel kılmak için Mısır'ın hakimiyetindeki bölgelerde de aynı tip şehirleri kurmayı amaçlamış, Aton'un yarattığı bölge insanlarını, aynı dinin etrafında toplayarak, barışçı yolla elde tutmayı düşünmüştü. Ama olaylar hiç de beklenildiği gibi gelişmemiştir. Çünkü Aton dini, esas olarak, Ahenaton'un yeni başkentte geçirdiği 15/20 yıl boyunca devam etmiştir. Bu devirde Mısır İmparatorluğu'nda görünürde bir barış devri yaşandıysa da Teb'de kalmış olan Amon din adamları, firavuna karşı entrikalar yapıp, yeni dinî durumdan memnun olmayanları kışkırtmışlardır¹²⁹. Ayrıca imparatorluğun varlığı kral Suppiluliuma ile güçlenmeye başlayan Hititlerden dolayı tehlikeye düşmüştü. Ahenaton Hititlere karşı atalarının fethettikleri yerleri elde tutmada pek başarılı olamamış, beceriksiz davranmasıyla Ortadoğu'da büyük karışıklıkların çıkmasında önemli rol oynamıştır¹³⁰. Çare olarak Ahenaton Teb'deki geleneksel güçlere yaklaşılmaya çalış-

¹²⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 530.

¹²⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 91, 326.

¹²⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 92.

¹²⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 326. Ahenaton devrinde diğer tanrılara karşı sürdürülen siyaset ülkenin bazı bölgelerinde ayaklanmalara sebebiyet vermişti, bunu Ahenaton'un Nubya'lı muhafızlarının (Mazoi) şefi olan, Mısırlı ve yabancı esirleri Ahenaton'un huzuruna getiren Mahu'nun mezar duvarlarındaki resimlerde görmek mümkündür.

¹³⁰ Mısır'a rakip olarak M.Ö. 1350'ye doğru Ortadoğu'daki siyasi dengeyi bozabilecek Suppiluliuma idaresinde güçlü bir Hitit devleti belirmeye ve bölgede Mısır'ın yerini almaya başlamıştı. Hititler, ilk safhada Mısır'ın müttefiki Mitannileri kendilerine bağlamışlar, Suriye ve Fenike'de ayaklanmalar çıkarmışlar, Halep ve Kuzey Suriyeyi ele geçirmişlerdi. Diğer taraftan Şam kralı Aziru entrikalarla, kuvvet kullanarak Sidon ve Ugarit arasındaki Amurru (Amor) kral-

miş¹³¹, ama çok geçmeden ölünce yerine ilk önce Ahenaton'un bir damadı Semenkarê, çok kısa bir zaman için geçtiyse de ondan sonra Ahenaton'un diğer bir damadı Tutankaton idareye gelmiştir (M.Ö. 1352/50-1343/41). Tutankaton Atonizmi Ahetaton şehrinde kaldığı bir-iki yıl boyunca sürdürmüş, daha sonra eski başkent Teb'e yerleşmesiyle tanrı Amon'a dönmüş ve Amon geleneği sürdürülmeye başlanmış, ismini tanrı Amon'a atfen Tutankamon'a (Amon'un yaşayan görüntüsü)¹³², eşininki ise Anhesenamon'a çevirmiştir. Tutankamon, iktidarının dördüncü yılında, bir kraliyet kararı ile Amon'u yeniden ülke çapında, en büyük tanrı olarak, bütün tapınaklarda üstünlüğünü sağlamıştır. Bununla da kalmayan genç firavun, Karnak'taki dikili taşta da belirtildiği gibi "hem tanrı Amon'un hem de diğer tanrıların tapınaklarına ait malları iade etmiş", hatta bunu yaparken "mallarını 3-4 misline çıkarmış, anıtları restore ettirmiş, heykeller, sunaklar koydurmuş ve tanrıları ve rahiplerinin kalbinde sevinci yeniden yaşatmıştır"¹³³. Teb ve Heliopolis'teki Aton tapınakları tahribedilmiş ve yıkıntıları Amon anıtları için kullanılmıştır. Tamamen terkedilen Ahetaton ölü bir şehir haline gelmiştir.

Bu devirde Ahenaton'un Mısır'a yaşattığı dinî ihtilalin tanrı Amon'a bir küfür olduğu, ne olursa olsun tanrının varlığını Teb'de sürdürmeye devam edeceği dinî bir ilahide şöyle dile getirilmiştir:

"Sana karşı suç işleyeni bulursun,
Sana saldıranın vay haline!
Zira şehrin (Teb) kalır,
Ama sana saldıran düştü.
Nerede olursa olsun, sana karşı suç işleyen yok olsun!

---

lığını ele geçirmeye çalışıyordu. Daha güneyde ise Suppililiuma'nın temsilcileri Mısır'a sadık kalan Biblos'un kralı Ribaddi, Tunip cumhuriyetini ve Kudüs kralını Mısır'dan ayırmaya çalıştırlarsa da bunda başarılı olamamışlardı. Hatta Biblos kralı Ribaddi düşmanı Aziru'ya karşı boşuna firavundan yardım istemişti, yardımın gelmeyişinden yararlanan Aziru, Biblos'u fethedip Ribaddi'yi öldürmüştü. Aynı şekilde Habiru ve Sutular Mısır'ın vasalı olan Kudüs'ü ele geçirip Kenan ülkesinde Mısır'ın hakimiyetini kırmışlardı. İşte bu şekilde Mısır Asya'daki topraklarını kaybetmiş oldu (Guy at M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 22-23; François Daumas, *a.g.e.*, s. 91-92.)

¹³¹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 92.

¹³² Firavunun isminin, esas olarak, "Tut-Anh-Amon" şeklinde olması gerekmektedir, çünkü "Anh" hecesi yaşayan, canlı, hayat anlamına gelmektedir.

¹³³ Karnak dikili taşı, IV. yıl, T.R., XXIX, s. 160; anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 536.

Bütün ülke aydınlık içindeyken,
Sana saldırının yeri karanlıklardadır"¹³⁴.

Tabii ki Ahenaton'un dini hareketine bireysel tepkiler de olmuştur. Bu tepkilerin, devrin veziri Ramose'nin mezar yazıtlarında, "Babam [Amon]-Rê'nin hayatı üzerine... rahiplerin (sözleri) IV. yılda işittiğim şeylerden daha kötü... öyle ki babamın ve büyük babamın hiç bir zaman işitmedikleri şeylerden daha kötüdür"¹³⁵ şeklinde yansıması bize insanların henüz köktenci dinî bir değişikliğe hazır olmadıkların göstermektedir.

Tutankamon'dan sonra idareye vezir Ay gelmiş ve Tutankamon'un eşi Anhesenamón'la evlenerek idaresini meşrulaştırmış; ancak 1-2 yıl idarede kalabilmiştir.

Firavun Ay'dan sonra Amon rahipleri, idareye gelmeye hakkı olmayan general Horemheb'in (M.Ö. 1340-1320), Karnak tapınağında düzenledikleri bir törenle, tanrı Amon'un heykeli vasıtasıyla, idareye gelmesini sağlamışlardır. Ahenaton devrinde adı Paatonemheb olan Horemheb Amon'u içeren bir isim alarak ve Mutnezmet adlı bir prensesle evlenerek iktidarını meşrulaştırmıştır¹³⁶. Aton dinî ihtilalini Mısır tarihinden ve zihinlerden silmek için iktidarını III. Amenhotep devrinin sonundan itibaren başlatmıştır¹³⁷. İlk safhada, iç sorunlarla ilgilenmiş, Aton dininin yarattığı karışıklıkları düzeltmeye ve eski düzeni yeniden tesis etmeye çalışmış ve Aton dininin merkezi Ahetaton'u tamamen unutturmak için yerle bir etmiş, ama Asya imparatorluğunu tekrar elde etmeye kendini verememiştir¹³⁸.

Horemheb'ten sonra idareye gelen asker kökenli yaşlı veziri I. Ramses'le (M.Ö. 1320-1318) XIX. Hanedan devri başlamıştır¹³⁹. İki yıl kadar idarede

¹³⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 327.

¹³⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 374.

¹³⁶ Horemheb, Ahenaton, Semenkarê, Tutankamon ve Ay devirlerinde "Mısır ordularının başkomutanı" ve "Kraliyet işlerinin başı" olarak görev yapmıştır ama hepsinin siyasetlerinin zayıflığını bilmesine rağmen temkinli davranıp geri planda kalmayı tercih etmiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 536-537).

¹³⁷ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 128.

¹³⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 92.

¹³⁹ XIX. Hanedan firavunlarından bir kısmı "Rê onu dünyaya getirdi" veya "Rê'nin çocuğu" anlamına gelen, tanrı Amon-Rê'ye atfen Ra-ms-ss (Ramses) adını (Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 15) ve ikisi ise Delta bölgesinde Tanis'te (Canet) tapılan tanrı Seth'e atfen "Seth'in adamı" anlamına gelen Sethi ismini almışlardır. Bununla bu hanedanın Tanis'ten geldiğini ifade etmek istemişlerdir. Ayrıca, tanrı Seth'in "tanrı Amon-Rê ile barış yaptığı" ifade edilerek

kalan I. Ramses'ten sonra yerine oğlu I. Sethi tahta çıkmıştır (M.Ö. 1318-1298). Daha önceleri olduğu gibi tanrı Amon'un önderliğinde Asyalılara (Hasetiu) karşı fetih hareketlerini yeniden başlatmış olan I. Sethi Suriye'nin güneyini elde etmiş¹⁴⁰ ama Kadeş (Kinza, Kaditis) önlerinde Hititlerle karşılaşmış ve onlarla bir anlaşma imzalamıştır. Diğer taraftan, Mısır'ı işgal etmek isteyen Libyalılarla (Libu) savaşmış ve onları yenmiştir. Onun zamanında da başta Amon tapınakları olmak üzere diğer tapınaklara da önem verilmiş¹⁴¹ ve tanrı Amon-Rê'nin yine güneşleşmiş gücü ve yüceliği XVIII. Hanedan devrindeki gibi artmaya devam etmiştir. Zaten, bu amaçla yazılan Hunefer papirüsünde tanrının en yüce tanrı olduğu, tek olduğu, görünmediği, tanrının varlığının sonsuz olduğu ve dünyada olan bitenden haberdar olduğu ifade edilmiştir.

“Saygılar sana, Maât'a dayanan, Ey! Amon-Rê,
Göklerde seyrinde her yüz seni görür.
Yüce bir şekilde, haşmetinle yükseliyorsun,
İlerliyorsun ve ışınların bütün yüzlerde.
Bilinmeyensin ve hiç bir dilin benzerini söylemeye gücü yoktur;
Yalnızca sen varsın.
Sen Teksin...
İnsanlar sana adınla şükrederler ve seninle yemin ederler,
Çünkü sen onların senyörüsün.
.....
Dünyada milyonlarca yıl geçti ve
Senin geçtiklerinin sayısını söyleyemem.
.....
Battığın zaman saatlere bir son verirsin”¹⁴².

I. Sethi ölünce yerine oğlu II. Ramses geçmiştir (M.Ö. 1298-1232). Bu dönemde savaşların tanrı Amon'un rehberliğinde yapıldığı inancı XVIII. Hanedan devrinde olduğundan daha da güçlü bir şekilde devam etmiştir.

---

savaş tanrısı Seth'in Delta bölgesinde, tanrı Amon'un ise Yukarı Mısır'da önemli oldukları belirtilmek istenmiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 543; Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 237-247). Diğer yandan II. Ramses'ten sonra tahta çıkan Onüçüncü oğlu ise tanrı Ptah'a atfen Merenptah veya Mineptah kraliyet ismini almıştır. Zaten Horemheb'ten itibaren Rê ve Ptah'a tekrar önem verilmeye başlanmıştır.

¹⁴⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁴¹ Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁴² Hu-Nefer papirüsü, British Museum, No 9, 901 (E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II, s. 5-6).

Zaten, çok geçmeden Suriye’de hareketli bir politika izleyen Hitit kralı Mutavalli¹⁴³ bir takım bölge devletlerini Mısır’a karşı kışkırtarak birleşik bir ordu oluşturmuştu. Mısır imparatorluğunu muhafaza edebilmek için II. Ramses, iktidarının Beşinci yılında, ordusunun başında Suriye’ye hareket etmişti (17 Nisan 1296). II. Ramses, Hititlerin kumandası altındaki birleşik güçlerle Halep’te karşılaşacağını zannederken Kadeş’te 16 Mayıs 1294’te¹⁴⁴ önüne çıkmışlar ve II. Ramses’in ordusunun büyük bir kısmını yok etmişlerdir. Çok az sayıda askeriyle Hitit savaş arabalarıyla çember içine alınan II. Ramses, hem şahsi cesaretiyle, hem de “babası tanrı Amon’un lütfuyla” Hitit kralını yenmeyi başarmış¹⁴⁵, hatta Hititlerdeki iktidar mücadelesinden yararlanarak Naharina’ya kadar ilerlemiştir. Çok geçmeden de Hititlerin yeni kralı III. Hattuşil ile barış anlaşmasını imzalanmıştır¹⁴⁶. Savaşın devreleri ve II. Ramses’in başarıları sadece Karnak, Luksor, Abidos, Abu Simbel gibi tapınaklarda kabartmaların yanısıra yazıtlarla da aksettirilmekle kalmayıp, aynı zamanda, bir papirüs üzerine yazılan Pentaur destansal manzumesi¹⁴⁷ ile de anlatılmıştır. Manzumede Hititlerin müttefiki olarak Kadeş savaşına katılan krallıklar ve güçlü ordularının durumundan söz edildikten sonra II. Ramses’in Amon, Rê, Ptah ve Seth gibi tanrıların ayrı ayrı adlarının verildiği bölüklerle savaşa katıldığı ama bölüklerden mahrum edilerek yalnızca Amon bölüğüyle savaştığı ve 2500 kadar Hitit savaş arabasının saldırısına maruz kaldığı¹⁴⁸, ama II. Ramses’in savaş tanrısı Montu’ya benzediği, kızdığına Baal gibi olduğu¹⁴⁹, “Teb’de zafer” adını taşıyan atıyla firavunun tek başına Hititlerin arasına cesurca atıldığını ama arkasına göz attığında bütün Hitit savaş arabalarıyla çevrili olduğunu gördüğü, ordusundan hiç bir askerin imdadına koşmadığı, hatta yaya askerlerinin ve süvarilerinin kaçtığı ifade

¹⁴³ Mısırlılar Hitit devletini “Heta” olarak adlandırılmışlardır (Guy et M.F. Racht, a.g.e., s. 128).

¹⁴⁴ Bu tarihler kesin olarak verilmiştir (Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 550).

¹⁴⁵ Hitit kralı Mutavalli de Kadeş savaşını kendi zaferi olarak göstermiştir.

¹⁴⁶ François Daumas, a.g.e., s. 93.

¹⁴⁷ Alexander Moret savaşın destansal tarafının sadece Pentaur manzumesinde anlatıldığını yazarken (a.g.e., tome II, s. 550), François Daumas ayrıca Kadeş manzumesinden de söz etmiştir (a.g.e., s. 408).

¹⁴⁸ Guy et M.F. Racht, a.g.e., s. 140.

¹⁴⁹ Baal : Fenikelilerde gök, şimşek ve fırtınalar tanrısıdır. Baal kültü Ugarit’ten itibaren Suriye’ye oradan da XVIII. Hanedan devrinde Mısır’a nüfuz etmiştir. Baal ismi “tanrı” veya “senyör” anlamına gelmektedir. Uçları lüleli saçlı, ucu kıvrık sakallı, bir elinde sedir ağacı dalı, diğer elinde sopa bulunan ve sıfatı “bulutların üzerinde olan” Baal’in gökyüzündeki sesinin (gürültüsünün) dağları titrettiği ifade edilmiştir. II. Ramses’in, Kadeş savaşındaki , savaş naraları da göklerdeki Baal’inki gibidir (George Hart, a.g.e., s. 50).

edilmiş¹⁵⁰, dolayısıyla II. Ramses'in böyle kritik bir durumda tanrı Amon'un himayesini geciktirmesini büyük bir şaşkınlıkla karşılayarak onu imdadına çağırdığı, tanrının yardımını dilediği şu şekilde anlatılmıştır:

“Babam Amon, ne oluyor? Bir baba artık (oğlunu) unutuyor mu? Sensiz hiç bir şey yaptım mı? Bir an emirlerini ihlâl etmeden hep senin emirlerin üzerine ilerlemedim mi? Durmadım mı? Zira, Mısır'ın güçlü senyörü Amon güçlüdür. Barbarların yoluna çıkmasına müsaade etmemek için çok güçlüdür. Bu Asyahlılar senin için nedir? Amon, (onlar) bu tanrıyı tanımayan sefililerdir, ya ben sana sayısız anıt diktirmedim mi? Esirlerimle tapınağımı doldurdum mu? ... Sana sesleniyorum Ey! Babam Amon, tanımadığım sayısız barbarların ortasındayım. Bütün ülkeler bana karşı birleştiler ve ben tamamen yalnızım, benimle kimse yok. Toplu halde askerlerim beni terkettiler ve süvarilerimden hiç biri gözünü bana doğru çevirmedi. Onları çağırıyordum bile hiç biri beni işitemezdi. Böylece sana sesleniyorum, çünkü Amon'un milyonlarca askerden daha değerli olduğunu biliyorum... Eğer buradaysam, bu ağzının emri (senin emrin) üzerinedir Amon ve senin iradelerine kusur etmedim”.

“İşte barbarların ülkelerinin sınırlarından sana dua ediyorum. Sesim Hermontis'e kadar ulaşıyor. Onu görüyorum, (işte) Amon. Çağırırma (duama) geldi. Elini bana uzatıyor, o benimlidir. Beni sevinç kapılıyor: O benim arkamdadır.”

II. Ramses'in yakarışlarına cevap veren tanrı Amon ise oğlu firavuna şu sözlerle cesaret vermektedir:

“İleri, ileri, seninleyim, ben baban. Elim seninledir ve yüzbinlercesinden daha yararlıyım. Zafer senyörü benim ve cesareti severim.”

Tanrının sözleriyle cesaretlenen II. Ramses kendini insanüstü, tanrısal bir varlık gibi hissedip savaşın gidişatını değiştirecektir, şöyle ki:

“Tekrar cesaretime kavuşuyorum. Kalbim tekrar sevinçle doluyor. Giriştiğim her şey başarılı oluyor. İşte Montu'ya benzeyen benim. Sağıma oklar atıyorum, solumda esirler alıyorum. İyi zamanındaki Baal gibi onların önündeyim...”¹⁵¹

¹⁵⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 408-409.

¹⁵¹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 408-410.

Bu şekilde savaşı kazanan II. Ramses kendini savaş meydanında yalnız bırakan korkak asker ve süvarilerine de çatmaktan geri kalmamıştır.

Tabii ki firavun, zaferlerini yüce tanrı Amon'un lütfuyla kazandığını düşünerek, elde ettiği ganimetlerin büyük bir kısmını, savurganca hediyelerle Amon tapınaklarına bağışlamıştır. Aslında bu denli aşırı davranışın sebebinin Amon din adamlarının savaş ve barışı zorlayan, dolayısıyla Mısır'ın büyük bir imparatorluk kurmasında etkili unsurlar¹⁵² olmalarından ileri geldiği ihtimal dahilindedir.

Bunun sonucu olarak, II. Ramses devrinde tanrı Amon'un etkinliği daha da artmış ve Amon tapınaklarına önem verilmiş, Karnak ve Luksor tapınakları yeni ilavelerle genişletilmiş, Abu Simbel tapınağı ve Ramasseum inşa edilmiştir. Tabii ki buna paralel olarak Amon din adamları tanrı Amon'la ilgili düşünceleri daha da ileri götürerek, tanrının "Tek" olduğu fikrini daha kati bir şekilde vurgulamışlardır. M.Ö. 1280'de yazılmış olan Amon ilahilerinde¹⁵³ de ifade edildiği gibi tanrı Amon'a rakip durumda olmaya devam eden ve her zaman Mısır çapında üstün bir pozisyona gelmesi söz konusu olan Rê ve Ptah gibi tanrılar karşısında da üstünlüğü bir kez daha ortaya konmuş, her bir tanrının onun sıfatı olduğu, hatta onları yarattığı belirtilmiş, bir anlamda tek tanrılı bir dine de adım atılmış gibidir; şöyle ki:

"Kendi kendini şekillendiren senyörlerin senyörü,

Yaratıkların efendisi...

Ağaçlar onu gördüklerinde titrerler,

Yaprakları açılırken Tek'e doğru dönerler.

Bütün varlıklar, hepsini kapsayan, elinin üstündedir,

Haşmetli (Amon) olmaksızın hiç bir tanrı onlara var olma imkânını veremez,

Zira onsuz hiç bir şey yapılamaz,

Ennea'nın (Dokuzlu tanrılar) hayatı büyük tanrı¹⁵⁴

¹⁵² E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 12.

¹⁵³ Papirüs üzerine yazılmış bu ilahiler Hollanda'nın Leiden şehri müzesinde muhafaza edildiğinden "Leiden papirüsü" olarak da anılmaktadır. Metnin tercümesi J. Zandee, *De Hymnen aan Amon van Papyrus Leiden I.*, Leiden, 1948.

¹⁵⁴ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 9 s. 130.

Tanrı Rê'nin yarattığı Dokuzlu tanrılar grubu.

Şekilleri bilinmeyen, kendi kendini yaratan (Ey! tanrı),
Görüntülerini yapan ve kendi kendini yaratan tanrı,
.....

Benliğinde bir yumurta oluşturmak için
Dölünü vücudunda birleştiren.
Yeniden güzel canlanmalara sahip esrarengiz şekil¹⁵⁵.
.....

Göksel diskin ışınları senin yüzüne aittir
Dünya senin görüntün (insan) için düzenlendi
Jeb'in (yer tanrısı) arttırdığı yalnızca sana aittir¹⁵⁶
.....

İlk şeklin gibi Sekiz tanrı¹⁵⁷ yaşama geldiler,
Onları tek başına sonuçlandırdın (yarattın).
.....

Ey! Amon, tanrıların başındaki gizli,
İlk zamanında (varolduğunda) Başlangıç tanrılarını dünyaya getirmek
için,

Tatenen (Ptah) şekline girdin.
.....

Tüm Ennea tanrıları (Dokuzlu tanrılar) senin öğelerindir.
Vücuduna bağlı her tanrı senin görüntünü teşkil eder.
Sen ilk yükselensin (varolansın), başlangıççı başlayansın,
Tanrılarda ismini saklayan Ey! Amon,
Onlardan (tanrılar) farklı olan büyük kıdemli,
Ptah olmak için şeklini şekillendiren Tatenen¹⁵⁸,
Vücudunun parmakları sekizlerdir (Sekizli tanrılar).
.....

Ondan önce hiç bir tanrı yoktu.
Onunla, şeklini söyleyebilecek hiç bir tanrı yoktu.
İsminin konması için annesi yoktu.
Onu dölleyen ve O benim diyen babası yoktu.

¹⁵⁵ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 40, s. 131.

¹⁵⁶ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 50, s. 131-132.

¹⁵⁷ Hermopolis kozmogonisindeki Sekiz tanrı.

¹⁵⁸ Tatenen çok eski bir yer tanrısıdır. Yeni İmparatorluk devrinde Ptah'la özdeşleştirilmiştir. Burada tanrı Amon'un Tatenen gibi çok eski bir tanrı olduğu, hatta Tatenen olduğu gösterilmektedir.

Kendi kendine yumurtasını şekillendiren (tanrı),
Kendi kendine varolan yüce tanrı
Varolmaya başlamasından sonra tanrılar belirdiler¹⁵⁹.

.....
Vücuduyla birleşen Rê'nin kendisidir,
Heliopolis'te ikamet eden Büyüktür,
Tatennen olarak ta adlandırılmıştır.
Nun'dan çıkan Amon,
İnsanlığa yol gösterendir.
Şekillerinden bir diğeri Ogdoa'dır (Sekizli tanrılar).
Ey! Başlangıç tanrılarını dünyaya getiren, Rê'yi yaratan
Ve öğelerinden biri olan Atum şekliyle kendini tamamladı,
Evrenin efendisi, varolan (her) şeyin başlangıcıdır.
Söylendiğine göre ruhu göğün en yüksek katındadır.
Yüzü doğuya dönük, yeraltı dünyasında olandır.
Ruhu gökte, vücudu Batıdadır¹⁶⁰.

.....
Onlardan uzakta saklanan Amon Tek'tir,
Ve varlığının tanınmaması için tanrılardan gizlenendir.
Göğün en yüksek katına kadar uzaklaştığında yeraltı dünyası ondan mahrumdur.

Hiç bir tanrı gerçek şeklini bilmez,
Görüntüsü yazılarda ifşa edilmemiştir,
Anlamaya çalışmak için çok büyüktür, onu tanımak için çok güçlüdür¹⁶¹.

.....
Bundan sonra daha da ileri gidilerek Amon'un birer parçası olan Rê ve Ptah'ın kült merkezlerinin de tanrı Amon'a ait olduğu ve bütün emirlerin Amon'dan geldiği, tanrılarının, insanların, bütün varlıklarının hayat ve ölümünün ona bağlı olduğu imalı bir şekilde belirtilmiştir.

“ Bütün ilahlar üçtür,
Amon, Rê ve Ptah eşsiz (tanrılar).

¹⁵⁹ Claire Lalouette, a.g.e., Böl. 80, s. 133-135.

¹⁶⁰ Yeraltı dünyası kastedilmektedir.

¹⁶¹ İnsanın aklının eremeyeceği kadar yücedir; (Claire Lalouette, a.g.e., Böl. 200, s. 135-136).

Amon olarak ismi gizlidir,
 Yüzü Rê'ninkidir, vücudu Ptah'inkidir.
 Yeryüzünde şehirleri ebedî zaman için kuruldu,
 Teb, Heliopolis, Memfis, sonsuz zaman için.
 Gökten bir mesaj gönderildiğinde Helipolis'te işitilir,
 Güzel yüzlü tanrıya Memfis'te tekrarlanır,
 Sonra, onların işleriyle yükümlü Amon'un şehri için,
 Thot harfleriyle (Hieroglif) bir mektup hazırlanır,
 Karşılık olarak Teb'den bir tavsiye gönderilir.

.....
 Bütün emirler Amon'dan gelir,
 Onun sayesinde, emrettiği üzere tanrılar değişmezler,
 Gönderdiği mesaj öldürülebilir veya tekrar hayat verebilir,
 Hayat ve ölüm, bütün varlıklar için, ona bağlıdır
 Onsuz (hiç bir şey yoktur), Rê eşliğinde Amon,
 (Ve Ptah) - Hepsi: üçtür¹⁶².

Daha ileriki bir bölümde ise Amon'dan gerçek bir yüce tanrı olarak bahsedilmektedir.

"Kalbi marifettir. Dudakları kelâmdır. Ka'sı ve varolan her şey ağzındadır... İki mağara ayaklarının altındadır ve Nil, sandallarının altındaki mağaradan fışkırır¹⁶³. Ba'sı¹⁶⁴ Şu'dur, göğsü Tefnut'tur (Rutubet tanrıçası). (Göğün) en yüksek katındaki Horakti'dir (Rê), sağ gözü gündüzdür, sol gözü gecedir. Bütün yollarda¹⁶⁵ rehberdir. Vücudu Nun'dur; herşeyi dölleyen, varolan şeyi yaratan ondaki Nil'dir¹⁶⁶. Her buruna doğru esintileri üfle-yendir. Bütün insanlar için kader ve Renenet¹⁶⁷ onun yanındadır... İlk ilahları dünyaya getiren büyük tanrı... Bütün insanların yüzü ona doğru çevrilidir. İnsanlar ve tanrılar "Bilgi O'dur"¹⁶⁸ derler.

¹⁶² Claire Lalouette, a.g.e., s. Böl. 300, s. 136.

¹⁶³ Nil'in kaynağı olarak düşünülen Yukarı Mısır'daki başta Elefantin'de olmak üzere diğer mağaralar.

¹⁶⁴ Ba'sının (ruhunun) hava tanrısı Şu olduğu belirtilmektedir. Çünkü hava, ruh gibi gözle görülmeyen bir kavramdır.

¹⁶⁵ Bu yollar yeryüzündeki sorunlara çare bulma yolları olabileceği gibi öteki dünyada da ölünün karşısına çıkabilecek engelleri aşmasında kolaylıklar sağlayan tanrı olarak yorumlanabilir.

¹⁶⁶ Nasıl Nil'in bir kaynağı varsa, yaşam kaynağı Amon'dur şeklinde kabul edilebilir.

¹⁶⁷ Ürün ve Hasat tanrıçası Renenet burada kusmeti ifade etmektedir.

¹⁶⁸ Her şeye kadir anlamındadır.

Diğer yandan tanrı Amon'un sadece bu dünyada değil, öteki dünyada da insanların acılarını dindiren, hastalıklarına derman veren, kaderlerini çizen ve insanların dualarına cevap veren tanrı olduğu da ifade edilmişti:

“Kötülüklerden koruyan, acıları (sıkıntıları) uzaklaştıran,

Çaresiz göze görmeyi sağlayan tabib,

Gözleri açar ve hastalıkları uzaklaştırır,...

Öteki dünyaya kadar istediğinin yardımına koşan,

Arzusuna göre, istediğini kaderinden kurtarandır.

Onu seven için tüm yolları üzerinde

Göz ve kulaklara ve bir yüze maliktir.

Onu çağırmanın dualarını işitir,

Hayatın müddetini (ömrü) uzatır veya kısaltır,

Ona tapana kismetinden fazlasını verir.

.....

Onu anan kişinin (varlığın) yüzü huzurludur,

Anlaşmazlık (huzursuzluk) zamanında ismi yararlıdır (hayırlıdır).

Ona yakaran için hoş bir esintidir,

Bitkin insana yardım edendir,

İyi niyetli acıyan tanrı.

Zamanında (gerektiğinde) önünde secde eden insana aittir.

.....

Kalbinde taşıyan için milyonlarcasından daha faydalıdır.

İsminden dolayı, tek bir insan yüzbinlercesinden daha güçlüdür.¹⁶⁹

Zaten, bunun için Amon din adamları, Karnak'ta “duaları işiten Amon'un tapınağı” olarak adlandırılan küçük bir tapınak inşa ettirmişlerdir. Sade vatandaşlar tapınağın kapısına küçük bir taş bırakarak tanrı Amon'a dileklerini bildiriyorlardı¹⁷⁰. Bunun için de bir takım usuller geliştirilmişti, akrep tarafından sokulan bir kimsenin iyileşmesi için tanrıya seslenmesinin yeterli olduğu, bir timsahın yaralaması halinde bir timsah resminin üzerine konulan Amon'un resmine veya heykeline bakıp büyü sözler söylenmesi yaralının iyileşmesi için kafiydi¹⁷¹. Bu şekilde insanların koruyucusu olarak

¹⁶⁹ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 70, s. 133.

¹⁷⁰ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁷¹ George Hart, *a.g.e.*, s. 16-17.

tanrı Amon, Ramsesler devrinde, "zavallının veziri" olarak ta adlandırılmıştır. Genellikle bireysel yakarışlar şöyleydi:

"Amon kalbini bana ver,
Kulaklarını bana doğru eğ,
Gözlerini aç!
Her gün beni koru!
Yaşam zamanımı uzat!"¹⁷²

Tanrı Amon'un insanların imdadına yetiştiği konusunda da bir takım öyküler mevcuttur. Bunlardan birinde "Batı Teb'deki (bugünkü Deir El Medine) kraliyet mezarlarında çalışanlar arasında bulunan ressam Nebrê'nin Nahtamon adındaki bir arkadaşının ağır bir şekilde hastalanması üzerine tanrı Amon'a dua edip tanrıdan arkadaşına merhamet dilediğinde, tanrı Amon'un, kuzey rüzgarı olarak belirerek, zavallının sesine geldiği ve arkadaşını ölümünden kurtardığı"¹⁷³ anlatılmak istenmiştir.

Bununla beraber, tanrı Amon'a karşı olanların onu kulluk etmede hata edenlerin şiddetli cezaya çarptırılacağı, Mısır'da korkulan şahin, arslan, boğa, timsah gibi hayvanların şiddetleriyle alegorik bir şekilde ifade edilmiştir:

"Ona saldıranın üzerine hücum eden ve bir anda yakalayan,
Ey! Kanatları açık kutsal şahin,
Pençeleri altına düşeni sıkıca tutan,
Kuvvetli kükremeleri olan esrarengiz arslan.
Ona saldıranı karşı kuyruğuyla (yeri) kamçılaman,
Şehrinin önünde boğa, kullarının önünde arslan,
Sesini yükselttiğinde yeryüzü titrer,
Ve varolan her şey yüceliğinden ürker.
Sonsuz gücü olan (tanrı) ondan başka bir diğeri yoktur!¹⁷⁴
Ona karşı ayaklananlar püskürtülürler ve yüzlerinin üstüne düşerler.
Hiç kimse ona erişemez.

¹⁷² François Daumas, a.g.e., s. 339.

¹⁷³ George Hart, a.g.e., s. 17.

¹⁷⁴ Claire Lalouette, a.g.e., Böl. 50, s. 132.

Kızgın pençeli arslan.

Bir anda kendine saldıranın kanını ve kuvvetini yutar.

Düşmanlarının boynunda, göğüslerini parçaladığı zaman,

Sırtı sağlam, toynakları ağır boğa.

Ona dokunanı sıçrayarak yakalayan,

Ve kemiklerini etinden ayırmasını bilen timsah”

Bütün gücüyle savaş açtığında, öfkelenildiğinde altında dağlar titrer; kızdığında yer sallanır. Var olan her şey ilham ettiği korkuyu hisseder. Ona karşı gelenlerin her biri boynuzlarının darbesinden dolayı inler, çünkü boynuzları sayesinde etkilidir¹⁷⁵.

Haşmetinden ürkülen tanrı Amon sadece Mısır’da değil, Mısır’a bağlı yabancı ülkelerde de korkulan bir tanrıdır:

“Ama (asi ülkeler) şiddetini hissederler”.

Buna karşılık Punt ülkesinde (Arabistan) tanrı Amon’un büyük etkisinin olduğu, bir gerçektir:

“Punt insanları sana doğru ilerler,

Zira, ilham ettiğin aşkınla, senin için kutsal ülke yeşillenir;

Neşe saçan kokularıyla halkını sevindirmek için,

Günlük akıtan ağaçların çıkardığı,

Reçine yüklü gemiler sana doğru seyredeler.”¹⁷⁶

Aslında II. Ramses devrinde, bu ilâhilerden de anlaşılacağı üzere, tüm tanrıların üstünde görülen tanrı Amon “Tek” tanrı olarak ilân edilerek Monoteizm tesis edilebilirdi, ama Mısır, hemen hemen 100 yıl önce diğer bütün tanrıları bir anda silen tanrı Aton’la yaşanan ve başarısızlıkla sona eren dinî bir ihtilâl yaşamıştı, ve Mısırlıların henüz böyle bir dinî yapıya hazır olmadıkları gözlenmişti. İşte bu yüzden Teb’deki Amon din adamları tek tanrılı bir dinî yapıyı geleneksel Politeizmi Amon’a uyarlayarak¹⁷⁷ geliştirmeye çalışmışlardır. Böylece Amon, Rê ve Ptah’ın özelliklerini havi tek bir tanrının varlığını yine “gizli, görünmeyen, bilinmeyen” tanrı Amon’un adının etrafında oluşturmuşlardır. Sonuçta din adamları Amon’u Tek tanrı, en

¹⁷⁵ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 500, s. 137.

¹⁷⁶ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 6, s. 129, Punt ülkesinin (Arabistan) Mısır’la dinî bağlarının olduğu hissini yaratmaktadır; kutsal olarak anılması, böyle bir düşünceye sevkettir.

¹⁷⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 567.

büyük tanrı ilân etmişler ve hiç kimsenin, hatta tanruların bile “onun gerçek görüntüsü bilmediğini”, çünkü “onun çok büyük, çok güçlü ve anlaşılması güç” bir tanrı olduğunu ifade ederek, Ahenaton’un tanrı Aton için “Sen kalbimesin” fikrini de tanrı Amon için kullanarak Amon’un “Kalblere hitap eden tanrı”¹⁷⁸ olduğunu belirterek onun, görsel yolla olduğu gibi düşünsel yolla da varlığının hissedilebileceği fikrine ulaşmışlardır.

Zaten, Ramsesler devrinde, sadece firavunların değil, aydın çevrelerde de Amon’la ilgili gerçek bir dindarlıktan söz etmek mümkündür. Bu, bazı gübre böceği şeklindeki heykelticiklerin üzerindeki yazılarda görülmektedir, şöyle ki:

"Adaleti seven Rê'nin bir ermişidir.

Kalbim ancak Amon-Rê tapınağında sığınak bulur.

Mutluluğum Amon'u görmektir.

Amon arkamda olduğunda, hiç bir şeyden korkmam.

Amon-Rê sevgisi hayatımın koruyucusudur.

Amon'un kulu onun iradesini yerine getirendir.

Adaleti uygulayan (âdil olan) Tanrı'nın aziz kuludur.

Tanrı'nın aziz kulu ebedî olarak yaşayacaktır¹⁷⁹.

Ayrıca halktan sade vatandaşların da tanrı Amon’u kalblerinin derinliklerinde hissetmeyi ve tanrıya yakın olmayı diledikleri görülmüştür¹⁸⁰. Böylece siyasî ağırlığı da olan devletin dinine paralel olarak bireysel dindarlığın başlamasıyla büyük bir aşama kaydedilmiştir. Dindar bir kişi “insanlığın çobanı (rehberi) Amon, seni seviyorum, kalbimi seninle dolduruyorum”¹⁸¹ diyerek tanrı Amon’a imanını belirtmeye çalışmıştır.

Yukardaki ilâhilerde de görülebileceği gibi ve aynı ilâhideki şu mısralarda ifade edildiği üzere,

“Hiç sevmediği şeyin uyku olduğu ey! Tek nöbetçi,

İnsanlar uzanmışlardır (uyumuşlardır) ama senin gözlerin dikkatlidir (uyanık kalır),

¹⁷⁸ Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 568.

¹⁷⁹ François Daumas, a.g.e., s. 340.

¹⁸⁰ Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 568.

¹⁸¹ Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 568

Güzel yüzünle milyonlarca varlığı açan (aydınlatan, gözeten) sensin,
Yeryüzünde sensiz hiç bir yol yoktur."¹⁸²

Tanrı Amon'un gece ve gündüz insanları gözettiği ve haksızlıklara karşı insanları koruduğu, her şeyin onun iradesine göre düzenlediği vurgulanmıştır. İşte, böylesine insanların hayatına hâkim olan tanrı Amon'un iradesini, tanrının oğlu firavunun yanı sıra, onun dünyasındaki vekilleri olan rahipleri vasıtasıyla sürdürdüğü de öne sürülmüş, ve bu yüzden rahipler dinî görevlerine paralel olarak siyasî ve sosyal hayatta da daha fazla bir role sahip olmuşlar, bu devirden itibaren adalet konusuna da el atmışlardır. Tapınaklarda, hatta mezarlıklarda yani her yerde varlığını hissettiren Amon rahipleri, tanrıdan aldıkları güçle, tanrı ve tanrının oğlu firavun adına adaleti yürütmeye başlamışlardır. Dinî mahkemelerde rahipler, çeşitli konularda, davacı veya şikâyetçi olanların şikâyetlerini ve suçluların savunmalarını dinlemişler ve mahkeme kararlarını tanrı Amon'un heykelini gezdirerek ve tanrının sesiyle belirterek¹⁸³ bir yerde, ilâhî adaleti yerine getirmişlerdir.

II. Ramses, Asya siyasetini daha yakından takip etmek, belki de Amon din adamlarının her konuda müdahalelerini de frenlemek ve onların fonksiyonlarını sadece Teb'de geçerli kılmak için Delta'nın kuzeydoğusunda, Akdeniz'e yakın bir yerde Per-Ramses¹⁸⁴ şehrini ikinci başkent olarak kurmuştu. Her ne kadar orada ikâmet etmeyi tercih etmiş, hatta tanrı Ptah'ın himayesinde gerçekleşen iktidarının 30. yıl Heb-Sed törenini orada kutlamışsa da¹⁸⁵ onun devrinde yazılan ilâhilerde yine de Teb şehrinin Mısır'ın en kutsal şehri olduğu bütün şehirlerin Teb'in birer görüntüsü olup onun denetimi altında buldukları ve Teb'in hepsinin efendisi olduğu,

¹⁸² Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 20, s. 130.

¹⁸³ Alexandre Moret, *Un jugement de dieu sous Ramses II.*, Paris, 1917, s. 157.

¹⁸⁴ Per-Ramses (Pi-Ramses): Asyalıların, özellikle Hititlerin Mısır imparatorluğunu tehdit etmeleri üzerine Suriye ve Kenan ülkesine seferlerini daha kolay bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla güden II. Ramses tarafından Mısır'ın Delta bölgesinin kuzeydoğuda Akdeniz'e yakın bir yerde kurulmuştur. "Ramses'in evi" veya "Ramses'in sarayı" anlamına gelen Per-Ramses, belki de Ramses'in zaferlerinden dolayı "zafer bakımından büyük" olarak da adlandırılmıştır. İsrailoğullarının Mısır'dan göçü ile ilgili anlatıma göre İbraniler yeni şehrin inşası için gerekli hazırlıkları yapmaya zorlanmışlardır (Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 200.). Aslında Orta İmparatorluk devrinin sonunda Hiksosların Kuzey Mısır'ı hâkimiyetleri altına aldıklarında başkent olarak seçtikleri Avaris'in yerinde kurulan Per-Ramses'in (Guy et M.F. Ratchet *a.g.e.*, s. 242) daha sonraları başkent Tanis (Mısırca "Canet") olarak geçtiği ve Tanis'in Per-Ramses'in kalıntıları üzerine kurulduğu ifade edilmiştir (Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 272).

¹⁸⁵ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 244.

Mısır imparatorluğunun merkezi olduğu gibi dünyevî ve uhrevî hayatın merkezini teşkil ettiği ifade edilmiştir:

"Teb, hiç bir şehrin olmayacağı kadar kutsaldır. Su ve toprak orada var olmaya başladı¹⁸⁶... (Bütün şehirler) onun gerçek ismine göre kuruldu; onlar onun adıyla "şehir"¹⁸⁷ olarak adlandırıldılar ve Rê'nin gözü¹⁸⁸ olan Teb'in denetimi altına konuldular.

Kötüler¹⁸⁹ Teb'den uzaklaştırıldılar. O, şehirlerin efendisidir, her birinden daha güçlüdür. Ülkeyi, yay ve mızrağı kullanarak (elde ettiği) zaferiyle tek bir Efendiye (firavun) verir. Yakınında çarpışılmaz, zira gücü çok büyüktür. Her şehir onun isminden gurur duyar; onlardan daha güçlü olduğu için onların efendisidir.

İşte (emir) (Amon)-Rê'nin ağzından çıktı. (Amon)-Rê'nin düşmanı kül olup gitti, ve her şey Teb'e aittir: Aşağı ve Yukarı Mısır, kıyıları, suları ve dağlarıyla yer, yeraltı dünyası ve gök, Nil ve okyanusun taşıdıkları. Jeb (yer tanrısı) üzerinde var olan her şey onun için yetişir, güneşin seyrettiği her yerde, her şey barış içinde ona aittir. Her ülke vasal olarak ona haraç öder, zira, o Rê'nin gözüdür, ona hiç kimse karşı koyamaz.

Adaletin sarayı, sükûnetin yeri Teb'e ölmeye gelenler mutludur... Caniler, adaletin yeri olan buraya asla giremezler... oraya ölmeye gelene ne mutlu! Kutsal bir ruh olacaktır."¹⁹⁰

Diğer yandan, aynı ilâhilerin bölümlerinin birinde tanrı Amon'un ezici bir gücü olduğu tekrarlanarak,

"Amon, ismin çok güçlüdür, ve iraden ezicidir; bronzdan dağlar iradene karşı koyamazlar... Sesini iştirdiği zaman yer titrer, ve bütün insanlar gücünden korkarlar... Tarlaların ve mülklerin senyörüdür... İki dünyayı, tapınakları, sunak yerlerini kurandır. Bütün şehir onun gölgesinde uyur (rahatlar)... Her kutsal yerde onun adına ayın yapılır, ve her yer, daima, onun derin sevgisini taşır"¹⁹¹ denilmekle birlikte ve II. Ramses, her fırsatta,

¹⁸⁶ Teb evrende ilk oluşan yer olarak kabul edilmiştir.

¹⁸⁷ Teb'in diğer ismi "şehir" anlamına gelen "Niut" olarak geçmektedir. O halde Niut ismi insanların toplu olarak yaşadıkları tüm büyük yerleşim yerlerine verilmiştir (Guy et M.F. Racht a.g.e., s. 180).

¹⁸⁸ Rê'nin gözü (Ucat), dolayısıyla, Amon-Rê olarak tanrı Amon'un gözü olmaktadır. Tanrı Rê'nin üstünlüğünün kabul edildiği devirlerde tanrıya karşı gelenlerin üzerine gönderdiği, tanrıca Hathor'un temsil ettiği vurucu kuvveti ifade etmektedir.

¹⁸⁹ Tanrı Aton'a tapanlar.

¹⁹⁰ Adolf Erman, *Die Literatur der Aegypter*, Berlin, 1923, s. 365-373.

¹⁹¹ Adolf Erman, a.g.e., s. 365-373.

yüce tanrı Amon'a bağlılığını göstermişse de, pek çok yerde inşa ettirdiği tapınaklarda Amon'la birlikte Rê ve Ptah'ı da yüceltmıştır. Bunlardan Yukarı Mısır'da Abu Simbel tapınağına, megaloman davranışının bir ifadesi olarak, tanrı Amon, Rê-Horakti ve Ptah'ın heykellerinin yanına kendininkini de koydurmuştur. Her yerde muazzam heykellerini koydurtan Ramses'in heykellerinin her biri "Prenslerin Güneşi", "Mısır'ın Güzeli", "Her iki ülkedeki Montu", "Amon tarafından sevilen Ramses" şeklinde adlandırılmış ve bu heykellere askerler tarafından, tanrılar gibi, tapınıldığı ifade edilmiştir¹⁹².

II. Ramses'ten sonra yerine On üçüncü oğlu Mineptah veya Merenptah geçmiştir (M.Ö. 1232-1224). Onun devrinde daha önceden de olduğu gibi Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinden Yunanistan'a inmiş kavimlerle Deniz kavimleri¹⁹³ ve onların müttefiki olan Libyalıların (Libu)¹⁹⁴ ve Maşavaşaların, beraberlerinde Delta'nın batısında yerleşik Tehenu ve Temhuları da savaşa sürükleyerek Marmarik kıyısından itibaren Memfis'e kadar Mısır'ın kuzeybatısını tehdit etmeye başlamışlardır. İktidarının Beşinci yılında (M.Ö. 1227) Avrupalı kavimlerle ve müttefikleriyle savaşan Merenptah, Per-İrt'te 6 saat içinde büyük bir zafer elde etmiş ve 9 bin savaş esiri almıştır¹⁹⁵. Aynı şekilde,

¹⁹² Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁹³ Deniz Kavimleri: Mısırlılarda "Büyük Yeşil'in (deniz) ortasında olan adalar" sakinleri olarak anılmıştır, diğer bir şekilde "Akaivaşalar" olarak da adlandırılan (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 580) bu kavimler Ege adalarında oturuyorlardı; bunlar Ege kıyılarını ve Girit'i içine alan geniş bir bölgeye yayılmış Miken kültüründen kavimlerdir. IV. Amenhotep devrinde Mısır'a haraç veren bu kavimlerden, II. Ramses devrinden itibaren "Mısır'ın düşmanları" olarak söz edilmiştir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 197).

¹⁹⁴ Libyalılar (Libu): Çok eski devirlerden itibaren Mısır'ın Delta bölgesinin batısında hayvancılıkla uğraşan ve ağaç diken kavimler bulunmaktaydı; bunlar Mısırlılar tarafından "Tehenu" ve "Temhu" olarak adlandırılmışlardır. Zamanla siyah saçlı Tehenularla birlikte yaşayan sarışın ve mavi gözlü insanların da varlığı görülmüştür. Kuzey Afrika'da yerleşik Berberilerden olabilecekleri düşünülen bu kavimlerin Hint-Avrupa kökenli olmaları ihtimal dahilindedir. Tinit devrinde Mısır'ın birliğini kurmasıyla birlikte tüm bu kavimler Mısır firavunlarına haraç ödemişlerdir. Hatta firavunlar, zaman zaman bu bölgeye seferler düzenleyerek savaş esirleri ve hayvan sürüleri ele geçirmişlerdir. Firavun I. Sethi devrinden itibaren daha çok görülen bu Hint-Avrupa kökenli kavimler yavaş yavaş tahlike teşkil etmeye başlamışlar ve Merenptah ve III. Ramses devirlerinde yenilgiye uğratılmışlardır. İşte bu kavimlerden biri Libular, bir diğeri ise Maşavaşalardır. Zengin Mısır'a savaşa nüfuz edemeyen Libyalılar Ramsesler devrinde paralı askerler olarak Mısır ordusuna girmişler, ama çok geçmeden, özellikle Maşavaşalar, Mısır ordusunun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Daha sonraları ise idareyi ele geçirerek XXII. ve XXIII. Hanedanı kurmuşlardır (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 143-144).

¹⁹⁵ II. Ramses'in aksine Merenptah, tanrı Ptah'ın savaşta kendisine görünmesiyle savaşta kazanmıştır (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II. s. 580) Zaten tanrı Ptah'a afen Merenptah kraliyet adını almıştır.

Merenptah Mısır'ı doğusundan da tehdit eden deniz kavimlerine karşı sefere çıkmış, onlarla birlikte Kenan (Kanâna) halkını da yenilgiye uğratmıştır (M.Ö. 1227)¹⁹⁶.

Merenptah devrinde, II. Ramses'in devrinden başlamak üzere Teb'de Amon Başpeygamberleri gerçek firavun olarak siyasi iktidara el atma konusunda kararlı davranmaya başlamışlardır¹⁹⁷. II. Ramses devrinde rahip olarak yavaş yavaş bütün kademeleri atlayarak Başpeygamber olan Rome-Roy, Merenptah'tan daha fazla imtiyaz elde ederek Güney ve Kuzeydeki bütün tanrıların peygamberlerinin başı olarak ilân edilmiş ve Karnak'ta "firavunun işlerinin idarecisi" ünvanıyla Merenptah'n sağ kolu olmuştur. Karnak'taki büyük rahiplerin sarayını büyüttürmüş ve orada kendini sanki tanrı Amon'un oğlu firavunmuş gibi tanrının önünde tapınır bir şekilde oğluyla birlikte temsil ettirmiştir¹⁹⁸.

Merenptah'tan sonra Mısır'da bir karışıklık devri yaşanmış ve M.Ö. 1200 yılına kadar sırasıyla Amenmeses (Amon'un çocuğu), II. Merenptah Siptah, II. Sethi ve Ramses Siptah olmak üzere 4 firavun idareye gelmişlerdir. Mısır'ın bu karışık durumundan yararlanan ve Delta bölgesindeki yeni ikinci başkent Per-Ramses (Tanis)'te siyasi bir görevi olan Suriye asıllı bir prens olan İarsu idareye gelmiş ve "Muzaffer Seth" anlamına gelen ve tanrı Seth'e atfen Sethnaht kraliyet ismini alarak¹⁹⁹ XX. Hanedanı kurmuştur (M.Ö. 1200-1198)²⁰⁰. Sethnaht iktidarını meşru kılmak için bir taraftan Tanis (Per-Ramses) kökenli olduğunu ve Sethi ve Ramseslerden geldiğini belirtmiş, di-

¹⁹⁶ Alexander Moret, *a.g.e.*, tome II. s. 586.

¹⁹⁷ G. Lefebvre, *a.g.e.*, Paris, s. 157.

¹⁹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 662.

¹⁹⁹ III. Ramses devrinde yazılan Harris papirüsünde Sethnaht'ın iktidara gelmesi şu şekilde anlatılmaktadır: "Uzun yıllar boyunca Mısır ülkesi bakımsızdı ve şef yoktu. Mısır, şehirlerde birbirlerini öldüren büyüklerin (vali) ve kral naiplerinin idaresindeydi. (Kralızsız) boş yıllar oldu, (o zaman) Suriye'de (Haru) İarsu prenslik yapıyordu. Bütün ülkeyi tek başına idaresi altında bulunduruyordu, taraftarlarını birlik içinde tutuyordu ve diğerlerinin malını mülkünü kırıp geçiriyordu. Tanrılar insanlarla aynı durumdaydı. Tapınaklarda artık sunaklar sunulmuyordu, o zaman tanrılar Mısır'ı barışa kavuşturmaya ve kanuna dayalı bir düzene sokmaya karar verdiler. Bütün ülke için şef olarak kendi etünden (canından) doğan bir oğlu, kral Sethnaht'ı seçtiler" (Harris papirüsü, anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 581).

²⁰⁰ XX. Hanedan firavunları sırasıyla,

- Sethnaht (M.Ö. 1200-1198

- III. Ramses (M.Ö. 1198-1168-66)

- IV. Ramses'le birlikte IX. Ramses de dahil olmak üzere Ramses isimli 8 firavun idarede bulunmuştur (M.Ö. 1168-1085).

ğer taraftan Hiksoslar devrinden itibaren şehrin tanrısı olarak görülen Seth ve Teb'deki Amon Ruhban sınıfının desteğini elde etmiştir²⁰¹.

Sethnaht'tan sonra yerine oğlu III. Ramses idareye gelmiştir (M.Ö. 1198-1168/66). Babasının zamanında fiilen iktidara katılan III. Ramses'in idaresinin başlangıcında Mısır, Deniz kavimleri ve Asyalıların tehditleri altında bulunuyordu. Belki firavun Merenptah'tan sonra 40 yıla kadar yakın bir zaman, Deniz kavimleri ve diğerleriyle herhangi bir savaş yaşanmamıştı, ama tehlike hâlâ devam etmekteydi. Çünkü kuzeyden gelen kavimlerle Deniz kavimleri tüm Anadolu'ya yayılmışlar, Truva'dan başlamak üzere Hitit (Heta), Kilikya (Kodi), Kargemiş, Arad ve Alasya'yı (Kıbrıs) yerle bir etmişler, daha da güneye inerek Amurru ülkesine yerleşmişler ve ülkeyi talan etmişlerdi. Bundan sonra sıra Mısır'a gelmişti. Bunu göz önünde bulunduran III. Ramses hazırlıklarını yapmış sadece kara ordusunu değil Delta'nın kollarına ve Akdeniz kıyısına gemilerini yerleştirmişti. III. Ramses'in iktidarının Beşinci yılında (M.Ö. 1194), Doğu Akdeniz'den Filistinliler (Pulesetiu veya Pilisitu) ve yine aynı bölgede yerleşik Zakallar (Zakara) tarafından püskürtülen Deniz kavimleri, bu defa Delta'nın batısından itibaren Mısır'ı tehdit etmeye başlamışlar ve Libyalılar ve Maşavaşaları da Mısır'a karşı savaşa sürüklenmişlerdir. III. Ramses, babası tanrı Amon'un önderliğinde ve ondan aldığı güçle, Mısırlı askerlerinin yanı sıra Filistinli, Zakal, Turşa ve zencilerden oluşan milis kuvvetleri ve paralı askerlerle birlikte ordusunun başında karşı koymuş ve büyük bir zafer elde etmiş, 12500 kişiyi yi katletmiştir²⁰². Özetle, "karadan saldırırlar Amon tarafından yok edilmişler, Nil'in ağızlarından girenler ağa yakalanmış kuş gibiydiler"²⁰³.

III. Ramses'in iktidarının Sekizinci yılında (M.Ö. 1191) Mısır bu defa Amurru'da askerî kamplarını kurmuş olan Deniz kavimlerinin, karadan ve denizden, saldırılarına maruz kalmıştır. Deniz kavimleri Filistinlileri, Dananeleri, Şakalaşaları, Zakalları ve Uaşaşaları (Halikarnas yakınlarından Uaşlar) savaşa sürüklenmişlerdir²⁰⁴. İşte bu kalabalık kuvvetlere karşı III.

²⁰¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 582.

²⁰² Eski Mısır'da savaşta öldürülenlerin penisleri ve elleri kesilerek ne kadar kişinin katıldığı hesap ediliyordu. Zaten bu organlar toplu halde firavunun önüne, kanıt olarak, seriliyordu. Bunun tapınaklardaki duvar kabartmalarında görmek mümkündür.

²⁰³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 584.

²⁰⁴ Bu konuyla ilgili III. Ramses'in anlatımı şöyledir: "...Amurru ülkesinde bir kampta (yerleştiler) ve ülkeleri ve sakinlerini mahvettiler, sonra önlerinde ateşi iterek, Mısır'a karşı ilerlediler. Başlıca destekleri Filistin'liler (Pulesetiu), Zakallar, Şaklaşalar, Dananeler, Uaşaşalardı. Bu kavimler birleşmişler ve dünya çemberi (çerçevesi) kadar uzak ülkelere yayılmak için ellerini

Ramses, yine tanrı Amon'un himayesi altında büyük bir zafer elde etmiştir. Tabii ki elde ettiği savaş esirlerinin bir kısmı kalelere yerleştirilirken, diğerleri başta Amon'un ki olmak üzere tanrıların tapınaklarına dağıtılmışlardır.

III. Ramses bu zaferiyle de kalmamış, Deniz kavimleri yüzünden siyasi yapısı değişen Asyalılara karşı seferler düzenleyip Kenan ülkesi ve Zahi dahil olmak üzere Fırat'a kadar ilerlemiş ve Pa-Kanâna, Şabtuna ve Kadeş civarını ele geçirerek²⁰⁵ bu bölgeleri Mısır'a bağlamıştır (M.Ö. 1189).

Bundan sonra III. Ramses, iktidarının On birinci yılında (M.Ö. 1188) Delta bölgesinin batısındaki Tehenu'dan itibaren "hayatları pahasına (Mısır'a) yerleşmek isteyen Libyalılara ve Maşavaşlara karşı savaş açmış, 2000 kişiyi katlettiği gibi 2000 kişiyi de esir almıştır." Daha önceki savaşlardan sonra yaptığı gibi, bu defa da elde ettiği esirlerden bir kısmını ve yendiği kavimlerin sürülerini Amon tapınağına bağışlamıştır; bu konuda firavun "... hayvanları, benim tarafımdan Amon'un evine (tapınağına) yerleştirilmiştir, ebediyen onun (Amon) sürüleri arasında olacaklardır"²⁰⁶ diyerek kendini koruyan tanrısını hoşnut ettiğinin rahatlığı içindedir.

Görüldüğü üzere, babası Sethnaht gibi III. Ramses'in idareye gelmesi, güçlü Deniz kavimleri ve Asyalı kavimlere karşı savaşta başarılı olması, yeneden Mısır imparatorluğunu kurması, tanrı Amon'un izniyle gerçekleşmiştir. Bu yüzden, daha önce de ifade edildiği gibi, birçok ganimet ve savaş esirlerini Amon tapınaklarına, dolayısıyla Amon rahiplerine bağışlamıştır. Bunun sonucu Amon tapınakları müthiş bir şekilde zenginleşmiştir, halbuki Rê ve Ptah gibi diğer önemli tanrıların malları ve gelirleri Amon'unkinin yanında sönük kalmıştır. Bunun bu devirde yazılan ve Amon tapınaklarının menkul ve gayri menkul mallarının, aldığı vergilerin bir envanterini aksettiren Harris papirüsünde görmek mümkündür:

---

birleştirmişlerdir (ittifak yapmışlardır). Kalbleri güvenliydi ve projelerle doluydu". (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 583).

²⁰⁵ III. Ramses, Teb'in güneyinde, Nil'in batı yakasında inşa ettirdiği ölümle ilgili Medinet Habu tapınağının dış duvarlarına, tarihte en eski deniz savaşı olarak geçen Deniz kavimleriyle yaptığı savaşı kabartmalarla resmettiği (Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 218) gibi, Asya seferlerindeki zaferlerini, farklı fiziki özellikleriyle Hitit, Amurru, Zakal, Şardan, Şasu, Turşa ve Filistin şeflerinin kendi önünde saygılarını sunmalarını da kabartmalarla aksettirerek, belirtmek istemiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 586). Belki de bu şekilde III. Ramses, Fırat'a kadar Mısır imparatorluğunu yeniden kurduğunu ifade etmek istemiştir.

²⁰⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 587.

Tapınakların Malları²⁰⁷

	Teb (Amon)	Helipolis (Rê)	Memfis (Ptah)
İnsanlar (esirler- çalışanlar)	81'322	12'963	3'070
Hayvanlar (sürü)	421'362	45'544	10'047
Bahçeler	433	64	5
Araziler	2'393 km ²	441 km ²	28 km ²
Gemiler	83	3	2
Şantiyeler	46	5,5	2
Köyler	65	103	1

Vergi Olarak Ödenen Ürünler

Altın	51,883 kg		
Gümüş	997,805 kg	53,351 kg	9,359 kg
Bakır	2'395,120 kg	114,660 kg	-
Kıyafet (kumaş)	3'722 parça	1'019 parça	113,5 parça
İplik	345,345 kg	-	-
Tütsü, bal, yağ	1'047 çömlek	482 çömlek	-
Şarap ve şıra	25'405 çömlek	2'383 çömlek	390
Şatışından gelir getiren gümüş	328, 155 kg	177,350 kg	12,858 kg
Tahıllar	309'950 çuval	77'100 çuval	137'400 çuval
Sebzeler	24'650 deste	4'800 deste	600 deste
Keten	64'000 deste	4'000 deste	-
Avlanan kuşlar	289'500	37'465	-
Sığır	866	98	15,5
Vergi olarak kaz	744	540,5	135
Ahşap tekneler	82	8	-

²⁰⁷ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 74.

Alexandre Moret'ye göre,

- Amon tapınaklarına ait esirlerin sayısı 107 binden fazlaydı,

- Mısır'da ekilebilir arazilerin %15'i Amon tapınaklarına aitti,

- Amon tapınaklarının 88 gemisi ve 53 gemi şantiyesi vardı,

- Her yıl Kuş ülkesinden (Sudan ve Etyopya) Amon tapınağına önemli miktarda alın gelmekteydi, hatta bu yüzden Kuş ülkesi "Amon'un altınının ülkesi" olarak anılıyordu.

- Ayrıca Amon şenlikleri XVIII. Hanedan devrinde 11 gün sürerken, III. Ramses bunu 27 güne çıkartmıştır (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 589-590).

Bu tablo bize tanrı Amon'un üstünlüğünü, Amon tapınaklarının, buna bağlı olarak din adamlarının, özellikle Başpeygamberlerin ne denli zengin olduklarını ve en azından Teb'den itibaren tüm Yukarı Mısır'daki siyasi görevleri dolayısıyla de, XVIII. Hanedan devrindeki gibi, devlet içinde devlet konumlarını muhafaza ettiklerini göstermekte ve firavunun üzerindeki etkilerini tanımlamaktadır²⁰⁸. Buna rağmen III. Ramses'in askerî zaferleri onun güçlü bir firavun olduğunu ispatlamış, geçici de olsa, din adamlarının idareye gelme konusundaki tutkularını frenlemiştir²⁰⁹.

Bununla beraber, IV. Ramses'le başlamak üzere 45 yıl boyunca iktidara gelen firavunların zayıf ve beceriksiz olmaları, din adamlarının kraliyet üzerindeki otoritelerinin daha da artmasına ve Teb halkından zorla vergi toplamalarına ve şehrin bazı gelirlerini kendi kurumlarına aktarmalarına sebep olmuştur²¹⁰. Teb'de Amon Ruhban sınıfı, Amon Başpeygamberi Ramsesnaht ve oğulları sayesinde gittikçe etkin bir duruma gelmişti. Hatta Ramsesnaht'ın oğullarından biri Amenhotep, Karnak'taki önemli yapıtlara firavununkinin yerine kendi adını yazdırmış ve dahası, Amon tapınakları mallarının idaresi için malî özerklik elde etmişti²¹¹. Malî bağımsızlığa kavuşan Amon Başpeygamberleri, bundan sonra aktif olarak siyasi idareye de el atma fırsatını kollamaya başlamışlardır. Bu fırsat IX. Ramses'in zamanında bir anlamda yaratılmış gibiydi, çünkü Amon Başpeygamberi olan Herihor, vezirlik, Nubya'da kral naipliği ve Güney ve Kuzey Mısır askerî kuvvetlerinde generallik görevlerini elde ederek güçlü bir pozisyona gelmişti. Herihor, IX. Ramses'in iktidarının Beşinci yılında ise Teb senyörü de olmuştu ve vezir olarak gerçek bir kral gibi IX. Ramses adına ülkeyi idare ediyordu. Buna karşılık Delta bölgesinde başkent Tanis'te Smendes (Nesubanebed)'te bir senyör gibi davranmaya başlamıştı²¹².

Dış siyaseti yönünden IX. Ramses devrinde Mısır'ın Asya'daki bölgeleri birer birer imparatorluktan ayrılırken, güneyde Kuş ülkesi (Nubya ve Etyopya) diniyle, kültürüyle daha Mısırlaşmış olduğu için Mısır'ın bir parçası olmaya devam etmiştir. Yine bu dönemde, sosyal yönden Mısır müthiş karışıklıklarla çalkalanmış, hatta pek çok firavunun mezarı açılıp talan edilmiş,

²⁰⁸ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 662.

²⁰⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 662.

²¹⁰ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 181-197.

²¹¹ G. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 181-197.

²¹² Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. tome II., s. 662.

Manethon'a göre gerçek bir sivil savaş yaşanmıştı. Çünkü Delta bölgesindeki tanrı Seth ve Teb'deki tanrı Amon taraftarları arasında cereyan eden mücadelelerin sonunda Seth taraftarları yenilgiye uğratıldıysa da, bu olaylar ülkenin zayıflamasına yol açmıştır. İşte bu olaylar sırasında Herihor IX. Ramses'in yerine Güneyi bir firavun gibi idare etmeye başlamıştır²¹³. M.Ö. 1085'te firavunun ölümüyle Mısır da doğal olarak ikiye bölünmüştür. "Ramses kraliyet çocukları" olarak anılan, Ramses'in soyundan prenslerden biri olan Smendes, meşru olarak, Kuzeyde Tanis'te XXI. Hanedanı kurmuş, buna karşılık, zaten Teb senyörü olan Herihor da Güneyde kendi hanedanını kurmuştur. Böylece Güneyde Rahip-firavunlar devri başlamıştır. Bunu vurgulamak için Herihor, firavunlara mahsus kraliyet isim fişğini Karnak tapınağı duvarlarına yazdırmıştır²¹⁴. Tabii ki bu siyasî durum Mısır'ın diğer ülkeler karşısındaki pozisyonunun zayıflamasına yol açmış ve Mısır'ın kuzey-doğudaki bölgelerden tedricî olarak çekilmesine sebebiyet vermiştir.

Herihor ölünce, Smendes kendini tüm Mısır'ın firavunu ilân etmiştir, hatta yerine geçen oğlu I. Psunnes (Pasebhennut) tek kral gibi davrandıysa da, Teb'de Herihor'un yerine Pianki Rahip-firavun olarak ve daha sonra da onun oğlu I. Pinecem²¹⁵ (Panzem ve Neferheres) idareye gelmiştir. I. Pinecem Tanis'teki I. Psunnes'in kızı Makarê ile evlenerek iki krallığın yakınlaşmasını, hatta birleşmesini sağlamış ve daha sonraları I. Psunnes'in yerine idareye gelmiştir²¹⁶. Ondan itibaren Mısır krallığına onun soyundan olanlar gelmişlerdir. Bununla beraber, I. Pinecem Aşağı Mısır'da idaresini sürdürürken, oğlu Mahasarte'yi Teb'e Başpeygamber olarak tayin etmiş, ve Menheperrê ile başlamak üzere onun çocukları da bu görevi sürdürmüşlerdir. Böylece I. Pinecem'le Siut'tan Kuş ülkesindeki Napata'ya kadar uzanan Yukarı Mısır, siyasî, malî ve askerî yönden Amon Başpeygamberlerine bağlanmıştır²¹⁷.

Bu devirde de, yine her zaman olduğu gibi, tanrı Amon'un üstünlüğü devam etmiş, önemli kararlar, dinî ayinlerle, tanrı Amon'un muvafakatine sunulmuş ve rahipler vasıtasıyla tanrının onayı alınmıştır. Rahip-firavunların

²¹³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 99.

²¹⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 662.

²¹⁵ Bu hanedanın firavunları I. Pinecem'den itibaren Amenopet, Siamon ve II. Psunnes'tir.

²¹⁶ François Daumas, *a.g.e.*, s. 100.

²¹⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 663.

siyasî yükümlülüklerinin yanında dinî görevlerinin de olması, onların iktidarlarını normal bir firavununkinden daha kutsal bir havaya büründürmüştür.

Bu Hanedan devrinde, bir yenilik olarak, firavunlar, kızkardeşlerinden veya kızlarından birini Neter Hemt (tanrının eşi) veya Neter Duat (tanrıya tapanlar) olarak Teb'e göndererek tanrı Amon'a adama geleneğini başlatmışlardır²¹⁸. Bu prenseslerin diğer bir lakabı "tanrının eli"ydi, bunlar ya tanrı Amon'un kızları, ya da kutsal eşleri olarak görülüyorlardı, dolayısıyla genç kızların bakire olma zorunluluğu vardı²¹⁹. Bir ölümlü ile evlenmeleri yasaktı²²⁰, tamamen tanrı Amon'a adanmışlardı. Bu şekilde, belki de Başpeygamberin siyasî ve dinî üstünlüğünü dengeleme, hatta engelleme amacı güdülmüştü. Çünkü Amon'a adanan bu prenseslerin büyük çapta mülkleri ve emirlerinde çalışan görevlileri bulunuyordu. İktidardaki firavunun temsilcisi olarak bir firavun gibi davranıyorlardı.

XXI. Hanedanın son firavunu II. Psunnes (M.Ö. 959-945) Güney'e gönderilen prenseslerle aynı soydan olduğunu ileri sürerek kendini Başpeygamber ilân etmiş ve Aşağı ve Yukarı Mısır'ı tek bir idare altında toplamıştır²²¹.

Rahip-firavunlarla birlikte tanrı Amon'la ilgili dogmalar daha mutlak ve daha net bir şekilde belirmiştir. Rahip II. Pinecem'in mumyasının üzerinde bulunan papirüste tanrı için "Amon-Rê, Maât'la yaşayan büyük tanrı, görüntüleri bilinmeyen, kendi kendini yaratan en yüce tanrı (Neter neter)"²²² gibi bir ifadenin kullanılmış olması, tanrının en büyük tanrı olduğu, sadece bu dünyada değil, öteki dünyada da insanların yazgılarını belirlediği, çünkü hayattayken tanrının buyruklarını yerine getirenlerin, yani Maât'la yaşayanların tanrısal bir varlık olacakları, aksine davrananların cezalandırılacakları ima edilmiştir.

²¹⁸Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 31

II. Ramses'ten itibaren Ramses'lerin Teb'de değil de Delta bölgesindeki yeni başkent Per-Ramses'te sürekli bir şekilde kalmalarının sonucu, nasıl Amon Başpeygamberi, firavunun bulunmayışı halinde, dinî törenleri firavunun adına sürdürüyorsa, Başpeygamberlerin eşi veya kızları da kutsal doğumdan dolayı Neter Hemt (tanrının eşi) olarak kabul edilen kraliçelerin yerini almaya başlamışlardır. İşte bu yüzden, bu devirden itibaren kraliçeleri temsilen Teb'e prensesler gönderilmeye başlanmıştır (G. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 36).

²¹⁹Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 144.

²²⁰Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 407.

²²¹Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 3.

²²²Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 664.

Rahip-firavunlardan birinin kızı olan Nesu-Hensu için yazılan tanrı Amon-Rê ile ilgili papirüste ise tanrının yüce tanrı olarak tanrıların senyörü, İki Ülke tahtlarının ve Teb'in senyörü olduğu, Maât'la yaşayan yüce tanrı olup, onun vasıtasıyla her tanrının yaşama geldiği, Başlangıç zamanlarında dünyayı yaratmasından itibaren her şeyi yaşama getirdiği, onun zuhurlarının gizli olduğu, evrimlerinin çeşitli olduğu, kaynaklarının bilinmediği ve güneş tanrısını benliğinde taşıdığı ortaya konmuş, yüceliği, bir kez daha, Başlangıç Ummanını temsil eden tanrı Nun ve bir diğer yaratıcı tanrı Knum gibi tanrılar da benliğinde taşıdığı, böylece bütün tanrıların şekillerinde olduğu şu şekilde vurgulanmıştır:

Haşmetlinin en haşmetlisi, kudretlinin en kudretlisi,

Tanrılardan daha kudretli senyör,

.....

Kutsal bir yaşlı, bütün tanrıların

Şekillerinde yaşamını sürdüren kutsal şekil,

.....

Tanrı Nun, çömlekçi çarkında²²³ meydana getirdiğini,

Canlandırmak için saatinde ilerleyen prens.

.....

Sonsuzluğun yolcusu, kendini genç yapan ihtiyar adam,

.....

İcraatini kimse mahvedemez²²⁴

Sevincin tanrısı, ismi sevilen ve güzeldir,

Gün ağarırken insanlık ona yalvarır,

Zafer sahibi Kudretli, iki misli kuvvete sahip Kudretli,

.....

Onun planlarıyla yeryüzü yaşama geldi;

.....

Bilinmeyen kutsal varlık, İdare edecek kralları yapan senyör,

.....

²²³ Çömlekçi çarkından insanlığı şekillendiren tanrı Knum'dur. Burada Amon'un hem tanrı Nun hem de Knum olduğu belirtilmiştir.

²²⁴ Mısırlılarda da, insanlığın zaman zaman bahsettiği kıyametten söz ediliyor kanısındayız, belki de tanrı Aton'la yaşanan dini karmaşa göz önünde bulundurulmuştur.

Bilinmeyen tanrı Hepri²²⁵, (diğer) tanrılardan daha gizlidir,
 Vekili kutsal Disk'tir²²⁶,
 Kendinden dünyaya gelenlerden kendini gizleyen,
 Kudretli parlaklığıyla nurun ışınlarını gönderen alevdir²²⁷,

.....
 Gün ağarırken insanlık ona yalvarır;
 Tanrılar topluluğu arasında yükselişleri kristaldir,
 Tanrı Nun kuzey rüzgârı ile gizli olan bu tanrıda meydana geldi,
 Milyonlarca çift kere milyonlarca yıl için kararları alandır,
 (Kurduğu) düzenler tespit edildi ve tahrip edilmedi,

.....
 Ömrü verendir ve dilediklerinin yıllarını arttırandır,
 Kalbinde yeri olanı iyilikle koruyandır,
 Ebediyeti ve sonsuzluğu kurandır,

.....
 Amon-Rê, tanrıların kralı, yerin ve göğün, ve derinliklerin, ve şeklinde
 yeryüzünün var olmaya başladığı iki dağın senyörüdür.

O en kudretlisidir, en baştaki ve birinci bütün tanrılar grubundan en
 mükemmelidir²²⁸

Görüldüğü üzere, bu ilâhide tanrı Amon tanrıların en kıdemlisi, en
 haşmetlisi, tanrıların şekillerinin onun birer şekli olduğu ve yaşlı adam ifa-
 desini kullanılmış olmakla beraber her gün yenilediği, "nur"un kaynağı ol-
 duğu, Başlangıç Ummanı tanrısı Nun'un yine Amon'da meydana geldiği,
 kurduğu düzenin milyonlarca yıl, sonsuz bir şekilde devam edeceği ifade
 edilmiş, insanların gün ağarırken ona yalvardıkları ve iyi olan ve kalbinde
 tanrıyı taşıyan insanların tanrının katında yerinin büyük olacağı ima edilmiş-

²²⁵ Tanrı Rê'nin kendi kendini yarattığı ve yeni bir güne başlarken gece karanlığından çı-
 karken yenilediği anki adı Rê-Hepri'dir ve tanrı Amon'un kendini her gün anlaşılacak bir
 şekilde yenilediği anlaşılmak istenmiştir.

²²⁶ Firavun IV. Amenhotep'in (Ahenaton) ortaya koyduğu tek tanrı Aton'un da Amon'un
 altında yer aldığı ifade edilmiştir, çünkü Aton kelimesi "Güneş diski" anlamına gelmekte ve
 Amon'un bir tecellisi olarak görülmektedir.

²²⁷ Güneşin ötesinde bir nur olduğu, evrende, güneş de dahil, her şeyin kaynağının Amon
 olduğu belirtilmiştir.

²²⁸ E.A. Wallis Budge, a.g.e., vol. II., s. 14-16.

tir. Her ne kadar tek tanrı olduğu intibası yaratılmak istenmişse de, diğer tanrılardan söz edilmiş olmasıyla bu intiba yok olmaktadır.

Rahip-firavunlar, belki de zengin tapınaklara sahip olmalarından dolayı başlangıçta başarılı oldularsa da, zamanla , savaşı olmamalarından dolayı da gittikçe zayıf duruma düşmeye başlamışlardır, çünkü artık gelirleri de tükenmeye yüz tutmuştur. Zaten, Ramsesler devrinde Mısır'ın idaresi altında olan bölgeleri vergi veya haraç ödemeye zorlama imkânları da kalmamıştı. Buna paralel olarak, Teb halkının gittikçe fakirleşmesiyle halk, hiç bir şekilde, Amon tapınaklarına bağışta bulunamamış, aksine bu devirde pek çok papirüste ifade edildiği gibi, bazı kimseler hayatlarını sürdürürebilmek için Teb'deki Krallar Vadisindeki kraliyet mezarlarını yağmalama yolunu tutmuşlar, hatta bazı hallerde pek çok üst seviyedeki görevlilerin olaya göz yumdukları görülmüştür. Belki de bundan maddî yarar gören de olmuştur²²⁹.

XXI. Hanedan devrinde siyasî yönden Mısır'da ikinci bir güç ortaya çıkmıştır. Mısır ordusunda paralı askerler olarak yer almış olan Libyalı savaşçılar III. Ramses tarafından çeşitli bölgelere yerleştirilmişler ve bazı koloniler oluşturmalarına Mısır idarecileri göz yummuşlardır. Bu koloniler "Mâ'nın büyük şefleri"²³⁰ olarak adlandırılan prensler tarafından idare edilmiştir. Zamanla güçlenen bu prensler Tanis krallığının zayıf durumundan yararlanarak kendilerini bölgelerinde bağımsız ilân etmişlerdir²³¹. İşte bunlardan Herakleopolis kökenli olup da Delta bölgesinde Bubastis'te yerleşik olan I. Şeşonk (M.Ö. 950-929) II. Psunnes'ten sonra idareyi ele geçirmiş ve XXII. Hanedanı kurmuştur. Bu hanedana Libyalı Hanedan denildiği gibi, firavunların başkent olarak Bubastis'i seçmeleri dolayısıyla Bubastis Hanedanı olarak da anılmıştır²³².

²²⁹ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 12-13.

²³⁰ Mâ, Maşavaşa kabilesinin adının kısaltılmış şeklidir.

²³¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 665.

²³² Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 144.

Bu Hanedan devrinde idarede kalan firavunlar sırasıyla

- I. Şeşonk
- I. Osorkon
- I. Takelot
- II. Osorkon
- II. Şeşonk
- II. Takelot
- III. Şeşonk
- Paimi
- IV. Şeşonk

I. Şeşonk dışarda Mısır'ın prestijini yeniden sağlamaya çalışmış ve bu devirde İsrailoğulları devletinin İsrail krallığı ve Yahuda krallığı olarak ikiye ayrılmış olmasından yararlanarak, bölgeye seferler düzenlemiş, Kudüs ve Kenan ülkesini yağmalamış ve bu sayede devlet hazinesini doldurmaya çalışmıştır. Hatta Karnak'ta bir kabartmada Yahuda krallığından, Rehob, Gibeon, Taanak gibi şehirlerden haraç gönderildiği gösterilmiştir. Kenan ülkesinden elde edilen ganimetlerle I. Şeşonk ülkenin her tarafında tanrı-lara tapınaklar, heykeller yaptırarak, eskileri restore ettirerek din adamlarını idaresine bağlamayı amaçlamıştır. Tabii ki Karnak Amon tapınağına ilâveler yaptırılmayı ihmal etmemiştir²³³. Bununla da kalmayıp, Tanis'te tanrı Amon adına anıtsal bir kapı yaptırıp tanrı Amon'u Delta bölgesinde de yüceltmiş ve oğlu Yuput'u Teb'e Başpeygamber olarak gönderdiği gibi²³⁴, eşi Karamâ da Teb'de "tanrının eşi" olarak dinî ve siyasî naibelik görevlerini sürdürmüştür²³⁵.

Bu hanedan devrinde de tanrı Amon'la ilgili doğmaların geliştirilmesi devam etmiştir. Bir Amon rahibi, tabutuna yazdırdığı bir yazıtta Ogdoa ve Ennea kozmogonilerini tanrı Amon'a bağlayarak, birleştirme amacını gütmüştür. Bu yazıtta rahip kendini yaratıcı tanrı Amon'la özdeşleştirerek şöyle demiştir: "İki olan Birim, Dört olan İkiyim, Sekiz olan Dördüm, Bütün bunu (Sekiz) koruyan Birim"²³⁶. Bu şekilde Sekizli tanrıların (Ogdoa) başında Amon'un olduğu, Amon'la birlikte Dokuzlu tanrılar (Ennea) grubunun oluştuğu, ifade edilmiştir. Aynı zamanda yine her bir tanrının Amon olduğunun ifadesi gözden kaçmamakta ve Tek tanrı fikrine ulaşmaktadır.

Yine bu devirde, tanrıya maddesel sunakların adanması geleneği önemi kaybetmeye başlamış, gürültülü bir şekilde tanrıya yakarışlar tamamen kalkmıştır. Bu konuda Bilge Ani, müminleri şu şekilde uyarmıştır: "Sözlerle (vaktini) geçirmesin, arzusuna ancak sessizlik içinde erişecektir. Tanrının nefreti haykırmadır. Her türlü (fazladan) sözü reddeden, seven kalbinle dua et. Tanrı dualarını işitecek ve sunağını alacaktır...". Bu şekilde davranan doğru insan "tanrısına sığınarak düşmanlarını yenecektir". Sessiz düşüncelerle ve meditasyonla doğru insan tanrının lütfuna erişecek ve kendini "tanrının elinde hissedecektir"²³⁷.

²³³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668.

²³⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 102.

²³⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668.

²³⁶ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 443.

²³⁷ Alexandre Noret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 568.

I. Takelot, ülkede siyasî birliği sağlama edişesiyle, eşi Karamama'yı Teb'e "tanrının eşi" olarak göndermeyi uygun görmüş, I. ve II. Osorkon devrilerinde Bubastis'te (M.Ö. 929-842) muazzam tapınaklar yapılmış ve bunun için 3 ton kadar kıymetli metalleri (altın ve gümüş) hediye olarak almışlardır. II. Osorkon (M.Ö. 865-842), Tanis'teki heykelinin üzerindeki yazıtta, "çocuklarının Teb Başrahibi ile ve Büyük Mâ şefleriyle uyum içinde olmaları" dileğinde bulunmuştur; böylece II. Osorkon iktidarları için iki tehlikeden birinin Teb'deki Amon din adamları olduğunu ifade etmiştir. Zaten bunu düşünerek oğlunu Teb şehrine Başpeygamber olarak göndermiştir. Ayrıca II. Osorkon, "sonsuz bir şekilde dokunulmazlığa sahip olan Teb'in kral görevlilerine yasak olduğunu"²³⁸ belirterek Teb'in siyasî ve dinî ayrıcalığını vurgulamıştır.

II. Takelot devrinde ise Teb yine siyasî hayatın merkezi haline gelmiştir, çünkü II. Osorkon'un oğlu 44 yıl boyunca Teb'de Başpeygamber olarak kalmıştır. Kanımızca II. Osorkon'un oğlu siyasî bağımsızlığını ilân etmek için birtakım ayaklanmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü bu dönemde "Mısır'ın kuzeyinde ve güneyinde savaşlar olduğu, Teb'de ise ayaklanmaların vuku bulduğu, ama tanrı Amon'un (Teb'deki) asilere karşı bağışlayıcı davrandığı"²³⁹ ifade edilmiştir.

II. Takelot M.Ö. 840'tan itibaren Mâ şefleri üzerindeki otoritesini kaybetmiştir. Zaten M.Ö. 750'ye doğru III. Şeşonk idaredeyken Mısır'ın idaresi ikiye bölünmüş, bir taraftan Bubastis Hanedanı devam ederken, yine aynı hanedandan Pedubastis Tanis'te XXIII. Hanedanı kurmuştur²⁴⁰. Bu ikili idare yarım yüzyıldan fazla paralel bir şekilde sürmüştür.

XXIII. Hanedandan III. Osorkon Teb'i elde tutmak için kızı I. Şapenupet'i "tanrı Amon'un eşi" ve "tanrıya tapan" olarak Teb'e göndermiştir. I. Şapenupet vasıtasıyla III. Osorkon kadın Ruhban sınıfını kurdurmuş, bu şekilde Karnak tapınağının gelirlerinden yararlanma imkânı elde

²³⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668-669.

²³⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668-669.

²⁴⁰ XXIII. Hanedanın firavunları sırasıyla

- Pedubastis
- III. Osorkon
- Psammus
- Zet
- IV. Osorkon

ettiği gibi²⁴¹, oğlu Yevelot'u Teb'e Başpeygamber olarak göndererek, bölgeyi siyasi yönden de kendine bağlamıştır²⁴².

XXII. Hanedandan III. Şeşonk, XXIII. Hanedandan Pedubastis idaredeyken, M.Ö. 750'ye doğru Mısır'ın en güneyinde başkent Napata olmak üzere Kuş ülkesinde (Sudan ve Etyopya) yeni bir krallık ortaya çıkmıştır. Bu krallık, Ramsesler devrinde Kuş ülkesine yerleşmelerine izin verilen ve git-tikçe güçlenen Temhu kökenli Libyalı savaşçıların Napata'da idareyi ellerine geçirmeleriyle belirmiş, ve bu savaşçılardan biri olan Kaşa (M.Ö. 750-746) Etyopyalı Hanedan, Nubya Hanedanı olarak anılan XXV. Hanedanı kurmuştur²⁴³. Kaşa'nın idareye gelmesi Napata'daki Amon rahipleri sayesinde olmuş, ve idare teokratik bir yapıya bürünmüştür, çünkü Kaşa, aynı zamanda Amon Başpeygamberi olarak, dinî görevi de yüklenmiştir. Aslında, Kuş ülkesindeki idare eski firavun idaresinin sağlam kadrolarına dayalı olmasıyla çok güçlüydü ve altın maden ocakları ve Sudan ticaretiyle ekonomik yönden zenginleşmişti²⁴⁴.

Kaşa'nın yerine çıkan oğlu Pianki (M.Ö. 746-716) idaredeyken Delta bölgesinde Bubastis ve Tanis'te hükmeden XXII. ve XXIII. Hanedanların yanında Sais şehrinde bağımsızlığını ilân ederek XXIV. Hanedanı kuran Tefnaht'a (M.Ö. 730-720) paralel olarak Orta Mısır'da Libyalı Má şeflerinden Pefnefdubast Hermopolis'te, Nemrod (Nemart) ise Herakleopolis'te bağımsız prenslikler kurmuşlar ve mücadelelere başlamışlardır. Tefnaht kendi sınırlarını genişletmek için Heliopolis, Memfis, Daşur ve Hermopolis'i fethedip, esas memleketi olan Herakleopolis'i tekrar ele geçirmeye hazırlanıyordu²⁴⁵. Bu yüzden Libyalı prensler, Pianki'nin Sais kralı Tefnaht'a karşı müdahalesini talep etmişlerdi; böylece Mısır yeni bir anarşi devri yaşamaya

²⁴¹ Guy et M.F. Racht a.g.e., s. 144.

²⁴² Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 669.

²⁴³ XXV. Hanedanının firavunları sırasıyla

- Kaşa (M.Ö. 750-746)
- Pianki (M.Ö. 746-716)
- Şabaka (M.Ö. 716-703)
- Şabakata (M.Ö. 703-689)
- Taharka (M.Ö. 689-663)
- Tanutamon (M.Ö. 663)

²⁴⁴ Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 670.

²⁴⁵ Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 671.

başlamıştı. Mısır'ın bütünlüğünün koruyucusu tanrı Amon'un himayesini ve lütfunu kazanmak için tanrıya dua ettikten sonra, tanrının izniyle²⁴⁶ sefere çıkan Pianki, Herakleopolis'e kadar Nil vadisindeki bütün şehirleri eline geçirdiği gibi, Delta bölgesini de hâkimiyeti altına almıştır (M.Ö. 722). Tefnaht'ın dışında Bubastis Hanedanından Paimi, Tanis Hanedanından III. Osorkon ve diğer prenslikler, Pianki'nin iktidarını kabul etmişlerdir²⁴⁷. Napata krallığına bağlı kalmaları şartıyla Pianki bu krallara tahtlarını muhafaza etme iznini vermiş ve Delta bölgesinde önemli bir şehri başkent seçeceğine, tekrar Napata'ya dönmüştür²⁴⁸. Çok geçmeden III. Osorkon Teb'i tekrar ele geçirmiş, Tefnaht'ın oğlu Bokoris (M.Ö. 720-715) ise XXIV. Hanedanı daha da güçlendirmiş, hatta Delta bölgesi için bir tehdit unsuru olmaya devam etmiştir. Pianki'den sonra yerine geçen oğlu Şabaka (M.Ö. 716-703) Delta bölgesine hareketle tüm Mısır'ı ele geçirmiş ve Bokoris'i tanrı Amon'un düşmanı ilân ederek yakılmak suretiyle ölümüne mahkûm etmiş ve tekrar tüm Mısır'ı Etyopya Hanedanına bağlamıştır²⁴⁹.

XXV. Hanedan devrinde Napata'da tanrı Amon'un dinî etkinliğinin yanında siyasi ve sosyal hayattaki rolü daha da vurgulanmıştır. Aslında Kaşa, tahtını tanrı Amon'un geleneksel ve dinî otoritesini sürdürmek isteyen Napata'da yerleşik Teb'li Amon din adamlarına borçluydu²⁵⁰. Eskiden beri Teb din adamları Kuş ülkesini kendilerine bağlı bir bölge olarak kabul etmişlerdir. Zaten XXI. Hanedan devrinden itibaren de Teb Başpeygamberleri, aynı zamanda "Kuş krallığının oğlu", "Güneş ülkesinin idarecisi" ünvanıyla bölgenin idaresini sürdürmüşlerdir. Bu yüzden Napata Amon Ruhban sınıfı ile Teb'inki arasında sıkı bağlar oluşturulmuştu²⁵¹. Dolayısıyla Kuş Hanedanı için tanrı Amon'un üstünlüğü tartışılmazdı. Napata'da, tanrı Amon'un "arınmış dağ" (Du Uab) olarak adlandırılan bugünkü Gebel Barkal'ın eteklerinde Mısır stiline tapınağı bulunmaktaydı²⁵².

Kuş Hanedanında firavunların idareye gelmeleri veraset usulüyle doğrudan babadan oğula geçecek şekilde değil de tanrı Amon'un adaylardan

²⁴⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 672.

²⁴⁷ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 386-400.

²⁴⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 102-103.

²⁴⁹ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 401.

²⁵⁰ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 398-400.

²⁵¹ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 669-670.

²⁵² Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 397.

birini seçmesiyle gerçekleştirilmiştir. Bunun için firavunluğa aday olan, "kraliyet kardeşleri" olarak adlandırılan prensler, tapınakta tanrının eklem yerleri oynak heykelinin önünden geçirilir, ve bu geçit sırasında tanrının heykelinin kolları adaylardan birini tutardı, böylece Amon din adamlarının vasıtasıyla tanrının iradesi belirtilmiş olurdu, ve seçilen kişi yine Amon'un huzurunda yapılan törenlerle tahta çıkardı²⁵³.

Mısır firavunları için düzenlenen kutsal doğumla ilgili teoriler XXV. Kuş Hanedan firavunları için de geliştirildi. Onların da babalarının tanrı Amon olduğu, tanrı Knem tarafından biçimlendirildikleri, ve yepyeni bir kuram olarak, tanrı Ptah tarafından şekillerinin belirlendiği ifade edilerek, tanrısal birer varlıklar oldukları öne sürülmüştür²⁵⁴.

Bu hanedan firavunları da bütün kararları için tanrı Amon'a baş vurmuşlardır; Delta bölgesine yapılacak seferler, dine aykırı davranan rahiplerin tapıktan ihraç edilmesi, firavunun rüyasının yorumu için tanrının fikri alınmıştır²⁵⁵. Bundan başka "tanrıya tapanlar", "tanrının eşi" olarak adlandırılan ve Teb'e dinî görevler için gönderilen prensesler konusunda da yenilikler getirilmiştir. Kaşa, XXIII. Tanis Hanedanından firavun III. Osorkon'un kızı Şapenupet'in imtiyazlı pozisyonunu daha da güçlendirerek, ona, kendine bir varis seçmesi şartıyla Teb bölgesinin idaresini vermiştir. "Tanrının eşi" olarak bakire olmaları gereken bu prensesler, bu şekilde, Amon Ruhban sınıfının da muvafakatiyle kendilerine birer varis seçmişler, ve böylece siyasi yükümlülükleri de başlamıştır. I. Şapenupet kendine Kaşa'nın kızı Amenardis'i varis olarak seçmiştir. Yine aynı şekilde Amenardis, firavun Taharka'nın kızı II. Şapenupet'i seçmiştir. Aruk Teb'de gerçek iktidar Amon Başpeygamberi tarafından değil, "tanrının eşi" tarafından temsil edilmiş, ama idare, ona sadık, daha alt seviyedeki bir rahip tarafından sürdürülmüştür. I. Şapenupet, tanrı Amon'un dördüncü peygamberi, Montuemhat'ı görevlendirmiştir. Böylece Teb'den Kuş ülkesi sınırlarına kadar olan bölge tanrı Amon'un hâkimiyetinde kalmıştır, çünkü Napata'da tanrının seçtiği oğlu firavun idarede olduğu gibi, Teb'de de tanrının "dünyevî eşi" tanrı Amon adına idareyi sürdürecekti²⁵⁶. Bir anlamda I. Şapenupet ve varisleri, fi-

²⁵³ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 400.

²⁵⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 142.

²⁵⁵ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 400.

²⁵⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 671

ravunlarla eşit haklara sahip olmuş ve birer Rahibe-fifavun gibi davranmışlardır²⁵⁷.

Kuş Hanedanı firavunları elde ettikleri ganimetlerle başta Teb olmak üzere Napata'daki Amon tapınaklarını, dolayısıyla Ruhban sınıfını zenginleştirmişlerdir. Zaten, Napata Amon din adamları savaşçı kavimlerden ve zencilerden oluşan kuvvetleriyle Teb Amon hazinesini koruma altına almıştır²⁵⁸. Firavun Taharka ise tanrı Amon'un kült merkezi Karnak'ta adına bir kemeraltı inşa ettirmiştir²⁵⁹.

Bundan başka, ilk olarak net bir şekilde bu devirde tanrı Amon, Oziris, Rê gibi öteki dünyayla ilgili önemli tanrıların yanında, ölülerin kendine yöneldikleri tanrı olarak da görülmeye başlamıştır. "Ölüler Kitabı" denilen, ama "Ölüler İlahisi" de diyebileceğimiz, tanrı Amon'a yazılan dualarda, yer-yüzünde zor durumda zavallı insanların yardımına koşan, onların seslerine kulak veren yüce tanrının öteki dünyadaki ölülerin de yalvarmalarına cevap vereceği, onları kötü akibetlerden kurtaracağı ümidi aksettirilmiştir:

"Selâm, tanrı-aslan, güçlü Senyör,
 Tacını süsleyen çift tüylü
 Ve buyruk işareti korkunç kırbaçlı!
 Sen, güçlü erkek, parlaklığın
 Göğün derinliklerinde yayılır,
 Pek çok şekillerin ve değişimlerin
 Doğumunda gizlendi
 Güneş gözünde.
 Sana yakarılır, ey! büyük adımlı güçlü koşucu,
 Ve sen yardımını dileyene doğru koşarsın;
 Zavallıyı onu ezene karşı korursun.
 O halde felâket çılgılığımı dinle!
 Yardımına gel!

.....

²⁵⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 102-104.

²⁵⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II. s. 671.

²⁵⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 104.

O halde, ey! Senyör duamın sesini dinle:
 Heliopolis Ré'sinin başının altından,
 Hayat ateşini çıkaracağın zaman,
 Tanrım göksel kapının (cennet) önünde ölü (kulunu) koruma lütfunda
 bulun,
 Yeryüzünde oturanlar gibi olması için!
 Aslında o, tanımadığın ruhundur.

.....
 Başının altından hayat ateşini çıkar,
 Zira, ben, bir tanrının cansız sonsuz vücudunun
 Yaşayan ruhuyum.

.....
 Ey! Tanrı, o halde gel, beni kutsal sarayında bir ruh yap!
 Zira, aslında, ben Sen'im²⁶⁰.

.....
 Ey! Tanrıların prensi! Ey Prens!
 Ey Amon! Amon!

.....
 Ey tanrı, göğün doğusundaki tanrıların Prens!

.....
 Ey! Görüntüsü örtülü
 Ve pek çok şekilleri esrarengiz Sen,
 İki boynuzun seynörü, tanrça Nut'un (oğlu)!

.....
 O halde yalvarışımı dinle ey Amon!
 Kutsal ismini
 Ve pek çok şekillerinin isimlerini bilmiyormuyum!
 Benim olan bu ağızda yaşamıyorlar mı?
 Esrarengiz görüntün gözlerime görünmedi mi?

²⁶⁰ Ölünün boynuna altın yıldızdan yapılmış kutsal bir ineğin resmi konulup, başının altına da kullanılmamış bir papirüsün üzerine tılsımlı yazılar yazılıp konduktan sonra bu dualar okunur ve "Ey Amon! Amon! Göğün yükseklerinden yeryüzüne doğru bakan sen" denilerek tanrı Amon'un inayeti dilenirdi. Bu şekilde ölünün sanki hayattaymış gibi bütün vücudunda büyük bir sıcaklık hissedeceğine ve Duat (yeraltı) kapılarının hiç birinin önünden geri çevrilmeyecek kadar bedeninin yücelmiş, hatta tanrılaşmış olacağına inanılırdı (Grégoire Kolpaktchy, *Livre des Morts des Anciens Egyptiens*, Paris, 1991, s. 78-79).

Bak! İşte sana doğru varıyorum,
 Kutsal görüntüne göre varolan tahtının varisi
 Ben, Oziris!
 Duat'ta (öteki dünyada) bana sonsuz yaşam bahşet,
 Öğelerime mükemmel huzur ver (ki)
 V ücudum bir tanrının vücudu olabilsin!
 Şeytanların ölüleri hapsedtikleri ve işkence yaptıkları
 Bölgelerden kurtulabilsin!
 Amon, sözlerime kulak ver!
 İşte senin esrarengiz ismine yakarıyorum...
 Bedensel şeklimi (etten kemikten) yarattın;
 Bana Kelâmın anlamını açtın;
 .....
 İşte gökte bulunan tanrının ruhu
 Sesini duyurdu:
 "Gerçekten, gerçekten himaye edeceğim:
 Vücudunu bozulmamış olarak muhafaza edeceksin"²⁶¹.

XXV. Kuş Hanedanı devrinde yazılan ölümle ilgili bu ilâhilerde tanrı Amon'a birtakım isimler de verilmiştir. Bu isimler tamamen Kuş ülkesine (Sudan ve Etyopya) ait isimlerdir²⁶². Ani papirüsünde görüldüğü kadarıyla bu isimler şöyledir:

- HAKAHAKER
- AURAUA-HAKERSA, ANK-REBATİ
- HERSERAU
- HARSATA
- RÊ-İUKASA
- AMON-NATHEKERTİ-AMON
- NA-İRİK, KA-İRİK, KASAİKA
- ARTHİKASATHİKA, AMEN-NA-EN-KA-ENTEK-ŞAR

²⁶¹ Bu kısım kolları göğe doğru yükselen ve başında tüyler olan, lapis lazuli tozlarıyla boyanmış bir tanrı heykelciği üzerine okunurdu. aynı şekilde kolları yukarı doğru uzanmış, sağ ve sol omuzlarında tanrı Amon'un simgesi koç başı bulunan bir insan figürü üzerine de okunur, ölünün öteki dünyada gökteki yıldızlardan biri gibi parlaması ve kaynaklardan su içebilmesi sağlanmış olurdu (Grégoire Kolpaktchy, a.g.e., s. 285-286).

²⁶² E.A. Wallis Budge, a.g.e., vol. II., s. 21.

- TEKŞAR-AMER-RERTHĪ
- AMON-RTA-ŞAŞAKA
- İRKAĪ, MARKATHĪ, RERĪ-NASAKBUBU
- THINASA-THĪNASA
- ŞARŞATHĪKATHĪ²⁶³
- HES-ÇEFEÇ
- ŞAPU-NETERARIKA
- BEHENNU²⁶⁴

Ayrıca bu döneme gelinceye kadar tanrı Amon için asırlar boyu, Teb'deki merkez tapınağına paralel olarak, pek çok yerde tapınaklar yapılmıştır. Bu tapınaklar sadece Mısır'da Nil vadisinde değil, bazı vahalarda, hatta Mısır'ın hâkimiyeti altında olan Suriye, Kuş ülkesi (Sudan ve Etyopya) gibi yerlerde inşa edilmiştir:

Yukarı Mısır'da Teb, Hermontis, Koptos, Panopolis, Kusae, Hermopolis Magna, Herakleopolis Magna; Aşağı Mısır'da Memfis, Heliopolis, Sais, Ksois, Metelis, Babilon, Mendes, Tmuis, Diospolis (Sceptre), Butos, Hemmis adası; Libya çölünde Kenemet vahası, Sivah vahası, Jupiter-Amon vahası; Kuş ülkesinde vadi Sabua, Abu Simbel, Napata, Meroe; Suriye'de ise başta Tunip olmak üzere pek çok yerde yapılmış ve Yunanlılar tarafından Diospolis (tanrının şehri) olarak adlandırılmıştır²⁶⁵.

XXV. Kuş Hanedanı devrinde Mısır, tüm Ortadoğu'da siyasi dengeyi bozan Asur gibi yeni bir güçlü devletle karşı karşıya kalmıştır. Başlangıçta Asurlular Mitannilerin vasalları durumundayken, Hititlerin Mısır için bir tehlike teşkil ettikleri zamanlarda Mitannileri hâkimiyetleri altına almışlardır; bu defa hem Hitit, hem de Mısır için büyük bir tehlike oluşturmuşlardır. Zaten II. Ramses devrinde yapılan Kadeş antlaşması, bir anlamda, Asurlulara karşı Mısır-Hitit İttifakı olmuştur.

Asur tehlikesi Mısır'da, esas olarak, Delta'da yerleşik XXIV. Hanedandan Tefnaht ve Bokoris devrinde hissedilmiştir. Bu hanedanın vasalı bulunduğu XXV. Kuş Hanedanı, güçlü olmakla birlikte, firavunları

²⁶³ Grégoire Kolpaktchy, *a.g.e.*, s. 279, 285-286.

²⁶⁴ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 19-20.

²⁶⁵ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 22.

Delta bölgesini hâkimiyetleri altına aldıktan sonra başkent Napata'dan itibaren tüm Mısır'ı idare edebileceklerini düşünmüşlerdir. Bu bakımdan Mısır'da, ilk safhada, Asurlularla karşı karşıya kalan Tefnaht ve oğlu Bokoris, Asurlulara karşı Suriye prensleriyle ittifak kurmuşlardır. Bokoris Asur kralı II. Sargon'la yaptığı savaşta Rafia'da yenilgiye uğramıştır²⁶⁶. Bundan sonra Asurlulara karşı XXV. Hanedandan Şabaka'nın yerine gelen Şabakata (M.Ö. 703-689) müdahalede bulunmuştur. Şabakata Asurluların gücünü kırmak ve Mısır'a saldırılarını önlemek amacıyla Taharka kumandasındaki bir orduyu Suriye taraflarına göndermiştir. Taharka, Sennaşerib kumandasındaki Asur ordusuyla karşılaşacağını düşünürken, Asur ordusunda başlayan salgın hastalıklar dolayısıyla, tehlike geçici olarak atlatılmıştır. Taharka idareye gelmek için Şabakata'yı öldürmüş ve Amon din adamlarının desteğini görmüştür²⁶⁷. Onun devrinde (M.Ö. 689-663) Asur kralı Asarhaddon Delta bölgesini ele geçirmiş, hatta Teb'e kadar ilerlemiş ve Aşağı Mısır'ı bir Asur eyaleti olarak ilân etmiştir (M.Ö. 671). Aralarında Sais kralı Bokoris'in oğlu Neşao'nun da bulunduğu Delta bölgesi hanedan ve prenslerinin bölgelerinde idareci olarak kalmalarını kabul etmekle birlikte, başlarına bir genel vali tayin etmiştir²⁶⁸. Bölgeyi ikiye bölerek Batı bölgesinin başına, kendine sadık gördüğü Sais kralı Neşao'yu ve Doğu bölgesinin başına da Per-seped kralı Pakruru'yu getirmiştir. Asarhaddon'un saldırıları sırasında Yukarı Mısır'a çekilen Taharka, bundan sonra M.Ö. 669'dan itibaren Memfis'i tekrar ele geçince, M.Ö. 666'da, yeni Asur kralı Asurbanipal Mısır'a güçlü bir ordu göndererek Taharka'yı yenilgiye uğratmış, ve Taharka yine Yukarı Mısır'a çekilmek zorunda kalmıştır. Asurbanipal'in kendisi de Delta bölgesine gelerek idarî düzenlemeler yapmıştır. Bu defa Neşao'yu Sais ve Memfis krallığına, Şeşonk'u Buziris krallığına, Asurlu Şaruludari'yi ise Tanis krallığına getirmiş, ve yüklü ganimetle Niniv'e dönmüştür. Bundan sonra Neşao, Şeşonk ve hatta Şaruludari, Asur ordusu karşısında durumlarından endişe ederek Taharka'ya Mısır'ı idarî yönden paylaşmak şartıyla ittifak teklif ettilerse de, durumun Asurlular tarafından anlaşılması üzerine Neşao ve diğerleri yakalanarak Niniv'e gönderilmişlerdir. Ama çok geçmeden Asurbanipal Niniv'de mahpus krallarla anlaşma yoluna giderek Neşao'ya birtakım hediyeler ver-

²⁶⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 688.

²⁶⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 691.

²⁶⁸ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 402.

diği gibi, ona Sais ve Memfis krallığını hediye etmiş, hatta oğlu Psammetik'in Delta'da Atribis kralı olmasını kabul etmiştir²⁶⁹.

M.Ö. 663'te Taharka'nın yerine yeğeni Tanutamon Napata'daki Amon rahiplerinin desteğiyle tahta çıkmıştır. Bundan sonra Amon'un himayesi altında sefere çıkan Tanutamon Delta bölgesine gelerek Asurlulara sadık kalan prenslerle savaşmış, Memfis'i Neşao'dan alarak onu öldürmüştür; elde ettiği ganimetleri, bir şükran ifadesi olarak, tanrı Amon tapınağına göndermiştir²⁷⁰. Bunun üzerine Asurbanipal'in kumandasındaki ordu tekrar Mısır'a saldırmıştır. Asurbanipal'in karşısında fazla dayanamayacağını anlayan Tanutamon, Teb'e doğru, oradan da Napata'ya çekilmiştir. Asurbanipal, onu takiben ulaştığı Teb'i bir daha toparlanamayacak bir şekilde yağmalatmış (M.Ö. 663), "altın, gümüş, kıymetli taşlar, saraylardaki kıymetli eşyalar, pahalı kumaşlar, saraydaki kadın ve erkek görevlileri, atlar, dikilitaşlar, tapınakların kapıları"²⁷¹ gibi ne bulduysa başkenti Niniv'e taşıtmıştır. Bin yıllık şaşaalı bir geçmişle, koskoca Mısır imparatorluğunun dinî ve siyasî merkezi, tanrı Amon'un bahsettiği tüm zaferlerden elde edilen ganimetlerle, firavunların ve halkın bağışlarıyla müthiş bir zenginliğe erişen Teb'in Asurlular tarafından yağmalanması, büyük bir yankı uyandırmıştır. 50 yıl kadar bir zaman sonra M.Ö. 612'de Kaldeliler, Medler ve İskitlerin saldırıları sonucunda Niniv'in talan edilmesi ve sakinlerinin katledilmesi dolayısıyla Yahudi peygamberi Nahum, Asurluların Teb'de ve diğer ülkelerde yaptıklarının karşılığını kendi başkentlerinde gördüklerini ifade etmiş ve şöyle demiştir:

"Nehrin kenarında hükmeden
No-Amon'dan (Teb) daha mı güçlüsün?
Kale olarak denizi,
Sur olarak suları vardı.
Gücü Mısır ve Etyopya idi.
Sınırı yoktu (uçsuz bucaksızdı)
.....
Bütün yol kavşaklarında
Küçük çocukları da ezildi.

²⁶⁹ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 693-695.

²⁷⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 697.

²⁷¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 698.

Asileri kur'a ile çekildiler

Ve bütün büyükleri zincire vuruldular."²⁷²

Bundan sonra, "tanrının eşi"nin adına Teb'i idare eden Dördüncü Peygamber Mentuemhat, Asur idaresine boyun eğdiği için Asurlular tarafından Teb kralı ilân edilmiştir. Savaşlar bittiğinde, Mentuemhat yabancıların saldırısına uğrayan tapınakları temizletmiş, tanrı Amon'un kutsal gemisini yeniden yaptırmış, Karnak'taki tapınakları restore ettirmiş ve Asurluların beraberlerinde götürdükleri tanrıların heykellerinin yerine yenilerini yaptırmıştır²⁷³. Buna karşılık başkent Napata'ya çekilen Tanutamon'un iktidarı ise sadece Kuş ülkesinde geçerli kalmıştır.

Sais ve Memfis kralı Neşao'nun XXV. Hanedanın son firavunu Tanutamon tarafından öldürülmesinden sonra Asurluların yardımıyla babasının yerine Sais ve Memfis kralı olan I. Psammetik'le, XXVI. Hanedan başlamıştır²⁷⁴. Yarım asırdan fazla idarede kalan I. Psammetik, Asurluların Babil ve Elam'daki mücadelelerinden yararlanarak, onları Mısır'dan çıkarmak ve Mısır'ın bağımsızlığını elde edebilmek için çareler aramıştır. İlk safhada Lidya kralı Giges'ten askerî yardım alarak ve bazı bölgelerden Yunan paralı askerleri getirterek²⁷⁵ askerî gücünü artırmıştır. Filistin taraflarına seferler düzenlediği gibi, Delta bölgesinde hâkimiyetini kurmuş, hatta Yukarı Mısır'ı da idaresi altına almayı amaçlamıştır. Bunu, kızı Nitokris'i "tanrı Amon'un

²⁷² François Daumas, *a.g.e.*, s. 104-105.

²⁷³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 696.

²⁷⁴ Bu hanedanın firavunları sırasıyla

- I. Psammetik (M.Ö. 663-609)

- Neşao (M.Ö. 609-594)

- II. Psammetik (M.Ö. 594-588)

- Apries (Uhaibrê) (M.Ö. 588-568)

- Amazis (Ahmes) (M.Ö. 568-525)

- III. Psammetik (M.Ö. 525)

²⁷⁵ I. Psammetik'ten başlamak üzere, ilk olarak bu hanedan devrinde Yunan paralı askerlerinden yararlanılmıştır. I. Psammetik, Delta bölgesinin savunmasını sağlamak üzere kuzeydoğuda karargâh kurmalarını sağlamıştır. Tabii ki Yunan askerlerini takiben Mısır'a Yunan tüccarları yerleşmeye başlamışlardır. Hatta sadece Sais, Bubastis ve Memfis gibi Delta bölgesi şehirlerine yerleşmekle kalmayıp, Yukarı Mısır'da Abidos'a kadar çeşitli şehirlerde, kendilerine ait sokaklarda, ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Öyle ki, sayılarının 200 bine ulaştığı ifade edilmiştir. Yunan paralı askerleri ve tüccarlarının Miletli, İyonyalı, Karyalı, Eolyalı ve Dorlar oldukları bilinmekle birlikte, Demouk metinlerde "Uyn", yani İyonyalı olarak geçmişlerdir. Hatta Atina ve İsparta'da Mısır'a yardımcı kuvvetler göndermişlerdir. Firavun Amazis, tüm Mısır'a dağılmış Yunanlıların Delta'nın bausındaki Nokratis'e yerleşmelerine izin vermiştir (Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 119-120; Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 402-403; François Daumas, *a.g.e.*, s. 109.)

eşi" olarak Teb'de bulunan II. Şapenupet'e varis olarak kabul ettirerek sağlamıştır. Tanrı Amon'un Dördüncü Peygamberi Mentuemhat da I. Psammetik'in Teb üzerindeki otoritesini kabul etmiştir. Böylece I. Psammetik tüm ülkede siyasî birliği kurmuştur.

Firavun Neşao (M.Ö. 609-594) ise iktidarının ikinci yılında Yunan askerleriyle birlikte Babillilere karşı savaşan Asur kralı Asur-Uballit'in yardımına koşmuş görünmekle beraber, eski Mısır imparatorluğunu yeniden tesis edeceğini düşünmüş, ama Babil kralı Nabupolassar'ın oğlu Nabukodonozor'a Kargemiş'te yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Babil ordusu Mısır kuvvetlerini takiben Sina yarımadasına gelmişken, kral Nabupolassar'ın ölümü Nabukodonozor'un ülkesine geri dönmesine sebep olmuş, bu şekilde Delta bölgesi muhtemel bir tehlikeden kurtulmuştur.

Neşao, ticareti geliştirmek ve siyasî yönden güçlü olmak için denizciliğe önem vermiş, Akdeniz ve Kızıldeniz'de seferlerde bulunacak, teknik bakımdan ileri seviyede gemileri Korentililere yaptırmıştır. Ayrıca, her iki denizi birbirine bağlamak için II. Ramses devrinde yaptırılan Delta'da Nil'in bir koluyla Kızıldeniz arasında irtibatı sağlayan kanalı temizletmiştir. Diğer yandan Afrika ile ticarî ilişkileri geliştirmek amacıyla Fenikeli denizcilerin yardımıyla, ilk defa, sahilleri takiben tüm Afrika kıtası çevresinin keşfini gerçekleştirmiştir²⁷⁶.

II. Psammetik devrinde (M.Ö. 594-588) ise Güney Mısır'ın ötesinde Kuş Ülkesine seferler düzenlenmiş ve XXV. Kuş Hanedanı firavunlarının isimleri anıtlardan kazanmıştır. Ayrıca, firavun, Asya'daki durumu incelemek için, Fenike ve Suriye'ye ziyarette bulunmuştur²⁷⁷.

Apries (M.Ö. 558-568) zamanında ise Babil kralı Nabukodonozor tarafından alınmış olan Kudüs'te ayaklanmalar olduğu gibi, Tir ve Sidon'da Babillilere karşı savunmaya geçilmiştir. Apries, donanmasıyla Tir ve Sidon'a yardım göndermekle kalmayıp, Yahuda krallığını da kurtarmak için Kudüs'e doğru hareket etmiştir, ama Mısır'ın bölgedeki tüm müdahaleleri başarısızlıkla sona ermiştir. Bundan sonra Apries Kudüs'ten kaçan Yahudilerin Mısır'a yerleşmelerini sağlamıştır²⁷⁸. Apries'in, özellikle Yunan paralı asker-

²⁷⁶ Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 211-212, 175-176; François Daumas, *a.g.e.*, s. 107.

²⁷⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 107-108.

²⁷⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 108.

lerine önem vermesi, çoğunluğunu Libyalı askerlerin oluşturduğu Mısır ordusunun ayaklanmasına sebep olmuştur. Apries bu ayaklanmaları bastırmak için veziri Amazis'i göndermişse de, asi Mısır askerleri Amazis'i firavun ilân etmişlerdir. Bu da Amazis'in Apries'e karşı dönmesine sebep olmuştur; sonuçta isyan eden askerlerin başına geçen Amazis, Apries'i ve Yunan kuvvetlerini yenilgiye uğratarak esir almış, ve Apries boğularak öldürülmüştür²⁷⁹.

Apries'ten sonra tahta çıkan Amazis (M.Ö. 568-525), yerli Mısır ordusu tarafından firavun ilân edilmekle beraber, yabancı düşmanlığına rağmen Mısır'ın Yunanlıların aktif ticaretinden önemli kazançlar elde ettiğini düşünerek, onların Delta'nın batısındaki Nokratis şehrinde toplu halde yaşamlarını sürdürmelerini sağlamış, diğer yandan Ortadoğu'da Babil kralı Nabukodonozor'un haleflerinin zayıflığına rağmen Pers tehlikesinin ortaya çıkmasıyla, Yunan paralı askerlerinden vazgeçemeyeceğini göz önünde bulundurarak, Delta'nın kuzeydoğusundaki kamplarını Memfis'e taşıtmıştır.

Amazis'in devri genellikle barış içinde geçmiş, Kıbrıs adası (Alasya) Mısır'a bağlanmıştır²⁸⁰. Perslerin Mısır'ı tehditleri, ancak iktidarının sonuna doğru belirmeye başlamıştır.

Amazis'ten sonra firavun olan III. Psammetik (M.Ö. 525), sadece birkaç ay idarede kalmıştır. Çünkü Mısır, II. Keyhüsrev ile muazzam bir imparatorluk olan Perslerin istilâsına uğramıştır. Firavun Amazis'in Yunan kuvvetlerinde general olan Halikarnashî Fares'in Mısır'a ihanet edip Pers kralı Kambiz'in saflarına geçmesi ve Mısır'ın savunma planlarını açıklaması, Perslerin harekâtını kolaylaştırmıştır. III. Psammetik tüm kuvvetleriyle Persleri Delta'nın doğusundaki Pelusa'da durdurmaya çalıştıysa da, yenilerek Memfis'e sığınmış, ama çok geçmeden Memfis de Persler tarafından alınmıştır. Kambiz, III. Psammetik'e iyi davrandıysa da, daha sonraları Psammetik'in Kambiz'e hazırladığı komplonun ortaya çıkmasıyla intihar etmesi sonucu XXVI. Sais Hanedanı son bulmuştur²⁸¹.

XXVI. Hanedanın son zamanlarında ülkede yaşanan barış havası ile Mısır önemli ölçüde ekonomik gelişmeler kaydetmiştir. Her ne kadar bölgesel prensler, bir yerde, bağımsız bir şekilde hareket etmişlerse de, aralarında mücadele etmeyip, bölgelerinde düzeni sağlamakla refahı getirmişlerdir; çe-

²⁷⁹ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 109; Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 25.

²⁸¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 754-755.

şitli mesleklerden oluşan halk kitlesi bu refahtan önemli ölçüde yararlanmış-
tır. Herodot'a göre Sais devrinin sonunda Mısır'ın refahı sınırsızdı. Düzen ve
adaletin²⁸² sonucu olarak elde edilen zenginlikle lüzumsuz israf etme zevki
belirmişti. Firavunun büyük işlerini idare etme imkânını tekrar elde eden
Etyopyalılar, Karnak ve Napata'da şahane anıtlar yaptırmışlardır²⁸³. Tabii ki
Teb ve Napata Amon rahipleri de birtakım avantajlar elde etmişlerdir. Zaten
bu hanedan devrinde de din, devletin temelini teşkil etmeye devam etmiştir.
I. Psammetik'ten başlamak üzere Teb'i idarelerine bağlayan firavunlar,
Amon ruhban sınıfının başı ve Teb bölgesinin idarecisi olan "tanrının eşi"
prenseslerin görevlerini kendi çıkarları için koruma yoluna gitmişlerdir²⁸⁴.

Yukarıda da değinildiği gibi I. Psammetik, "Amon'un eşi" olarak Teb'de
bulunan Kuş Hanedanından firavun Taharka'nın kızı II. Şapenuet'e kendi
kızı Nitokris'i varis olarak seçmesini kabul ettirmiştir. Karnak'ta bulunan
Nitokris Stelasında I. Psammetik'in, bu konuda, tanrı Amon'a hitabı şu şe-
kildedir:

"Senin oğlunum, kalbini rahatlatmak için kendisi (Amon) için döllediği,
tanrılara sunaklar sunan, tanrıların babasının lütfuna erişen ilkim. Burada,
benden önce olanlarıkinden daha fazla, firavun için tanrının himayesi di-
leğinde bulunabilmesi için, (tanrının) dualarından hoşnut olup ülkeyi ko-
ruması için kızımı, tanrının eşi olsun diye, ona verdim (adadım).... Firavun
Taharka'nın bir kızının (II. Şapenuet) burada olduğunu duydum.... Ama
ben bir varisi yerinden kovacak değilim, çünkü adaleti seven bir kralım. Ben,
mirasını Jeb'den (yer tanrısı) alan, babasının (Oziris) intikamını alan
(Horus)²⁸⁵, İki kısmı (Aşağı ve Yukarı Mısır) birleştiren bir oğulum. Bunun

²⁸² XXII. Bubastis Hanedanı devrinde çıkarılan ve firavun Bokoris ve XXVI. Hanedandan
Amazis devirlerinde geliştirilen birtakım demokratik kanunlarla kişilerin, firavunun müdahalesi
gerekmezsin, vergi ödemeleri şartıyla, mallarını istedikleri gibi kullanma özgürlükleri getiril-
miş, hatta arazilerinden bir kısmını rahatça tapınaklara bağışlayabilmişlerdir (Alexandre Moret,
Le Nil..., s. 404-405).

²⁸³ Herodote, *Histoires*, tome II., Paris, 1930, s. 177.

²⁸⁴ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 406-407.

²⁸⁵ Gök tanrısı Horus, en eski devirlerden itibaren, başlangıçta Aşağı Mısır Krallığını ve
daha sonraları tüm Mısır'ı tek bir idarede toplayan firavunların kendisinden geldikleri kabul
edilen tanrıdır. Efsanelere göre yeryüzünün ilk kralı Jeb'dir; ondan sonra oğlu Oziris Mısır ülke-
sini idare etmiş, insanlığa medeniyeti getirmiştir. Ama Oziris'in, kışanç kardeşi, Yukarı Mısır
krallığının tanrısı Seth tarafından öldürülmesi üzerine mirası oğlu Horus'a kalmıştır; dolayısıyla
idareye gelen firavunlar, yeryüzünde Horus'un temsilcileri sayılmışlardır.

içindir ki bunu (Nitokris) Ona (II. Şapenuwet) "büyük kız" olarak (varis olarak) verdim"²⁸⁶.

Bu yazıtta asırlardan beri süregelen dinî ve siyasî geleneğe uygun olarak I. Psammetik'in de tanrı Amon'un oğlu olduğunu bir kez daha vurgulandığı gibi, Delta bölgesinde başkenti Sais'te ikamet eden firavunun, her ne kadar İki Ülkenin kralı olduğu ifade ediliyorsa da, en azından kızı Nitokris sayesinde Teb'den itibaren Güney Mısır'ı idaresi altında tutabileceği, dolayısıyla Mısır'ın birliğinin ancak tanrı Amon'un himayesinde veya tanrının adına korunabileceği düşüncesinin hâlâ firavunlar tarafından kabul edildiği görülmektedir.

II. Şapenuwet'ten sonra "tanrının eşi" olan Nitokris onun sadece ünvanını almakla kalmayıp, aynı zamanda ona ait malların da adına geçirilmesiyle maddî yönden de güçlü bir şekilde görevine başlamıştır. Nitokris devrinde Başpeygamber Horheb'in hiç bir siyasî iktidarı olmamıştır; buna karşılık Teb'li bir prens²⁸⁷ olan Mentuemhat, Dördüncü peygamber olmasına rağmen bölgenin idaresini Rahibe-firavun Nitokris adına sürdürmüş, ayrıca Güney ve Kuzeyin bütün peygamberlerinin şefi olmuştur²⁸⁸.

XXVI. Hanedanın sonuna doğru III. Psammetik'in "tanrının eşi" görevini yüklenen kızı Anhnesneferibrê, Amon peygamberlerinden birinin yardımına ihtiyacı olmadığı ve gerçek bir firavun gibi ülkesini idare edebileceği düşüncesiyle, bir kraliyet ünvanı olan Horet (dişi Horus)²⁸⁹ ünvanını almış, gerçek anlamda bir firavun gibi siyasî ve bir Başpeygamber gibi de dinî iktidarı tek başına yürütmeye başlamıştır. Anhnesneferibrê'nin tanrı Amon'un eşi ilân edilmesi törenini yansıtan aşağıdaki metinde, tüm Amon din adamlarının onun emrinde olduğu ve bir firavun gibi taç giydiği, ama yine de iktidarının sadece bölgesinde geçerli olduğu, III. Psammetik'ten "İki Ülkenin senyörü" olarak söz edilmesinden anlaşılmaktadır:

"Tanrıların kralı Amon-Rê'nin tapınağına geliyor: Amon tapınağının peygamberleri, kutsal babaları, rahipleri (Uâb), ayin rahipleri ve laik rahipleri onun önünde ilerliyorlardı. Tapınakta tanrının yazıcısı ve evinin

²⁸⁶ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 408.

²⁸⁷ Alexandre Moret, *Le Nil...*, dipnot 3. s. 408.

²⁸⁸ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 696.

²⁸⁹ Kraliçe-firavun Hatşepsut'un da aldığı "Horet" ünvanı ile kadınların da eski kraliyet tanrısı Horus'un yeryüzündeki temsilcileri olabilecekleri kabul edilmiştir.

(tapınağının) 9 rahibi (Uâbu) ile "tanrıya tapan"ın (tahta) çıkış törenleri yapıldı. Tanrı Amon'a tapan ve tanrının eşi olarak bütün nişanları ve süsleri takındı, onu güneşin seyrettiği yerlerin kraliçesi (hemt) yapmak için (Rahibe-fıravun ilân etmek için) çift tüylü tacı takıldı ve protokolü belirlendi: İki Ülke senyörü III. Psammetik'in kraliyet kızı, çok sevimli, en gözde, çekiciliği olan yüce kadın, aşta güzel, bütün kadınların kraliçesi, tanrının eşi, tanrıya tapan, tanrının eli, hayatla donatılmış prenses"²⁹⁰.

Ünvanları bu şekilde belirlenen Rahibe-fıravun Anhneseferbrê bir tanrıça gibi yüceltiildiği gibi, dinî ayinlerde rahiplerin başında yer aldığı, ülkeyi idare ettiği, aynı zamanda tanrının eşi olarak tanrıyı hoşnut ettiği de şu satırlarla belirtilmiştir:

"İlk defa (tanrıça) Tefnut'a²⁹¹ yapıldığı gibi onun için bütün ayinler ve törenler yapıldıktan sonra, - yükselişini (güneş gibi doğuşunu) kutlamak için her defasında tanrı Amon'un evine (tapınağına) gidişinde bütün peygamberler, kutsal babalar, tapınak rahipleri ona geldiler (onun etrafında idiler) - o, çok sevimli, çok sevilen, tüm Aton'un (güneş diski) çevrelediği (yerlerin) idarecisi prenses, kutsal elleri sistrum tutan, Amon'u sesiyle hoşnut eden tanrının eşi"²⁹².

Perslerin Mısır'ı M.Ö. 525'te hâkimiyetleri altına almalarıyla bağımsız XXVI. Hanedanla birlikte "Amon'un eşi" rolünü üstlenen, kendilerine ait sarayları, malları olan ve öldüklerinde fıravunlar gibi Teb yakınlarındaki Medinet Habu'da törenle gömülen²⁹³ prenseslerin de Güney Mısır'daki idareleri son bulmuştur. Aslında sanki onlarla birlikte tanrı Amon'un imparatorluk tanrısı olarak haşmetli etkinliği de noktalanmış bulunmaktadır.

M.Ö. 558'de İran'da idareye gelen ve M.Ö. 539'a kadar batıda Anadolu ve Ortadoğu olmak üzere, doğuda ise İndus nehrine kadar koskoça bir imparatorluğu kuran II. Keyhüsrev'in yerine geçen oğlu II. Kambiz'in M.Ö. 525'te Mısır'ı fethetmesiyle Mısır'ın bir Pers eyaleti ilân edilmesini takiben ve Kambiz'le başlamak üzere Pers imparatoru olan I. Darius, I. Kserkses, I. Artakserkses ve II. Darius, XXVII. Mısır Hanedanını oluşturmuşlardır (M.Ö. 525-404).

²⁹⁰ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 409.

²⁹¹ Tanrıça Tefnut rutubet tanrıçasıdır. Tanrı Rê'nin yarattığı Dokuzlu tanrılar (Ennea) grubunun ilk dişi unsurudur. Hava tanrısı Şu ise ilk erkek unsuru temsil etmiştir.

²⁹² Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 409.

²⁹³ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 144.

II. Kambiz, Mısır'ın Pers imparatorluğu bünyesindeki önemini bildiği için, ilk önce Memfis'te, daha sonra da Teb'de otoritesini güçlendirmek ve hatta imparatorluğun sınırlarını Afrika'ya doğru genişletmek amacıyla Mısır'da 6 yıl geçirmiştir. Teb'den itibaren 50 bin kişilik orduyu Büyük Vahayı işgal etmek, orada bulunan ve Perslere karşı milli bir hareketi yönlendirebilecek Amon din adamlarını cezalandırmak için gönderirken, kendisi de Nubya (Sudan) tarafını fethetmek üzere sefere çıkmıştır, ama yiyecek ve su sıkıntısı çeken her iki ordu başarısızlıkla Teb'e dönmek zorunda kalmıştır²⁹⁴. Bu başarısızlıklardan müthiş bir şekilde öfkelenen ve bunu ihanete bağlayan II. Kambiz, Mısır tanrılarını düşman kesilerek, acımasızca, çılgın davranışlarda bulunmuştur. Memfis'in kutsal öküzünü bıçakladığı gibi tanrıların heykellerini kırdırtmış, hatta firavun Amozis'in mumyasını da yakırtmıştır. Herodot'a göre II. Kambiz, "kutsal hastalık" diye adlandırdığı epilepsiden muzdaripti²⁹⁵.

II. Darius'tan sonra Mısır'da tekrar yerli hanedanların kurulması çabasının başladığı görülmektedir. Bölgesel prenslerden Amirte (M.Ö. 404-398) kısa bir zaman için XXVIII. Hanedanı kurarak Mısır'ın bağımsızlığını sağlamaya çalışmıştır. Ondan sonra Delta bölgesindeki Mendes (Sedet) şehri prensi I. Neferites (M.Ö. 398-392) XXIX. Hanedanı kurmuş, onu takiben Akoris (M.Ö. 392-380), Psammutis ve II. Neferites ise ancak 20 yıl kadar Mısır'ın bağımsızlığı için Perslerle mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerinde İspartalıların ve Kıbrıs kralı Evagoras'ın desteğini almakla birlikte, fazla başarılı olamamışlardır.

XXIX. Hanedandan sonra, bu defa yine Delta bölgesinde, Sebennitos (Cebat Neter = tanrının tapınağı) prensi Nektanebo (Naht-Hor-ehbet) Mısır'ı kendi idaresi altında toplamak için I. Nektanebo (M.Ö. 378-360) adı altında XXX. Hanedanı kurmuştur. I. Nektanebo, Nil nehrinin taşması sayesinde Perslerin saldırılarından kurtulmuştur. Tanrı Amon'dan ziyade Sais'te tanrıça Neit'in Ruhban sınıfına imtiyazlar tanımış, Buziris, Bubastis, Memfis, Abidos, Koptos, Edfu, Filae'de diğer tanrı ve tanrıçalar adına tapınakların yapımını başlatmıştır. Karnak Amon tapınağında ise bir takım ilâveler yapılmış olmakla beraber, artık tanrı Amon'un ülke çapında üstünlüğü pek fazla kalmamıştır.

²⁹⁴ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 755.

²⁹⁵ Hérodote, a.g.e., tome III., s. 16-37.

I. Nektanebo'dan sonra yerine oğlu Teos (M.Ö. 360-359) geçmiştir. Teos Filistin'i Perslerden almak üzere sefere çıktığıysa da, Mısır'da bıraktığı kardeşinin ihanet ederek Teos'un kumandasındaki orduda bulunan oğlunu geri çağırması, onun da Yunanlı askerleri kendisiyle geri çekilmeye razı etmesi üzerine Teos, Pers kralına sığınmak zorunda kalmıştır. Böylece idareye yegeni II. Nektanebo (M.Ö. 359-341) geçmiştir. II. Nektanebo, I. Nektanebo'nun başlattığı eserlerin yapımını sürdürmüştür. Ama M.Ö. 343'te Pers kralı III. Artakserkses Okos'un Mısır'a saldırısı üzerine Yukarı Mısır'a sığınmak zorunda kalmış ve M.Ö. 341'de iktidarı son bulmuştur. III. Artakserkses Okos ve halefleri Arses ve III. Darius, XXXI. Hanedanı oluşturmuşlardır. Bu hanedanla Mısır, Büyük İskender'in Mısır'ın fethine kadar, ikinci kez, kısa bir müddet Pers hâkimiyetinde kalmıştır²⁹⁶.

M.Ö. 322'de Mısır'ı fetheden Makedonya kralı Büyük İskender, M.Ö. 525'ten beri süren ve Mısırlıların nefretini kazanan Pers hâkimiyetine son vererek, kendi hâkimiyetini kurmuştur. İlk safhada, Büyük İskender için en önemli şey, Mısır'daki iktidarını meşru kılmaktı, bunu ancak din adamlarının elde tutulmasıyla gerçekleştirebileceğini ve Mısır halkının dinî hassasiyetine de saygı göstermenin yararlı olacağını düşünerek, Mısır'a gelişinden 3 ay kadar sonra Libya taraflarındaki Sivah Amon tapınağına ziyarette bulunmuştur. Amon Rahipleri tarafından tanrı Amon'un oğlu, İki Ülkenin meşru kralı olarak karşılanmış ve Mısır firavunlarına ait ilâhi bir imtiyaz olarak tapınakta tanrı Amon'un huzuruna kabul edilmiştir. Bu şekilde Büyük İskender ve daha sonra oğlu, resmen ve dinen Mısır'ın meşru kralları olarak görülmüşler, ve bundan böyle Büyük İskender'den başlamak üzere, Roma İmparatorluğu hâkimiyetine kadar süren Ptolemeler devrinde (M.Ö. 322-30/29) kralların heykelleri tapınaklara konduğu gibi, kutsal doğumla ilgili kuramlar onlar için de geliştirilmiş, tanrıların kültü de onların adına sürdürülmüştür. Hatta paraların üzerine tanrı Amon'un simgesi koç boynuzlarıyla Büyük İskender'in kabartması yapılmıştır²⁹⁷. Bu şekilde Büyük İskender'in tanrı Amon'un yeryüzündeki görüntüsü olduğu ifade edilmiştir. Tüm bunlara rağmen Ptolemeler geleneksel tanrı-firavun imajına sahip olamamışlardır. Bununla beraber, yine de Ptolemeler, Mısır toplumunda dinî ve siyasi rolü büyük olan Ruhban sınıfının merkezî idareye ideolojik desteği vermede tek güç olduğunu kabul ederek, genellikle din adamlarına hoşgörülü, hatta cömertçe davranmışlar ve Mısır tanrıları için pek çok tapınak inşa edilmiştir.

²⁹⁶ François Dumas, *a.g.e.*, s. 110-112; Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 197.

²⁹⁷ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 145.

Buna rağmen arazi ve gelirleriyle ekonomik yönden güçlü olan bazı tapınaklardaki din adamlarının bir tehlike teşkil edebilecekleri de düşünülerek, tapınak arazilerinin idaresi kraliyet görevlilerinin kontrolü altında tutularak, Ruhban sınıfının ekonomik bağımsızlığı azaltılmıştır.

M.Ö. III. yüzyılın sonunda, Yukarı Mısır'da Ptolemelerin idaresine karşı ayaklanmaların başlaması, bu ayaklanmalarda Teb Ruhban sınıfının rolünün olması, özellikle de M.Ö. 205'te Teb'in siyasi yönden kraliyetten ayrılması ve idarenin 20 yıl boyunca Nubya kökenli idarecilerin elinde kalması sonucu, V. Ptoleme bu karışıklığa son vermeye çalışmıştır. Bundan sonra tapınaklar, vermekle yükümlü oldukları vergileri zaman zaman ödemediklerinde, herhangi bir şekilde zorlanmamış, aksine VIII. Ptoleme'nin (M.Ö. 121-118) kararları doğrultusunda, birikmiş vergilerden muaf tutulmuşlar, hatta rahiplere "kutsal arazileri" idare etme ve gelirlerini toplama hakkı verilmiştir. Bu şekilde din adamları idarî ve malî olmak üzere tüm imtiyazlarını elde etmişlerdir²⁹⁸.

Ptolemeler devrinde Yunan ve Makedonyalı göçmenlerin gelişiyle, İskenderiye'den itibaren yepyeni bir idarî sistemden ve yabancı bir hanedandan dolayı yeni bir toplum hayatı yaşanmış olmasına rağmen, yine de Mısırlıların dinî gelenekleri sürdürülmüş, hatta birtakım etkileşimler de gerçekleşmiştir. Yunan tanrıları ile Mısır tanrıları arasında benzerlikler görülerek tanrılar arası özdeşleştirme yapılmış, böylece tanrıların kralı Amon, Zeus'un eşiği olarak kabul edilmiş²⁹⁹ ve Zeus-Ammon olarak adlandırılmıştır³⁰⁰. Belki de bu yüzden Yunanlılar, Teb vilâyetini, Amon tapınağından dolayı Diospolis (tanrının şehri) olarak adlandırılmışlardır.

Bu devirde tanrı Amon'un yaratıcılığı, sayfa 5 ve 6'daki Honsu kozmogonisiyle ortaya konulduğu gibi, tanrının önemli tanrılardan Ptah, Nun ve Honsu'yu benliğinde taşıdığı, bu şekilde tanrıların senyörü olduğu, bir kez daha ortaya konmuştur. Ayrıca tanrı Amon'a ilâhiler söylenmeye devam edilmiştir, şöyle ki:

"Tanrılardan solucanlara kadar
Eserin her şeye hayat vermektir.

²⁹⁸ Françoise Dunand - Christiane Zivie-Coche, *Dieux et hommes en Egypte*, Paris, 1991, s. 199-208.

²⁹⁹ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 289.

³⁰⁰ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 145.

Varlığının tiksindiği,
 Yüceliğinin nefret ettiği,
 Yaşayan her gözü öldürmektir"³⁰¹.

Bundan başka, yine bu devirde tanrı Amon'un bütün tanrısal özelliklerinin yansıtıldığı ve bütün eski Mısır tanrılarının kendi benliğinde olduğunun kanıtı olarak bronzdan heykelleri yapılmıştır. Bu heykellerde tanrı Amon, yüzü güneş diskini ifade eden, başının üzerinde iki koç boynuzu olan sakallı bir insan başlı, şahin kanatlı (Horus) bir böcek vücutlu³⁰², insan bacaklı, aslan vücutlu, dört eli ve bacaklı, bir elinde tanrı asası, hayat işareti Anh ve Oziris'in hayat enerjisini ve hayatı dengeyi temsil eden Ced, diğer elinde de tanrıların kralı olduğunu ifade eden kırbaçla (neheh=korumak) temsil edilmiştir³⁰³. Bu heykellerle, tanrı Amon'un Rê, Horus, Hepri, Oziris gibi tanrılarının tümünün özelliklerini taşıdığı anlatılmak istenmiştir.

M.Ö. 29'da Oktavianus (Augustus) tarafından fethedilen Mısır, Roma imparatorluğunun bir eyaleti haline gelmiştir. Hiç bir şekilde tanrılarının varlığına dokunulmamış, ama tapınaklarla ilgili uygulamalarda yeni bir dönem başlamıştır. Genellikle Yunan azınlığa dayanarak tek bir lejyonla hâkimiyetlerini sürdüren Romalılar farklı bir idare tarzı tatbik etmişlerdir. İlk önlem olarak M.Ö. 20'de tapınakların arazilerinin büyük bir kısmını müsadere ederek devlete bağlamışlarsa da, tapınakların mülk edinmeleri veya bağış almaları yasaklanmamış, ama hem arazilerden, hem de kültle ilgili zanaatsal çalışmalarla, sunaklara yönelik ve kutsal hayvanlar üzerinden vergi alma yoluna gidilmiştir. Hatta rahiplerin göreve başlamaları bile vergiye bağlanmış, bazı hallerde bu görevler hazine yararına satışa çıkarılmıştır. Tabii ki bunun için bir sivil görevli, başta İskenderiye'dekiler olmak üzere, tüm Mısır tapınaklarının Başrahibi ünvanıyla, tapınakların yıllık gelirlerini kontrol etmek üzere tayin edilmişti.

Diğer yandan, din adamlarının dinî görevlerinin dışında tüm yükümlülükleri de yasaklanmıştır. Ruhban sınıfının bir üyesi olmak için bu sınıftan bir aileden gelinmesi şartı konmuş, din adamları kurulunun toplanması da yasaklanmıştır. Sunak hayvanları, kutsal hayvanların beslenmesi ve gömül-

³⁰¹ François Dumas, *a.g.e.*, s. 327.

³⁰² Rê-Hepri'yi ifade eden gübre böceği olabilir.

³⁰³ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 18-19.

mesi konusunda da birtakım kısıtlamalar getirilmiş, uyulmaması halinde para cezası tatbik edilmiştir.

Ruhban sınıfının bu kadar denetim altında tutulmasının siyasî tarafı da bulunmaktaydı. Romalılar, din adamlarının millî hareketlerdeki rollerinin önemini göz önünde bulundurarak, halk ile Ruhban sınıfı arasındaki sıkı bağları bozmayı da amaçlamışlardı.

Bütün bu uygulamalara rağmen ruhban sınıfı, özellikle üst seviyedeki üyeleri, toplumda imtiyazlı azınlığı teşkil etmiştir; çünkü 14 yaşın üzerindeki tüm Mısırlıların ödemekle yükümlü oldukları kelle vergisinden ve angaryadan muaf tutuldukları gibi, hastalık nedeniyle görevlerinden uzaklaşmış olmaları halinde bile onlara belli bir gelir tahsis edilmiştir. Din adamları, ayrıca sunaklardan, hiyerarşik sıraya göre, paylarını alma haklarını da muhafaza etmişlerdir. Bu şekilde sade vatandaşlara nazaran yaşam seviyeleri çok yüksek olan din adamlarından küçük tapınaklardakilerin bile evlere, küçük çapta arazilere, sürü hayvanlarına, hatta kölelere sahip oldukları, mülk alıp satmaya hakları olduğu, borç para alıp verdikleri papirüslerde zikredilmiştir.

Belki de imtiyazlı sayılabilecek statülerinin olması, Marcus Aurelius (M.S. 161-180) devrinde yaşanan tedirginlik, hatta Delta'nın doğusunda din adamlarının merkezî idareye karşı ayaklanmalarına rağmen, genel olarak din adamlarının Roma imparatorluğuna karşı sert bir tepki göstermemelerini sağlamıştı.

Her şeye rağmen bu devirde de kutsal doğumla ilgili kuramlar Roma imparatorları için geliştirilmeye devam edilmiştir. Din adamlarının dünyevî düzenin sağlanmasında, ülkenin refahı ve selâmetinde büyük rollerinin olduğu kabul edilmiş, tapınaklar dinî ve kültürel geleneklerin canlı tutulduğu kurumlar olmaya devam etmişlerdir³⁰⁴.

Asırlar boyu işlevini sürdüren Teb'deki Karnak Amon tapınağı, Roma hâkimiyetinde de ilâveler yapılarak genişletilmiş, ihtimam görmüştür; ama M.S. IV. asırdan itibaren tapınak, din adamları tarafından terk edilmiştir³⁰⁵.

³⁰⁴ Françoise Dunand - Christiane Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 210-213.

³⁰⁵ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 139.

Zaten Hıristiyan dini Roma imparatoru Septimius Severus devrinde (193-211) Mısır'a nüfuz ettiği gibi, önem kazanmaya da başlamıştır³⁰⁶.

* * *

Eski İmparatorluk devrinde fazla tanınmayan bir tanrı iken Orta İmparatorluk XI. Hanedanla ilk önce Teb bölgesi ve Yukarı Mısır tanrısı pozisyonuna getirilen tanrı Amon, daha sonra Mısır'ın birliğini kuran XII. Hanedan firavunları devrinde ülke çapında hâlâ hâkimiyeti devam eden tanrı Rê ile özdeşleştirilerek yüceltilmiş, kraliyet tanrısı, hatta millî tanrı ilân edilmiştir. Bununla da kalınmayıp, asırlar ilerledikçe, özellikle Yeni İmparatorluk devrinde Mısır'ın büyük bir imparatorluk kurmasıyla, tanrı Amon'a İmparatorluk tanrısı vasfı kazandırılmıştır, bu şekilde sadece Mısırlıların değil, Mısır'ın hâkimiyetindeki tüm yabancı ülkelerin de tanrısı olduğu belirtilmiştir.

Firavunların siyasî başarılarına paralel olarak, din adamlarının geliştirdikleri kuramlarla tanrı Amon'un, firavunların doğumundan tahta çıkmalarına, siyasetlerinin gidişatına, yaptıkları savaflara, elde ettiklere zaferlere kadar tüm hayatlarına hâkim olduğu, onları koruduğu ifade edilerek, firavunların vazgeçemeyecekleri, bir anlamda iktidarlarının kefilî bir tanrı olmuştur. Tabii ki bunun sonucu, firavunlar tanrı Amon'u "hoşnut etmek" için savaflardan elde ettikleri ganimetlerin ve gelirlerinin büyük bir kısmını tapınaklarına bağışlamışlar, dolayısıyla din adamlarının önemli ölçüde zenginleşmelerini sağlamışlardır. Bunun yanında din adamları, tanrı Amon adına tüm siyasî hayata el atmaya başlamışlar ve her konuda kesin bir etkinliğe sahip oldukları gibi, devlet içinde devlet konumuna gelmişlerdir; teokratik idarenin bir parçası olarak baskı unsuru teşkil etmişlerdir. Amon din adamlarının bu etkinliklerine IV. Amenhotep devrinde 20 yıl kadar kısa bir zaman için set çekilmiş olmakla beraber, ondan sonra yine aynı noktadan hareketle Pers İmparatorluğu hâkimiyetine kadar ülkenin kaderini firavunla paylaşmışlardır. İdareye gelen her firavunun, şeklen de olsa, iktidarını meşru kılmak için tanrı Amon'la onun Ruhban sınıfının lütfunu kazanması dinî bir gelecek haline gelmiştir.

Diğer yandan Amon din adamları, çok tanrılı dinî bir yapıda siyasî konumundan dolayı millî özellik kazandırılan tanrı Amon için hazırladıkları

³⁰⁶ Françoise Dumas, a.g.e., s. 568.

ilâhilerle diğer tanrıların ikinci derecede tanrılar olduklarını, bu tanrıların en önemli niteliklerini, hatta kült merkezlerini tanrı Amon'a mal ederek tanrının yüceliğini ifade etmek suretiyle, onu tanrıların kralı ilân etmişlerdir. Bununla da yetinmeyip, teorilerini daha da geliştirerek tek tanrı olduğunu, monoteist yapıya uygun biçimde zaten "gizli", "görünmeyen" anlamına gelen ismiyle, insanlar hatta tanrılar tarafından anlaşılması güç olan tanrı için,

- Kendi kendine var olan
- Başlangıcı başlatan
- Evrenin senyörü, var olan her şeyin başlangıcıdır
- Anlamaya çalışmak için çok büyüktür
- Gönderdiği mesajlar öldürebilir veya tekrar hayat verebilir
- Hayat ve ölüm, bütün varlıklar için ona bağlıdır
- O tektir, tanrılar arasında ondan başkası yoktur
- Ebedî zamanın efendisi, sonsuz zamanın yaratıcısı
- Eşsizlerin (tanrıların) teki, bütün uyuyan insanların üzerinde uyumadan titreyen

sözleriyle ve daha niceleriyle tanrı Amon'u tek tanrı olarak ilân etmelerinden dolayı onun gerçekten tek tanrı olduğu algılanmakla beraber, tanrı Amon'un yüceliğini belirtmek için diğer tanrılardan bahsedilmiş veya bütün diğer "tanrıların senyörü" olduğuna değinilmiş olması, monoteist bir dinî yapının tesis edilemediğini de göstermektedir. Sanki siyasete bağlı olarak bir Monoteizm geliştirmişti, çünkü nasıl firavunun insanların kralı olarak tanrısal bir varlık olduğu kabul edildiyse, firavunun babası Amon'un da tanrıların üstünde ilâhî bir kuvvet olduğu, en büyük tanrı olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Zaten Monoteizmin tesis edilmesi söz konusu olsaydı veya başarılı olacağı düşünülmüş olsaydı, Ahenaton örneğinde kısmen görüldüğü gibi, tüm diğer tanrılar ya inkâr edilir, ya da onlardan söz edilmezdi.

XVIII. ve XIX. Hanedan devirlerinde olduğu gibi, Rê, Ptah, Seth gibi tanrıların adlarından bahsedilmesi, hatta firavunların bu isimleri içeren kraliyet isimlerini almaları, savaşlarda zafer bahşeden tanrı Amon'a rağmen birliklere sadece Amon'un ismi değil de diğerlerinininkinin de konulması, Monoteizmden henüz uzak bulunduğu fikrini güçlendirmektedir.

Bununla beraber ilâhiler incelendiğinde, Mısır'da monoteist bir yapının olduğu intibası da edinilmektedir; belki de tüm tanrılardan söz edilerek tanrı Amon'un yüceliği güçlendirilmiş oluyordu, ya da tanrılardan her biri tanrı Amon'un bir sıfatını, bir özelliğini teşkil ediyordu ve bu yüzden her ilâhîde,

ısrarlı bir şekilde, diğer tanrıların isimleri tekrarlanıyordu; çünkü firavunlar için "sen Rê'sin" denilmesi ile firavunun gerçekten tanrı Rê olması gerekmiyordu, haşmetli bir şahsiyetinin olduğu ifade edilmiş olabilirdi. İşte bu düşüncelerle Mısır'daki dinî yapı konusunda Politeizm ve Monteizm arasında tereddüt edilmektedir. Ama yine de kesin olan şey, Politeizmin tanrı Amon'a rağmen devam etmesiydi.

Tabii ki tüm bölgesel tanrılar işlevlerini sürdürdükleri gibi, asırlar boyu, hemen hemen milâdî yıllara kadar, din adamları tanrı Amon'un üstünlüğünü vurgulamak endişesiyle dinî teorilerinde tanrı Amon'u diğer tanrılarla özdeşleştirmede ısrar etmişlerdir.

OLYMPOS DAĞI ETEKLERİNDEKİ PRUSA (BURSA) SİKRESİNDEKİ THERME İLE İLİŞKİLİ OLARAK

MÜKERREM (USMAN) ANABOLU

Iulia Mamae adına basılmış olan Olympos Dağı eteklerindeki Prusa (Bursa) sikkelerinden biri, üçgen alınlıklı kıvrık arşitravlı bir bina cephesi gösterir. Tetrasylos olan bu cephe, karşı karşıya duran uzanmış yatmış iki kadın figürünün arkasında yer almıştır. Kadınların dirseklerinden birinin altına yerleştirilmiş olan testilerden su akar. Çok benzediği halde bu cephe, bir tapınak cephesi değildir. Betimlemeyi yorumlayan Reinach, bina cephesini "tetrasylos portiko", kadın figürlerini de "dirseklerinin altındaki vazolardan su akan ırmak tanrıları" olarak tanıtır¹. Halbuki ırmak tanrıları, genellikle erkek olarak gösterilirler. Nitekim "Fluss und Meergötter auf Griechischen und Römischen Münzen" adlı makalenin yazarı olan Imhoof-Blumer, figürleri "kaynaklarının yakınında yer alan nymphe'ler" olarak yorumlar² (Res. 1).

Gücünü yazıtları tarayarak çıkarmış olduğu bilgilerden alan L. Robert'in üzerinde durmuş olduğu olasılık, akla daha yakın gelir. Olympos Dağı eteklerindeki Prusa'da Νυμφων veya θερμα λoεζρα adını taşıyan bir kaplıca, kaplıcada da θερμα βασιλικη (Therma Basilica) adını taşıyan ünlü bir therme vardır. Iulia Mamae sikkesinde, bu therme gösterilmiş olabilir³.

Νυμφων veya θερμα λoεζρα, kaplıca olarak ününü günümüzde de sürdüren Çekirge'den başka bir yer değildir. Buradaki Eski Kaplıca'da Roma dönemi ve Bizans dönemi kalıntıları saptanmıştır. Durmadan değiştirilmiş olduğundan, bu kuruluşun ilk durumu hakkında fikir edinemiyoruz⁴.

¹ Waddington, Babelon, Reinach, *Recueil Général des Monnaies Grécques d'Asie Mineure*, c. I/4 (Paris, 1912), s. 595, No. 143, lev. CII/10.

² Imhoof-Blumer, Fluss und Meergötter auf Griechischen und Römischen Münzen, Personifikationen des Gewässer, *Revue Suisse de Numismatique*, c. XXIII (1924), s. 173-421.

³ Robert, Sur un type monétaire de Prousa de l'Olympe et sur des epigrammes, *Hellenica*, c. II (1946), s. 94-102, lev. 1.

⁴ Der Kleine Pauly, c. IV (München, 1979), s. 1203'deki Dörner tarafından yazılmış olan "Prusa ad Olympum" maddesine bakınız.

O zamanlar Pythia adını taşıyan Yalova Kaplıcası da, Prusa'ya yakındır. Roma İmparatoru Constantinus, Pythia'ya gelip kaplıcadan yararlanmıştı. Constantinus, Pythia'da, bir sağlık kuruluşu ile bir kilise inşa ettirmiştir (Res. 2). Annesi Helena'nın inşa ettirmiş olduğu Helenopolis şehri de buralardadır⁵. Bizans İmparatoru Iustinianus da, Pythia'da bir saray ile su kemerleri inşa ettirmiştir. M.S. 525'te, İmparatoriçe Theodora'nın, yanındaki 4000 kişi ile beraber bir kaplıcaya gelmiş ve buraya bir hayli büyük bağışta bulunmuş olduğu bilinir⁶. Bu kaplıca, eğer Prusa'daki kaplıca değilse Pythia Kaplıcası olmalıdır.

Ek olarak, Çınarcık'ın Çamlık mevki ile Koruköy'ün arasında, bir Bizans dönemi Therme'inin kalıntısı vardır. Buraya gelen sıcak su, artık gelmez olmuştur, lâkin denizin içerisindeki bir yerde kaynamayı sürdürür (Res. 3).

⁵ *Der Kleine Pauly*, c. II (München, 1979), s. 988/989'daki Hanslık tarafından yazılmış olan "Helena" maddesine bakınız. Mansel tarafından yazılmış olan *Yalova Kılavuzu* (İstanbul, 1936), s. 6-9, kapsamlı bir çalışmadır. Bu sonucunda, zengin bibliyografya da verilmiştir.

⁶ Mansel, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 9-14'e bakınız.

Res. 1 - Iulia Mamae Sikkesindeki Betimleme.

Res. 2 - Karanlık Kilise.

Res. 3 - Çamlık Mevkii ile Koruköy Arasındaki Bizans Therme'i.

BROCKAGE SİKKELER

MELİH ARSLAN*

Brockage sikke deyimi Nümismatik Bilim dünyasında çok eskiden beri biliniyor ve tanınıyor olmasına karşın Türkiye nümismatik çevrelerinde bilinmemektedir. Sikke darbı sırasında oluşmuş bu hatalı basımlar **Brockage** diye isimlendirilmektedirler. Burada görülen bu tip nadir sikkelerin nasıl oluştuklarını Türk sikke bilimi çevrelerine tanıtmayı bir görev bildim.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi sikke seksiyonuna 1988 yılı içerisinde I. Constantinè ait bu tip bir sikke satın almamızla, bu tip sikkelerle ilk çalışmalarımız da başlamış oluyordu. Sonunda **Brockage** adlı teknik bir terimin varlığını ve bu sikkelerin nasıl oluştuklarını öğrendik. Tüm **Brockage** sikkelerde olduğu gibi bu sikkeninde (Bkz. No. 1) normal bir ön yüzü (büst ve yazılardan oluşan) bulunmakta fakat arka yüzde olması gereken farklı resim ve yazılar yerine yine ön yüzün çukur bir baskısı (ters olarak) aynen yer almaktaydı. Bunun hatalı bir baskı olabileceğini düşünerek fazlaca üzerinde durmamıştım. Fakat 1989 yılında yine bu tipte, Julia Domna'ya ait ikinci bir sikke satın alınca bu tip üzerine araştırmalarımı hızlandırarak **Brockage** deyimi ve tekniğini öğrenmiş oldum.

Bu ikinci **Brockage** sikke Ankara Çubuk ilçesinde bulunmuş Greko-Romen (Şehir Baskısı) bir sikkeydi¹. Arka arkaya müzeye gelen bu iki **Brockage** sikkeden sonra, 1990 yılında iyi bir şans eseri koleksiyoner Nihat ŞAHİN bu tip bir sikkeyi koleksiyonuna kaydetmek üzere müzemize getirdiğinde elimizde üç adet **Brockage** sikke oldu. Son gelen Elagabalus'a ait bir Denarius'tu (Bkz. No 3). Sayın Şahin'e eğer kabul ederse bu tip sikkeler üzerinde çalışma yaptığımı ve onun getirmiş olduğunu da yayınlamak istediğimi söyledim. Kendisi memnun olacağını söyleyerek kabul etti. Bu arada tüm koleksiyonerlere ve müzeye sikke getirenlere bu tipte sikke bulmaları du-

* Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Sikke Kabinesi.

Bu makalemde yer alan sikkeleri yayınlamama izin veren değerli koleksiyoner Sayın Ahmet Nuri TINAZ ve Nihat ŞAHİN'e sonsuz teşekkür ederim.

¹ Melih ARSLAN; The Coinage of Ancyra in the Roman Period P. 27 (Pl. 1.9. C.10) Recent Turkish Coin Hoard and Numismatic Studies. Oxford, 1991. (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 12).

rumunda beni haberdar etmelerini rica ettim. Ben de müzedeki tüm sikkeleri tekrar elden geçirerek bu tipte başka sikkeler bulmaya çalıştım. 1990 itibari ile başka bir **Brockage** sikkeye rastlayamadım. Bu tipteki ikinci sikkıyla araştırmamın sonucunu henüz almamıştım ki, Türkiye'deki meslektaşlarıma bu tip sikkeler konusunu sorduğumda onların da bu olayı bilmediklerini öğrenmiş oldum.

Bu konuyu araştırmaya başladıktan kısa bir süre sonra Nihat Şahin'e ait **Brockage** Elagabalus sikkesine British Museum Catalogue Vol. V, Sayfa 585, No. 332 ve 93. resim levhasında 1 no.lu sikkenin bir benzeri olarak karşılaştım. Söz konusu kitapta sikkenin M.S. 220-222 yılları arasında Antiochia'da (Antakya) darp edilmiş olduğu belirtilmekteydi. Yine bu sikkenin aynısına Almanya'nın Stuttgart şehrinde 25/26 Kasım 1988 tarihinde düzenlenen bir sikke müzayede kataloğunda rasladım (Bkz. Munzen und Medaillen Aktion XLI 238 nolu sikke); satış kataloğunda bu diğerlerinden daha pahalı bir fiyatta satılmaktaydı. 1990 yılında müzemize I. Valentinian'a ait **Brockage** bronz bir şehir sikkesi daha geldi (Bkz. No. 4). Müzenin aldığı bu üçüncü sikke ile **Brockage** sayımız dört oldu. Arkeoloji öğrencisi Sayın Tolga TEK, bir gün müzeye gelerek bana bir müjde verdi. Arkeoloji öğrencilerinden ve yeni mezun arkadaşı Barbaros AKÇAY'dan bana göstermek üzere, bu konuda epeyce yol almamızı sağlayacak İmparator Nero'ya ait Brockage bir sikke daha getirdi. Sikkenin **Brockage**'li arka yüzünün tam orta kısmında lehim izinden arta kalan sivri bir çıkıntı mevcuttu. Olasılıkla sikke bir kolyede kullanılmıştı. Kısa zamanda elimizde 13 adet **Brockage** basım sikke oluştu. Katalogdaki 1, 2, 4, 7, 9, 11 ve 13 no.lu sikkelerin müzemiz koleksiyonunda, 3, 6, 8, ve 12 no.lu sikkelerin Nihat Şahin koleksiyonundan, 5 no.lu sikkenin Barbaros Akçay koleksiyonundan ve 10 no.lu sikkenin de A. Nuri Tınaz koleksiyonundan alınmış olduğunu belirtmeliyim.

Brockage Basım Tekniği

Antik sikke darbu çok yakın bir zamana kadar, Şekil 1'de görüldüğü gibi elle vurularak yapılmaktaydı. Bazen bu işlem sırasında vurularak şekil verilerek istenen sikke metali, arka yüzün hareketli olan kalıbından ayrılarak, yeni darp edilmiş sikkenin yanına düşeceğine, arka yüz kalıbına yapışıp kalmaktaydı (Bkz. Şekil 2). Daha sonra arka yüz kalıbına yapışmış bu sikke, altta ön yüz kalıbına yerleştirilmiş bir sonraki boş sikke metaline vurunca, diğerinin ön yüz şeklini oluşturmaktaydı (Bkz. Şekil 3). Böylece 1,2 ve 3 nolu çizimlerdeki aşamalar izlenince arka yüz kalıbına yapışıp kalmış bir önceki po-

zitif sikkenin ön yüzü, negatif kalıp görevini yüklenerek **Brockage**'li arka yüzü oluşturmaktaydı. Bu işlem sonucunda ortaya **Brockage** sikke çıkmaktaydı. Böylece bu yeni tip sikkenin normal bir ön yüzü ve yine ön yüzün baskısının aynı, fakat içe çökük (çukur) bir arka yüz oluşmaktaydı².

Sonuç olarak yukarıda kısaca anlatılmış ve çizimlerle de gösterilmiş olan ve hatalı basımdan kaynaklanan **Brockage** tekniğinin bilinmesi ile antik darphanelerin çalışma koşulları hakkındaki bilgilerimize bir yenisini eklemiş olmaktadır. Antik darphanelerin ve bu darphanelere bağlı küçük sikke basım atölyelerinin bu hatalı paralarından ne kadar darp etmiş olduklarının tam olarak bilinmemesine rağmen bu sayının çok az olduğunu söyleyebiliriz. Elimize geçen en az sayıdaki **Brockage** sikkeden, basım sırasında hatanın anlaşılmasını takiben yeniden normal basıma geçildiğini söyleyebilmekteyiz. Diğer ilginç bir husus; sikkelerin imha edilmeyip kullanıma çıkarılmasıdır. Olasılıkla atölye çalışanları tarafından hatura veya koleksiyon amacıyla saklanmış, bu sebeplerin sonucunda da günümüze kadar ulaşmıştır.

Başka bir nokta ise sikkelerin nerede ve hangi darphanede basılmış olduklarıdır. Genel olarak sikkelerin arka yüz tipler ve yazıları sikkenin nerede ve hangi darphanede basılmış olduğunu göstermektedir. Söz konusu **Brockage** sikkelerin arka yüzleri bilinmemesine rağmen, ön yüzdeki resim ve yazıların yardımıyla bazen nerede basıldıkları bilinebilmektedir. Örnek olarak kataloğumuzda yer alan 4 no.lu sikkenin ön yüzünde yer alan sağlı ve sollu P harfinden Kilikya'daki Tarsus şehrine verebiliriz. 8 no.lu Plautilla'yı Mysia-Cyzicus, 2 no.lu Julia Domna'yı Galatia-Ancyra şehrine vermek olasıdır. Yine 3 ve 6 no.lu Denarius'lar Antiochia (Antakya) ve 9 no.lu Postumus sikkesini Lugdunum (Fransa) darphanesine verebilmekteyiz. Makalemizde yer alan sikkeler katalogta kronolojik sıra izlemeden müzeye ve bize geliş tarihlerine göre düzenlenmiştir.

Sonuç olarak müzelerimize bu tip sikkelerin gelmesi durumunda sikke konusunda çalışan meslektaşlarımızın daha dikkatli olması ümidiyle, makalem onlara faydalı olacağını düşünüyorum.

² P.J. CASEY; *Understanding Ancient Coins*, London, 1986 p. 147.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

- 1 - B.M.C.; BRITISH MUSEUM CATALOQUES; Coins of the Roman Empire. London (1923-1962), Vol. V. p. 585. No 332.
- 2 - P.J. CASEY; Understanding Ancient Coins, London, 1986 p. 147.
- 3 - R.I.C.; H., MATTINGLEY, E.A. SYDENHAM; and Others, The Roman Imperial Coinage. 1923-1981.
- 4 - C.H.; COIN HOARDS; London, 1975-1985 7. Vols (The Royal Numismatic Society).
- 5 - B.M.C.; 15, W. WROTH; Catalogue of The Greek Coins of Mysia, London, 1982.
- 6 - B.M.C. 22, A. BRITISH MUSEUM CATALOQUE; G.F. Hill, Lycaonia, Isauria and Cilicia, London, 1990.
- 7 - AUKTION XLI; Münzen und Medaillen 25-26 December/Stuttgart 1988.
- 8 - M. ARSLAN; The Coinage of Ancyra in The Roman Period, p. 27 (pl. 1.9. c. 10), Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies. Oxford, 1991. (British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 2).
- 9 - C; H. Cohen, Description Historique des Médailles Frappées sous L'empire Romain. Paris/London, 1880-1892.
- 10 - RATIO; Monnaies byzantines, Auktion R. Ratto, Lugano, 9. Dez. 1930.
- 11 - SEAR; D.R. SEAR, Byzantine Coins and Their Values, 2. Aufl. (London, 1987).
- 12 - SNG AUL; Sylloge Nummorum Graecorum Sammlung H. von Aulock (Berlin, 1957-1968).

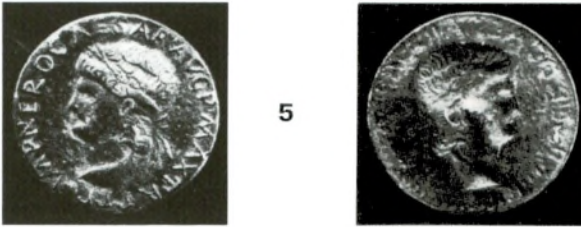
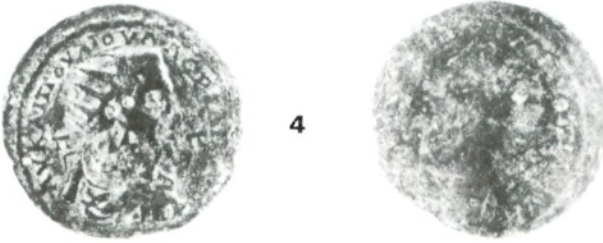
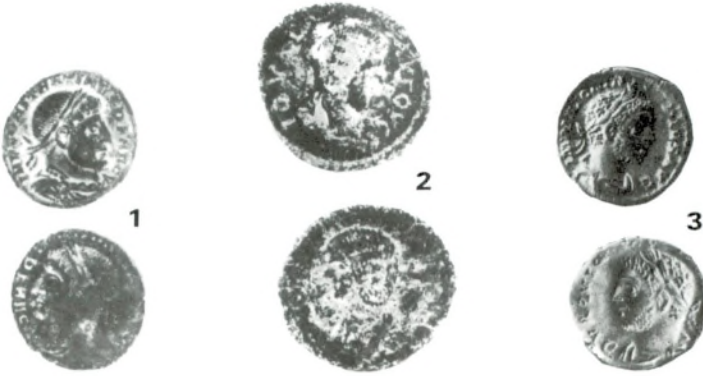
KATALOG

- 1 Env. No : 38-79/5-88 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) AE.
Ölçü : 20x2 mm.
Ağırlık : 3.30 gr.
Devir : CONSTANTINE 1 (Büyük.) (M.S. 307-337)
Ön yüz : IMP CONSTANTINVS, P.F. AVG. Constantine I'in defne taçlı, drapeli ve zırlı büstü sağa.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 2 Env. No : 209-1-89 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) AE.
Ölçü : 25x2.8 mm.
Ağırlık : 7.25 gr.
Devir : JULIA DOMNA (M.S. 193-211) Septimius Severus'un karısı.
Ön yüz : IOVLIA AVGOVCTA Julia Domna'nın büstü sağa. SNG AUL, T. 211/6152'ye benzer.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 3 Env. No : AR. Denarius. (Nihat Şahin Koleksiyonu Env. No: 1)
Ölçü : 18.5x2 mm.
Ağırlık : 3.21 gr.
Devir : ELAGABALUS (M.S. 218-222)
Ön yüz : IMP. ANTONINVS PIVS AVG. Elagabalus'un defne taçlı ve drapeli büstü sağa.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (Brockage). B.M.C. No. 332.
- 4 Env. No : 103-115/71-90 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) A.E.
Ölçü : 32.5x4 mm.
Ağırlık : 19.50 gr.
Devir : VALERIAN I. (M.S. 253-260) TARSUS ŞEHİR SİKKESİ.
Ön yüz : AVK. AI. POVLIOVALERIA [NOCCE] Valerian I'in şua taçlı, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa. SNG AUL. T. 209/6077'nin benzeri. B.M.C. Cilicia No. 324'ün benzeri.

- Arka yüz : Önyüzün çukur baskısı (brockage).
- 5 Env. No : Barbaros Akçay Koleksiyonunda
 Ölçü : 28x2.5 mm.
 Devir : NERO (M.S. 54-68)
 Ön yüz : IMP. NERO. CAESAR AVG. P.MAX TR. P.P.P.
 Neronun defne taçlı büstü sola. Sol altta bir küre. C.
 253
 Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 6 Env. No : Nihat Şahin Koleksiyonu Env. No. 41. AR Denarius.
 Ölçü : 19x2.5 mm.
 Ağırlık : 3.68 gr.
 Devir : SEVERUS ALEXANDER (M.S. 222-235)
 Önyüz : IMP.C.M.AVR.SEV. ALEXAND. AVG. Severus
 Alexander'in defne taçlı ve drapeli büstü sağa,
 Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 7 Env. No : 74-2/1-92 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi).
 Ölçü : 26x4 mm.
 Ağırlık : 13.35 gr.
 Devir : TRAJAN (M.S. 98-117)
 Ön yüz : AYTN.....(Greko-Romen) Trajan'ın defne taçlı, sol
 omuz drapeli büstü sağa.
 Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 8 Env. No : Nihat Şahin Koleksiyonu No. 43.
 Ölçü : 25x3 mm.
 Ağırlık : 8.28 gr.
 Devir : PLAUTILLA (M.S. 202-205) Caracalla'nın karısı.
 MYSIA-Cyzicus Şehir darbi olması büyük ihtimal?
 Ön yüz: fOà LOà IAPLAà TILLA SevA Plautilla'nın
 drapeli büstü sağa.
 Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
 Referans : BMC 15: Sayfa 54 No: 256'daki Cyzicus sikkesi olabilir?
- 9 Env. No : Anadolu Medeniyetleri Müzesi Etüd. Env. No. 1095-
 1/1 (Etüldük sikkeler içerisinde bulunmuştur).
 Ölçü : 22.5x2 mm.

- Ağırlık : 4.97 gr.
 Devir : POSTUMUS (M.S. 259-268) LUGDUNUM darbı.
 Ön yüz : IMP. C. POSTVMVS. Pl. AVG. Postumus'un şua taçlı ve zırlı büstü sağa.
 Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage)
 Referans : RIC (Mattingly and Sydenham: Roman Imperial Coinage. Sayfa. 335).
- 10 Env. No : Ahmet Nuri Tınaz Koleksiyonu No: 48.
 Ölçü : 15.5x3 mm.
 Ağırlık : 3.35 gr.
 Devir : M.Ö.I. yüzyılın son çeyreği (Ephesus?).
 Ön yüz : EPI [.....] Artemis büstü sağa. Sol omuzda sadak (ok torbası).
 Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage).
- 11 Env. No. : 107-4/1-94 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) AR
 Ölçü : 18.8x2.7 mm.
 Ağırlık : 3.30 gr.
 Devir : AUGUSTUS (M.Ö. 27-M.S. 14) M.Ö. 2 -M.S. 11 (Lugdunum Darbı?)
 Ön yüz : [CAESAR AVGVS TVS] DIVI. F. PATER. PATRIAE Augustus'un defne taçlı başı sağa.
 Arka Yüz : Önyüzün çukur baskısı (brockage)
 Referans : BMC. Roman Empire. Vol. I, Sayfa 89 No. 519 (Pl. 13.9)'un benzeri.
- 12 Env. No. : Nihat Şahin Koleksiyonu No. 44 AE
 Ölçü : 22.5x3 mm.
 Ağırlık : 5.64 gr.
 Devir : TRANQUILLINA (M.S. 241-244) Gordian III'ün karısı.
 Ön yüz : CAB. TPAN-Ka LLINAN Tranquillina'nın diademli ve drapeli büstü sağa.
 Arka yüz : Önyüzün çukur baskısı (brockage).
 Referans : David R. Sear; Greek Imperial Coins and their values. London 1982. Sayfa. 365-370.
- 13 Env. No.: 1653-306 (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) AE. FOLLIS

- Ölçü : 33x3 mm.
Ağırlık : 15.16 gr.
Devir : JUSTINIANUS I (M.S. 527-565)
Ön yüz : DN. IVSTINI-ANVS. PP. AVG Justinianus I'in di-
ademli ve drapeli büstü sağa.
Arka yüz : Ön yüzün çukur baskısı (brockage)
Referans : R. Ratto; Monnaies Byzantines. Amsterdam, 1959
No. 642, 644.

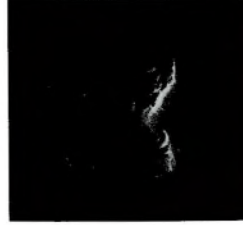

7

8

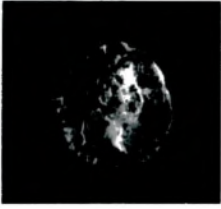

9

10

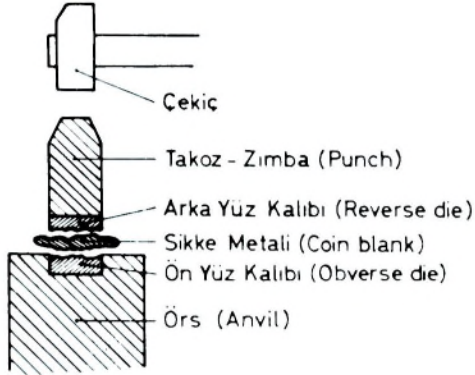
11

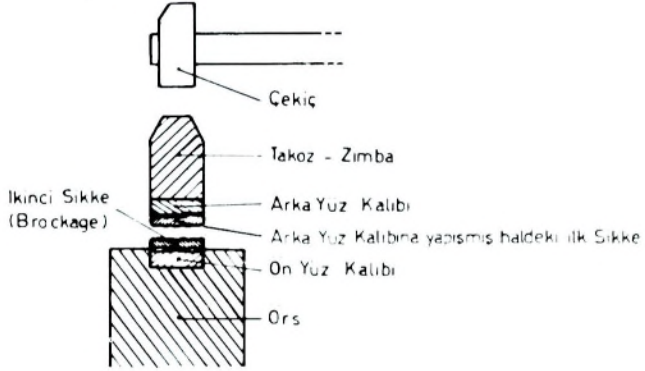
12

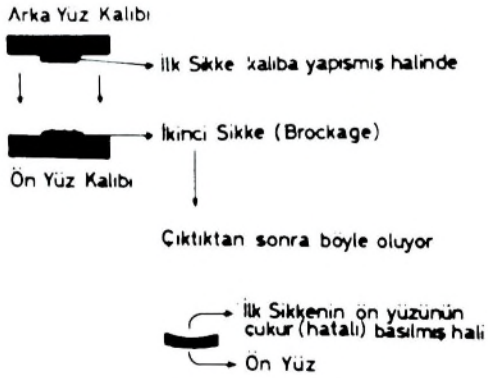
13

Şekil: 1

Şekil: 2

Brockage Sikkenin Oluşum Safhaları.

BİR KÜLT KABİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER I

Prof. Dr. ARMAĞAN ERKANAL

Ord. Prof. Dr. Ekrem AKURGAL'a
atfedilmiştir.

Önasya için önem taşıyan merkezlerden olan, Kültepe (Kaniş)¹ (Lev. I, res. 1-3), Tell Mardik (Ebla)² (Lev. II, res. 4) ve Cebail'de (Biblos)³ (Lev. II,

¹ Mühür Baskısı: Kt a/ k 481 a; Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 109-147-64 a. II. Tabaka, A Ocağı, Adad Sululu Evi. 0.062 x 0.062 x 0.031 m boyutlarında devetüyü-kirli devetüyü rengindeki zarf üzerinde bulunan sekiz baskıdan dördü.

Mührün yüksekliği: 0.024 m;

Mührün baskı uzunluğu: 0.004 m;

Mührün özgün çapı: 0.013 m.

N. ve T. Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu 1949, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTKY)*, V. Seri, Sayı 12, Ankara, 1953, 690. 1974-79 yılları arasında doçentlik tezi olarak "Anadolu'da Bulunan Eski Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları" konulu çalışmamı yaparken, Sayın Hocam Prof. Dr. N. Özgüç tarafından yayınlanmış olan Kültepe II ve Ib tabakalarında açığa çıkarılmış olan Suriye Koloni Üsluplu örnekleri de orijinallerinden inceleme olanağı bulmuştum. Bu konuda bana kendisinin gösterdiği yakın ilgi ve yardımları için Sayın Hocama ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi ilgililerine bu vesile ile şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Bu üslup grubu tarafımdan "1. Üslup" olarak değerlendirilmiştir. Karş. A. Erkanal, *Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları*, TTKY VI. Dizi-Sa. 42, Ankara, 1993/94, s. 92 vd. Bu mührün sahibinin *Susāja s šū İstar* isimli bir şahid olduğu saptanmıştır. Bu konuda karş.: B. Teissier, "The Ruler with the Peaked Cap and Other Syrian Iconography on Glyptic from Kültepe in the Early Second Millennium B.C.": M.J. Mellink. E. Porada, T. Özgüç (ed.), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara, 1993, fig. 9; a. y., *Sealing and Seals on Texts from Kültepe Karum Level 2*, İstanbul, 1994, s. 183.

² Kült Teknesi: TM. 65. 226; Halep Müzesi, 6474. III-A Tabakası, D Mabedinin Cellasının güneybatısında ele geçmiştir.

Uzunluk: 1.17 m;

Yükseklik: 0.64 m;

Genişlik: 0.79 m.

Kalker taşından dikkörtgen biçiminde olup, ortasından ikiye bölünmüştür. Üç kenarında mitolojik içerikli tasvirler yer alır. P. Matthiae, *Missione Archeologica Italiana in Siria*, Roma, 1965, s. 113 vdd, Lev. XLIII-LI; a. y., "Unité et développement du temple dans la Syrie du Bronze Moyen" *Le Temple et le Culte*, İstanbul, 1975, s. 43 vdd. Lev. XI. res. 6; L. Sabatini, "Thèmes iconographiques sculptés de Tell Mardik et de Karkémish. Etude Comparative", *Syria* 51, 1974, s. 31-64; P. Matthiae: W. Orthmann (ed.), *Propyläen Kunstgeschichte* 14, Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1975, s. 482, res. 412; a. y., "Ebla in the Period of the Amorite Dynasties and the Dynasty of Akkad: Recent Archaeological Discoveries at Tell Mardikh (1975)" *Monographs on the Ancient Near East* 1/ 6, 1979, Lev. IX-X; *Land des Baal. Syrien- Forum der Völker und Kulturen*, Mainz am Rhein, 1982, s. 122, res. 106.

³ Situla: Beyrut Müzesi(?), Obelisk Mabedinin avlusunun önündeki adak eşyası deposunda bulunmuştur. Altındandır. Lapislazuli kakma malzemesi olarak kullanılmıştır.

res. 5-6) açığa çıkartılan buluntular arasında, bereketle ilgili olduğu tartışmasız, bir kült kabının üzerinde durmak istiyorum. Bu kap bir kadının belinden dizine / ayaklarına (belden aşağısına) kadar olan vücut parçası biçimindedir. Kültepe ve Tell Mardik örnekleri bu kabın sanat eserlerinde nasıl tasvir edildiğini gösterir. Biblos'ta ele geçen alüden yapılmış bir örnek, bu kabın daha yakından tanınmasına - sınırlı da olsa - olanak sağlamıştır.

Bu kap biçiminin en iyi izlendiği eser, Kültepe'de aşağı şehirde, II. tabakada Adad Sululi arşivinde ele geçen "Suriye Koloni Üsluplu" ⁴ bir mühür baskısıdır ve burada çift sahneli zengin bir anlatım karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle de Kültepe örneği, bu kabın tasvir edildiği diğer örnekler arasında özgün bir yere sahiptir. Baskı üzerinde sağda kalan sahne en önemli olanıdır. Burada karşılıklı oturan iki figür ve bunlarla ilgili diğer figürler; soldaki sahnede ise, iki boğa adamın arasında yer alan göğüslerini tutan Çıplak Tanrıça görülmektedir. Tanrıçanın başı sağa, ana sahneye yöneliktir. Bizi esas ilgilendiren figür ise , ana sahnede karşılıklı oturan figürlerin arasında yer alan, daha küçük boyda tasvir edilen iki figürden sağda olanıdır. Bu iki figür başını arkaya çevirmiş bir dağ keçisinin üzerindeki alana yerleştirilmiştir. Bunların dinsel törende görevli kült personeli oldukları düşünülebilir. Bunlardan sağdaki, oturan figüre (kral ?) ⁵ doğru sağ elinde tuttuğu, konumuzu oluşturan kabı (Lev. I, şek. 1) sunarken tasvir edilmiştir. Bu mühür baskısının yapıldığı özgün mührün çok ince bir işçilikle yapıldığı ve çok kaliteli olduğu, baskı üzerinde en ufak ayrıntıların dahi görülebilmesinden anlaşılmaktadır. Bu nedenle, üzerinde durduğumuz kabı da ayrıntılı bir biçimde inceleyebilmemiz mümkün olmaktadır. Cepheden gösterilen ve bir kadının belinin bir kısmı ile dizine kadar olan vücut parçası biçiminde olan kabın boyun kısmı silindir biçimindedir.

Kültepe örneğinin özelliği bu kabın kulbunun boyun kısmına nasıl bağlandığının izlenebilmesidir. Buna göre, muhtemelen silindir biçiminde olan bir çift eklem parçası ile sepet kulp kaba bağlanmıştır. Burada madenden yapılmış bir kabın tasvir edildiği şüphesizdir ⁶.

Yüksekliği: 0.137 m;

İnsan tasvirinin yüksekliği: 0.03 m.

M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, Tome II: 1933- 1938, Paris, 1958, s. 853, Lev. CXXXV. 16695.

⁴ N. ve T. Özgüç ¹ s. 102.

⁵ Teissier bu figürün bir kral figürü olduğu üzerinde durur. Bir kral ve bir tanrının karşılıklı otururken betümlenmiş olması kanımızca çok düşündürücüdür. Bu konuda karşı: B. Teissier (1993) ¹ s. 605 vd.

⁶ Bu konuda yapılan en son yayın: D. Collon, "Some Bucket Handles", *Iraq* XLIV, 1982, s. 95 vdd, res. 1-2.

Bu kabın görüldüğü bir diğer örnek ise, Tell Mardik'de yapılan kazılar sırasında, III-A tabakasında, D Mabedinin Cellasında açığa çıkarılan bir kült teknesinin üzerinde karşımıza çıkar. Bu tekne içten iki bölmelidir. Burada ana konu bir yemek sahnesidir. Bu sahnede yer alan iki figürün ellerinde de bu türde birer kap görülmektedir. Tell Mardik kült teknesinin üzerindeki tasvirlerle Kültepe gliptüğü arasındaki benzerlikler bir taraftan tasvir edilen tek tek motiflerde izlenirken, diğer taraftan da üslup özelliklerinde dikkati çeker. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz: Yukarıda ele aldığımız Kültepe mühür bakısındaki elinde kült kabı tutan figürle, Tell Mardik kült teknesinde, kült kabını taşıyan figürlerin keçi ve geyik gibi hayvanların üst kısımlarına yerleştirilmiş olmaları, gene her iki eserde de oturan figürlerin taburelerinin çarpıcı bir biçimde birbirlerine benzemesi ilginçtir. Bu benzerliklerin bir diğeri de Tell Mardik kült teknesinde yer alan boğa ayaklı masa biçimindeki sunaktır. Bunun çok yakın benzerlerini Kültepe gliptüğünden tanımlıyoruz⁷. "Suriye Koloni Usluplu" mühürlerin yanı sıra, "Yerli Anadolu Grubuna" verilen mühürler üzerinde de bu tipte sunu masalarını ve bunların çeşitlemelerini diğer örneklerden tanıyoruz. Kültepe'de ele geçen mühür baskılarına dayanarak iyi tanıdığımız "Yerli Anadolu Grubunun" üslup özelliklerini, Tell Mardik kült teknesi üzerinde oturan iki figürün giysilerinin gösterilmesinde ve teknenin alt kısmında yer alan hayvanların vücut tüylerinin işlenişinde uygulanan ve bir sağa, bir sola yönelik olarak gerçekleştirilen paralel çizgilerden oluşan taramalarda çok iyi bir biçimde görmekteyiz. Bu nedenle, Kültepe ve Tell Mardik eserleri arasında kuvvetli ilişkilerin varlığı inkâr edilemez bir gerçek olarak izlenmektedir.

Tell Mardik kült teknesi büyük boyda bir eser olmasına ve konumuz olan kabın da burada iki kez tasvir edilmesine rağmen, bu kapla ilgili bazı ayrıntıların tam olarak anlaşılabilmesi L. Sabatini'nin yayınladığı çizimlerden de anlaşılmalıdır⁸. Kanımca Sabatini'nin bu kapla ilişkili gördüğü İ.Ö. I. bine tarihlendirilen oval gövdeli madeni kaplarla bu kabın hiç bir ilişkisi yoktur. Kendisi bu kabın biçimini teşhis edememiştir.

Biblos kazıları sırasında, Obelisk Mabedi'nin avlusunun önünde adak eşyasının depolandığı kısımda, ezilmiş olarak ele geçirilen altundan bir kap, yukarıda tanıttığımız örneklerle ışık tutması açısından büyük bir önem taşır. 0.137 m yüksekliğindeki bu kabın biçimi burada ele aldığımız örneklerle

⁷ N. ve T. Özgüç¹ s. 102 vd, res. 695, 702; N. Özgüç, *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*, TTKY V. Seri, No. 22, Ankara, 1965, s. 12, Lev. I, 1; II, 5-6; III, 8; IV, 11a; V, 15a; VI, 17; X, 30; XIII, 37-38; XIV, 40, 42; XVI, 48; XX, 61; XXIII, 69-70; XXIV, 71, 73; XXV, 75a-b; XXVI, 77-78.

⁸ Karş. L. Sabatini² s. 35 vdd, res. 4-5.

benzer. Biblos örneği, kabartma, telkârî, granülasyon ve kakma gibi çeşitli tekniklerle zengin bir biçimde bezenmiştir. Bu bezemeler, kabın omuz ve kaside kısımlarında geometrik desenlerden oluşan şeritler halinde yerleştirilmişlerdir. Bu kap formunun bir vücut parçasını yansıttığı kabul edilirse buradaki zengin bezemeyeyle bir giysinin mi vurgulanmak istendiği sorusu ister istemez akla gelir⁹.

Kabın omuzunda, orta kısım aşağıya doğru hafif bir kavisle alçalan, iki sıra halindeki şerit bezemenin kabın orta eksenini kestiği bölgede, alt şeridin tümünü baş kısmı kaplayan, oturan bir insan tasviri yerleştirilmiştir. Burada insanın varoluşuyla, kadının doğurganlığının sembolik olarak anlatılmak istendiği kanımca açıktır¹⁰.

⁹ Burada gerçekten bir giysi söz konusu ise, düşündürücü olan, giysiye rağmen vücut hatlarının gösterilmiş olmasıdır. Bununla ilişkili olarak akla ilk gelen, Eski Suriye üsluplu mühürlerde karşımıza çıkan eteklerini açan ya da yarı giysili gösterilen "Çıplak Tanrıça" tasvirleridir. Bu örneklerde "şeffaf" bir giysi söz konusu ise, Biblos örneği için de böyle bir giysi düşünülebilir. Tül kumaşlar üzerine gümüş telle yapılan geometrik desenlerle bezenmiş giyim eşyasına günümüzde de rastlanması, benzer örneklerin çok eski dönemlerde de kullanılmış olabileceğini akla getirir. Acemhöyük kazılarında, "fildişi odasında" bulunan, yangın sonucunda cüruflaşmış olarak ele geçirilen ve altın iplikle fayans boncukların geometrik desenler oluşturacak biçimde dikilmesiyle işlenmiş kumaş parçası ile ister istemez ilişki kurmak istiyoruz. Assur Ticaret Kolonilerinin Kültepe II. Tabakası ile çağdaş olan bu buluntu ile Biblos örneğinin bir başka benzerliği de şüphesiz, kumaş üzerinde mavi boncuklarla (mavinin çeşitli tonlarının kullanıldığı) gerçekleştirilen bezemenin Biblos örneğinin madenden olması nedeniyle, lapislazuli taşının kullanılmasıyla yansıtılmak istendiği düşünülebilir. İ.Ö. I. Binde de karşımıza bu tür kumaş parçaları çıkmış olup, bunlar bu geleneğin devamlılığını göstermesi açısından önemlidir. Karş. R. Barnett: S. Lloyd ve N. Gökçe, "Sultantepe", *Anatolian Studies* III, 1953, s. 49, Lev. V, c; N. Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu* X, 1966, s. 21, Lev. XXII, 1-3.

¹⁰ Kadının doğurganlığının vurgulandığı tasvirli eserler bilindiği üzere, Paleolitik Dönemden başlayarak uzun bir süre çeşitli biçimlerde izlenmiştir. Bunlar arasında Çatalhöyük Neolitik tabakalarında "Doğuran Tanrıça" olarak tanımlanan figürler açığa çıkarılmıştır. İ.Ö. III. Binin sonlarında, aşırı stilize edilmiş idoller Kültepe ve Tell Brak kazılarında ele geçirilmiş olup, bunlar arasında gövdelerinin üstünde "çocuk" tasvirleri bulunanlar da gün ışığına çıkarılmıştır. Biblos örneğinin iyi anlaşılabilmesi için, bu örneklerin de göz önünde bulundurulmaları gerekir. Dikkat çeken bir özellik de Tell Brak örneklerinde gövdelerin biçimlendirilişleri ile Biblos örneğinin biçimsel açıdan benzerlikler göstermesidir. Karş. J. Mellaart, *Çatal Höyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, Southampton, 1967, s. 124 vd, 156, 183, 203, Fig. 37, 52, 67-68; Kemaleddin (K. Karamete), "Idoles du Kultepe au Lycée et au Musée de Kayseri" *Revue Hitite et Asiatique (RHA)* 18, 1935, s. 63-66, Lev. 5, 1; 8, 9; a. y., "Nouvelles idoles du Kültepe au Musée de Kayseri", *RHA* 24, 1936, s. 245-247, Lev.11, 13; N. Özgüç, "Kültepe Kazılarında Bulunan Mermer İdol ve Heykelcikler", *Belleten* XXI/ 81, 1957, s. 61-70, res. 15; M.E.L. Mallowan, "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Iraq* IX, 1947, s. 50 vdd, Lev. LI, 40-41; P. Amiet, *Die Kunst des Alten Orient*, Freiburg, 1977, res. 220, 222.

Biblos örneğinin kulbuna ait bir kalıntının olup olmadığı yayınından tam olarak anlaşılammamaktadır. Kültepe ve Tell Mardik örneklerinin ışığında bu kabın da bir sepet kulbunun olması muhtemeldir. Kabın boyun kısmında, yaklaşık orta bölgesinde birbirinden eşit aralıklarda dört deliğin bulunduğu eserin yayınında bahsedilmektedir. Bu deliklere ikişer perçinle tutturulmuş olan- muhtemelen- eklem parçalarıyla hareket edebilen bir sepet kulbı bağlanmış olmalıdır.

Burada ele aldığımız üç eser de İ.Ö. II. binin başına (yaklaşık 1850) tarihlendirilmiş yapılarda ya da yapı katlarında açığa çıkartılmışlardır. Birbirlerinden uzak merkezlerde ve birbirlerinden farklı malzemelerde karşımıza çıkmış olmalarına rağmen, ortak olan özellikleri dikkat çekicidir. Gene bunların gerek buluntu yerleri, gerekse tasvir edildikleri diğer figür ya da figür grupları göz önünde bulundurulsa, bunlar birer kült kabıdır ve dinsel içeriklidir. Aynı zamanda bereketle ilgili oldukları da açıkça görülür. Bunun en iyi görüldüğü örnek şüphesiz Kültepe'de ele geçen mühür bakısıdır. Burada iki sahneli olan mühür üzerinde yer alan sahnelerden birinde, iki tarafında ayna simetrisi ile yerleştirilmiş boğaların arasında göğüslerini tutarken tasvir edilen Çıplak Tanrıça'nın yer alması; diğer sahnede ise, kült kabı ile oturan figüre sunuda bulunulması, bu mühür baskısı üzerindeki iki sahnenin birbirleriye içerik açısından da bağlantılı olduğunu ve bu kabın "Çıplak Tanrıça" ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Bu da, kült kabının bereketle doğrudan ilişkisini, Biblos örneğinin yanı sıra, bir kez daha vurgulamaktadır. Diğer ilginç bir özellik ise, Biblos örneğinin çift situla olarak tanımlanmasıdır. Bu kapların iç kısımlarının iki hazneli olabilecekleri ve Tell Mardik kült teknesinin iç kısmındaki bölme aracılığı ile, iki hazneli yapılmış olması, bunların bir raslantı sonucu mu? olduğunu düşündürmektedir.

Bu kült kabının aracılığı ile, bir taraftan İ.Ö. II. binin başında Anadolu, Suriye ve Filistin arasındaki kültürel ve ticari ilişkilerin ne denli güçlü olduğu anlaşılırken, diğer taraftan da Tell Mardik kült teknesinde karşımıza çıkan üslup özellikleri ve ikonografik çözümlemede gözlemlenen Kültepe gliptiği ile olan yakın ilişkiler büyük bir önem taşımaktadır.

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde 74 numaralı vitrinde sergilenmekte olan pişmiş topraktan bir kap, burada ele aldığımız örneklerle çok benzer. Bu örnekte yer alan bacaklar adeta ucu kıvrılmış sivri dipli birer kap gibi gösterilmiştir. İnandıktepe'de bulunan ve yakın zamanda T. Özgüç tarafından yayınlanan bu örnek, burada incelediğimiz örneklerden sonraki bir

zaman dilimine verilmektedir¹¹. Bu da, bu kap biçiminin Anadolu'daki kullanımının sürekliliğini göstermesi bakımından üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Bir başka önemli özellik de İnandıktepe'de, bu kabın bulunduğu mabet yapısında ele geçen, ünlü kabartmalı vazunun da bereketle ilgili bir kült kabı olmasıdır. Böylece, İnandıktepe mabedi ya da mabet-sarayı, bereketle ilgili bir tanrıçanın / tanrının da kült yeri olmalıdır. T. Özgüç bu mabedin Fırtına Tanrısı adına inşaa edildiğini düşündüğünü belirtmektedir¹². Yoğun bir tahribat geçiren bu yapı kompleksinin birden fazla tanrıya ait kült yerlerini içermesi olasılığı da vardır. Ne yazık ki bu yapıda bulunan yazılı belge de bu konuya ışık serpmekten uzak görünmektedir¹³.

Bu tür pişmiş toprak kaplara Habaşesti'de Cucuteni kültüründe de rastlanmıştır. Bu da, bu kült kabının kullanımının Avrupa içlerine kadar, birbirinden uzak bölgelerde ve kültürlerde nasıl yayılmış olduğunu gösteren ilginç bir örneği oluşturur¹⁴.

Araştırmacılar tarafından, filolojik belgelere dayanarak, "kap kadınlar" (Gafaessfrauen) ve "göbek kapları" (Bauchgefäesse) diye anılan antropomorf kült kapları doğuran ve emziren Ana Tanrıça'nın sembolleri olarak yorumlanmak istenmektedir¹⁵. Arkeolojik belgeler yardımı ile yapılan araştırma ve karşılaştırmalarımız sonucunda; bizim burada ele aldığımız ve bir kadının belden aşağısını betimleyen kült kabımız; biçimsel ve işlevsel açılardan yukarıda tanımlanan kaplarla yakın bir benzerlik gösterir.

Ayrıca burada ele alınan örnekler, bu tür kült kaplarının Anadolu, Suriye ve Filistin Bölgelerinde M.Ö. II. binin başında yaygın olarak kullanıldıklarını ve bu geleneğin Hitit İmparatorluk Döneminde de devam ettiğini göstermektedir. Bu nedenle, bir kadının belden aşağısını betimleyen kült kabımız, gerek diğer kült kapları; gerekse bu kap biçiminin Hitit dini inançlarında oynadığı rolün ve Hitit dininin yakından tanımlanmasında yeni bakış açıları kazandırması açısından da son derece önemlidir.

¹¹ T. Özgüç, *İnandıktepe. Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, TTKY V. Dizi-Sa. 43, Ankara, 1988, karş.: s. 6, 13, 42, 138, res. 32; Lev. 29, 4.

¹² T. Özgüç¹¹ s. 40.

¹³ K. Balkan, *İnandıkt'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Başış Belgesi*, Ankara, 1973.

¹⁴ N. Vlassa, "Contribuții La Problema Neoliticului", *Apulum*, IX, 1971, s. 61, fig. 29.

¹⁵ Bu konuda karş. V. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion. Handbuch der Orientalistik*, Leiden. New York. Köln, 1994, s. 528 vd.

HAMİŞ:

Tunç Sipahi'nin yazdığı, Kültepe'de ele geçen konumuzla doğrudan ilgili bu kap, bu makalemizin baskısının son aşamasında yayınlandığı için, burada değerlendirilmemiştir. Karş.: T. SİPAHİ, ""Kültepe'den Sepet Kulplu Madeni Bir Kap", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*: 377, Cilt XXXVII/1-2, 1995, s. 711-718.

GENDANKEN ZU EINEM KULTGEFAESS

Prof. Dr. ARMAĞAN ERKANAL

Aus drei wichtigen Fundorten des Vorderen Orients, Kültepe (Kaniş)¹ (Taf. I, Abb. 1-3), Tell Mardikh (Ebla)² (Taf. II, Abb. 4) und Gebail (Byblos)³ (Taf. II, Abb. 5-6) kennen wir ein Kultgefaess, das wegen seiner ausserordentlichen Form besonderes Interesse erweckt. Darunter nimmt das Kültepe- Beispiel eine besondere Stellung ein, da man dort dieses Gefaess am besten erkennen kann. Daher möchten wir es hier kurz bekannt machen. Es wurde auf einem Rollsiegelabdruck im Adad- Sululi- Archiv, in der Schicht II gefunden. Es wurde von N. Özgüç wegen seiner Stileigenschaften der "syrisierenden (Kolonie-) Stil" -Gruppe zugeordnet.⁴ Die Darstellung besteht aus zwei Szenen; die rechte (wohl Hauptszene) zeigt zwei sitzende Gottheiten und ihre Diener; die linke eine nackte Göttin, die ihre Brüste haelt, zu beiden Seiten von Stiermenschen flankiert. Das Gesicht der Göttin ist zur Hauptszene hin gewandt. Die uns interessierende Figur befindet sich in der Hauptszene, vor der rechten, sitzenden Gottheit. Sie wurde etwas kleiner dargestellt und haelt in ihrer rechten Hand ein Kultgefaess. Da diese Siegelabdruck von einem sehr qualitaetvollen Siegel stammt, kann man die feinen Einzelheiten genau erkennen (Taf. I, Fig. 1).

¹ N. und T. Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu 1949*, TTKY V. Seri, Sayı 12, Ankara, 1953, S. 102, Abb. 690.

² P. Matthiae, *Missione Archeologia Italiana in Siria*, Roma, 1965, S. 113 ff, Taf. XLIII- LI; ders., "Unité et développement du temple dans la Syrie du Bronze Moyen", *Le Temple et le Culte*, Istanbul, 1975, S. 43 ff., Taf. XI, Abb. 6; L. Sabatini, "Thèmes iconographiques sculptés de Tell Mardikh et de Karkémish. Etude Comparative", *Syria* 51, 1974, S. 31- 64; P. Matthiae in: W. Orthmann (ed.), *Propyläen Kunstgeschichte* 14, Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1975, S. 482, Abb. 412; ders., "Ebla in the Period of the Amorite Dynasties and the Dynasty of Akkad: Recent Archaeological Discoveries at Tell Mardikh (1975)", *Monographs on the Ancient Near East* 1/6, 1979, Taf. IX- X; *Land des Baal, Syrien- Forum der Völker und Kulturen*, Mainz am Rhein, 1982, S. 122, Abb. 106.

³ Vgl. M. Dunand, *Fouilles de Byblos*, Tome II: 1933-1938, Paris, 1958, S. 853, Taf. CXXXV, 16695; E.J. Wein und R. Opificius, *7000 Jahre Byblos*, Nürnberg, 1963, S. 25, Abb. 17; S. Piggott, *Die Welt aus der wir kommen. Die Vorgeschichte der Menschheit*, München, 1967, S. 80, Abb. 3.

⁴ N. und T. Özgüç¹ S. 102; vgl. dazu: A. Erkanal, *Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları*, TTKY VI. Dizi-Sa. 42 Ankara, 1993/94, S. 92 f.

Dieses Gefaess hat die Form eines weiblichen Unterkörpers mit einem Bügelhenkel. Der Hals des Gefaesses ist in Zylinderförm wiedergegeben, deren Oberteil an beiden Seiten ebenfalls zylinderförmige Zusätze für den Bügelhenkel besitzt, wie es von Metallgefässen aus dem Vorderen Orient wohl bekannt ist⁵.

Das zweite Beispiel befindet sich auf einem "Kultbecken" aus Tell Mardikh, das in der Cella des Tempel D, in der Sechicht III- A gefunden wurde. Zwei Diener, Teil einer Bankettszene, tragen in ihren Händen jeweils ein solches Kultgefäss, dessen Einzelheiten schwer zu erkennen sind. Wenn wir das "Kultbecken" von Tell Mardikh und die Kültepe- Glyptik (die "syrisierende Kolonie-Stil- Gruppe" - und anatolische Gruppen) näher untersuchen, sehen wir gewisse Ähnlichkeiten in der Wiedergabe der dargestellten Objekte, wie z.B. der Tische, Schemel und Gefässe sowie der Tierkörper und der Bekleidungen⁶.

Neben diesen Beispielen, die das Gefäss lediglich als Darstellung zeigen, besitzen wir das Original eines ähnlichen goldenen Gefässes. Es wurde im Obeliskentempel in Byblos, in einem Depot von Opfergegenständen vor dem Hof gefunden. Obwohl es nicht vollständig erhalten ist, zeigt es reiche Verzierungen verschiedener Techniken. Die Frage, ob damit eine Bekleidung des Körperteiles betont werden soll, bleibt offen; aber wohl möglich.

Interessant ist jedoch die Darstellung eines Menschen, der sich nahezu in der Mitte des Gefässes befindet, was sich mit einigen Idolen des Vorderen Orients vergleichen lässt, wie z. B. den "Marmor- Idolen"⁷ aus Kültepe und den "Augen- Idolen" aus Tell Brak⁸. Alle diese Beispiele zeigen eine gemeinsame Eigenschaft, obwohl sie nicht miteinander verwandt sind. Sie bestehen aus einem stark stilisierten Menschen- Körper auf den eine

⁵ Zuletzt: D. Collon, "Some Bucket Handles", *Iraq* XLIV, 1982, S. 95 ff., Abb. 1-2.

⁶ Wie z. B.: N. und T. Özgüç¹, S. 102 ff., Abb. 695, 702; N. Özgüç, *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*, TTKY V. Seri, No. 22, Ankara, 1965, S. 12, Taf. I, 1; II, 5-6; III, 8; IV, 11a; V, 15a; VI, 17; X, 30; XIII, 37-38; XIV, 40, 42; XVI, 48; XX, 61; XXIII, 69-70; XXIV, 71, 73; XXV, 75a; XXVI, 77-78.

⁷ Vgl. dazu: Kemaleddin (K. Karamete), "Idoles du Kültepe au Lycée et au Musée de Kayseri", *Revue Hittite et Asiatique* (RHA) 18, 1935, S. 63- 66, Taf. 5, 1; 8, 9; ders., "Nouvelles idoles du Kültepe au Musée de Kayseri", *RHA* 24, 1936, S. 245- 247, Taf. 11, 13; N. Özgüç, "Kültepe Kazılarında Bulunan Mermer İdol ve Heykelcikler", *Belleten* XXI/81, 1957, S. 61-70, Abb. 15.

⁸ M.E. L. Mallowan, "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Irak* IX, 1947, S. 50 ff, Taf. LI, 40-41; P. Amiet, *Die Kunst des Alten Orient*, Freiburg, 1977, Abb. 220, 222.

weitere menschliche Figur aufgesetzt ist. Zweifellos sind diese Beispiele als symbolhafte Darstellungen menschlicher Fruchtbarkeit aufzufassen.

Obwohl das Beispiel aus Byblos keinen Henkel besitzt, dürfte es aufgrund der Kültepe- und Tell Mardikh - Beispiele ebenfalls mit einem Bügelhenkel ergaenzt werden. Aus der Publikation geht hervor, dass sich am Hals dieses Gefaesses in mittlerer Höhe vier Löcher befinden, die als Ansatz des Bügelhenkels gedeutet werden können.

Alle hier kurz untersuchten Beispiele gehören derselben Zeitspanne, dem Anfang des II. Jhts. v. Chr. an. Aufgrund ihrer Fundlage sowie ihrer Eigenschaften dürfen sie vielleicht mit dem Fruchtbarkeitskult in Verbindung gebracht werden.

Ein kürzlich publiziertes Ton-Gefaess aus dem sog. Tempel in İnadıktepe, woher auch die berühmte Reliefvase mit dem Thema "Heilige Hochzeit" stammen soll, zeigt eine aehnliche Form. Anhand dieser beiden Funde kann man vermuten, dass İnadıktepe ein Zentrum des Fruchtbarkeitskultes war.

Diese Art von Kultgefassen kennt man auch von Habaşeti aus der Cucuteni Kultur⁹. Diese Beispiele sowie die in Anatolien, Syrien und Palaestina bekannt gewordenen Stücke zeigen uns, dass diese Art Gefaesse in einer sehr weiten Raum sowie in einem sehr langen Zeitspanne vorkommen.

An Hand des İnadıktepe-Beispielen stellen wir weiterhin fest, dass es auch im hethitischen Bereich eine gewisse Rolle gespielt hat. Ausserdem kann man diese Gefassform mit den sog. "Gefaessfrauen" und "Bauchgefassen" in Verbindung bringen, die zweifelsohne im Fruchtbarkeitskult eine wichtige Rolle spielen.¹⁰

PORTSCRIPTUM:

Ein von T. SİPAHI, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*: 377, Band XXXVII/1-2, 1995, S. 711-718 publizierter Aufsatz, "Kültepe'den Sepet Kulplu Madeni Bir Kap", der ein sehr aehnliches Metallgefäss aus Kültepe behandelt, erschien erst nach Abschluss des Manuskripts, und konnte deshalb nicht mehr berücksichtigt werden.

⁹ Vgl. dazu: N. Vlassa, "Contributii La Probleme Neoliticului", *Apulum* IX, 1971, S. 61, Fig. 29.

¹⁰ Vgl. dazu: V. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion, Handbuch der Orientalistik*, Leiden. New York. Köln, 1994, S. 528 ff.

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Armağan Erkanal

Resim 4

Resim 5

Resim 6

BAHRÎ MEMLÛKLERDEN SULTAN KALAVUN VE HÂNEDANI

Doç. Dr. ALİ AKTAN*

Eski Türk hâkimiyet anlayışı, hükümdarda Tanrı bağıışı bazı vasıfların bulunduğunu ve idare etme hakkının kendisine Tanrı tarafından verilmiş bir hak olduğunu kabul eder. Başka bir deyişle hükümdar, Tanrı tarafından kendisine 'kut' ve 'ülüg' (kısmet) verildiği için hükümdardır. Buna göre hâkimiyetin kaynağı ilâhî olup, Türk kağanı âdeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir¹. Öte yandan eski Türk hukukî kurallarına göre hükümdar olabilmek için hânedana mensup olmak şarttı². Asya Hun Devleti zamanından itibaren, bu anlayışın asırlarca Türk devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı bilinmektedir.

Mısır Memlûk sultanlarına gelince: Bunların saltanata nail olmaları, diğer Türk devletlerindeki gibi irsiyetle ilgili değildir³. Çünkü bunların soy bakımından bir hükümdar ailesine mensup olmak gibi özellikleri yoktur. Tam tersine, küçük yaşta esir pazarında satın alınmış olup, kışlada talim ve terbiye gördükten sonra uzun yıllar sade birer asker olarak görev yapmışlardır. Dolayısıyla Memlûk sultanlarının genelde askerî ve siyasî başarıları sayesinde, diğer Memlûk emirleri arasında temayüz etmiş olmaktan başka bir ayrıcalıkları yoktur. Başka bir ifade ile Memlûk sultanları, köklü bir aileye mensup olmadıkları için, güçlerini kendilerinden almak zorunda idiler. Buna göre Mısır Memlûklerinde, saltanatın babadan oğula geçen bir hak olarak görülmediğini pekâlâ söyleyebiliriz. Ancak ilk zamanlardan itibaren Memlûk

* Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., 2. bs., Ankara 1979, s. 220; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yay., 3. bs., İstanbul 1979, C. I-II, s. 168-176; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1983, s. 237-238; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981, s. 66-75.

² Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., 2. bs., İstanbul 1980, s. 200; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Töre-Devlet Yay., 2. bs., Ankara 1981, s. 43; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 223.

³ el-Makrizî (Ahmed b. Ali el-Makrizî), *Kitâbü's-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, Yayınlayan: M. Mustafa Ziyâde, C. I/2, Kahire 1957, s. 656 dipnot 2; C.II/1, Kahire 1971, s. 65 dipnot 4.

sultanlarının, herhalde babalık duygusu ile olmalı, kendi oğullarını veliaht tayin ettiklerine şahit oluyoruz. Sultanın vasiyetine ve veliaht tayini ile ilgili olarak önceden ettikleri yeminlere sadık kalmak için, Memlûklü emirlerinin bunları hükümdar yaptıkları görülüyorsa da, bu yolla hükümdar olanların saltanatları uzun sürmüyor ve bir müddet sonra yerlerine büyük emirlerden birisi geçiyordu. Bu konuda Kalavun Hânedanı bir istisna teşkil eder. Zira Bahrî Memlûkler zamanında (1250-1382) hüküm süren 24 sultandan 15 tanesi bu hânedana mensuptur. Halbuki Burcî Memlûkler devrinde (1382-1517) hüküm süren 25 sultandan, babalarından sonra bu makama gelenlerin sayısı sadece sekizdir. Öteki sultanlar arasında ise önemli bir kan bağı yoktur.

Tamamı 267 yıl süren Memlûk Devleti tarihi içinde Sultan Kalavun ve hânedanı, tam bir asır boyunca tahtı ellerinde bulundurmuşlardır. Makalemizin konusu bu hânedanı kısaca tanıtmak ve dönemin genel bir değerlendirmesini yapmaktan ibaret olacaktır.

Kalavun'dan önce Sultan Baybars, kendi sağlığında, oğlu Berke'yi veliaht tayin ederek⁴ hükümdarlığın babadan oğla geçtiği bir sistem kurmak istemiştir. Nitekim Baybars'ın vefatından sonra ümerâ, onun vasiyetine ve daha önce yaptıkları biatlara uyarak Berke'yi sultan ilân ettiler. Ne var ki sultanın ümerâyâ karşı izlediği yanlış siyaset, çok geçmeden kendini tahta çıkaranları bile çevresinden uzaklaştırdı. Öte yandan işin başından beri Emîr Kalavun'un da içinde bulunduğu bir grup muhalif ümerâ ise, Baybars'ın kendi oğlunu veliaht tayin etmesine gönülünden razı değildiler⁵. Çevresinin teşvik ve telkiniyle Sultan Berke'nin, Sis seferini bahane ederek Emîr Kalavun'u yanından uzaklaştırması, sefer dönüşünde ise onu ve arkadaşlarını yakalayıp iktalarını başkalarına vermeye kalkışması⁶ deyim yerindeyse bardağı taşıran son damla olmuştur. Seferden dönen Kalavun ve arkadaşları Suriye'de fazla zaman kaybetmeden hemen Kahire'ye hareket ettiler. Yanında kalan çok az sayıda adamıyla, Berke'nin sığındığı Kal'atü'l-cebel kuşatma altına alındı. Bir hafta süren kuşatma sonunda Sultan Berke, isyancı-

⁴ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/2, s. 468 ve 516; Muhammed Cemâleddin Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, Kahire 1947, s. 19.

⁵ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 20.

⁶ Ebü'l-Fidâ (İsmail b. Ali İmâdüddin), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, C. IV, s. 12; el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/2, s. 650-651; İbn Tagrıbirdî (Cemâleddin Ebü'l-Mehâsin Yusuf), *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire tsz., C. VII, s. 265.

ları yatıştırma ve kendisi için kurtulma imkânının kalmadığını görünce, saltanattan feragat ederek teslim olmak zorunda kaldı. Bazı şartlarla hayatı bağışlanarak Kerek'e sürgün edildi (17 Ağustos 1279)⁷. Makrîzi, sultanın tahttan indirilmesine karşı ümerânın isimlerini sayarken Kalavun'un dışında 28 büyük emîrin adını vermektedir⁸.

Söz konusu olan ümerâ, sultanlığı ilk plânda Emîr Kalavun'a teklif ettiler. Fakat o, Melik es-Said Berke'yi saltanat hırsıyla hal' etmediğinden bahisle saltanatın, Baybars'ın soyundan dışarı çıkmamasının daha iyi olacağını ileri sürerek bu teklifi kabul etmedi. Mamafih teklifi kabul etseydi bile, şartlar buna elverişli değildi. Zira Baybars ailesine sadık kalan Zâhiriyye Memlûkleri askerinin büyük bir kısmını oluşturduğu gibi kalelerin çoğunda da Berke'ye bağlı naipiler vardı. Ayrıca maksat şimdilik hasıl olmuştu. Kalavun, sultanlık teklifini reddederken, herhalde Baybars'ın hatırasına duyduğu saygıdan çok, naipileri değiştirip kendi durumunu kuvvetlendirinceye kadar zaman kazanmayı düşünmüş olmalıdır. Neticede ümerâ, Berke'nin kardeşi Sülemiş'i sultan, Kalavun'u da ona atabek tayin ettiler⁹. Sülemiş sultan olduğunda henüz yedi yaşında bir çocuktuk¹⁰. Dolayısıyla devleti fiilen Kalavun idare ediyordu. Bu durum, Kalavun'un giderek güçlenmesine ve kendisine engel gördüğü Zâhiriyye ümerâsını tutuklatmak suretiyle saf dışı bırakmasına fırsat verdi. Bir yandan da memlûklere para dağıtarak onların gönüllerini aldı. Ayrıca bir süreden beri ihmal edilmiş vaziyette bulunan Sâlihiyye Memlûklerinin¹¹ bir kısmına iktâlar verdi. Bir kısmını da Suriye'deki kalelere naip olarak gönderdi. Daha da ileri giderek bunların çocukları olup çeşitli sanat ve meslek dallarında çalışmak zorunda kalan gençlerden 'Bahriyye' adını verdiği yeni bir birlik teşkil etti¹².

Kalavun, aldığı bu tedbirlerden sonra artık harekete geçebilirdi. Nitekim 26 Kasım 1279'da ümerâyı toplayarak, onlara Sülemiş'in yaşının küçüklüğünden bahisle, ülkenin ancak tecrübeli bir hükümdar sayesinde kâim olabileceğini söyledi. Bunun üzerine ümerâ Sülemiş'in 100 günlük saltanata son vererek kendisini Kerek'e sürgün, Kalavun'u da sultan ilân etti¹³.

⁷ İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 268-269.

⁸ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/2, s. 654.

⁹ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/2 s. 656-657.

¹⁰ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV, s. 13; İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 286.

¹¹ Eyyûbî Sultanı Melik es-Salih Necmeddin Eyyûb'a (saltanatu: 1240-1249) müntesip oldukları için es-Sâlihiyye diye adlandırılan bir memlûk cemaatı.

¹² el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/2, s. 658.

¹³ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/2, s. 658; İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 287-288.

Sultan Baybars, sağlığında Kalavun'a çok iyi davranmış ve hatta kendi oğlu Melik es-Said'i M. 1275'te onun kızıyla evlendirerek arada bir akrabalık bağı kurmuştu. Fakat bu durum Baybars'ın ölümünden sonra, Kalavun'un Memlûk tahtına tamah etmesine engel olmamıştır. Buna karşılık Kalavun, kendisinden sonra 1382'de Berkuk'un tahta çıkışına kadar süren bir asır içinde Mısır'ı idare etmiş olan bir hânedanın atası olmuştur. Ketboğa, Lâçin ve Baybars el-Çeşnigîr'in toplam beş yıllık sultanlıkları hariç bu dönemde bütün hükümdarlar Kalavun hânedanına mensuptur.

Aslen Kıpçak Türkü olan Kalavun, küçük yaşta Mısır'a getirilmiş ve Eyyûbi Sultanı Melik el-Âdil Ebu Bekir'in memlûklerinden biri olan Emir Âlâeddin Aksungur as-Sâkî tarafından elf (bin) dinara satın alınmıştır. Elfi lakabını almasının sebebi budur. Üstâdına nisbetle Alâiyye diye de tanınır. Kalavun, üstadı Alâeddin'in ölümünden sonra Melik es-Salih Necmeddin Eyyûb'un memlûkleri arasına katılmış (M. 1249), Sultan da onu Bahriye Alayı'na¹⁴ ilhak etmiştir. Bundan sonraki beş yıl içinde durumunda önemli bir değişiklik olmamıştır. Komutanları el-Fâris Aktay'ın, ilk Memlûklü Sultanı Aybek'in emriyle öldürülmesi üzerine Bahriye Alayı'na mensup diğer memlûklerle birlikte o da Kahire'den ayrılmıştır (M. 1254)¹⁵.

Yılların geçmesiyle şartlar değişip, anlattığımız şekilde Kalavun sultan olunca 'Melik el-Mansûr' unvanını aldı. Kalavun'un ilk yılları, saltanatının emniyetini sağlamaya çalışmakla geçti. İlk olarak eski sultan Melik es-Said Berke ile uğraşmak zorunda kaldı. Zira Berke, kendisi isyan ettiği gibi naip-leri de isyana davet ediyordu. Bu arada Şevbek kalesini ele geçirmiş ve kardeşi Hızır'ı oraya yerleştirmişti. Bunun üzerine Sultan Kalavun, Emir Bedreddin el-Aydemirî komutasında bir birliği Şevbek'e gönderdi. Aydemirî, Şevbek'i sıkıştırmaya başlayınca Hızır, kardeşi Berke'nin yanına firar etmiş ve kale geri alınmıştır (13 Şubat 1280)¹⁶. Bundan bir ay sonra Berke'nin Kerek'te polo oynarken ölmesi¹⁷ Kalavun'un işini kolaylaştırdı. Kerek Naibi Emir Alâeddin Aydoğdu Berke'nin yerine kardeşi Hızır'ı 'Melik el-Mesud' la-

¹⁴ Bahriye Alayı hakkında geniş bilgi için bkz. David Ayalon, Memlûk Ordusunda Bahriye Alayı, çev. Ali Aktan, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Sayı 326, s. 350-356.

¹⁵ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/1, s. 390; David Ayalon, *a.g.e.*, s. 352.

¹⁶ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/3, s. 666.

¹⁷ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/3, s. 669; İbn İyas (Muhammed b. Ahmed), *Bedâiu'z-zühûr fi vekâi'i'd-dühûr*, tahkik: Muhammed Mustafa, 2. bs., Kahire 1982, C. I/1, s. 346.

kabıyla geçirdiyse de¹⁸ o, 1281 senesi ilkbaharında Sultan Kalavun'la anlaşarak Kerek'i ikta olarak temin etti¹⁹.

Kalavun'u uğraştıran diğer önemli bir iç mesele Emîr Sungur el-Aşkar meselesidir. Zira Emîr Sungur 'Melik el-Kâmil' unvanıyla Dımaşk'ta sultanlığını ilân etmiş ve saltanat alâmetlerini taşımaya başlamıştı (26 Nisan 1280). Ardından Sâlihiyye ve Zâhiriyye Memlûklerinden bazıları Sungur el-Aşkar'a temâyül edip onunla yazışmaya başladılar. Olumsuz gelişmeler üzerine Kalavun, söz konusu ümerâ aleyhine bazı tedbirler aldı. Ne var ki bu tedbirler, muhalif ümerânın geceleyin kale dibinde toplanarak sultanın aleyhine bağırıp çağırmalarına engel olamadı²⁰. Öte yandan 3 Mayıs 1281 Cuma günü Dımaşk'taki bütün camilerde hutbeler Sungur adına okundu. Onu barış ve itaata razı etmek için Kahire'den gönderilen mektupların da bir yararı olmadı.

Sungur'un Gazze'ye ulaşan askerleri, burada Kalavun'a bağlı askerler tarafından büyük bir bozguna uğratıldı. Bu bozgununda esir düşen çok sayıda ümerâ Kahire'ye gönderildi. Sultan Kalavun bunları cezalandırmadı; aksine bağışladı ve kendi askerleri arasına katarak daha da güç kazandı. Bozgun haberini alan Sungur, yeni bir ordu hazırlayarak Dımaşk'tan dışarı çıktı ve Mısır askerini şehrin dışında karşıladı (18 Haziran 1280). Ancak kendisi de bizzat yenilerek Rahbe'ye kaçtı. Ailesini ise daha önceden Sahyun'a göndermişti²¹.

Adamları tarafından terkedilen Sungur çaresizlik içinde, İlhanlı hükümdarı Abaka ile yazışarak onu Suriye'ye gelmeye teşvik etti²². Moğolların Kuzey Suriye'yi yağma ve istilâsında herhalde bu teşvikin rolü olmuştur. Zira çok geçmeden Moğolların üç koldan Suriye'ye girdiğini görüyoruz.

Sultan Kalavun, Sungur meselesini kesin bir sonuca bağlamak üzere Emîr Aybek el-Efrem ve Emîr Güçdoğdu eş-Şemsi'yi vazifelendirdi. Tam bu sırada Sungur, sultandan sulh talebinde bulundu. Kalavun, dış düşmanlardan Moğollar ve Haçlılarla uğraşmaya öncelik vererek barış teklifini kabul etti. Sungur'un 'Melik' unvanını kullanmamak şartıyla Antakya, Sahyun ve

¹⁸ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., C. IV, s. 13; el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 669.

¹⁹ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., C. IV, s. 15.

²⁰ el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 671-672.

²¹ el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 676-677.

²² Ebü'l-Fidâ, a.g.e., C. IV; el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 678.

Lâzkiye yörelerinde valilik yapmasına izin verildi (M. 1281)²³. Halbuki Kalavun'un emeli bütün Suriye'ye hakim olmaktı. Bu sebeple Kalavun, Sungur aleyhine en uygun zamanı kollamaya başladı. Sultan, Sahyun yakınındaki Merkab kalesine indiğinde, Sungur'un kendini karşılamaya gelmeyip yerine oğlunu göndermekle yetinmesini bahane ederek, Nâibüssaltana Toruntay'ı bir askerî birliğin başında Sahyun'a, Sungur'un üzerine gönderdi. Yapılan savaşta yenilen Sungur Toruntay'a teslim olmak zorunda kaldı. Toruntay, Sahyun'da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Sungur'u da yanına alarak Kahire'ye döndü. Sultan Kalavun gelenleri, kalabalık maiyetiyle kalenin dışında karşıladı. Sungur'u bağışlayarak merkezdeki ümerâ arasına ilhak etti (7 Eylül 1287)²⁴. Böylece Sungur meselesi Kalavun açısından iyice kapanmış oldu.

Sultan Kalavun, Moğol tehdidi arttuğunda, oğlu Alâddin Ali'yi 'Melik es-Salih' lakabıyla veliaht tayin etmişti (M. 1280)²⁵. Fakat bu veliaht, otuz küsur yaşında iken babasının sağlığında vefat edince (3 Eylül 1288)²⁶ sultanın diğer oğlu Halil için, Kadı Muhyiddin bin Abdülaziz tarafından bir taklit yazılmıştır²⁷. Ancak sultan, huyunu ve yaşayışını beğenmediği bu oğlunu sultanlığa lâyık görmediği için hazırlanan taklidi imzalamadı. Buna rağmen Halil, babasından sonra ümerâ tarafından sultan ilân edildi. Ancak çok geçmeden Kalavun'un, oğlu Halil hakkındaki görüşü doğrulandı. Zira cesur ve savaşçı biri olduğu halde kötü ahlâkı sebebiyle Sultan Halil'in kısa zamanda ümerâ ile arası açıldı ve bu onun sonunu yaklaştırdı. Nitekim az zaman sonra Emîr Baydara'nın baş çektiği bir kısım ümerâ tarafından bir av esnâsında tuzağa düşürülerek öldürüldü²⁸.

Katil ümerâ, Halil'in yerine Baydara'yı sultan yapmak istedilerse de Halil'in memlûkleri, Zeyneddin Ketboğa'nın liderliğinde efendilerinin katilleriyle savaşarak Baydara'yı öldürmeye muvaffak oldular. Ümerâ arasındaki rekabet, içlerinden birinin sultan olmasına mani olunca, Kalavun'un dokuz yaşındaki oğlu Muhammed sultan ilân edildi (M. 1293). Ancak en-Nâsır Muhammed'in hükümdarlığı, yaşının küçüklüğü sebebiyle isimde kalıp, fiili

²³ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/3, s. 687/688; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 25.

²⁴ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV, s. 23; el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/3, s. 734-735.

²⁵ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV, s. 14; İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 300.

²⁶ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/3, s. 746; İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 377.

²⁷ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/3, s. 756; İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VIII, s. 3-4.

²⁸ K. Yaşar Koprıman, *Memlûkler (Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi)*, Çağ Yay., İstanbul 1987, C. VI, s. 472-475.

kuvvet nâibüssaltanatlık makamına gelen Ketboğa'nın elindeydi. Nitekim çok geçmeden ümerâ Ketboğa'nın ısrarıyla Muhammed'i hal' edip yerine onu geçirdiler (M. 1294). Fakat Ketboğa kısa zamanda yıprandı ve makamını Hüsameddin Lâçin'e terketmek zorunda kaldı (M. 1296). Önceleri ümerânın desteğine mazhar olan Lâçin, iki yıl içinde bu desteği kaybetti ve aleyhine düzenlenen bir komplo sonunda öldürüldü (M. 1298). Ümerâ, yeni hükümdarın kim olacağı hususunda anlaşılmayınca en-Nâsır Muhammed'in ikinci defa sultan olmasına karar verdiler. Fakat ümerâdan Seyfeddin Sâlâr ve Baybars el-Çeşnigîr onun üzerinde büyük bir baskı kurdular. Öyle ki sultan, on yıl süren baskılara daha fazla tahammül edemedi ve hacca gitme bahanesiyle Kahire'den ayrıldı. Fakat Kerek kalesine vardığında buraya yerleşti ve Kahire'deki ümerâyaya da tahttan çekildiğini bildirdi. Boşalan tahta kimin çıkarılacağı meselesi yeniden gündeme geldi. Sonunda Baybars el-Çeşnigîr'e sultan olarak biat edildi. Adı geçen sultan, aslen Çerkes olup, Memlûk tarihinde ondan önce hiçbir Çerkes memlûkü bu makama gelmemişti. Fakat en-Nâsır Muhammed, Kerek'te boş durmuyor ve Baybars aleyhine faaliyette bulunuyordu. Zira o, tahttan, hakikaten orada gözü olmadığı için değil, en müsait zamanda ve kendisine tahakküm eden ümerâdan kurtulmuş olarak geri dönmek niyetiyle feragat etmişti. Zaten ümerâdan bir kısmı Baybars'tan ayrılarak en-Nâsır'ın hizmetine koşmuşlardı. Sonunda tek başına kalan Baybars, davayı kaybettiğini anlayarak en-Nâsır'a elçi gönderip af diledi. Fakat bunun bir yararı olmadı ve üçüncü kez sultan olan en-Nâsır'ın emriyle öldürüldü. Üç defada toplam kırk yıldan fazla hüküm süren en-Nâsır, bu üçüncü devrede Memlûk nizâmını olgunlaştırmış, devlet teşkilâtını yerine oturtmuş, gelir kaynaklarını düzelterek devletin gelirini artırmıştır. Bu sayede en Nâsır'ın sadece kendisi değil, çocukları ve torunları da halk nazarında hep sevilip sayılan kişiler olmuşlar ve Bahrî Memlûklerin çöküşüne kadar iktidarda kalmışlardır. Ancak en-Nâsır'ın haleflerinin küçük yaşta sultan olmaları ümerânın nüfuzunun artmasına ve sultanların kısa sürelerle sık sık değiştirilmesine sebep olmuştur²⁹.

Kalavun hânedanına mensup sultanların isimlerini ve saltanat yıllarını bir liste halinde inceleyecek olursak bu aileden 15 kişinin yüz sene hükümdarlık yaptığını görürüz ki Memlûk tarihinde bunun başka bir örneği yoktur.

²⁹ Geniş bilgi için bkz.: K. Yaşar Koprıman, a.g.e., s. 476-491.

KALAVUN HÂNEĞANI

1. el-Mansur Seyfeddin Kalavun		1279-1290
2. el-Eşref Halil		1290-1293
3. en-Nâsır Muhammed	Birinci saltanatu	1293-1294
	İkinci saltanatu	1299-1309
	Üçüncü saltanatu	1310-1341

En-Nâsır Muhammed'in Oğulları Devri (1341-1361)

4. el-Mansur Seyfeddin Ebu Bekir		1341
5. el-Eşref Alâeddin Küçük		1341-1342
6. en-Nâsır Şihâbüddin Ahmed		1342
7. es-Salih İmâdüddin İsmail		1342-1345
8. el-Kâmil Seyfeddin Şaban		1345-1346
9. el-Mansur Seyfeddin Hacı		1346-1347
10. en-Nâsır Hasan	Birinci saltanatu	1347-1351
	İkinci saltanatu	1354-1361
11. es-Salih Salâhaddin		1351-1354

en-Nâsır Muhammed'in Torunları Devri (1361-1382)

12. el-Mansur Muhammed		1361-1363
13. el-Eşref Şaban		1363-1377
14. el-Mansur Ali		1377-1381
15. es-Salih Hacı	Birinci saltanatu	1381-1382
	İkinci saltanatu	1389

Kalavunoğulları Zamanında Memlûk Devleti'nin Dış Siyaseti

Kalavunoğulları zamanında Memlûkler, dışa karşı birlik ve beraberliklerini esas itibarıyla muhafaza etmişler ve bölgenin en güçlü devleti olma özelliğini devam ettirmişlerdir.

Kalavun'un ilk yıllarında Moğollar, Memlûklerin kendi aralarında düşükleri ihtilâftan ve Şemseddin Sungur'un yardım talebinde bulunmasından yararlanmak düşüncesiyle Suriye'ye girdiler. Haleb, Antep, Bagras ve Derbsak'ı istilâ ederek yağma ve talanda bulundular. Halkın çoğu kaçarak Mısır sınırına dayandı. Ancak Moğollar, Sungur'un kendileriyle ortak hare-

ket etmekten vazgeçmesi üzerine istilâ ettikleri yerlerde fazla kalmayıp aldıkları ganimetlerle kendi ülkelerine geri döndüler (20 Kasım 1280)³⁰. Fakat bir yıl sonra tekrar Suriye'de göründüler. Abaka Han Rahbe kalesine indi. Kardeşi Mengütemür ise, içinde bir miktar Ermeni, Gürcü ve Frenklerin de bulunduğu ordusunun başında Hama'ya kadar ilerledi. Humus yakınlarında Memlûk ordusuyla karşılaşan Mengütemür büyük bir yenilgiye uğradı. Rahbe'deki Abaka Han, kardeşi dahil memlûklerin elinden canlarını kurtarabilenlerin kendisine iltihak etmesinden sonra Bağdad'a gitti³¹. Muzaffer olarak Kahire'ye dönen Kalavun ise burada muhteşem bir törenle karşılandı.

Abaka'nın ölümünden sonra İlhanlı tahtına, İslâm dinine girerek Ahmet adını almış olan Teküdar çıktı. Ahmed Teküdar, Bağdad fukahasına ve Sultan Kalavun'a mektup yazarak kendisinin Müslüman olduğunu ve İslâm'a hizmet etmek istediğini samimî bir şekilde ifade etti³². Kalavun ise cevabında onu tebrik ediyor ve iki devlet arasındaki düşmanlığın zamanla yok olacağını bildiriyordu³³. Gerçekten söz konusu düşmanlık yatışmaya başlamıştı. Ne var ki Moğollar, Teküdar'ın Müslüman olmasını ve kendilerini İslâm'a sokmak istemesini hoş karşılamıyorlardı. Bu yüzden Moğol erkânı Teküdar'ı hal' ve katlererek yerine yeğeni putperest Argun'u geçirdiler (10 Ağustos 1284)³⁴. Argun, İlhanlı adliye ve maliye teşkilatında yer edinmiş olan Müslümanları görevinden uzaklaştırmakla işe başladı. Tabii bu durum İlhanlı-Memlûk münasebetlerinin tekrar bozulmasında etkili oldu. Kalavun'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Halil, kısa süren saltanatı zamanında, Moğolların Rahbe'yi yağmalamaları üzerine (M. 1291) Suriye seferine çıkmış ve bu arada, ahalisi Müslümanların aleyhine Moğollarla işbirliği yapan Kal'atü'r-Rûm'u³⁵ fethederek adını Kal'atü'l-müslimîn'e çevirmiştir³⁶.

Gazan Han (saltanatı 1295-1304)'ın Müslüman olması da bir şey değiştirmemiştir. Zira Gazan Han, Suriye'ye yönelik bir takım kötü emeller besli-

³⁰ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/3, s. 682; İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 298-300; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 162.

³¹ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV, s. 15-16; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 163.

³² Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV, s. 17; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 163.

³³ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 167.

³⁴ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV, s. 18; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yay., 2. bs., Ankara 1987, s. 92; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 171-172.

³⁵ Runkale diye de bilinen Kal'atü'r-Rûm, halen Gaziantep'in Yavuzeli kazası içinde ve Fırat'ın sol sahilinde yer almakta olup harap vaziyettedir.

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut-Riyad 1966, C. XIII, s. 327; el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/3, s. 777-778; İbn Tagrıbirdî, *a.g.e.*, C. VIII, s. 12; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 172-173.

yordu. Hatta bu uğurda, içinde Gürcü ve Ermenilerin bulunduğu 80 bin kişilik büyük bir ordu hazırlayarak başına Kutluşah'ı getirmişti. Fakat bu ordu, Memlûk ordusu karşısında bozguna uğradı. Kutluşah bile canını zor kurtarabildi³⁷.

Gazan Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Olcayto (saltanatı 1304-1312)'nun Memlûkler aleyhine Avrupa devletleriyle ittifak arayışı³⁸ kendisine hiçbir şey kazandırmadı. Nihayet İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (saltanatı: 1317-1335) Memlûklerle savaş haline artık bir son vermek istedi. Bu amaçla Kalavun'un oğlu sultan en-Nâsır Muhammed'e barış teklifinde bulundu. Çok geçmeden bu sayede yedi maddelik kalıcı bir barış anlaşması imzalanabildi (M. 1320)³⁹.

Kalavun'u meşgul eden önemli dış gâilelerden biri de Haçlılar meselesidir. Sultan Baybars, Haçlılar karşısında büyük başarılar kazandığı halde, ömrü onları Suriye'den tamamen atmaya yetmemişti. Zira o öldüğünde Haçlılar, Trablus ve Akka dahil Suriye'nin sahil bölgelerini ellerinde bulunduruyorlardı. Üstelik Memlûklere karşı çoğu zaman Moğollarla birlikte hareket ediyorlardı. Son Suriye seferinde de onlara yardım etmişlerdi. Bu sebeple Haçlılar üzerine bazı saldırılar düzenlendi. Fakat beklenen sonuç alınmadı. Bunun üzerine Sultan Kalavun Haçlılar aleyhine bizzat sefere çıkmaya karar verdi ve oğlu Melik es-Salih'i yerine vekil bırakıp savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra yola çıktı. Ravhâ'ya vardığında Haçlı elçileri gelecek barış talebinde bulundular⁴⁰.

Kalavun, Moğollarla uğraşacağı için, aslında cepheyi genişletmek istemiyordu. Bu sebeple barışa razı oldu. Önce Sultan Baybars'ın Merkab kalesindeki Hospitalier şövalyeleriyle yaptığı anlaşmayı yeniledi. Ardından Akka'daki şövalyelerle 11 yıl (3 Mayıs 1281), Trablus Kontu VII. Bohemond ile 10 yıl (16 Temmuz 1281) ve Akka Kontu Odo Poilechien ile 11 yıl süreli anlaşmalar akdetti (3 Temmuz 1283). Bu anlaşmalara göre Haçlılar, söz konusu sahil bölgelerinde yeni kaleler inşa etmemeyi ve buralara gelecek olan Memlûklü tüccar ve reayanın can ve mal güvenliğini sağlamayı taahhüt ediyorlardı⁴¹.

³⁷ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV, s. 50; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 197.

³⁸ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 204.

³⁹ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. II/1, s. 209-210; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 207-208.

⁴⁰ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/3, s. 684-685.

⁴¹ Anlaşmanın şartları ve daha geniş bilgi için bkz.: M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 232-236.

Moğol tehdidini bertaraf eden Kalavun, barış süresinin dolmasını beklemeyen Haçlılara yöneldi ve önce Merkab kalesini kuşatma altına aldı. Görünüşte buna sebep, Haçlıların Müslüman bir tüccar kafilesine engel olmalarıydı. 38 gün devam eden kuşatmadan sonra, yanlarında götürülebildikleri eşyalarıyla birlikte Trablus'a gitmelerine izin verilmesi şartıyla kaleyi teslim ettiler (25 Mayıs 1285)⁴².

Merkab'ın ele geçirilmesi, diğer Haçlı şehirlerinde endişe uyandırdı. Bu meyanda Trablus Kontu elçi göndererek, elindeki Müslüman esirleri serbest bırakmak, yolcuları ve tacirleri taciz etmemek şartıyla sulhu temin etti⁴³. Ancak çok geçmeden sözlerini bozarak Müslüman tacirlere haksızlık yapmaya başladılar. Bu sebeple Sultan, Trablus üzerine bizzat yürüyerek şehri muhasara etti. Şiddetli çarpışmalardan sonra şehir zorla zaptedildi (27 Nisan 1289)⁴⁴.

Trablus'un düşmesinden sonra Suriye'deki Lâtin şehirleri Sultan Kalavun'un merhametine kalmış oldu. Artık bu şehirlerin tüm ümidi, Avrupa devletlerinin, Papa'nın bunlar hakkında yaptığı yardım çağrısına cevap vermesiydi. Ne var ki bu da boş bir temenni olarak kaldı. Zira Papa IV. Nicolaus (1288-1292)'un çabası ile en çok birkaç bin kişilik bir Haçlı grubu Akka'ya getirilebildi. Bunlar da varlıklarını ancak, daha önce Lâtinlerle yapılmış olan anlaşmalara göre, Akka yakınlarında emniyet altında yaşayan Müslümanları rahatsız etmek ve hatta bazılarını öldürmek suretiyle gösterebildiler (M. 1290). Bu durumu harp sebebi olarak gören Kalavun, ülkeleri Müslümanların eline geçmiş olan Haçlılar için bir sığınak durumundaki Akka'yı fetih hazırlıklarına başladı. Fakat ömrü yetmedi ve hastalanarak vefat etti (10 Kasım 1290)⁴⁵.

Kalavun'un ölümü, Memlûklerin tutumunu değiştirmede. Zira Kalavun'un yerine geçen el-Eşref Halil, babasının başladığı işi tamamlamak azmindeydi. Nitekim Haçlıları Suriye'den atmak gayesiyle ordusunun başında Suriye'ye yürümekte gecikmedi ve 5 Nisan 1291'de Akka surlarının önüne geldi. 45 gün devam eden muhasaradan sonra nihai hücumu başlatarak şehri ele geçirdi (18 Mayıs 1291). Böylece bir asırdan beri Haçlıların

⁴² Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV. s. 22; el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/3, s. 728; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 237-238.

⁴³ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/3, s. 746; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 236.

⁴⁴ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/3, s. 747; İbn İyas, *a.g.e.*, C. I/1, s. 359.

⁴⁵ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/3, s. 754-755; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 239-240.

elinde bulunan Akka şehri zaptedilmiş oldu. Akka'dan hemen sonra Sür, daha sonra da sırasıyla Sayda, Beyrut, Aslis ve Antartus gibi sahil boyunca bulunan bütün Haçlı şehirleri birer birer ele geçirildi⁴⁶. Artık Haçlıların bu yörede sahip oldukları yegane yer, Antartus karşısında ve kıyından yaklaşık üçbuçuk kilometre açıkta bulunan müstahkem Arvad adasıydı. Burada daha oniki yıl tutunan Haçlı şövalyeleri 1302 yılında kaleyi kuşatan sahil nâibi Seyfeddin Esendemür'e yenilerek kaleyi ebediyen terk etmek zorunda kaldılar⁴⁷.

Moğollar ve Haçlıların yanısıra Suriye bölgesinde Memlûkler aleyhine faaliyet gösteren üçüncü bir devlet Küçük Ermenistan'dır. Daha Baybars zamanında sıcak temasa geçilen Ermeniler üzerine Sultan Kalavun bir ordu göndermiş, Ayas tahrip edilmiş ve bol ganimetle dönülmüştür⁴⁸. Memlûkler tarafından muayyen bir vergiye bağlandığı anlaşılan Ermenilerin, Sultan el-Eşref Halil zamanında bu vergiyi kesmek istedikleri görülüyor. Ne var ki el-Eşref, Akka'yı Haçlılardan aldıktan sonra Ermenileri vergi borçlarını ödemeye razı ettiği gibi⁴⁹ Behisni, Maraş ve Tel-Hamdun'u onlardan alarak ülkesine kattı (M. 1293)⁵⁰.

M. 1302'de Ermeniler, Gazan Han ile anlaşarak Memlûklere başkaldırdılar⁵¹. Moğolları yenen Sultan en-Nâsır Muhammed, Ermenileri taciz ederek onlardan bazı toprakları almışsa da bu durum kalıcı olmamıştır. Söz konusu dönemde bu ülke üzerindeki Memlûk nüfûzunun, daha ziyade yıllık vergi ödemeleriyle sınırlı kaldığını söyleyebiliriz⁵². Nitekim Ermeniler her başkaldırılarında zararlı çıkmalarına rağmen siyasî varlıklarını uzun süre koruyabilmişlerdir. Nihayet M. 1375'te Kalavun hânedanından el-Eşref Şaban zamanında Halep Nâibi Işık Timur tarafından devletlerine son verilmiştir⁵³.

⁴⁶ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., C. IV, s. 25-26; İbn Kesir, a.g.e., C. XIII, s. 320-321; el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 764-765. Geniş bilgi için bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, C. III, s. 349-358.

⁴⁷ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., C. IV, s. 49; el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 928-929; Steven Runciman, a.g.e., C. III, s. 357; M. Cemâleddin Sürûr, a.g.e., s. 243.

⁴⁸ el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 716.

⁴⁹ M. Cemâleddin Sürûr, a.g.e., s. 235.

⁵⁰ el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 784; İbn İyas, a.g.e., C. I/1, s. 371.

⁵¹ el-Makrizi, a.g.e., C. I/3, s. 922.

⁵² M. Cemâleddin Sürûr, a.g.e., s. 227-228.

⁵³ el-Makrizi, a.g.e., C. III/1, s. 237-238; İbn İyas, a.g.e., C. I/2, s. 139.

Memlûk-Bizans münasebetlerine gelince, Sultan Baybars zamanında başladığını biliyoruz. Sultan Kalavun da Bizans imparatoru ile iyi ilişkiler kurmuş olup, onun halefleri zamanında elçi teatileri devam etmiştir⁵⁴. Hatta sonraki yıllarda bile Bizans, herhalde Osmanlılarla uğraşmak zorunda kaldığı için Memlûklerle iyi geçinmeye özen göstermiştir.

Kalavunoğulları zamanında Memlûk-Fransız münasebeti ile ilgili olarak Kral IV. Charles (1322-1328) ve VI. Philippe (1328-1350)'in Mısır'daki Hıristiyan tebaa ve Suriye'deki Haçlılara muzahir olmak emeliyle Kahire'ye heyet gönderdiklerini biliyoruz. Birinci heyetin isteği kabul edilmiş, fakat ikincisi şiddetle reddedilmiştir⁵⁵.

Kalavun ve haleflerinin İspanya'daki Aragon ve Kastilya krallarıyla elçi ve mektup teatisinde bulduklarını biliyoruz. Özellikle Aragon Kralı II. Jaime (krallığı 1291-1327) iki devlet arasında ticarî güvenliğin sağlanması ve Hıristiyan hacılara kolaylık gösterilmesi hususunda, Sultan en-Nâsır Muhammed'den isteklerde bulunmuştur⁵⁶. en-Nâsır bu istekleri genel olarak yerine getirmiştir. Buna karşılık kendisini bütün Müslümanların hâmisî olarak gördüğü için adı geçen krala İspanya'daki Müslümanlar üzerindeki maddî ve manevî baskıların kaldırılmasını şart koşturmuş⁵⁷. II. Jime'nin ölümünden sonra yerine geçin oğlu IV. Alfonso'nun krallığı (1327-1336) zamanında da dostâne münasebetler sürdürülmüştür.

Sultan Baybars zamanında Nubya'da Memlûk nüfuzu yerleşmiş ve Kral Shemamun'un 1286'da isyanına kadar bu ülke kralları Mısır'a vergi ödemeye devam etmişlerdi. Shemamun'un isyanı üzerine Sultan Kalavun bir ordu hazırlayarak Nubya'ya gönderdi. Başkent Dongala'ya kadar gelen Memlûk ordusu, yapılan savaşta Shemamun'u yenerek firara mecbur etti⁵⁸. Dongala'da bazı yeni idarî düzenlemeler yapıldı. Fakat Nubya'yı devamlı surette uzaktan idare etmek kabil değildi. Nitekim Memlûklerin Dongala'dan her ayrılışında Shemamun geri dönüyordu. Nihayet Shemamun'un Kalavun'a af dileyen mektuplar yazarak itaatını bildirmesi barış için vesile oldu. en-Nâsır Muhammed ile bu ülkenin son Hıristiyan Kralı Kerenbes arasında da buna

⁵⁴ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1981, s. 424; M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 259-262.

⁵⁵ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 276-277.

⁵⁶ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 263.

⁵⁷ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 272.

⁵⁸ el-Makrizî, *a.g.e.*, C. I/3, s. 736-737.

benzer bazı hadiseler cereyan etti. Sonraki yıllarda Nubya'yı idare eden Müslüman melikler ise Memlûklerle hep iyi geçindiler⁵⁹.

Habeşistan'daki Hıristiyanlar, dinî bakımdan İskenderiye patriğine bağlı olup, başlarındaki Matran⁶⁰ patrik tarafından Mısır Yakubîleri arasından tayin ediliyordu. Dolayısıyla Habeş kralları Memlûk sultanı ile iyi geçiniyorlardı. Ancak bu durum Gabra Maskal (krallığı 1312-1344)'ın kral olmasından sonra değişti. Zira adı geçen kral Mısır'daki Hıristiyanlara kötü davranıldığını bahane ederek kendi ülkesinde bulunan Müslümanlara zulmetmeye başlamıştı. Bu yüzden Memlûk-Habeş münasebetleri bozulmuş ve Kalavun hânedanının sonuna kadar öyle kalmıştır⁶¹.

Memlûklerin Altunordu devleti ile ilişkileri hep dostça olmuştur. Baybars ile Berke Han zamanında temelleri atılan dostluk⁶² Kalavun hânedanı zamanında da devam etmiştir. Hatta en-Nâsır Muhammed, Cengiz soyundan Altunordulu bir prensesle evlenerek⁶³ arada bir akrabalık bağının kurulmasını sağlamıştır. Bununla beraber Memlûk-Altunordu dostluğunun temelinde yatan şey esas itibarıyla her iki devletin İlhanlılarla ayrı ayrı çatışma halinde olmalarıdır.

en-Nâsır Muhammed, Tunus'taki Hafsî ve Fas'taki Merînî sultanlarıyla da elçi ve hediye teatisinde bulunmuştur. Bu meyanda Emîr Ebu Zekeriya Yahya'nın Hafsî tahtını ele geçirmesine yardım etmiş ve bu sayede 1311-1317 yılları arasında Tunus'taki hutbeler en-Nâsır Muhammed adına okunmuştur⁶⁴.

Daha Eyyübîler zamanında Yemen'e hâkim olan Mısır, Memlûkler zamanında da bu ülke ile temas halinde olmuştur. Sultan Baybars'la elçi ve hediye teatisinde bulunan Yemen Meliki el-Muzaffer Şemseddin (saltanatı: 1250-1295) Sultan Kalavun'a itaatını bildirmiş ve ondan emân almıştır⁶⁵. Melik Hizberüddin Davut (saltanatı: 1296-1322), en-Nâsır Muhammed ile bir

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 151-155.

⁶⁰ Matran: Derecesi patrikten sonra gelir ve bir ülke Hıristiyanlarının en büyük ruhani reisidir.

⁶¹ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 156-159.

⁶² Yakubovsky, A. Yu., *Altunordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yay., 2. bs., Ankara 1976, s. 60-62.

⁶³ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. III/1, s. 204-205.

⁶⁴ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁶⁵ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. IV. s. 19; el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. I/2, s. 563-564.

süre Hicaz'da rekabete kalkışmışsa da (M. 1307) dört yıl sonra bu tavrından vazgeçerek arayı düzeltmeye çalışmıştır⁶⁶. Sonraki yıllarda en-Nâsır Muhammed, Yemen'deki ümerâ ve Zeydiyye imamları arasında çıkan iç savaşlardan yararlanarak bu ülke üzerindeki kontrolünü artırmış ve ülkesinin ticarî menfaatlarını koruyabilmiştir⁶⁷.

Dehli sultanlarından Muhammed bin Tuğluk (saltanatı: 1325-1351), ülkesi üzerindeki Moğol tehlikesini bertaraf edebilmek için en-Nâsır Muhammed'den yardım talep etmiştir. Yine aynı sultan, Mısır Abbâsî Halifesi Müstekfî Billâh'a da elçi göndererek ondan taklid istemiştir. Aynı şekilde 1351-1388 yılları arasında hüküm süren Firuzşah, Halife el-Mutezid'den kendini Dehli'nin meşru sultanı olarak tanıdığına dair taklid almıştır⁶⁸.

S o n u ç

Eski Türk devlet geleneğine göre hükümdar olabilmek için hânedana mensup olmak ve soylu olmak şartı. Mısır Memlûklerinde ise buna dikkat edilmemiştir. Zira Memlûk sultanları, küçük yaşta esir pazarında satın alınmış olup uzun yıllar sade birer asker olarak görev yapmışlardır. Dolayısıyla bunların, askerî ve siyâsî başarıları sayesinde, akranları arasında temayüz etmiş olmaktan başka bir ayrıcalıkları yoktur. Memlûklerde saltanat, esas itibarıyla babadan oğula geçen tabii bir hak olarak görülmüyordu. Buna rağmen Memlûk sultanları, sağlıklarında kendi oğullarını veliaht tayin etmek suretiyle onlara hükümdarlık kapısını aralamak istemişlerdir. Ancak bu yolla sultan olanların hükümdarlıkları uzun sürmemiş ve bir süre sonra yerlerini, büyük emirlerden birine terketmek zorunda kalmışlardır. Bu konuda Kalavun hânedanı bir istisna teşkil eder.

Kalavun ve özellikle oğlu en-Nâsır Muhammed'in uzun süre iktidarda kalmaları, ümerâ ve halk nazarında sevilip sayılan sultan olmaları, böyle bir hânedanın kurulmasını kolaylaştırmıştır. Öyle ki 1279'dan itibaren, saltanatın Çerkes Memlûklerine intikal ettiği 1382 yılına kadar, beş yıllık fasıla hariç, yaklaşık 100 sene hükümdarlar hep bu aileden gelmiştir. Ancak en-Nâsır Muhammed'in halefleri çoğunlukla küçük yaşta sultan oldukları için, ümerânın nüfuzu giderek artmış ve son zamanlarda meşrû sultana rağmen devleti fiilen onlar idare etmişlerdir.

⁶⁶ el-Makrîzi, *a.g.e.*, C. II/1, s. 32-33.

⁶⁷ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 134-138.

⁶⁸ M. Cemâleddin Sürûr, *a.g.e.*, s. 140-141.

Kalavunoğulları zamanında bölgenin üç düşman devleti Moğollar, Haçlılar ve Ermenilerle mücadeleler sistemli bir şekilde sürdürülmüştür. İlhanlıların İslâmlaşması ve bir süre sonra da parçalanması onları bir tehlike olmaktan çıkarmıştır. Öte yandan Suriye sahilleri Haçlılardan temizlenmiş ve nihayet Küçük Ermenistan devletine son verilmiştir. Bu arada Nubya, Yemen ve Tunus üzerinde Memlûk nüfuzu iyice tesis edilmiştir. Yine bu dönemde Memlûk sultanları, kendilerini bütün Müslümanların hamisi olarak görüyorlar ve Hıristiyan devletlerle yaptıkları yazışmalarda, bu ülkelerdeki Müslümanların durumunu gündeme getiriyorlardı. Bunda Abbâsî halifesinin Kahire'de bulunmasının etkili olduğunu düşünebiliriz. Adı geçen devletlerden başka Altınordu hanlarının, Dehli ve Fas sultanlarının, Bizans imparatorunun, Fransa, Kastilya, Aragon ve Habeşistan krallarının elçileri Kahire'ye gelip gidiyorlardı.

ŞÂİR HATÎBÎ
VE
TEZKİRE-İ ŞU'ARA-YI BAĞDÂD'I

Doç. Dr. MEHMET AKKUŞ*

Türk Edebiyatında Tezkirecilik Geleneği:

Edebiyat tarihimizin önemli kaynaklarından biri de şuarâ tezkireleridir. Bu eserler genelde hiç ayırım gözetmeksizin şairleri ele alıp, hayatları hakkında az veya çok bilgi verdikten sonra şüirlerinden de örnekler kaydederler. Edebiyatımızda bu sahada yazılan ilk tezkire olarak Ali Şîr Nevâî (ö. 1501)'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'i, sonuncu olarak da Fatim Davud (ö. 1866)'un *Hâtimetü'l'Eş'âr*'ı kabul edilmektedir¹.

Âgah Sırrı Levent, 15. ve 19. asırlar arasında yazılmış şuarâ tezkirelerinden elyazması veya matbû olarak tespit ettiği 31'ini tanıttığı eserinde, "Türk diliyle yazılmış tezkirelerin tam bir listesini meydana getiremiyoruz. Çünkü bunların çoğu elimize geçmemiştir."², dedikten sonra bazı kaynaklarda isimleri geçtiği halde nüshası bulunmayan eserleri zikreder ve bunların dışında özel kitaplıklarda bilmediğimiz nice eserin olabileceğini belirtir.

Şuarâ tezkirelerinden bir kısmı, yazarlarının kendi dönemlerine kadar yaşamış şâirler arasında zaman ve coğrafya ayırımına gidilmeden tertip edilmiş, bazıları da belli tarikatların ve vilayetlerin şairlerini ele almıştır. Bunlar arasında meselâ, sadece Mevlevî şairleri anlatan eserlerle, sadece Bursa, Tekirdağ, Edirne, Âmid (Diyarbakır), Kırım ve Bağdat gibi beldelerden yetişen ulema, meşâyih ve şairleri ele alan tezkire ve biyografik eserler sayılabilir. Bugüne kadar tespit edilen bu kabil eserler yanında, halen ülkemiz hudutları dışında bulunan, ancak uzun yıllar tarih ve kültürümüzde birçok önemli

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Âgah Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ank. 1973, c. I, s. 251; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İst. 1969, c. I, s. II; Komisyon, *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler sözlüğü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank. 1988, s. V.

² Âgah Sırrı Levent, *A.g.e.*, s. 251.

şahsiyetin görev yaptığı, çeşitli olayların cereyan ettiği merkezlerde ve buraların çevresinde yetişmiş kişilerin anlatıldığı eserlerin de bulunması gerekir. Bu gibi merkezlerde bulunan yazma eser kütüphanelerinde yapılacak araştırmalar sonunda, edebiyat ve kültür tarihimiz bakımından yeni ve önemli eserlerin ortaya çıkacağından da şüphe yoktur.

Şuarâ tezkiresi yazarlar arasında önemli yeri olan, 19. asrın seçkin devlet adamı ve şairlerinden Şeyhülislâm Ahmed Arif Hikmet (ö. 1859)'in, Medine'de tesis etmiş olduğu kütüphane bu açıdan mükemmel bir yerdir³. Kendisi şair olmak hasebiyle, kurmuş olduğu bu kütüphaneye daha çok Türkçe manzum ve mensur eserler toplamıştır. Burada yaptığımız çalışma sırasında, bugüne kadar tespit edilmemiş orijinal ve yegane nüsha halindeki elyazması eserlere de rastladık.

Biz bu yazımızda, yegane nüshası adı geçen kütüphanede bulunan ve şimdiye kadar edebiyat tarihi kaynaklarımızda adından hiç söz edilmeyen bir şuarâ tezkiresi üzerinde durarak, kültür tarihimiz açısından mühim olduğuna inandığımız eseri ilim âlemine tanıtmak istiyoruz. Bu eser, 18. asrın ikinci yarısı ile 19. asrın ilk yarısında Bağdat ve civarında yaşamış Türk şairlerinden bahseden ve müellif Hatîbî tarafından telif edilmiş olan *Tezkire-i Şu'arâ-yı Bağdâd*'tir.

Bağdat'ta Türk Kültürü:

Bağdat, 29 Mayıs 1555 Amasya antlaşmasıyla hukuken Osmanlılara bağlandıktan sonra İstanbul'dan tayin edilen valilerle idare edilmeye başlamıştır. Böylece, 16. asrın ikinci yarısından itibaren Bağdat ve civarında Türk kültürü gittikçe gelişmiş, özellikle bazı valilerin gayretiyle bu yolda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu yönde çaba harcayan valilerden biri de Davud Paşa (1774-1851)'dir.

Davud Paşa, Gürcü esiri iken 11 yaşlarında Bağdat'a getirilmiş ve Süleyman Paşa tarafından satın alınmıştır. 27 yaşında hazinedâr olan Davud Paşa, daha sonra Süleyman Paşa'nın damadı olmuştur. Bir ara kethudâlık da yapan Paşa, bir süre sonra görevden azledilince, Süleymaniye'den topladığı kuvvetle Bağdat'a hücum etmiş ve Said Paşa'yı öldürterek (1816) yerine vali olmuştur.

³ Bu hususta bkz. Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, "Şeyhulislam Arif Hikmet ve Medine-i Münevvere'de Kurduğu Kütüphane", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXX, s. 111-129, Ankara 1988.

Onbeş sene süren valiliği sırasında Davud Paşa, sadece asayişî düzeltmekle kalmamış, bir çok hayır eseri yaptırmış, imalâthâneler açtırarak sanayi ve tarımı geliştirme yolunda çabalar sarfetmiştir⁴.

Davud Paşa'nın hizmetleri sadece bunlarla kalmamış, Türkçe'nin gelişmesi, şairlerin korunması yolunda da katkıları olmuştur. Nitekim bu sahadaki gelişmeler Arapça kaynaklarda dile getirilmektedir:

"Bilhassa edebiyata ve tarihe her yönden ilgi gösteren Davud Paşa zamanında edebiyat, bütün dallarda bir uçtan bir uca yayılıyordu. Bu hareketin öncüleri arasında Necidli Arap şairi Şeyh Osman b. Sind ve *Devhatü'l-Vüzerâ* adlı eserin sahibi Türk edîbi Rasül Hâvî Efendi de vardı. Aslında Davud Paşa'nın, daha vali olmadan önce de zamanının edibleriyle ilişkileri son derece kuvvetliydi. O, zamanındaki meşhur alimlerden ders okumayı, onların meclisinde bulunmayı çok arzulardı. Aynı durum vâliliği sırasında da devam etmiştir.

Davud Paşa dönemindeki şairlerin ve edebiyatçıların terceme-i hallerine bir göz atılacak olursa, şair ve ediblerden az sayılamayacak bir miktarın Musul, Basra ve Kerkük'ten Bağdat'a hicret ettikleri görülür. Bu hicret olayı Davud Paşa'dan önce de vardı. Ancak, onun zamanında hız kazanmıştır. Bundan dolayı bu dönemde çeşitli sahalarda telif ve tasnif faaliyeti artmış, hatta âlimler, bir eser telif edip ona sunmak suretiyle kendisine yaklaşmak hususunda âdeta birbirleriyle yarışır duruma gelmişlerdi⁵.

Bu kaynakta, edebî hayatın sadece Bağdat'ta değil, Kerkük'te de yaygın olduğu, hatta Türkçe'nin bu yörede konuşulan en yaygın dil olması konusunda şöyle denilmektedir:

"Edebî hayat Kerkük'te çok ileri düzeydeydi. Türk ve Fars edebiyatına meyl fazla, Türkçe de neredeyse burada konuşulan tek dil durumdaydı."⁶

Edebiyat tarihimizde, Bağdat ve civarındaki bu edebî ve kültürel hayat hakkında bilgi veren eserler pek fazla sayılmaz. Nâmî-zâde Hüseyin Murtaza (ö. 1723) ile Atâ Terzibaşı, eserlerinde bu yörenin tarihini, ulemasını, meşâ-yhını ve velîlerini anlatan yazarların başında gelmektedirler.

⁴ Bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, "Bağdat" maddesi, Devlet Kitapları İstanbul 1970, c. II, s. 205, 211; "Davud Paşa" maddesi, c. III, 496.

⁵ Dr. Abdulaziz Süleyman Nüvâr, *Davud Paşa Vâliu Bağdâd, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî*, el-Kâhire 1968, s. 311-312.

⁶ Dr. Süleyman Nüvâr, *A.g.e.*, s. 313.

Gülşen-i Şu'arâ'nın müellifi Ahdî Çelebi (ö. 1002/1593) Bağdatlıdır. 16. asra kadar yaşamış şairler hakkında bilgi veren bu eser, sadece Bağdat ve civarını değil, dönemindeki şairlerin genelinden bahseden bir tezkire durumundadır.

Şuarâ tezkiresi yazan Şefkat Seyyid Abdulfettah (ö. 1826), Bağdat'ta doğduğu halde, görevi gereği, daha çok Kırım, Eflâk, Boğdan ve İstanbul'da bulunduğundan, doğduğu yer olan Bağdat ve civarındaki şairler üzerinde yeterince duramamıştır.

Nâmî-zâde'nin, *Gülşen-i Hulefâ, Câmi'u'l-Envâr fi Menâkıbı Ebrâr ve Devhatü'l-Vüzerâ* adlı eserleriyle, Nâsır'ın *Menâkıb-ı Evliyâ-yı Bağdat'ı*, Bağdat ve civarında yaşayan şairler dışındaki şahsiyetleri ele almaktadırlar⁷.

Kerküklü avukat Atâ Terzibaşı ise bilhassa Kerkük ve dolaylarındaki Türk şairlerine dair kaleme aldığı eserinde şöyle demektedir:

"Kitabımızda Kerküklü şairlerin hayatlarını elden geldiği kadar bir yana sapmadan geniş bir şekilde anlatmaya ve eserlerinden örnekler vermeye çalıştım. Ne pahasına olursa olsun elimize geçen yerli yazma ve basılmış divan, şiir mecmuaları, Kerkük'te çıkmış olan dergi ve gazeteleri ve başka yerlerde yayımlanmış işimize yarayan eserleri yıllarca uğraşarak toplamaya çalıştık"⁸.

Terzibaşı bu eserinde, 1820-1936 yılları arasında Kerkük'te yaşamış 17 şairin hayatı ve şiirleri hakkında bilgi vermektedir. Müellif ele aldığı şairler hakkında bilgi edindiği kaynakları da tek tek açıklamaktadır. Onun, varlığından bahsettiği tezkirelerden bir tanesi, Hicrî Dede'nin *Rıyâzu's-Şuarâ* adlı eseridir.

Hicrî Dede'nin bu eseri hakkında, Atâ Terzibaşı'nın verdiği bilgi şöyledir:

"Bundan otuz yıl önce (1930'lu yıllar) yazılmış olan bu tezkirede hatırladığıma göre 150 kadar Kerkük ve Erbil şairlerinin hayat tercümeleri pek kısa olarak anlatılmakta; her şairin bir-iki parça şiiri de bu arada yer almaktadır. Bu kitabı müellifin sağlığında görmüştüm. Vasiyeti üzerine, ölümünden sonra, oğlunun büyüyüp tasarrufuna geçmek üzere, başka eserleriyle birlikte ailesi yanında saklı durmaktadır. Rahmetlinin oğlu yetişip öğretmen tayin edildiği halde, maddî sıkıntı yüzünden, söz edilen eseri henüz yayımlan-

⁷ Ağah Sırrı Levent, *A.g.e.*, s. 327-329.

⁸ Atâ Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, Zaman Basımevi, Bağdat 1963, c. I, s. 4-5.

lamamıştır. Bir kaynak diye ondan istifade etmeyi de kabul etmeyen oğlu Fâik Dede, evvelki yıl bu kitabı bana sadece bir kaç dakikalık bir zaman için göstermiştir. Umûmî Türk edebiyatında tezkiretû'ş-suarâ kitaplarının sonucunu sayılabilen bu yerli eserin bir gün önce yayımlanmasını dileriz"⁹.

Kerkük ve civarındaki şuarâdan bahseden bir başka eser de Molla Sâbir'e aittir. Bu konuda da Terzibaşı şöyle demektedir:

"Son yıllarda Tanrı'nın rahmetine kavuşan Hâfız Molla Mehmedoğlu, Molla Sâbir'in de bir kısım Kerkük şairlerini içine alan bir eser bıraktığını bilmekle beraber henüz bunu görmüş değiliz. Rahmetli, yazma kitaplarının Bağdat müze kitaplığına armağan edilmesini vasiyet ettiği halde, Kerkük'e dair yazma kitaplarla kendi eserleri, emekli Yarbay Şâkir Sâbir Bey'in özel kitaplığında durmaktadır"¹⁰.

Irak'taki Türk kültür tarihine dair yazılmış bir başka eser de, Abdullatif Benderoğlu'na ittir. Müellif, 19. ve 20. asırda yaşamış ve halen hayatta olan edebiyatçılar hakkında bilgi verdiği iki ciltlik eserini özetle şöyle tanıtmaktadır:

"Kitabımızın I. cildinde, 1811-1930 yılları arasında doğan ve adları aşağıda yazılan yazar, şâir, öykücü, romancı, horyatçı ve folklorcularımız yer almışlardır... II. cildinde, 1932-1945 yılları arasında doğan yazar, şâir, öykücü, romancı, horyatçı ve folklorcularımızın yaşam öyküleriyle, yaratıcılıklarına ve yapıtlarına özetle değinip, düşünce ve görüşlerini açıklamaya uğraştım"¹¹.

İki cilt olan bu eserde, Irak'ta yaşayan toplam 106 Türk edebiyatçı ve sanat adamının resimli biyografileri yer almaktadır.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi, halen Irak sınırları içinde bulunan ve bir zamanlar Osmanlı toprağı olan bölgelerdeki Türk kültür tarihine dair hayli eser kaleme alınmıştır. Ancak bunlardan önemli bir kısmı elyazması halinde olup, bu konularda çalışma yapacakların ilgisini beklemektedirler.

⁹ Atâ Terzibaşı, *A.g.e.*, s. 5.

¹⁰ Atâ Terzibaşı, *A.g.e.*, s. 5.

¹¹ Abdullatif Benderoğlu, *Irak Türkmen Edebiyatı Tarihine Bir Bakış*, Dâru'ş-Şuûni's-Sekâfeti'l-Âmme, Bağdad 1989, c. I, s. 5-6.

Bizim bu yazımızda ele alacağımız eser ise, şimdiye kadar adından hiç söz edilmeyen Hatîbî'nin, 18. ve 19. asırda Bağdat ve civarında yaşamış Türk şairlerini anlattığı *Tezkire-i Şu'arâ-yı Bağdâd*'dir.

Tezkire-i Şu'arâ-yı Bağdâd:

Bu tezkirede, Bağdat valileri Süleyman Paşa (ö. 1810), Abdullah Paşa (ö. 1813), Said Paşa (ö. 1816) ve Davud Paşa (ö. 1851) dönemlerinde Bağdat, Musul, Kerkük, Erbil v.b. yerleşim alanlarında yaşayan 75 şairin hayatı ve eserleri anlatılmaktadır. Yukarıda temas ettiğimiz gibi eser hakkında, kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız gibi, müellif Hatîbî'nin hayatı ve eserlerine dair de işaret bulunmamaktadır. Bu bakımdan eserin müellifi hakkındaki bilgileri, yine müellifin *Tezkire*'de çeşitli verilerle kendisi ve ailesi hakkındaki değinmelerinden elde edebildik.

Ancak, biz Hatîbî hakkındaki tespitlerimize geçmeden önce, 1946'da Bağdat'ta basılan Arapça bir eserden bahsedelim. Matbû olan ve Davud Paşa dönemi Türk şairlerinden bir kısmının tercüme-i halini anlatan eser hakkında Ata Terzibaşı şöyle demektedir:

"13. hicri çağının ilk yarısında Irak'ta yaşayan bir kısım şairlerin hayat tercümelerini içine alan ve aslında Türkçe olarak yazıldığı ve sonradan Arapça'ya çevrildiği bilinen, fakat müellifi meçhul kalmış bu kitabın biricik yazma nüshası Âlûsî-zâde Mahmud Şükrü'nün kitaplığında bulunarak Anistas Mari Keremli tarafından istinsah edilmiş ve 1946 yılında Bağdâd'ta yayımlanmıştır. Bu kitabın adının *Cevâdu'd-Tirâd fi Ma'rifeti Şu'arâi Bağdâd* olduğunu kitabın sonundaki bir fıkradan anlıyoruz ki bu nokta nâşirinin ve Iraklı birçok yazarın gözünden kaçmıştır.

Gerçek müellifi bilinmeyen bu Arapça eserin Şehrebanlı Abdulkadir Hatîb Efendi tarafından telif veyahud Türkçe'den tercüme edildiği söylenmektedir"¹².

Atâ Terzibaşı'nın burada sözünü ettiği tercüme ile bizim Hatîbî'ye ait olduğunu söylediğimiz tezkire arasında muhteva bakımından benzerlik söz konusudur. Ayrıca Hatîbî'nin babasının da Şehrebân'da ikamet ettiği gözönünde bulundurulursa, bu iki eser ve müellifi arasında sıkı bir bağ olduğu fark edilmektedir. Bizim tespitimize göre, Arapça matbû nüshadaki şairler,

¹² Atâ Terzibaşı, *A.g.e.*, c. II, s. 4.

Türkçe elyazması nüshadan daha azdır. Yine Türkçe nüshada şairler daha detaylı olarak anlatılmaktadır. Bundan dolayı biz Arapça baskının¹³, Türkçe nüshanın muhtasar bir tercümesi olabileceği kanaatindeyiz.

Biz, bu iki nüshayı mukayese etmeyi bir yana bırakarak, eserin müellifi Hatîbî'yi tanıtmak ve eserin telif sebebi, telif tarihi ve Davud Paşa'ya takdimi üzerinde durmak istiyoruz.

Tezkire'nin Müellifi Hatîbî:

Tezkire'nin müellifi daha ilk sayfalarda kendisinden şöyle bahsetmektedir:

*Muhtâc-ı nigâh-ı ehl-i âdâb
Âvâre Hatîbî kâtib-i bâb (vr. 2^a)*

*Âvârelerin zebânı sensin
Her hâl ile tercemânı sensin (vr. 4^a)*

Ailesinin dışında onu en çok etkileyen, Şehrebân köyünün hatibi, 1811'de vefat eden Molla Muhtar Efendi olduğundan, mahlasını da, bu zâta olan sevgisinden dolayı Hatîbî olarak tercih ettiğini ifade eder:

"Molla Muhtâr Efendi, ... câmi-i sâbıkü'z-zikrde hatîb olduğundan Hatîb mahlasını ihtiyar edip bu cihetle hakîrin mahlası Hatîbî'dir." (vr. 37^b)

Kendisini Hatîbî mahlasıyla tanıtan müellifimiz, eserinin hiç bir yerinde tam adından söz etmemektedir. Ailesi hakkındaki bilgileri de hep dolaylı şekillerde vermektedir. Nitekim babası hakkında, Molla Muhtar Efendi'yi anlatırken şöyle demektedir:

"Şehrebân karyesinde vâki câmi-i şerîfin bâb-ı sa'âdet-meâbında çend ahhâb ile tekye-zede-i mücâleset olmuş iken, bir gulâm, bir dervîş ile bedîdâr ve huzzârdan fakîrû'l-hâl bir bî-çâre-i şikeste-bâlin müsâfiri olmasına hod-behod hâst-kâr olmağla tâc-ı gerdûna sanduka-i garb-ı nilgûna mevzû oldukça edâ-yı merâsim-i hoş-âmedî ma'rızında peder-i merhûm nezdine gidip her çend ol nûrânî-sirişte im'ân-ı nazar itdiyse de mesîli güzâste-i çeşmi olmadı-ğından nâvek-i endîşesi çeşm-i kemân-ı tahayyür de cây-gîr oldu... Ne ise mübâheseleri ulûm-ı garîbeye münce olub ... şeb-i ferdâ için kendüyi hâne-

¹³ Bkz. Abdulkadir eş-Şehrebânî, *Şuarâu Bağdâd ve Küttâbuhâ Eyyâme Davud Paşa*, Bağdâd 1936.

i bî-minnete da'vet itmekle ... ol dahî (el-icâbetü li'l-velime vâcibün) tarîka-sına intihâc ve refikî dervîş-i mezkûr ile gelüp menzil-i pederi pür-ibühâc edüp peder-i mağfûr dahi,

*Kadem basdın gözüm behcet-serâsın pür-zıyâ kıldın
Tevâzu bilmenüz terkâna hoş geldin safâ geldin*

neşidesiyle kendüsini istikbâl ve vâfir ta'zîm ve iclâlden sonra bir odada tek ü tenhâ oldular." (vr. 36^a)

Bu ifadelerden Hatîbî'nin babasının Şehrebân köyünde oturmakta olduğunu; ayrıca, köye gelen misafirleri önce bir tekkede kabul edip, sonra evine davet etmesinden de onun tekke sahibi bir şeyh ve eşraftan biri olduğunu anlamaktayız.

Hatîbî, şair Abdullah Ağa (Cehdî)'yi anlatırken de babasından sözetmektedir:

"... tarîkî Şehrebân karyesine düşdüğünden nâşi ânifü'z-zikr pederim hatîb-i lebibin hânesinde müsâfir olup miyânelerinde tarafeynden râbita-i mahabbet istihkâm-pezîr olmuş idi. Bir dem-i firûz ve sâ'at-ı tarab-endûza peder-i merhûm,

*Cem 'ı sîme cehd-bâ eyle zîrâ şimdilik
Bir şa'îre şî'ri almazlar bunu tahkîk bil*

müfred-i letâfet-edâsını irticâlen der-miyân etmekle kendüsü dâhi bu gûne cevâb-ı bâ-sevâb-giriz eyledi:

*Bir şa'îre nâ-childir almayan şî'ri Hatîb
Yoksa ehli genc-i sîm ile ider şî'ri harîd" (vr. 23^b)*

1209/1794'de vefat eden şair Yümnî'yi anlatırken ise Hatîbî, babasıyla ilgili şu bilgiyi verir:

"Bir gün pederim merhûm Şehrebân mukâta'asına dâir ba'zı defâtiri cenâb-ı müstetâblarına arz etmekle, (al bu varakı) emri ile pederi vicheten hitâb buyurdıklarında, pederim merhûm derhâl teşekkür ma'rızında lübb-i edeb birle dâmen-i devlet-i pîrâmenlerin bûs eyledi. Kâğıtdan ibâret varakı eline teslim buyurdıklarında, peder-i mağfûr lafz-ı hakîkî bilüp, dâmen-i merhametlerin bi'sş-edâde şifâh-ı ta'zîm etmiş iken, (yine mücâzisi nasîbim oldu) diyerek latîfeye giriz itdikde, kendüsüne ol saat yüz altun ihsân buyurmağla medhlerini mutazammın iş bu müfredi irticâlen arzeyledi." (vr. 134^b)

Metnini verdiğimiz bu ifadelerde Hatûbî'nin babasının şairlerle içli dışlı olduğunu ve münasebetlerinde nükteli olarak onlara cevap verdiğini görmekteyiz. Bu da, müellifimizin babasının da şair ruhlu bir kişi olduğunu, dolayısıyla şairlerin de kendisine hürmet ve saygı duyduklarını göstermektedir.

Hatûbî'nin dedesi Selûm Çelebi de şairdir. Nitekim o, "sin" harfinde, "Kâtib-i hazîne Selûm Çelebi" başlığıyla anlatıldığı şair hakkında, "... mûmâ-ileyh Bağdâdiyyu'l-asl ve'l-vatan Alî Çelebi'nin sadefçe-i sulbünden dük-kânçe-i nâ-pâyidâr olup..." dedikten sonra, bu maddeyi bitirirken, "... bu hakîr-i bî-nevâ sıbtı olup cedd-i büzürg-vârım olduğu sebebiyle medh u sitâyîşi bana râci olduğundan kânûn-ı edebe ri'âyeten bahsi ihtisâr kılındı..." demektedir. (vr 55^a)

Tahsili:

Hatûbî'nin kimlerden ve nerelerde tahsil gördüğü konusunda da müracaat edeceğimiz tek kaynak, az da olsa, onun *Tezkire*'sindeki kendi ifadele-ridir. O, birçok feyz aldığı hocası olarak Mehmed Emin Efendi (Feyzî)'yi gösterir:

"... Lafz u ma'nâda olan her ukde-i müşgil-teri enfâs-ı meyâmin-î istima-yı müte'addid nev-âmûz ve bûstan-ı ârâmı kâm-yâb idüp, ben bu hakîr-i bî-berg ü nevâ telâmîz-i pâkîze-edâsının ednâsı olmagla ki onlar miyânede idâre-i akdâh-ı eş'âr itdikleri vakitte devr-i câm-ı ihsanları ancak havsala-i ah-vâlîme şâyân görülür..." (vr. 92^a)

"... ne diyeyim bilmem tahmisâtında olan kelâm-ı irtibâtu tavsîf ideyim veyâhud kasâyid u tevârih u gazeliyâtında meşhûn tasannu'âtı tavsîf eyleye-yim." "... üstâd-ı kâmil ve hâce-i lâ-mümâsilim, fâiz-i hazâin-i ma'ârif-mendî Fevzî Efendi..."

Hatûbî, hocasını manzum olarak da şöyle tanıtır:

*Üstâdım o sâhib-i fesâhat
Yenbû'-ı kitâbet ü belâgat*

*Ol Fevzî-i fâiz-i ma'ânî
Ol münşî vü nâzım-ı zemânî*

*Eltâfına cümle ola nâil
Maksûda iki cihanda vâsıl* (vr. 85^b)

Bu ifadelerinin yanında Hatîbî, Fevzî'nin, bazı şairlerin gazellerine yazdığı tahmis ve nazireleri yeri geldikçe, "... üstâdım Fevzî Efendi dahî bu gazeli tahmis itdi." diyerek haber vermektedir. (vr. 124^a.)

Hatîbî bunun dışında ders aldığı bazı hocaları ile onlardan okuduğu dersleri ve kitapları da belirtir. Bu konuda meselâ, Safâyî İsâ Efendi'nin terceme-i halinde şöyle demektedir:

"... bu fakîr, fenn-i nahvden kaç nüsha nezd-i fazîlet-fendinde kırâ'at etdiğim cihetiyle (من علمنى حرفا فقد صيرنى عبدا) makûlünce her vechile zir-i bâr-ı girân hakkında hurûc-ı mûcib-i külfet ve zerî'a-i zahmet olduguna ilâve vasfı beyânında taksîrimden arak-rîz-i hacâlet ve gâyetde mükedder ve esîr-i fikret olmuşum." (vr. 66^b)

Bunun dışında, es-Seyyid Ahmed Efendi'den de tahsil gördüğünü kaydetmektedir:

"Hattâ bu fakîr Şeyh Sa'dî merhûmun Gülistân-ı letâfet nişânının içinde kırâ'at etmişim." (vr. 61^a)

Hatîbî, Fevzî Efendi'den okuduğu dersleri de şöyle belirtir:

"Lâkin zamîrim nukûd-ı ma'âdinden tehî ve hâli olup gâyet mâ-fi'l-bâl sâir -i riyâz-ı cinân merhûm Nâbî Efendi-i fazl-nişânın âfak-gîr-i iştihâr olan nüsha-i siyer-i mu'teberelerinden gazâ-yı Uhud-ı müvaşşahanın nihâyetine dek âti'z-zikr üstâd-ı ma'ârif bünyâdımın nezd-i edeb-i ferdinde kırâat etmişim." (vr. 3^b)

Bu ifadelerinden, Hatîbî'nin Arap dilbilgisine dair eserlerle, Sa'dî ve Nâbî gibi Fars ve Türk edebiyatının zirve şahsiyetlerinin eserlerini hocalarından okumuş olduğunu anlıyoruz. Bunun dışında onun, sadece kitap okumakla kalmayıp, zamanın meşhur ediplerini ziyaret etmek maksadıyla gayret sarfettiğini ve hatta başka şehirlere gittiğini görüyoruz. Nitekim Musul'da divan kâtibi olan Sa'dî Sâlih Efendi'yle daha yakın olabilmek için seyahata çıkmıştır.

"... bu kadar iştihârî âvîze-gûş-ı istimâ'im oldukda aşkına dûcâr ve mahabbetine giriftâr oldum.... Her bâr envâr-ı didârı ile tenvîr-i dîde-i iştiyâk itmek, mûntehâ-yı âmâl-i mâ-fi'l-bâlim idi. 1243/1827 senesinde gülbün-i ravza-i himem ve şâhsâr-ı devha-i kerem, nûr-ı hadîka-i hünermendî musar-

rıf-ı Vileyü'nni'amî Muhammed Efendi'yle bi'l-müsâfere Mardin seferine azîmetimde Musul-ı hadbâye varub... miyânede gerden-keş-i huzûr olmagla kendüsiyle icrâ-yı merâsim te'ânuk birle ... idâre-i akdâh-ı işret itdikde isti-mâ'dan ziyâde ahvâl-i fezâilî isti'mâline kesb-i ittilâ eyledim." (vr. 51^a)

Hatîbî'nin kendi eserinden çıkarabildiğimiz kadarıyla, öğrenimine dair bilgiler bu kadardır. O, zikrettiğimiz bu şahısların dışında da birçok edip ve şairler görmüş, onların sohbetinde bulunmuş veya sohbet için kendisine gelmişlerdir. Bundan dolayı Hatîbî, Bağdat ve civarındaki ediplerle içli dışlı olmuştur.

Edebî Kişiliği:

Yukarıda Hatîbî'nin öğrenim durumunu, kendi ifadelerinden yaptığımız tespitlerle ortaya koymaya çalıştık. Onun yetişmesinden sonra, şairler arasındaki ünü gittikçe yayılmış olmalı ki, birçokları kendisinden tahmis, nazîre ve tarih yazmasını istemişlerdir. Bunlar arasında, zamanın meşhur ediplerinden Hâvî Rasûl Efendi başta gelmektedir. Nitekim müellifimiz bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"... bu gazel-i âlem-pesendi dahi nazm u inşâ ve nazîresini zikirleri gelecek Müftû ve hakîr ve Debîr'den iddiâ edip, her ikisi sâha-i tanzîre sevk-i tekâver-i mahal itmeleriyle hayrlusıyla tercemelerinde minkâr-ı kalem ile nakş olunurlar. Lâkin bu hakîr der-dest olan kitâb-ı mezkûra meşgul olduğum sebebiyle fırsat ve imkânım olmadı."

Hâvî Rasûl Efendi, bu arzusunu manzum olarak da dile getirir:

Tanzîre ragbet eylemese Müftû nazmına"

Var yiri yoksa sâz-ı yavâna kim bakar

N'ola nazîre dirse Hatîbî veyâ Debîr

Bu nazma yoksa bîhûde-gûyâna kim bakar (vr. 28^a)

Burada ismi geçen Müftû (Ebubekr Efendi) de, Hatîbî'den tahmis tekli-finde bulunur:

¹⁴ Bu mısra metinde, "Tanzîre ragbet eylemese Müftû bu nazma", şeklinde olup, vezin dikkate alınarak böyle yazılmıştır.

"... İşbu dü-beytün tahmîsini bu fakîre dahi teklif itmekle kendüsi gibi bir kâmil-i ferîd ve nâzım-ı vahîd bu gûne tahmîslerinde cevelân itdiği sûretle kendüye pey-revlîgim ayn-ı cehâlet ve künhile bî-münâsebet ise de kesret-i ilhâh u ısrâr ve vefret-i lehî u güftârından halâs olmak kasdıyle fakat Türkî tahmîsini mersûm-ı evrâk eyledim." (vr. 113^b)

Şair Yümnî de, kendisini hafife alan birine cevap vermesi için Hatîbî'ye başvurmuştur:

"... birisi bir dostu bir çift çizme, istihfâf ma'rızında hediye edip, kağıdının cevâbını bu hakîre teklif itmekle intikâmını almak kasdıyla esnâ-yı tahrîrde bu mısra'ı derc eyledim." (vr. 133^b)

Hatîbî, yukarıda zikrettiğimiz ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, birçok şairin gazeline nazire ve tahmis yazmıştır. Hatta o, bu konuda hocası Mehmed Fevzî ile de yarışmıştır. Nitekim Mehmed Fevzî'nin, Nedim'in gazeline yazdığı tahmisle ilgili olarak, "... merhûm Nedim-i nüktedânın gazeline işbu nazîre-i dil-rübâyı tarh eylemiş...", "... gazel-i mezkûruna bu fakîr dahi işbu tanzîr-i bî-me'âli imlâ ve terkîm eyledim." diyerek, kendisini de bu hususta kabiliyetli görmektedir. (vr. 98^a)

Hatîbî'nin, Zekî Molla Halil'in "Nergis" redifli gazeli hakkındaki değerlendirmesinden sonra, ona nazîre yazdığını belirten şu sözleri, şiirde kendine olan güvenini göstermektedir:

"Negis kâfiyesinde gazel tarh itmek sa'b ü düşvâr olduğu gül-i cinân-ı ri-yâz-ı irfâna nümâyândır. Kâfiye-yi mezkûrda bu gazel-i letâfet-mevfûr gülbûn-i kaleminden ser-zede olmuş... makrûm-ı revâyıh-ı irfân bu hakîr-i nâ-tüvân dahi hârhur-misâl bu nazîreye hâme-gîr-i makâl oldum. Dimâg-ı kâmilâna bâ'is-i istikrâh ise de ... nesâhat buyrula." (vr. 45b)

Hatîbî'nin, şiirlerine nazîre yazdığı şairlerden Mehmed Fevzî, Revnak, Râgıp Paşa, Sâfi Mustafa Efendi ve Zekî Molla Halil'i; tahmis yazdıklarından ise, Hâvî Rasûl, Müftî Ebûbekr Efendi ve Hâkim mahlasıyla şiirleri bulunan Dâvud Paşa'yı sayabiliriz.

Burada, Hatîbî'nin nazîrelerine misal olması bakımından Zekî'nin "nergis" redifli gazeline yazdığı nazireyi aynen alıyoruz:

*Güzel aşkına ey gül gâlibâ dūçârdır nergis
Bu rütbe taraf-ı cû-yı ruha da bîmârdır nergis*

*Bozulmuş rengi incelmış ser-efgende-nişin itmiş
Sanasın ben gibi hasret-keş-i didârdır nergis*

*Müşâbih olduğuyçün dide-i mahmûr-ı cânâna
Miyân-ı âşikânda zîver-i destârdır nergis*

*Güzel bâşın içün gülşene teşrîf kıl zîrâ
Gözüm tek yolunu gözeltmede bîdârdır nergis*

*Degildür yâra vâsıl âşık-ı gam-hâr tek gûya
Hemîşe mübtelâ-yı fitne-i agyârdır nergis*

*Şemîmin şem iden peyveste eyler cüst ü cû kendin
Dil-i uşşâkı celb itmekde bir sehârdır nergis*

*Lisân-ı hâl ile n'ola enîn ü âh eylerse
Hatûbî tek esîr-i fûrkat-i dil-dârdır nergis (vr. 45^b)*

Haûbî'nin tahmis ve nazîreleri dışında mesnevi ve tarih manzumeleri de bulunmaktadır. O, Mardin'e yolculuğu sırasında Sa'dî Sâlih ile iyi bir dostluk kurmuş, daha sonra bu muhabbeti mektuplaşarak sürdürmüştür. Sa'dî'nin kendisine yazdığı 32 beyitlik mesnevîye Haûbî de, "... bu def'a hurûf-ı mühmele ile ma'nânâdan mühmel bu du'â-nâme terkîmine bî-edebâne cür'et kılındı." diyerek, sadece noktasız harflerle yazdığı 36 beyitlik bir mesnevî ile cevap vermektedir.

Ancak, onun mesnevisi sadece bundan ibaret değildir. Babasının ve kendisinin, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (1776-1826)'nin kurmuş olduğu Hâlidîyye tarikatuna müntesip olması sebebiyle, müstakil bir eser sayabileceğimiz 113 beyitlik *Silsile-nâme-i Tarikat* adlı manzumeyi yazmıştır. Nitekim müellif bu mesnevîyi başlı başına bir eser kabul ettiğinden telif tarihini de belirtmiştir.

*Bu Silsile'nin zevi'l-kemâli
Tâ ki ola sâl-i nazmı ma'lûm*

*Kilk-i dü-zebân ile Utarid
Târihini yazdım "Dürr-i manzûm"*

Haûbî'nin bunun dışında da tarih manzumesi vardır. Bu meyanda mesela, Dâvud Paşa'nın oğlu Hasan'ın doğumu ve Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin vefatı için yazdığı tarihleri kaydedebiliriz.

Hatîbî'nin çeşitli vesilelerle yazmış olduğu müfredleri daha sade ve daha güzeldir. Bu hususta bir fikir vermek için bazılarını buraya alıyoruz:

*Kibr ile kadr-i bülendi kişinin ednâ olur
Her tevâzû-pîşe gitdikçe katı a'lâ olur (v. 71^a)*

*Feyz-i Hak inkâr olunmaz ey gönül
Lîk herkes olamaz mazhar ana (vr. 74^b)*

*Var mıdır birşey k'ola nazm ile inşâdan lezîz
K'anda vardır kand ile şehd-i musaffâdan lezîz (vr. 81^b)*

*Niçe olsa ma'rifet ehli yine mümtâzdır
Hârdan var imtiyâzi gülşen içre güllerin (vr. 109^b)*

*Hâsılı inkâr olunmaz nahl-i irfânın Hatîb
Niçe olsa ma'rifet bâğın sakın terk eyleme (vr. 110^b)*

Tezkire'nin Telif Sebebi:

Hatîbî'nin gittikçe yayılan şöhreti, o zaman Bağdat'taki Türk kültür hayatına büyük katkıları bulunan vâli Davud Paşa tarafından da duyulunca, kendisine Türk şairlerine dair bir tezkire yazması teklif edilmiştir. Bu hususu Hatîbî şöyle açıklamaktadır:

"Tab'-ı merâhim tûğ-ı âsâf-âneleri semt-i edebe şevk-nümâ-yı ragbet ve üdebâya şükr-bahş-ı iltifât ve inâyet olduğu sebebiyle çokdan berü kufûs-ı sudûrda dem-beste ve mahbûs olan tûtîyân-ı şîrin-gûyân tabâyı'-ı şu'arâ ez ser-i nev-gûyâ oldukları câm-ı cihân-nümâ-yı cem' olan mir'ât-ı tâb-nâk-ı derk-i derrâk-ı serîu'l-idrâk-ı hidivânelerine mün'akis oldukda, gerek eyyâm-ı devlet-irtisâm ve hengâm-ı adl iltisâm-ı vezâretlerinde bulunan ve gerek akdemce meşhûd-ı bâsire-i i'tîbâr-ı çâkerâne ve mesmû'-ı sâmi'a-i bende-gânem olan Türkî şu'arâyı cem' ve terceme ile bir tezkire inşâ ve tertübini ve âcizterîn-i memlûkâne emr u fermân buyurmagla, der-i devlet eserlerinde mevcûd kâmil ve fusehâ ve efâdil ve bulegâya nazaran bu âşüfte-i bî-berg u nevâ âf-tâb-ı cihan-ârâ mukâbilinde bir zerre-i ednâya mûmâsil ve müşâbih ise de ... âciz ve kâsır olduğumdan ve hizmet-i celilenin tenfiz ve icrâsını ayrı teşekkür bilüb, "fekavluhû mesmû'un ve emruhû nâfiz" cevâbıyla izhâr-ı icâbet ve ibrâz-ı ta'ahhüd ve itâ'at eyledim." (vr. 3^a-3^b).

Dâvud Paşa'nın bu teklifi, Hatîbî tarafından manzûm olarak da şöyle ifade edilmektedir:

*Kıl kelâmı muhtasar sakın mutavvel eyleme
Kim bedi'-i vasfının olmuş beyânı pek muhal*

*Türkîce bir tezkire inşâsını fermân idüp
İşbu abd-i nâ-tüvâna ol meh-i burc-ı me'âl*

*Yogken icrâsına kudret dil-i bî-tâbda
Emrine ihlâs ile itdim mücerred imtisâl*

*Hâme-i eşkine pâyı vaz' idince kâğda
Fez-i Hakk u sâyesiyle çûşişe geldi hayâl*

*Resm-i âdâb ile terkîm eyledim târîhini
Buldu avn-i Hakk'ile bu tercemem hüsn-i kemâl (vr. 137^a)*

Buradaki son beyitün ikinci mısraının ebced değerine, birinci mısradaki (âdâb) kelimesinin değeri ilâve edilince, tezkirenin telif tarihi olan 1245/1829 senesi ortaya çıkmaktadır.

Tezkire'nin tamamlanmasından sonra sıra Davud Paşa'ya takdimine gelmiştir. Bu hususu da Hatîbî bir manzumeyle şöyle dile getirmektedir:

*Vâsıl oldu hadd-i itmâma hezârân hamd ola
Bana imdâd eyleyüben lutf-ı Hakk-ı bî-hemâl*

*Anı takdîm eyledim şerm ile hâk-i pâyine
Afv ider noksânını ol âsâf-i deryâ-nevâl*

*Hak Te'âla ömrini günden güne efzûn ide
Görmesin mir'ât-ı sâf-ı hâturı gerd-i melâl*

Tezkire'nin Dili ve Değeri:

Tezkire-i Şu'arâ-yı Bağdâd, dil bakımından ağıdalı ve ağır bir üslupla yazılmıştır. Gerek mukaddimede ve gerekse şairlerin biyografilerinin anlatımında Arapça, Farsça bazı beyit, mısra, müfred, kelâm-ı kibâr, âyet ve hadislerden iktübaslara sık sık yer verilmiş olması bu sonucu doğurmuştur. Ayrıca Bağdât valisi tarafından böyle bir kitabın hazırlanmasının istenmesi, eserin metninde daha sanatlı bir dilin kullanmasını gerektirmiştir. Çünkü, Davud Paşa'nın kendisi ve Hâkim mahlasıyla şiiirleri olan bir şahsiyettir. İşte bütün bunlar, Tezkire'nin üslubunda etkili olmuştur denebilir.

Hatîbî, *Tezkire*'de, şairlerin hangi sülâleden geldiklerini, nerede doğduklarını, şiire nereden ilgi duyduklarını anlattuktan sonra, onların nazmını değerlendirir; şiirlerinden örnekler verir; nazirelerinden ve tahmislerinden bahseder. Sonunda da şairin mahlasını tercih ediş sebebinin belirterek, kaç yaşında, hangi tarihte ve nerede vefat ettiğini yazar. Şairlerin bulunduğu görevleri ve varsa eserlerinin neler olduğunu kaydetmeyi de ihmal etmez. Şairler vefat etmiş ise, onların vefatını söyledikten sonra, kendi vasıflarına uygun Arapça, Farsça veya Türkçe birer beyit veya mısra ile durumlarını ortaya koyar.

Şimdi burada onun *Tezkire*'de kullandığı anlatım tarzına misal olması bakımından, Halil Efendi'nin biyografisi hakkında anlattıklarını nakl edelim:

“Mûmâileyh Musuliyü'l-asl ve Bagdâdiyyü'l-vatan Fahrîzâde İbrahim Efendi'nin çeşme-sâr-ı sulbünden gülzâr-ı dünyâya uryân idüp hâiz olduğu evrâd-ı basîret ve idrâk u ezhâr-ı fehm-i derrâkı çeşm-i zahm-ı felek-i gaddâra dūçâr ve âfet-i hazân-ı sipihri-ı kec-reftâra giriftâr olarak... bağçe-i ruhsârı çeşme-i dü-çeşmeden hâli idi. Ammâ fehm ü hadâset ve iz'ânı ve basîreti vâsıl-ı derece-i nihâyet ve resîde-i rütbe-i gâyet olduğuna güvâh-ı âdil ve vâhid-i lâ-mu'âdil, kuvve-i memken-i tab'ından çehre-nümâ-yı fi'l olan işbu müfred-i garrâ-yı hakikat-intümâdir.

Ve ale'l-husûs tahâmîs rabtında olan yed-i tûlâ ve hüsn-i edâsı manzûr-ı erbâb-ı nazar ve meşhûr-ı zümre-i ma'ârif-eserdir. Basîreti hadd-i tamâmı kat' ittiginden *Basîrî* mahlasıyla erbâb-ı basar ve basîret mâ-beyninde meşhûr olmuş, ulûm-ı Arabiyye'de dahî alâ kaderi'l-kifâye nûşe-dâr ve ale'l-husûs hâfiz-ı kelâm-ı Melik-i kirdgâr idi...

Şâhid-i ömri altmış üç sene pehnâ-serâ-yı zindegânide nigerân olub 182 senesinde (*Küllü men aleyhâ fân*) nass-ı şerîfi iktizâsınca ... dîde-güşâ-yı kusûr-ı Cennet oldu. Beyt:

Nedâred vefâ âsumân u zemîn

Çönin bûdeest ü bâşed çönin (vr. 13^b-16^b)

Hatîbî, şairler arasında benzerlikler de kurmaktadır. Mesela, Lutfullah Efendi için, “... nesrde Nâbî-i devrân ve nazmda Sâbit-i zamân idi...”; Tâyib Bektâş için ise, “... Türki'de merhûm Sâbit Efendi'ye peyrevlik iderek seffinesinde meşhûn ...” demektedir.

Nüzhet Mehmed Efendi hakkında, "... Cennet-mekân Râgıb Muhammed Paşâ-yı merhûmun, (Sevdâ-yı câha düşme ki râhat komaz seni) mısra'ın küpe-i intübâh ve âvize-i âgâh itmeyerek keşmekeş-i câh u mansıb fikriyle diyâr-ı gurbete azîmet idüp ..." dedikten sonra, onun Haleb'e gittiğini ve bu esnâda öldürüldüğünü söylemesi, Hatîbî'nin şairlerin hayatlarına dair geniş bir bilgiye sahip olduğunu gösteriyor.

Hatîbî, şairlerin birbirlerinden intihalde bulduklarını ifade etmekten de çekinmez. Nitekim Âuf Ahmed Ağa'nın bir gazeli için şunları kaydetmektedir:

"Bir aralık gelicek bu gazeli nazm idüp yârâna göndermiş idi. Adam adama benzer didikleri gibi mezkûr gazel aynıyla Tâyip Efendi merhûmun gazeli çıkup, fakat mahlasında Tâyib'in bedeline Âtuf rakam itdiği zuhûr eyledi.

*Ne mümkin zâhiri pinhân kılmak
Güneş kâbil midir ihfâ olunsun* (vr. 87^b-88^a)

Müellifimiz, şairlerin vezin konusundaki başarısızlıklarını da tenkit eder. Bu konuda da mesela, Müftü Ebubekr Efendi'nin manzumesi hakkında şöyle demektedir:

"... bilâ-kasd manzumelerinin bazı mısra'ı bahr-ı recez ve ba'zısı bahr-ı tavîlden olduğuna ilâve aaleb-i zaman vezinden bîrun ve kâfiyeleri birbirine mugâyir ve nâ-mevzûn olmadadır." (vr. 114^b)

Hatîbî, Bağdat'taki kültür çevrelerinde cereyan eden olayları da, *Tezkire*'de konu edinmekte ve bunlara dair bilgi vermektedir. Bağdat'taki Mevlevîhâne'de geçen bir olayı anlatan Sâlih Neccâr'ın Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme aldığı 67 beyitlik manzumesini aynen iktibas ederken söze şöyle başlamaktadır:

"Vâsıfiye Câmii demekle mezkûr Mevlevîhâne-i meşhûrun bağçesine varup gird-i havzında mekîn üç dilber, letâfet-âyin-i müşâhedeleriyle karîrû'l-ayn ve'l-fuâd olmagın ... ol se-dilber-i billûrîn-sâk u sîmîn-bere im'ân ile nâzır oldukda mâdde-i mezkûreyi Arabî ve Fârisî ve Türki lugatlarıyla nazmen hikâyet idüp âhirinde Ömer Paşâ-yı merhûmun midhat-ı zât-ı pâklerine giriz eylemiş. Doğrusu bir müfredini terk itmek insâf olmadıgından mecmu'ı bu mahalle sebt birle dîde-i nâzırâna envâr u zıyâ verildi." (vr. 124^b)

Yine Bağırzâde Sûzî el-Hâc Ömer Efendi'nin konağında geçen sohbetleri ve bu esnada konuşulanları anlatmaktadır.

Bu ve benzeri olayları anlatmış olması, *Tezkire*'nin sadece şairleri ve onların şiirlerini anlatan bir eser olmadığını, bunlara paralel olarak Bağdat'ta, 19. asırdaki Türk kültürüne, âdet ve geleneklerine dair de bilgileri ihtiva ettiğini ortaya koymaktadır. Eserin transkribe edilerek yayınlanması, bize bu kültür ortamını tanıtmaya bakımından da önemlidir.

Tezkire'nin Nüshası:

Tezkire-i Şuarâ-yı Bağdâd'ın Yegâne nüshası, Medîne-i Münevvere'deki Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde 137 numarada kayıtlı bulunmaktadır. 17x12 (15x8,5) ebadındaki yazma nüsha, 21 satır halinde nestalikle yazılmıştır. 1^b ve 2^a yaprakları müzehheb olan yazmanın diğer sayfaları siyahı mürekkeple mücedveldir. Konu başlıkları kırmızı, diğer kısımları ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Tamamı 138 varak olan nüsha, gayet temiz ve okunaklıdır.

Başı:

*Yâ Rab beni zevk-yâb-ı irfân eyle
Gencîne-i feyz u lutfâ şâyân eyle*

Sonu:

*Resm-i âdâb ile terkîm eyledim târîhini
Buldu avn-i Hakk ile bu tercümem hüsn-i kemâl*

Yazmanın müstensihi ve istinsah tarihi şöyle belirtilmektedir:

تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب على يد أفقر العباد محمد معين غفرله في أوائل شهر ذي الحجة سنة ثمان وأربعين ومأتين وألف .

Buradan anlaşıldığına göre, nüshanın müstensihi Muhammed Mu'in, istinsah tarihi ise 1248/1832'dir.

Tezkire'de Yer Alan Şairler:

Tezkire'de, 18. asrın ikinci yarısından 1245/1829'a kadar Bağdat ve civarında yaşamış 75 şairin hayatı anlatılmaktadır. Bunu Hatîbî şöyle belirtmektedir:

“... 1196/(1782) senesinde hükümrân Bagdâd-ı Dâru’s-Selâm-ı behişt-âşiyân Süleyman Paşa merhûmun kâtib-i divanları ser-satr-ı risâle-i fazl u ir-fân merhûm Es’ad Efendi ma’ârif-bünyândan işbu 1245/(1829) senesine dek hıttâ-i Irak’da mefkûd ve mevcûd Türkî şu’arâ cem’ ve hurûf-ı hecâ ter-tibiyle imlâ ve edâsına künhile mâye-i kudret ve hamîre-i meknetim yogiken ... safha-i sahîfe-i merâm ve maksûda satr-keş-i ibudâ kıldı.”

Tezkire, bir Mukaddime ile başlamaktadır. (vr. 1^b-4^b) Bundan sonra eserin telifine sebep olan ve Hâkim mahlasıyla şiirler yazan, Bağdat valisi Dâvud Paşa’nın yaptırdığı hayır eserlerinin zikri ve şairlere olan muhabbet ve alakasının anlatılmasına geçilmiştir. (vr. 4^b-9^b) Mahlaslarına göre alfabetik sırayla ele alınan şairlerin terceme-i halleri, vr. 9^b-135^b’de bulunmaktadır. *Tezkire*’nin Dâvud Paşa’ya takdimi ve ferağ kaydının yer aldığı bölüm ise *İ’tizâr-nâme* adı altında ve manzum olarak vr. 135^b-137^b’dedir.

Tezkire’de yer alan şairlerin illere göre dağılımı ise şöyledir: Bağdat 33, Kerkük 16, Erbil 6, Musul 5 şair. Bunların dışında Diyarbakır, Erzurum, Haleb, Karabağ, Süleymaniye ve Tebriz’den gelen şairlere de yer verilmektedir.

Şimdi *Tezkire*’de yer alan şairlerin, eserdeki ele alınış sırasına göre bir listesini verelim. Burada listeyi verirken, şair hakkında kısa bir bilgi olması için, isim, mahlas, vefat tarihi ve yazma nüshadaki yeri de belirtilmiştir¹⁵.

<u>Sairin ismi:</u>	<u>Mahlası:</u>	<u>Vefatı:</u>	<u>Yeri:</u>
Dâvud Paşa	<i>Hâkim</i>	1831	4 ^b - 9 ^b
Es’ad Efendi Fahrî-zâde	<i>Es’ad</i>	1784	9 ^b - 12 ^a
Ahmed Paşa	<i>Edîbî</i>	1810	12 ^a - 13 ^a
Molla Mehmed Sâlih	<i>Âsaf</i>	1822	13 ^a - 13 ^b
Halil Efendi	<i>Basîrî</i>	1768	13 ^b - 16 ^a
Mustafa Efendi	<i>Bedrî</i>	1821	16 ^a - 17 ^b
Kemâl Ebûbekr Efendi	<i>Bekrî</i>	1784	17 ^b - 18 ^a
Bektaş Efendi	<i>Tâyib</i>	1773	18 ^a - 19 ^b
Takiyyüddin Efendi	<i>Takî</i>	?	20 ^a - 21 ^a

¹⁵ Vefatı hanesinde (?) olanlar, müellifin hayatında sağ demektir.

Hızır Efendi	<i>Sâkıb</i>	1818	21 ^a - 23 ^a
Abdullah Ağa	<i>Cehdî</i>	1798	23 ^a - 24 ^a
Ebûbekr Efendi	<i>Hasbî</i>	1800	24 ^a - 25 ^b
Rasûl Efendi	<i>Hâvî</i>	?	25 ^b - 28 ^b
El-Hâc Hasan Efendi	<i>Hüsnî</i>	?	28 ^b - 29 ^b
Seyyid Muhammed Efendi	<i>Hilmî</i>	?	29 ^b - 32 ^a
Hâkim Hâne Bey	<i>Hâkim</i>	1807	32 ^a - 33 ^a
Molla Muhammed Emîn	<i>Hamdî</i>	?	33 ^a - 34 ^a
Ömer Efendi	<i>Hâkî</i>	1814	34 ^a - 35 ^a
Molla Muhtar Efendi	<i>Hatîb</i>	1811	35 ^a - 39 ^a
Mirzâ Muhammed	<i>Debîr</i>	1812	39 ^a - 41 ^b
Sarrâf-zâde Molla Halil	<i>Zekî</i>	?	41 ^b - 42 ^a
Abdullatif Ağa	<i>Revnağ</i>	?	42 ^a - 46 ^a
Muhammed Lutfullah Efendi	<i>Zinetî, Fahrî</i>	?	46 ^a - 47 ^a
Bendenîci Seyyid Ali	<i>Seyyid</i>	1772	47 ^a - 49 ^a
Sâlih Efendi	<i>Sa'dî</i>	1829	49 ^a - 54 ^a
Selûm Çelebi	<i>Selîm</i>	1801	54 ^a - 55 ^a
Bağır-zâde Ömer Efendi	<i>Sûzî</i>	1814	55 ^a - 57 ^b
Fahrî-zâde Süleyman Bey	<i>Süleyman</i>	1818	57 ^b - 59 ^a
el-Hâc Muhammed Efendi	<i>Sâmî</i>	1790	59 ^a - 60 ^b
es-Seyyid Ahmed Efendi	<i>Seyyid</i>	?	60 ^b - 63 ^b
Muhammed Sa'îd Ağa	<i>Şevket</i>	1829	63 ^b - 65 ^b
Bendenîci İsâ Efendi	<i>Safâyî</i>	?	65 ^b - 66 ^b
Horos Mustafa Efendi	<i>Sâfi</i>	?	66 ^b - 68 ^a
Sâlih Efendi	<i>Sâlihî</i>	?	68 ^a - 69 ^b
Molla Mustafa Efendi	<i>Sâfi</i>	?	69 ^b - 71 ^a
Yakup Resûl Efendi	<i>Ziyâî</i>	?	71 ^a - 72 ^b
Veli Efendi	<i>Tayyibî</i>	1825	72 ^b - 74 ^b
Mahmud Efendi	<i>Tıflî</i>	1778	74 ^b - 76 ^b

el-Hâc Abdullah Ağa	<i>Zâhirî</i>	1824	76 ^b - 77 ^a
Molla Ali Efendi	<i>Zulmî</i>	?	77 ^a - 79 ^b
Înâyetullah Ağa İnâyetî	<i>Înâyetî</i>	1815	79 ^b - 80 ^b
Muhammed Arif Ağa	<i>Ârif</i>	1823	80 ^b - 81 ^b
Seyyid Muhammed Efendi	<i>İbret</i>	?	81 ^b - 86 ^a
Erbilli Osman Ağa	<i>Osmânî</i>	?	86 ^a - 86 ^b
el-Hâc Ahmed Ağa	<i>Âtuf</i>	?	86 ^b - 89 ^a
Yusuf Efendi	<i>Garîbî</i>	1817	89 ^a - 90 ^b
Fazlullah Efendi	<i>Fazlî</i>	?	90 ^b - 92 ^b
Muhammed Emin Efendi	<i>Fevzî</i>	?	92 ^b - 99 ^b
Mahmûd Efendi	<i>Fevrî</i>	?	99 ^b - 100 ^a
Molla Abdullah Efendi	<i>Kâsîd</i>	?	101 ^b - 100 ^a
Hüseyin Efendi	<i>Kâmî</i>	1819	102 ^a - 103 ^a
Molla İlyâs Efendi	<i>Kâtîb</i>	1810	103 ^a - 104 ^a
Lutfullah Efendi	<i>Lütfî</i>	?	104 ^a - 100 ^a
Lutfullah Efendi	<i>Lütfî</i>	1825	105 ^b - 107 ^a
İsmail Efendi	<i>Mekkî</i>	1813	107 ^b - 108 ^a
Bendenîci Şeyh Mûsa	<i>Mûsa</i>	1823	108 ^b - 109 ^b
Abdî Efendi	<i>Mâil</i>	1815	109 ^b - 110 ^a
Abdullah Ağa	<i>Muhlis</i>	?	110 ^a - 111 ^a
Ebûbekr Efendi	<i>Müftî</i>	?	111 ^a - 115 ^b
Mahmud Efendi	<i>Necmî</i>	1810	115 ^b - 116 ^a
Muhammed Efendi	<i>Hüzhət</i>	1781	116 ^b - 117 ^b
Ömer Efendi	<i>Nâil</i>	?	117 ^b - 118 ^b
Molla Abdullah Efendi	<i>Nâmî</i>	1825	118 ^b - 119 ^b
İbrahim Bey	<i>Necîb</i>	1819	119 ^b - 122 ^a
Ahmed Ağa	<i>Neş'et</i>	?	122 ^a - 124 ^a
Sâlih Neccâr	<i>Neccâr</i>	1788	124 ^a - 127 ^b
Molla Ali Efendi	<i>Nusret</i>	1818	127 ^b - 128 ^a

Muhammed Efendi	<i>Nâdî</i>	1776	128 ^a - 129 ^a
Muhammed Efendi	<i>Vâsık</i>	1802	129 ^a - 130 ^b
Abdullah Efendi	<i>Vechî</i>	1794	130 ^b - 131 ^a
İshâk Efendi	<i>Hevâyî</i>	1773	131 ^a - 132 ^a
el-Hâc Veli Efendi	<i>Himmat</i>	1775	132 ^a - 133 ^a
Kethudâ Ahmed Ağa	<i>Yümni</i>	1794	133 ^a - 135 ^a
Hamamcı-zâde İsmail Ağa	<i>Yüsri</i>	?	135 ^a - 135 ^b

OSMANLI DEVLETİ'NDE HAM BAKIR İŞLEME MERKEZLERİ OLARAK TOKAT VE DİYARBAKIR

Yrd. Doç. Dr. FAHRETTİN TIZLAK*

Giriş:

Kalhâne, Osmanlı döneminde maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır madenlerinin saflaştırılarak külçe haline getirildiği tesislere verilen isimdir. Bu türden tesisler, imparatorluğun sahip olduğu maden ocaklarının yanında bulunabildiği gibi, yakınında bir maden ocağı bulunmayan veya herhangi bir şekilde maden üretim faaliyetine sahne olmayan yerlerde ve şehirlerde de bulunabilmekteydi. Burada bahsedilen türden tesislere sahip olan başlıca Osmanlı şehirlerinden birisi ve önceliklisi Tokat, diğeri de Diyarbakır idi. Osmanlı döneminde bu iki şehirde de, yakınlarında bakır cevheri çıkarılmadığı halde ham bakırın işlendiği ve az önce de işaret edildiği üzere kalhâne denilen tesisler bulunmakta idi. Ve bu tesisler gelir düzeylerine göre kendi çaplarında birer mukataa durumunda idi. Sözü edilen tesislerin ham maddesi ise Ergani madeninden sağlanıyordu¹. Dolayısıyla biz bu çalışmamızda sözü edilen iki şehirdeki kalhânelerin ne zaman kurulduklarından ziyade, bu tesislerin Osmanlıların son dönemlerine yakın zamanlardaki çalışma düzenini ele almaya çalışacağız. Bu noktadan hareketle ilk önce ele alacağımız tesis, Tokat'ta çok eskilerden beri mevcut olduğu anlaşılan kalhânedir. Ancak, burada hemen belirtelim ki, biz, Tokat'ta veya Diyarbakır'da mevcut olan ve sayıları zaman zaman değişen ham bakır işleme tesislerini genelde sanki buralarda bir tane tesis varmış gibi tekil olarak ele alacağız. Çünkü kaynaklarda da buna benzer bir yaklaşım tarzının sözkonusu olduğunu ve bunların, az önce işaret ettiğimiz gibi Tokat Kalhânesi veya Diyarbakır Kalhânesi şeklinde ele alınmış olduğunu görüyoruz. Bunda birde, adı geçen şehirlerin her birinde bulunan bu tesislerin ileride de görüleceği üzere müstakil birer mukataaya konu olmaları ve dolayısıyla bu şekilde tekil olarak zikredilmelerinin de etkisi olmuştur.

* Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi - BURDUR.

¹ Ancak, XIX. yüzyılın ilk yıllarına ait batılı bir seyahatnamede bu konu ile ilgili olarak verilen bilgilerde Tokat'a bakır temin edilen maden olarak, buraya sekiz saat mesafede bulunan Keban madeninin ismi zikredilmiştir. Bkz, James Morier, *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809*, London, 1812, s. 344. Burada büyük bir hata sözkonusudur ki, aynı seyahatnamede yer alan bir haritada da Ergani madeninin ismine yer bile verilmeyişi ilginçtir. Bu konuda bkz., a.g.e., s. 345.

1 - Tokat Kalhânesi:

Tokat'ta mevcut olan kalhâneyi ele almaya başlamadan önce, adı geçen şehirde böyle bir tesisin kurulmasında etkili olduğunu düşündüğümüz madencilik kültürünün geçmişine az da olsa değinmekte yarar vardır.

a - Tokat'ta Bakır Madenciliğinin Tarihçesi:

Her ne kadar Osmanlı döneminde ve özellikle bu devletin son zamanlarında Tokat'ta maden üretim faaliyeti söz konusu değil ise de², milattan önceki devrilerden yakın tarihi devirlere kadar bu yörenin madencilik etkinlikleri açısından önemini korumuş olduğu bilinen bir gerçektir³. Bu cümleden olarak, Tokat yöresinde, Artova ilçesi Karaoluk köyü Ağaçalı mevkiinde, Amus ilçesi Bakımlı köyünde, yine aynı ilçenin Gevrek köyü Kızılıpınar ve Gevrek mevkileriyle, Erbaa ilçesi Kozlu bucağı Gümüşlük mevkiinde bakır madeni üretimi yapılmış olduğu bilinmektedir⁴. Ancak hemen belirtelim ki, sözkonusu yerlerde üretilen bakır madenin işlendiği tesisler ile bu işlemlere ait buluntulara henüz rastlanmamıştır. Bu da bize, belirtilen yerlerde üretilen madenlerin ticaret yolu ile eski adı "Comona Pontica" olan antik Tokat kentindeki izabehanelere getirilerek işlenmiş olduğunu göstermektedir ki, bu şehirde tunç çağına ait bir merkez olan Horoztepe ile Maşat'ın varlığı, Tokat'ın bu açıdan sahip olduğu önemi kanıtlar durumdadır⁵. Yine aynı şehirde ilkçağlarda Kaldelilerin de bakır işleme tesislerinin mevcut olduğu bilinmektedir⁶. Ancak, bu yörede yürütülen madencilik faaliyetlerinin daha sonraki tarihi devirlere ait bilgilerine bugün pek fazla sahip değiliz. Bu durum, ilkçağlardan Osmanlı dönemine kadar olan devirler için de geçerlidir ve bu dönemlere ait bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Öyle ki, bu husus Osmanlı dönemi için de bir ölçüde sözkonusudur. Çünkü, adığeçen şehirde Osmanlı dönemindeki bakırcılık faaliyetleri ile ilgili bilgilerimiz, ancak XVI. yüzyılın sonlarına kadar inebilmektedir⁷. XVIII. yüzyılın ilk yarısına doğru

² Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev., Nurullah Örs, İstanbul, 1969, s. 147.

³ Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Tokat Bölgesinin Yeri ve Önemi", *MTA Haberleri*, S. 4, Eylül 1989, s. 16-17.

⁴ E. Kaptan, *Türkiye Madencilik Tarihi ve Kalayın Kökeni Hakkında Kahramanmaraş, Tokat, Ordu, Kastamonu ve Çorum Bölgelerindeki Eski Curuf Depolarında Yapılan Genel Bir Araştırma*, MTA Rapor- Derleme, nu. 5546 (basılmamış), Ankara, 1976, s. 21, 44.

⁵ E. Kaptan, *a.g.r.*, s. 42-45.

⁶ H. Moltke, *a.g.e.*, s. 147.

⁷ Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Darphane ve Meskukat (CDM)*, 1418. Bu durumda bir araştırmada, Tokat'ta kalhâne mukataası kayıtlarının ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya

ise bu konudaki bilgilerimiz fazlalaşmaya başlamaktadır. Çünkü, sözkonusu yüzyılın ilk başlarında Tokat'ta özellikle bakır işleme alanında büyük gelişmeler olmuş ve batılı bir seyyahın verdiği bilgilere göre Kastamonu ve Gümüşhane madenlerinden buraya getirilen ham bakırdan gündelik kullanım eşyaların üretimi yapılır ve imparatorluğun değişik yerlerine dağıtılır olmuştur⁸. Dolayısıyla Tokat'ın burada bahsedilen bu özelliği ile ilk çağlara ait az önce işaret edilen özelliği arasında bir benzerliğin var olduğu görülmektedir. Çünkü her iki dönemde de Tokat'ta bakır üretimi gerçekleştirilmediği halde, özellikle bakıra yönelik maden işlemecilik sektörünün mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Bu da bize, ilkçağlarda Tokat'ta mevcut olan madencilik kültürünün, tarih boyunca çeşitli toplumlarca birbirine aktarma yolu ile devamlılık kazandığı fikrini vermektedir.

Tokat'ta bakır eşya üretimi ile bu sanayie malzeme sağlayan kalhâne, XVIII. yüzyılın takip eden dönemlerinde daha büyük bir hızla gelişir. Bu gelişimde, Ergani madeninde üretilmekte olan ham bakırın tam olarak tasfiye edilebilmesi için Tokat'ta bulunan kalhâneye gönderilmesine dair, aynı yüzyılın ortalarında verilmiş olan karar büyük rol oynamıştır⁹. Nitekim H. 1196 (M. 1781-82) tarihli mahalli bir kayıтта Ergani madeni ürünü olan ham bakırın işlenmek üzere Tokat'a gönderilmesinin "lâ-büdd" yani gerekli olduğundan bahsedilmektedir¹⁰. Burada bahsedilen gelişme o kadar hızlı boyutlarda olmuştur ki, devlet, Kastamonu'da mevcut olan kalhânenin faaliyetlerinin Tokat bakırını tarafından tehdit edilmesi üzerine, Tokat'ta üretilen bakırın Kastamonu civarında satulmasını 1783 yılında yasaklamak zorunda kalmıştır¹¹.

Böyle olunca ortaya şöyle bir durum çıkmaktadır: XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Tokat'ta bakırcılık başlı başına bir sektör haline gelmiştir. Herşeyden önce, aslında Ergani madeninden getirilerek burada işlenip saf

---

çıkması olduğuna dair verilen bilgiler geçersiz kalmaktadır. Bu konudaki hüküm için bkz., Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *MÜ Fen-Edb. Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul, 1988, s. 51.

⁸ M. Genç, a.g.m., s. 50.

⁹ M. Genç, a.g.m., s. 51. Bu kararın Ergani madeninde bakır üretimine geçiş yılı olan 1776 tarihinde verilmiş olduğunu düşünüyoruz.

¹⁰ Hasan Yüksel, *Hicri 1190 (M. 1776)-Hicri 1209 (M. 1784) Tarihli Keban Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, AÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s. 138.

¹¹ CMD, 2636.

hale getirilen bakıra "**Tokat Bakırı**" denilmeye başlanmıştır¹². Dolayısıyla, ham bakırın tasfiyesi, işlenmesi ve işlenen bakırdan çeşitli eşya üretimi ve bunun ticaretinin yapılması bir yana, Ergani'den Tokat'a ham bakır nakli de başlı başına bir sektör haline gelmiştir ki, mesela 1809 yılında bu iş için 5-6000 civarında deve kullanılmıştır¹³. Yine, 1824 yılında da bu maksada yönelik olarak 4000 devenin kullanılmış olduğunu biliyoruz¹⁴. Ham bakır nakli için ihtiyaç duyulan develer ise eskiden beri Bozok sancağı dahilinde meskun olan Pehlivanlı aşiretinden temin edilegelmekteydi. Ancak 1825 yılından sonra yine aynı yörede yaşamakta olan Yeniil aşireti mensuplarının develeri bu iş için kullanılmaya başlanmıştır¹⁵.

Tokat'ta bakırcılığın XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok önemli bir sektör haline geldiğinin bir başka göstergesi de, bu şehirde bulunan ham bakır işleme tesisinin yani kalhânenin devlet nazarında büyük bir önem arzermeye başlamasıdır. Çünkü 1790 yılında, Anadolu'da Tokat dışındaki yerlerde bulunan bütün kalhânelerin yıktırılmış olduğu bilinen bir gerçektir¹⁶. Yine, bu tarihten çok kısa bir süre sonra 1792 yılında Ergani madeninde üretilecek olan ham bakırın ancak Tokat'ta işlenebileceğine dair bir hüküm yayınlanmıştır¹⁷. Bunlar da açıkça göstermektedir ki, devlet, Tokat kalhânesine özel bir itina ve dikkat göstermektedir ve bunun için gerekenleri yapmaktadır. Tokat'ta bulunan kalhâne ve dolayısıyla bu şehirdeki bakırcılık sektörünün önemi konusunda bir de şunu söyleyebiliriz: Aynı dönemlerde Tokat'ta bakırcılıkla ilgilenen esnafın devlete ödemekte olduğu vergi miktarı, şehirde bulunan diğer esnaf guruplarının vermekte olduğu vergi miktarı ile eşdeğerde idi¹⁸. Ki, sözkonusu dönemde Tokat'ta bakırcılık ile uğraşan esnafın çalıştığı dükkan sayısı da 300'dü¹⁹. Bu, o günün şartlarında küçümsenmeyecek bir rakamdır. Diğer yandan, XIX. yüzyılın ilk yarısında Tokat kalhânesinde 1000'e yakın işçi çalıştırılmakta ve yılda 5000 ton çam kömürü kullanılarak 1000 ton civarında saf bakır üretimi gerçekleştirilmekte

¹² David Urquhart, *Turkey and its Resources*, London, 1833, s. 177; Charles İssawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, London, 1980, s. 282.

¹³ CDM 1280.

¹⁴ Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümayûn (HH), Belge nu. 39713.

¹⁵ CDM 350; Bu konuda ayrıca bkz, Fahrettin Tızlak, *Keban Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, FÜSBE, Doktora Tezi (TTK'da baskıda), Elazığ, 1991, s. 271.

¹⁶ CMD 2292.

¹⁷ Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defterleri (MÜH)*, Defter nu. 200, belge nu. 3.

¹⁸ M. Genç, a.g.m., s. 53.

¹⁹ J. Morier, a.g.e., s. 345. Bu bilgiler 1808'lere aittir.

idi²⁰. Fakat, az sonra da üzerinde durulacağı üzere, takip edilen teknolojinin geriliği ve Ergani madenindeki üretim miktarının düşüşü gibi sebeplerden dolayı Tokat'ta mevcut olan kalhânenin durumunun bir aralık kötüleşmiş olduğu bilinmektedir. Nitekim, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Tokat hakkında bilgi veren bir batılı gezgin de artık Tokat'ta eskisi gibi Ergani madeni ürünü olan ham bakırın işlenmez olduğundan bahisle, Tokat çevresinde bulunan bakır–demir karışımı sülfür ve kalko- pirit madenlerinin işlenmeye başlandığına işaret etmektedir²¹. Tabii ki bu durum, kalhâne için olumsuz sonuçların doğmasına sebep olacaktır.

b - Tokat Kalhânesinin Yönetimi ve İşleyişi:

Tokat'ta Temmuz 1786'ya kadar iki adet mîrî kalhâne mevcuttu ve bunlardan birisi adı geçen şehirde var olan mevlevihâne meşihatına ve dolayısıyla burada bulunan fukaralara, diğeri de, Tokat voyvodalarına "meşrût" idi. Ve yine öteden beri her yıl bunların mutasarrıfı olan kişilere zemin icaresi verilegelmekteydi²². Ki, mîrî kalhânelerden birisinin Tokat voyvodalığı mukataasına dahil olması hususu o ana kadar ikiyüz senedir uygulanagelmekte olan bir durumdu²³. Sözkonusu mukataaya konu olan bu kâlhâne, "**Kalhâne-i nūhas mukata'ası**" olarak adlandırılmaktaydı²⁴. Ancak, daha sonraki yıllarda Tokat'ta kalhâne sayısının artarak dörde çıkmış olduğunu görüyoruz. Sonradan ilave edilen iki kalhânenin geliri ise, Medine-i Münevvere fukaralarına tahsis edilmiş durumda idi²⁵.

Tokat'ta mevcut kalhânelerin idarecisi olarak karşımıza Tanzimata kadar nazırlar çıkmaktadır²⁶. Nazırların ataması, 1828 yılına kadar, Keban ve Ergani madenlerinin bileşiminden oluşan Ma'adin-i Hümâyûn Emânetini uhdesine almış olan maden eminlerince yapılmaktaydı²⁷. Böyle olunca, sözkonusu tarihe kadar Tokat'ta bulunan kalhâne mukataasının da adı geçen eminlere ihale ve tefviz edilmesi gerçeği ortaya çıkmaktadır. Nitekim, belirtilen tarihten itibaren bu mukataanın yönetiminin Darphaneye bırakılmış ol-

²⁰ M. Genç, *a.g.m.*, s. 53.

²¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique, descriptive et raisonnee de Chaque Provice de L'Asie Mineure, I*, Paris, 1892, s. 716.

²² CDM 2193.

²³ CDM 1418.

²⁴ Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Maliye (C Mal)*, belge nu. 18266.

²⁵ CDM 1418.

²⁶ HH 27873.

²⁷ HH 27774.

duğu ve buraya adı geçen kurum nazırları tarafından idareci atamasının yapılmaya başlanmış olduğu bilinmektedir. Yine, aynı tarihte, Ergani madeninin de idarecisi durumunda olan Ma'adin-i Hümâyûn eminlerinin Tokat'a teslim ettikleri bakır miktarına ait senetleri doğrudan Darphaneye göndermekle yükümlü tutuldukları da bilinmektedir²⁸. Fakat, Tanzimat döneminde ülke genelinde girişilen idarî düzenlemeler doğrultusunda kalhânelerin başına idareci olarak müdürlerin atanmaya başlandığını görüyoruz²⁹. Ancak, yine Tanzimat döneminde Ekim 1846'dan itibaren kalhâne idaresi ile Tokat kaza müdürlüğünün birleştirilmiş olduğu dikkat çekmektedir³⁰. Böylece Tokat'ta mevcut kalhâne, voyvodanın yerini tutacak olan kaza müdürünün idaresine verilmiş oluyordu. Bununla birlikte, bu uygulamanın pek uzun ömürlü olmadığını görüyoruz. Çünkü, Nisan 1850'de yeniden eski uygulamaya dönmüş ve kalhânenin ayrıca idare ettirilmesi yoluna gidilmişir³¹.

c - Ergani'den Tokat'a Gönderilen Ham Bakıra Tokat'ta Cereyan Eden İşlemler:

Ergani madeninde üretilen ham bakır, hums-ı mirî payı ayrıldıktan sonra üretimi gerçekleştiren madencilerden mirî fiyat üzerinden satın alınırdı. Ki, 1793 yılına kadar Ergani madeninde üretilen ham bakırın tamamının devlet tarafından satın alınması kuralının geçerli olduğunu biliyoruz³². Eğer mirî için fazla bakıra ihtiyaç duyulmadığı merkezi yönetimce daha önceden belirtilmiş ve madende bol miktarda üretim gerçekleştirilmiş ise veya ortaya çıkan ihtiyaçlara göre devlet tarafından piyasaya ham bakır satışına izin verilmiş ise, satın alma işleminden vazgeçilebilirdi. Ama her halükarda hums-ı mirî payı dışındaki ham bakırın 1/3'nin devletçe satın alınması ötedenberi uygulanagelen bir kuraldı. Mirî için maden eminleri tarafından satın alınan ham bakır, tabh edilmek üzere maden idaresi tarafından Tokat'a nakledilirdi³³. Tokat'a getirilen ham bakır, yukarıda da değinildiği üzere üretimin hums-ı mirî payı ile gerek 1/3 ve gerekse duruma göre diğer geri kalan kısmının satın alınmasından oluşan ham bakırdan meydana geliyordu. Ergani'den develerle Tokat'a nakliye ücreti maden eminlerince verilerek

²⁸ HH 27774.

²⁹ HH 58151; *Takvim-i Vekayi*, sene 1261, defa, 283.

³⁰ Başbakanlık Arşivi, *İrade Meclis-i Valâ (İr. Mec. Val)*, belge nu. 1640; *İrade Dahiliye (İr. Dah.)* belge nu. 7052.

³¹ *İr. Mec. Val.*, 5171.

³² MÜH, 200/3.

³³ CDM 1786.

nakledilen ham bakırın bu şehirde teslim alınması ile ilgili olarak "nühas emini" veya "nühas muhafızı" diye isimlendirilen³⁴ hususi bir görevli bulunmaktaydı³⁵. Onların görevi, sadece ham bakırı teslim almaktan ibaret değildi. Bunun yanında onlar, kalhânelerde tabhedilen bakırı muhafaza ederek Dersaadete göndermek veya bu işe nezaret etmekle de mükelleftirler³⁶. Nühas eminlerinin teslim aldıkları ham bakır ise, ücreti maden eminlerince ödenmek üzere Tokat'ta bulunan kalhânelerde tabh ettirilmekteydi³⁷.

Kâlhâneleri işleten müteşebbislerin ihtiyaç duydukları sermaye, genellikle şehirde bulunan sarraflardan temin edilmekte idi³⁸. Bu durum aynıysa ham bakırın üretildiği maden ocakları için de geçerli idi.

Bu arada, ham bakırın Tokat'ta tabhiyesi esnasında ihtiyaç duyulan katalizör madde olan mürdesengin (kurşun-oksit) de, ele alınan dönem içerisinde Keban madeninden sağlandığını belirtelim³⁹.

Ham bakırın işlenerek saf hale getirildiği işlemlerin yapıldığı vakit, yılın genelde kış ayları dışındaki zamanlarıydı. Çünkü kışın yapılan tabhiye işlemlerinde maliyet iki katına ulaşıyordu⁴⁰. Bundan dolayı kış ayları dışındaki vakitlerde tabhiye işlemi yapılmakla, en azından enerji kaybının önlenmesi ve dolayısıyla maliyetin en aza indirilmesi düşünülmüş olmalıdır.

Tokat'ta saf hale getirilen bakırın da 1/5'i, mîrî pay olarak ayrılır, geri kalanının 1/3'ü devlet için, 2/3'si ise piyasaya tahsis edilirdi⁴¹. Ancak, Ergani madeninde olduğu gibi, burada işlenen saf bakır konusunda da devlet, gerekli gördüğü takdirde piyasaya bakır satışını tamamıyla yasaklayabilmekteydi. Mesela 1809 yılında böyle bir durumun sözkonusu olduğunu biliyoruz⁴². Aynı şekilde, 1828-29'larda da bakır üretiminin düşmesi ve buna bağlı olarak devlet ihtiyacının giderilmesinde karşılaşılan güçlüklerden dolayı Tokat'ta piyasaya her ne suretle olursa olsun bakır satışının yasaklanmış ol-

³⁴ CDM 558.

³⁵ CDM 552.

³⁶ CDM 2292.

³⁷ CDM 1786. Tabhiye ücreti, nakliye ve diğer ücretlerle birlikte defter edilir ve maden eminlerince madende ne kadar bakır üretildiğini ve eğer piyasaya satış sözkonusu olmuş ise, bunun miktarını da ihtiva eden defter ile birlikte Darphaneye gönderilirdi.

³⁸ CDM 1559.

³⁹ CDM 332.

⁴⁰ CDM 3052.

⁴¹ CDM 2292.

⁴² CDM 2465.

duğu ve bu konuda yeni bir düzenlemeye gidilmiş olduğu görölmektedir⁴³. Buna göre, gerek Ma'adin-i Hümayûn emini ve gerekse kalhâne nazırı tarafından piyasaya bir habbe de olsa saf bakır satışı yasaklanmıştır. Yine bu düzenlemeye göre, ihtiyaç sahipleri ancak, mirî ihtiyaç fazlası olduğu takdirde bakır ihtiyaçlarını bizzat Dersaadete giderek Darphaneden giderilebileceklerdir. Bu düzenlemede devletin, almış olduğu tedbiri biraz olsun yumuşatabilmek amacına yönelik olarak ortaya koyduğunu düşündüğümüz bir tebdir daha vardır ki, o da, ihtiyaç sahiplerinin "kavi" bir sarrafi kefil göstermek şartıyla taksitle bakır satın alabileceklerine dair yapılan açıklamadır. Osmanlı Devleti'nde piyasaya bakır satışının zaman zaman yasaklanması konusunda bir de şu hususu göz önünde bulundurmak gerekmektedir: Bakır, biraz sonra da üzerinde durulacağı üzere Osmanlı Devleti'nde stratejik öneme sahip bir madendir. Çünkü, yabancı devletler zaman zaman Osmanlı ülkesinde üretilen bakırları çeşitli yollarla satın alarak harp aleti yapımında kullanabilmektedirler. Bu ise, devletin ihtiyaç duyduğu bakırı zamanında ve yeteri miktarda temin edememesi veya piyasadaki zamla fiyattan bakır satın alması gibi durumlara sebep olabilmektedir. Bundan dolayı devlet, bakırın tamamıyla kendisinin satın alması yoluna gitmekteydi⁴⁴. Bizim burada üzerinde durduğumuz husus, 1793 tarihli bir kayıta yer almaktadır. Söz konusu kayda göre, belirtilen tarihte devlet, bütün ülke genelinde olduğu gibi, Ergani madeni ürünü olan bakırın da bundan böyle piyasaya satışına izin verilmemesi yolunda bir karar almıştır. Bu durumda, yukarıda bahsetmiş olduğumuz düzenlemeler, belirtilen tarihte verilen kararın tekidinden başka bir anlam taşımamaktadır ve dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde genel olarak, bakırın piyasaya satışının üretildiği yerlerde yasak olması ve ihtiyaç sahiplerine bizzat devlet eliyle satılması gibi bir durum ile karşılaşmaktadır.

Tokat kalhânesinde saf hale getirilen bakır, ilgililerce merkezî yönetim tarafından belirlenen esaslar ve güzergahlar üzerinden Dersaadete ulaştırılırdı. Bu işlemde 1795 yılına kadar Tokat-İznikmid iskelesi güzergahı kullanılmıştır⁴⁵. Ancak, söz konusu tarihten itibaren bu yolun değişmiş olduğunu ve bakırın, kara yolu ile ilkönce Samsun'a, oradan da deniz yolu ile Dersaadete ulaştırılması yoluna gidilmeye başlandığını görüyoruz. Tokat'tan Samsun'a kadar olan nakliye işleminde genellikle, Canik ve Amasya sancak-

⁴³ HH 27774.

⁴⁴ CDM 2617, 3281.

⁴⁵ CDM 2292.

ları dahilinde bulunan bazı kazalardan sağlanan nakil hayvanları ve vasıtaları kullanılmakta idi⁴⁶. Ki, Tokat-Amasya arasındaki nakliye işleminde Ezinepazarı kazası ve buranın nakil vasıtaları yetmediği takdirde de, Artova kazası dahilinde bulunan nakil vasıtalarından istifade edilmekteydi. Amasya-Samsun arasındaki nakil işleminde ise, Kavak kazasından temin edilen nakil vasıtaları kullanılmakta idi.⁴⁷ Bütün bu işlemlerde nakliye ücreti de, kalhâne idaresi tarafından hak sahiplerine ödeniyordu. Bu şekilde Samsun limanına ulaştırılan bakır, burada başka bir görevliye teslim edilir⁴⁸ ve oradan da kiralanen gemilerle hususi görevliler tarafından Dersaadete götürülürdü⁴⁹.

Dersadete ulaştırılan bakırın başlıca kullanım alanının devlet sektörü olduğu görülmektedir. Ki, bunların başında Darphane ve Tophane gelmekteydi⁵⁰. Bunun yanında bakırın kullanıldığı bir diğer önemli alan daha vardı ki, o da, Tersane idi. Bakır, burada, donanmada bulunan kalyonların kaplamasında kullanılan levhaların üretiminde kullanılmaktaydı⁵¹. Gerek tersanede belirtilen alanda kullanılmasından ve gerekse tophanede, dökülen top ve humbaraların yapımıyla çeşitli silah ve aletlerin yapımında kullanılması gibi nedenlerden dolayı bakır, ele aldığımız dönemde "mühimmât-ı cihâdi-yeden"di veya "umûr-ı cihâd"a lazım olan bir madde olarak büyük bir öneme sahipti⁵².

d - Tokat Kalhânesinde Yapılan Yenilikler:

Tokat'taki kalhânelerde bakırın işleme ücretinin oldukça yüksek olduğu ve bunun zamanla daha da fazlaştığı bilinmektedir. Çünkü, 1817-18 yıllarında Osmanlı ülkesinde bir batman ham bakır 10 kuruşa rafine edilirken⁵³, 1837'de bu rakam 12 pounda çıkmıştır. Aynı yıl Avusturya'da bu alanda geçerli olan fiyat ise 3 pounddu⁵⁴. Bu durumda Osmanlı Devleti'ndeki ham bakırın tasfiye işlemindeki maliyetin Avusturya'ya göre dört kat daha fazla olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunun da yegane sebebi, kalhânelerde kullanılan teknolojinin oldukça geri olması idi. Bu durum kendisini tabiiye iş-

⁴⁶ CDM 263, 3022.

⁴⁷ Halis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat, IV*. Kısım, Tokat, 1973, s. 26-27.

⁴⁸ CDM 3052.

⁴⁹ CDM 867, 2052, 2328.

⁵⁰ CDM 59, 1377, 2528, 2949, 3206, 3281.

⁵¹ CDM 1280.

⁵² HH 27774.

⁵³ Başbakanlık Arşivi, *Başmuhasebe Defterleri (DBŞM)*, 8528.

⁵⁴ C. İssawi, a.g.e, s, 284.

leminde kullanılan yöntemlerin ve makinelerin geri olmasıyla gösteriyordu⁵⁵. Nitekim, XIX. yüzyılın ilk yarısında bir vesile ile Osmanlı ülkesinde bulunan Moltke'nin bu konuda vermiş olduğu bilgiler de bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Çünkü O, Tokat'taki kalhaneleri tasvir ederken bu tesisleri, sefil tahta barakalar ve bunların içerisinde ekmekçi fırını gibi iki sıra küçük kâl fırını olarak tarif etmiştir. Yine O, bu fırınların, insanların çektikleri körükler vasıtası ile çalıştırıldığından ve buralarda yakıt olarak da odun kömürünün kullanılmakta olduğundan bahsetmektedir. O, Tokat kalhanelerinin özelliklerini belirtmeye, sözkonusu tesislerde, şehrin ortasından akmakta olan akarsudan bir türlü faydalanılmadığını da ekleyerek devam etmektedir⁵⁶. Nitekim, aynı yıllarda, biraz sonra belirtilecek olan sebeplerden dolayı Avrupa'dan özellikle bu iş için getirilen maden mühendisi Polini de, rafine işlemi esnasında, fazla maliyete sebep olan diğer faktörlerin yanında, kullanılan teknolojinin geriliğine özellikle işaret ederek, bunun da ürün kaybına sebep olduğuna değinmiştir⁵⁷. Bütün bu hususlar ise, Polini'nin de belirttiği gibi tabii işlemleri esnasında ürünün bir kısmının kaybolması sonucunu doğuruyordu. Bu da, ekonomik anlamda bir kayıptan başka bir anlama gelmiyordu ki, XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru ürün miktarı azalmaya yüz tutan Ergani madeninden⁵⁸ türlü güçlüklerle elde edilen ve Tokat'a getirilen ürünün bir kısmının burada kaybedilmesi, üzerinde önemle durulması gereken bir husustu. Nitekim Osmanlı merkezî yönetimi de bu durumun farkına varmış olmalı ki, aynı dönemlerde gerek ülke genelinde ve gerekse Ergani ve Tokat'ta maden üretim faaliyetlerini ileri düzeylere çıkarabilmek için bir dizi girişimler başlatmıştır. Bu arada hemen belirtelim ki, daha II. Mahmut zamanında devlet, ordunun ve sanayinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kendi eliyle fabrika kurma faaliyetlerine başlamıştı. Bu faaliyetlerin Tanzimat döneminde de devam ettirilmiş olduğu ve yine bu doğrultuda gerekli olan makina ve teçhizat ile kalifiye elemanların Avrupa'dan getirilmiş olduğu bilinmektedir⁵⁹. Bunda da, sanayi açısından Avrupa ülkeleri ile Osmanlının arasındaki mesafenin kapatılabileceği düşüncesi etkili olmuştur. İşte bu doğrultuda Anadolu'da yer alan madenler ve bu arada tabii olarak Ergani madeni ve bu madenin ürününün işlendiği baş-

⁵⁵ C. İssawi, *a.g.e.*, s. 284.

⁵⁶ H. von Moltke, *a.g.e.*, s. 147.

⁵⁷ C. İssawi, *a.g.e.*, s. 285.

⁵⁸ F. Tızlak, *a.g.t.*, s. 212-213.

⁵⁹ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yay., Tarihsiz, s. 56.

lica tesis olan Tokat kalhânesine de el atılarak, bunların durumları ile ve iyileştirilebilmesiyle ilgilenecek teknik elemanların Avrupa'dan getirilmesine başlanmıştır. Nitekim, H. 1255 (M. 1838-39) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, bu maksada yönelik olarak Avusturya'dan bir maden mühendisi getirilerek ilk etapta Ma'adin-i Hümâyûn tarafına gönderilmiş ve bu kişiye, Ergani madenindeki bakır üretim durumunu ve bu madenden elde edilen cevherlerin işlendiği Tokat kalhânesini incelemek görevi verilmiştir⁶⁰. Avusturyalı mühendis, bundan bir yıl sonra, incelemelerini tamamlayarak Dersaadete geri dönmüş ve yapmış olduğu gözlemlerin sonucunda ulaştığı tespitlerini ve bu alanlarda yapılmasını gerekli gördüğü bir takım yenilikleri ihtiva eden raporunu Darphane nazırına sunmuştur. Raporunun Tokat'la ilgili kısmında O, o ana kadar ham bakırın saflaştırma işlemlerinin ve bu işlemlerin yapıldığı kalhânelerin usulüne uygun olmadığından, dolayısıyla da işlemler esnasında bol miktarda ürün kaybının olduğundan bahsetmektedir. Avusturyalı mühendise göre ayrıca, tabhiye işlemleri esnasında gereksiz yere bazı harcamalar da yapılmaktadır, yani, bu tesislerde az üretime karşılık yüksek maliyet söz konusudur. Bütün bu nedenlerden dolayı Avusturyalı mühendis, Tokat'ta, şehrin ortasından geçmekte olan akarsuyun kullanılacak olduğu ve böylelikle körüklerinin de, su kuvveti ile döndürülecek çarklar vasıtasıyla çalıştırılacağı yeni bir kalhânenin yapılmasını önerir. O, buna dair projesinin çizimini de yaparak raporu ile birlikte Darphane nazırına sunmuştur. Avusturyalı mühendis, Anadolu madenciliği ile ilgili olarak sunmuş olduğu raporunda ayrıca, önermiş olduğu bütün hususların yerine getirilmesi durumunda diğer maden çeşitleri bir yana, sadece bakır üretiminde iki kat artış olacağını da belirtmiştir⁶¹. O'nun bu gözlemleri ve isteği merkezî yönetim tarafından kabul görmüş⁶² ve bakır üretiminin bollaştırılması için Tokat kalhânesine hemen el atılmıştır. Bu çerçevede burada, 1840'lı yılların ilk başlarında "**kalhâne-i cedid**" diye isimlendirilen bir tesis inşa edilmiş⁶³ ve takip eden yıllarda da buraya Avrupa'dan teknik eleman getirilmesi yoluna gidilmiştir. Nitekim, 1847 yılında söz konusu tesisde isdiham edilmek üzere

⁶⁰ HH 58151. Bu kişinin, az önce Anadolu madenciliği hakkında görüşlerini belirttiğimiz Polini olması kuvvede muhtemeldir. Çünkü, yukarıda belirtilenler ile biraz sonra zikredilecek görüşler arasında büyük benzerlikler vardır.

⁶¹ C. İssawi, a.g.e., s. 285.

⁶² HH 58151.

⁶³ CDM 2523.

Avrupa'dan iki tane kâlcı ustasının getirilmiş olduğunu biliyoruz⁶⁴. Daha sonraki yıllarda ise, bakır öğütme makinaları ile izabe tesislerine yeni harcamalar yapılarak Tokat'ta bir yüksek fırın inşa edilmiştir⁶⁵. Neticede, Avusturyalı mühendisin teklif etmiş olduğu bütün hususlar yerine getirilerek Tokat kalhânesinde bir teknoloji değişikliğine gidilmiş ve kalhâne, su kuvveti ile çalışan bir metalurjik tesis haline getirilmiştir⁶⁶. Ayrıca yeni tesis, Viyana'dan getirilen çok iyi derecedeki kalifiye elemanların kontrolüne verilmiş⁶⁷ ve çalışmasına bu şekilde devam etmiştir. Bütün bunların sonucunda ise, sözü edilen mühendisin belirttiği şeylerin büyük ölçüde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Çünkü, her ne kadar tanzimat dönemi sanayileşme politikaları genelde başarısızlığa uğradığı için terkedilmiş ise de⁶⁸, Tokat'ta gerçekleştirilen uygulamaların olumlu sonuç vermiş olduğu bilinmektedir. Şöyle ki, herşeyden önce, ham bakırın tasfiyesinde eskiden sözkonusu olan ürün kaybının, Ergani'den getirilen cevherin kötü olmasından dolayı meydana gelmeye devam etmesi⁶⁹ bir yana bırakılacak olursa, mümkün olduğu kadar giderilmiş olduğu görülmektedir. Artık bundan sonra, sözü edilen duruma rağmen Tokat kalhânesinde önemli oranlarda üretim artışının meydana gelmeye başladığı anlaşılmaktadır. Çünkü, 1848 yılında madencilik işlerinin idaresinden de sorumlu olan Maliye Nazırının bu nedenle taltif edilmiş olduğunu biliyoruz⁷⁰. Bundan bir yıl sonra da, Maliye Nazırı, üretim artışında oynadıkları rolden dolayı ilgilileri tebrik etmiştir⁷¹. Yapılan faaliyetler ve yeni düzenlemeler sorucunda Tokat'ta saf bakır üretiminde meydana gelen artışın bir başka göstergesi de, şehirde çeşitli bakır işçilik dallarının ve bu arada bakır kap üretiminin artışında sağlanan gelişmedir⁷². Bu göstergelere, yine o yıllarda Tokat'tan dış ülkelere yapılan bakır ihracatında meydana gelen artış da ilave edebiliriz⁷³. Öyle ki, meydana gelen ihracat baskısı karşı-

⁶⁴ C. Mal. 24518; W.F. Ainsworth, *Travels Researches in Asia Minor, Mesopotamia Chaldea and Armenia*, vol. II, London, 1842, s. 18.

⁶⁵ E.C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", İJMES, c. 5 (1974), s. 69.

⁶⁶ M. Genç, *a.g.m.*, s. 54.

⁶⁷ W.F. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁸ R. Önsoy, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁹ CDM 2461.

⁷⁰ *İr. Dah.* 10194.

⁷¹ *İr. Dah.* 10303.

⁷² W.F. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 18.

⁷³ Önceki yıllarda da Tokat'ta saf hale getirilen bakır, Hindistan ve İran'a ihraç edildiği gibi, 1810'lu yıllarda da üretimin 1/3'i İngiltere'ye ihraç edilmekteydi. Bu konuda bkz., D. Urquhart, *a.g.e.*, s. 177-178.

sında iç piyasaya bakır verilemez olmuş ve bundan dolayı Tokat'taki bakırcı esnafı, merkezî yönetime başvurarak üretimden belirli bir payın kendilerine tahsis edilmesini istemek durumunda kalmıştır⁷⁴.

2 - Diyarbakır Kalhânesi:

a - Diyarbakır Kalhânesinin Yeniden Tesisi:

Osmanlı Devleti'nde, Anadolu'da ham bakır işleme tesislerinin bulunduğu şehirlerden birisi de Diyarbakır idi. Bu şehirde bulunan tesislerin, Tokat'takiler ile çok yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Bu ilgi, birinci olarak Diyarbakır kalhânesinin, Tokat kalhânesine zarar verip vermemesi veya iş yoğunluğunu azaltıp azaltmaması, ikinci olarak da aynı maden ocağının yani Ergani madeni ürününün Diyarbakır'da da işlenmesi hususlarından kaynaklanıyordu. Hemen belirtelim ki, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Diyarbakır kalhânesinin iş yoğunluğu, hiçbir zaman için Tokat kalhânesinininkine kadar olmamıştır. Ve dolayısıyla, gerek ham ve gerekse saf olarak bakır işlemeciliği Tokat'taki seviyeye ulaşmamıştır. Böyle olunca da, sözkonusu şehirdeki tesis, sanki tali bir tesis gibi karşımıza çıkmaktadır. Tabii ki bunda, Tokat kalhânesinin veya Tokat'taki bakır işlemeciliğinin çok öncelerden beri var olan üstünlüğünün etkili olmuş olduğunu düşünüyoruz. Bundan dolayı biz burada Diyarbakır kalhânesi üzerinde pek fazla detaya inmeyi uygun görmedik. Bunun yerine, olabildiği kadarıyla bu tesisin Tokat kalhânesi ile olan bağlantısı üzerinde durmaya çalışacağız.

Biz şimdilik Diyarbakır kalhânesinin ilk olarak ne zaman faaliyete geçirdiğini bilemiyoruz, fakat, bu tesisin Tokat kalhânesinin tam olarak faaliyette olduğu dönemlerde yani, XVIII. yüzyılın sonlarında çalışmadığını biliyoruz. Çünkü, 1793 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, Diyarbakır'da bulunan bakır işleme tesisi, bir vesile ile daha önceleri yıkılmıştır ve o yıllarda böyle bir tesisin varlığı sözkonusu değildir⁷⁵. Ancak yine aynı arzdan anlaşıldığına göre, o yıllarda Ma'adin-i Hümâyûn emini olan Yusuf Ziya Paşa -ki, sözü edilen arzın sahibi de bu kişidir- zamanında Ergani madeninde bol miktarda üretim gerçekleştirilmiştir. Böyle olunca, o ana kadar geçerli olan ve yukarıda da bir ölçüde değindiğimiz sebeplerden dolayı geçerli olan kurala göre, 1/5'lik mîrî payının dışındaki ürünün tamamının madencilerden devlet adına satın alınması gereği ortaya çıkmıştır. Fakat o yıllarda yaşanan

⁷⁴ 1852'de böyle bir durum için bkz., *İr. Mec. Val.*, 10627.

⁷⁵ CDM 1786.

ekonomik bunalımın bir sonucu olsa gerektir ki, ne devletin elinde ve ne de maden idaresinin elinde bu satın alma işlemine yetecek derecede para yoktur. Bundan dolayı, eldeki fazla ürünün eritilmesi için Yusuf Ziya Paşa bir çözüm önerisinde bulunur ve bu ürünün piyasaya damgalı olarak satışına ve dolayısıyla, elden çıkarılacak olan bakırın işlenebilmesi için Erzurum, Maraş ve Diyarbakır'da daha önceden mevcut olduğu halde yıkıtılan kalhânelerin yeniden inşasına ruhsat verilmesini ister. Buna sebep olarak da, o ana kadar yörede ham bakır işleme tekeli elinde bulunduran Tokat kalhânesinde fazla bakırın işlenmesinin zaman alacağını ve ayrıca, adı geçen şehirdeki tesise bu kadar fazla miktardaki bakırın naklinin de güç olacağını gösterir. Çünkü bakır nakli, bu işle görevli olan aşiretlerin pek memnun olmadıkları bir iştir ve dolayısıyla onlara böyle ek bir yükümlülüğün getirilmesi hayvan sahipleri için "gadri mücib" olacaktır. Bütün bu sebeplerden dolayı Yusuf Ziya Paşa, o yıllarda var olan üretim fazlasının zorlaması ile bazı şartlar dahilinde Diyarbakır kalhânesinin faaliyetine yeniden izin verilmesini ister⁷⁶. Çünkü, o ana kadar, Tokat'ta mevcut olan "Rüsum-ı Amediye-i Tokat ve Tevabii Mukataası"na tahsis edilmiş olan gelir kaynaklarının azalıp kaybolmaması için Tokat'tan başka yerlerde kalhâne yapımı yasaktı. Bunda, yine aynı tarihe kadar yürürlükte olan Ergani bakırının tamamının mîrî için mübayaa edilmesi kararı da etkili idi⁷⁷. Ki, 1780'lere kadar Tokat'a getirilmekte olan ham bakırdan da amediye vergisi alınmakta idi ve bu vergiyi de maden emînleri ödemekteydiler⁷⁸. Böyle olunca, işaret edilen bu hususlar çerçevesinde Tokat kalhânesi, sanki devlet tarafından özel bir korumaya alınmış durumda idi ve bundan dolayı başka yerlerde bakır işleme tesislerinin varlığı sözkonusu olamıyordu.

Yusuf Ziya Paşa'nın arzı üzerine 1793 yılında Diyarbakır'da yeniden kalhâne inşasına ruhsat verilir⁷⁹ ve kısa sürede kalhâne faaliyete geçer. Gerçekten de az önce işaret edilen hususlar çerçevesinde bu tesiste işlenen ham bakırın bolluğundan dolayı burada bol miktarda "ücret-i tabhiye" tahsil edilmeye başlanır. Bunu gören devlet, kalhâneyi bir mukataa haline getirmeye karar verir. Bu kararın verilmesinde, Diyarbakır'da oluşacak olan ham bakır işleme sektörünün Tokat'ta bulunan mukataa için herhangi bir şekilde

⁷⁶ CDM 1786.

⁷⁷ Tokat Şer'iyye Sicili (*Tokat Ş.S.*), defter nu. 2, s. 37.

⁷⁸ *C. Mal.* 29125.

⁷⁹ CDM 2292. Bu kararlar birlikte, aynı şekilde, daha önceleri yıkıtılmış olan Maraş, Erzurum, Halep ve Rakka dolaylarındaki kalhânelerin yeniden inşasına da ruhsat verilir.

zarara sebep olmayacağına yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkması da etkili olmuştur⁸⁰. Hatta verilen bu kararın oldukça isabetli olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü 1799 yılında hâlâ Maadin-i Hümâyûn emini ve aynı zamanda Diyarbakır valisi olan Yusuf Ziya Paşa'ya, yukarıda belirttiğimiz hususları teyit edercesine gönderilen bir fermanla, burada yeni bir kalhânenin daha yaptırılması istenilmiştir⁸¹.

Böylece XVIII. yüzyılın sonlarında yeniden faaliyete geçirilen Diyarbakır kalhânesinin zabt ve idaresi ilk olarak İrâd-ı Cedid Hazinesine bırakılmıştır⁸². Yine bu kalhâne mukataasının gelirlerinin 1/4'i adigeçen hazineye, 1/4'i mutasarrıflarına ve 2/4'si de, bervech-i mâlikâne Yusuf Paşa'nın uhdesine verilmiştir. Ayrıca, sözkonusu mukataa, mutasarrıfları tarafından her yıl maden eminlerine iltizama verilegelmiştir⁸³. Ancak, Nizâm-ı Cedit uygulamasının sona ermesi ile birlikte Diyarbakır kalhâne mukataası, Matbah-ı Amire'nin gelir kaynakları arasına dahil edilmiştir⁸⁴. Fakat, kalhâne mukataasının birilerine ihale ve tefviz edilmesi kuralından vazgeçilmemiştir⁸⁵.

b - Diyarbakır Kalhânesine Ham Bakır Nakli:

Ergani madeninde üretilen ham bakırın Diyarbakır'da bulunan kalhâneye naklinde genellikle Ergani ve Çüngüş kazalarında bulunan nakil hayvanları kullanılmıştır⁸⁶. Ancak, zaman zaman buraların nakil hayvanlarının yeterli olmadığı durumlarda Bozok havalisinde yer alan develerden de istifade yoluna gidilebiliyordu⁸⁷. Sözkonusu yerlerden temin edilen hayvanların sahiplerine nakliye ücretleri, kalhâne idaresi tarafından ödeniyordu⁸⁸. Ancak, bu uygulamanın, yani nakil ücretinin kalhâne tarafından ödenmesi işleminin, Tokat'a bakır naklinde uygulanandan farklı olduğu dikkati çekmektedir. Bunun da başlıca sebebi olarak, Diyarbakır'da bulunan tesisde, Tokat'takinin aksine genelde mîrîye ait olmayan, aksine satın alma yolu ile özel kişilerce getirilen ham bakırın işlettilmesini⁸⁹ düşünüyoruz. Ki, burada bedeli devlete ödemek şartıyla mîrî bakır da tasfiye edilebiliyordu⁹⁰.

⁸⁰ Tokat Ş. S. 2, s. 37.

⁸¹ CDM 1786.

⁸² CDM 2719.

⁸³ Diyarbakır Şer'iyye Sicili (*D. Bakır. Ş.S.*), Defter nu. 356, s. 30.

⁸⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (*T. Kapı Arşv.*) Evrak nu. 8664.

⁸⁵ *T. Kapı Arşv.* evr. nu. 6010.

⁸⁶ Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim bin Muhammed'in Haurat ve Mektupları (*İ. bin. Muh.*), Elazığ Müzesi, Demirbaş nu. 137, v. 57, 65, 70.

⁸⁷ HH 33027.

⁸⁸ *İ. bin Muh.* v. 70.

⁸⁹ *İ. bin Muh.* v. 70.

⁹⁰ CDM 1377.

Diyarbakır'a ham bakır nakledilirken her defasında gönderilen bakırın miktarını ve kaç parçadan oluştuğunu belirtir bir irsaliye düzenlenirdi ki, bu irsaliyede, ham bakırın kantar başına isabet eden nakliye ücreti ve bu ücretin kim tarafından ödeneceği de ayrıca belirtilirdi⁹¹. Bu arada, nakliye ücreti de, Ergani madeninden başka yerlere ham bakırın gönderilip gönderilmeyeceği veya gönderilecekse bunun miktarının ne olacağı hususlarında olduğu gibi, Darphane tarafından belirlenmekteydi⁹². Diyarbakır'a ham bakır nakli konusunda Tokat'a nakilden farklı olan bir diğer hususun da, yörede faaliyet gösteren eşkiya engellemeleri ile karşılaşılması olduğu dikkati çekmektedir ki, bu gibi durumlarda devlet, Diyarbakır'a nakil işleminden vazgeçerek Tokat'a nakil yolunu seçiyordu⁹³.

Diyarbakır'da işlenerek saf hale getirilen bakır da, devlet ihtiyaçları için sarfedilmesinin⁹⁴ yanında, piyasaya da sürülebilmekteydi. Burada da taksitli bakır satışının gündemde olduğunu görüyoruz⁹⁵.

Diyarbakır'da mevcut kalhânenin, XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca Tokat kalhânesi boyutlarında olmasa da faaliyetlerine devam etmiş olduğunu biliyoruz⁹⁶. Ancak bundan, mesela 1829'larda olduğu gibi, Ergani madenindeki üretim azlığı⁹⁷ veya eşkiya engeli nedeniyle bakır gelememesi gibi nedenlerden dolayı faaliyete ara verildiği dönemleri ayrı tutmamız gerekmektedir.

Sonuç:

Osmanlı döneminde, yakınlarında bakır madeni üretilmediği halde, maden işlemeye yönelik tesislerin bulunduğu şehirlerin başında Tokat geliyordu. Bunda, anlaşıldığı kadarıyla, adı geçen şehirde tarih boyunca yürütülen bakır madeni işlemeciliğinin etkisi olmuştur. Dolayısıyla, böyle bir geleneği Osmanlı döneminde de sürdüren Tokat, bu konuda sözünü ettiğimiz dönemde o kadar ileri gitmiştir ki, Anadolu yakasında gerek ham ve gerekse saf olarak bakır işlemeciliğinde tek el sahibi olmuştur. Ancak, Osmanlı'nın diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da sahip olduğu teknolojiyi geliştirememesi veya yenileyememesi gibi sebeplerden dolayı, sözkonusu şehirdeki

⁹¹ *İ. bin. Muh.* v. 65.

⁹² *İ. bin. Muh.* v. 57.

⁹³ *T. Kapı Arşv.* evr. nu. 4601/8.

⁹⁴ CDM 1377. Mesela, 1813 yılında buradan Musul'a bakır gönderilmiştir.

⁹⁵ D. Bakır Ş.S., defter nu. 631, belge nu. 1, 2, 3.

⁹⁶ CDM 771, 1004, 1340, 1377.

⁹⁷ HH 27774.

faaliyetler zamanla verimsiz hale gelmiştir. Tesislere, işlenmek üzere getirilen maden cevherlerinin verim düzeyinin düşmeye başlamasının da etkili olduğu bu durum sonucunda Osmanlı yönetimi, öteki alanlarda da yaptığı gibi, bu alanda da XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru avrupai tarzda yenilik hareketlerine girişmiş ve bu maksatla Avusturya'dan getirtmiş olduğu teknik elemanlar sayesinde Tokat'ta ham bakırın işlendiği kalhâne, döneme göre oldukça çağdaş bir görünüm kazandırmıştır.

Osmanlı ülkesinde Tokat kalhânesi ile çok yakından ilgili olarak Anadolu'da bir başka ham bakır işleme tesisi bulunan şehir daha vardı ki, o da, Diyarbakır'dır. Adı geçen şehirde yer alan tesis, Tokat kalhânesinin sahip olduğu tekelden olumsuz yönde etkilenmiş ve bu nedenle bir aralık yıktırılmış fakat, Ergani madeninde daha sonraları bol miktarda ham bakır üretiminin gerçekleşmesi ve dolayısıyla Tokat kalhânesinde artan iş yoğunluğunun azaltulabilmesi gibi nedenlerden dolayı XVIII. yüzyılın sonlarında yeniden faaliyete geçirilmiştir. Ancak, hiçbir zaman için Tokat'taki kadar bir önem arz edemeyen Diyarbakır kalhânesinin faaliyetlerine, ham maddesinin sağlanmakta olduğu Ergani madenindeki üretim düzeyinin XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru düşmesine paralel olarak son verilmiş görünüyor.

CHURCHILL VAK'ASI (1836)

Yrd. Doç. Dr. NEDİM İPEK

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başlarında üç kıtadaki geniş toprakları ile Avrupa'da hesaba katılması gereken bir kudreti temsil ediyordu. Buna rağmen devletin askerî gücü, iktisadî ve malî durumu eski devirlerle kıyaslanmayacak derecede zayıflamıştı. Bu zayıflığı, iç isyanlar, sürekli ve uzun savaşlar, merkezî idarenin otoritesini kaybetmesi, çağın teknik gelişmelerinden uzak kalma, dış müdahaleler ve kapitülasyonlar gibi sebepler artırmış ve hızlandırmıştı.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk yarısında büyük iç ve dış mes'elelerle meşgul olmak zorunda kalmıştı. Devlet, bu mes'eleleri halledebilmek için içte bâzı ıslâhat teşebbüsleri ile bünyesini güçlendirmeye çalışırken, dışta da toprak bütünlüğünü korumak amacıyla çeşitli savaşlara girmişti. Bu ortamda, Osmanlı tebeasından bâzıları dinî ve millî istiklâl iddiaları ile isyan etmişler, Yunanistan Devleti kurulmuş ve Eflak-Buğdan ile Sırbistan Bâbiâli'nin hakiyetini sadece görünüşte¹ tanımışlardı. Diğer taraftan, 1830'da Fransa Cezayir'i işgâl etmişti. Osmanlı Devleti, büyük devletlerin politikaları ile kendisinden koparılan Mora ve Cezayir'in acısını henüz unutamadan Mehmed Ali Paşa'nın isyâmı ile karşılaşmıştı.

Osmanlı kuvvetlerinin Konya'da mağlup olması (21 Aralık 1832) ve olayların tahmin edilmeyen bir hızla gelişmesi üzerine II. Mahmud (1808-1839), valisine karşı Avrupa devletlerinden yardım istemişti. İstanbul'un hattâ devletin Mehmed Ali Paşa'nın güçlü idaresine geçmesi ihtimali, bölgede menfaatları olan devletleri harekete geçirmiş ve böylece Mısır mes'eleli devletlerarası büyük bir bunalım halini almıştı. Bu mes'elede, *Fransa dışında* büyük devletler, kendi menfaatları doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin yanında veya onu destekler bir siyaset içinde bulunmalarına rağmen, Rusya hariç, hiçbirisi doğrudan yardım yapmakta acele etmiyordu². Ancak Rusya'nın aktif siyaseti,

¹ Helmut Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 43.

² Bkz. Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, s. 139-145.

İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirerek mes'elenin çözümü için daha etkili çalışmalarına sebep olmuş ve sonuçta, Kütahya Uzlaşması (5 Mayıs 1833) yapılmıştı. Diğer taraftan, II. Mahmud'un bu uzlaşma ile tatmin olmaması ve *Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde elde ettiği üstün durumu sürdürmek istemesi ve bu konuda İstanbul'a baskı yapması sonucunda 8 Temmuz 1833 tarihinde Hünkâr İskeleyi Andlaşması yapılmıştı*. Böylece, Rusya, Boğazlar ve Karadeniz'de nüfuzunun en yüksek zirvesine ulaşıyor ve Osmanlı Devleti üzerinde kurmayı düşündüğü himâye politikasını gerçekleştirmeye başlamış bulunuyordu. Bu nitelikleri taşıyan andlaşma, Fransa ve İngiltere'nin tepkisi ile karşılaşmıştı. Osmanlı Devleti'ni Rusya'dan uzaklaştırmaya çalışan İngiltere, bu tarihten itibaren bu siyasetini bir kat daha şiddetlendirmişti³. İngiltere'nin bu politikasına rağmen Osmanlı Devleti, Ahmed Fevzi Paşa vasisıyla Ruslarla yeni bir andlaşma imzaladı⁴ (17 Ocak 1834).

Hünkâr İskeleyi Andlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti tekrar sükûna kavuşmuştu. Bu ortamda, ıslâhat teşebbüsleri hızlandırılırken devletlerarası bâzı mes'eleler de siyasî müzakereler yoluyla halledilmeye çalışılıyordu. Nitekim, Bâbüâlî, Cezayir'in geri alınabilmesi için Fransa ve İngiltere nezdinde teşebbüse geçmişti⁵. Bu müzâkereler neticesinde Cezayir, Fransa'dan geri alınmadığı gibi Akdeniz'de Tahir Paşa kumandasındaki Osmanlı Donanması ile Fransız donanması çatışma noktasına gelmişlerdi. Fransa, 1836 yılında Cezayir ve hattâ Tunus hakkındaki niyetlerini açık bir şekilde belirtmeye başlamıştı. Burada ilginç olan nokta, Bâbüâlî'nin, İngiltere'den yardım talep etmemesidir.

Bu sükûn devrinde Osmanlı Devleti, bir taraftan da İngiltere ile yeni bir ticarî tarifinin tanzimi ve gümrük resmînin makûl ve münasib miktarda artırılması için teşebbüse geçmişti. Fakat, Târife Mes'alesi'nde İngilizlerin asıl gagesi, serbest ticarete engel teşkil eden "*Yed-i vâhid*" sistemini kaldıran bir andlaşmayı kabul ettirmektir. Bunu sağlamak için de münasebetlerinin ticaretten ibaret bulunduğu, ticaretlerine zarar geldiği takdirde siyasî münasebetlerin de kesileceğini ifadeden kaçınmıyorlardı. Bu sebeplerden dolayı

³ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım*, Ankara 1945, s. 146.

⁴ Yorga, *Osmanlı Tarihi*, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1948, V, 378.

⁵ Bkz. Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul 1957, s. 35-47.

İngiltere Osmanlıların teklifine yanaşmıyor ve 1836 yılında da oyalama siyasetine devam ediyordu⁶.

1836 yılında Osmanlı Devleti, bir taraftan yukarıda izah edilen mes'elelerin halline çalışırken diğer taraftan da ecnebinin ve gayr-i Müslim tebeanın ülkede çıkardıkları mes'elelerle meşgûl olmak zorunda kalmıştır.

Böyle bir hadisede, bir Hıristiyan genci anne ve babasının rızası olmadan İslâmiyeti kabul edince Fransız elçisi, bu şahsı Bâbîâlî'den geri istemişti. Bâbîâlî, kendi isteğiyle Müslüman olan birinin geri verilmesini mümkün görmeyerek bu isteği geri çevirince, henüz normale dönmeye başlayan münasebetleri bozmak istemeyen elçi, işin peşini bırakmak zorunda kaldı⁷.

Bir başka hadisede ise bir Türk hastahânesinde çalışan Prusyalı bir doktor, hastalara karşı kötü davrandığından hapsedilmişti. Bu duruma kızan doktorun arkadaşı, Kaptan Paşa'ya (Namık Paşa) hakaret etmeye kalkınca, Paşa tarafından yaranıp hapsedirildi. Bu hadise, Nisan 1836'da Bâbîâlî ile Prusya elçiliğini karşı karşıya getirdiyse de Akif Efendi, hadiseyi kapatmayı başardı⁸.

1836 yılının bu siyasî ortamında, İngiliz tüccarı W. Churchill bir Türk çocuğunu yaralayarak sonradan bir takım siyasî hadiselerin müsebbibi oldu. Bu olayı daha iyi ortaya koyabilmek için önce W. Churchill ve İstanbul'daki ecnebiner hakkında kısaca bilgi vermek gerekir:

A - ÇÖRÇİL (WILLIAM N. CHURCHILL)'İN KİMLİĞİ VE İSTANBUL'DAKİ ECNEBİLER

1 - Çörçil'in Kimliği:

Çörçil, 1797 (1212) tarihinde Londra'da doğmuştur. Kendisine ait mühürde H. 1212⁹ tarihi kazılıdır. Çörçil'in 1840'dan sonra Osmanlı Devleti'nin

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri 1580-1838*, Ankara 1974, I, s. 84-92.

⁷ Başbakanlık Arşivi (BA), İbnülemin Tasnifi-Hariciye (İEH), Nr. 1520: France gazetesinde neşredilen 20 Mayıs 1251 tarihli mektubun tercümesi; Orhan Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı*, "Ceride-i Havadis'in Öyküsü", Ankara 1986, s. 30.

⁸ Akif Paşa, *Tabsıra*, İstanbul 1300, s. 46-47; Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 30.

⁹ BA-İrade-Hariciye (İH), Nr. 1239, Lef. 1: Çörçil'in istidâsı; BA, Cevdet-Maliye (CM), Nr. 8095: Ceride-i Havadis müdürü Çörçil'in arzı; BA, İrade-Dahiliye (İD), Nr. 4734, Lef. 2: Çörçil'in istidâsı.

hizmetine girdiği düşünülürse bu tarihin mührün kazılış tarihi değil, doğum tarihi olduğu şüphesizdir. Ayrıca yukarıda adı geçen hadisenin vukuunda (1836) 35-40 yaşlarında olduğu tahmini de¹⁰ bunu ispatlar mahiyettedir.

Çörçil'in Türkiye'ye ne zaman yerleştiğine dair kesin bir malumat bulunmamaktadır. İzmir'de neşredilen bir Fransız gazetesine göre 1816'da, İngiliz konsolosluğuna göre ise 1822'de¹¹ İzmir'e yerleşmiştir. Oğlu Alfred H. 1262 (1845-1846)'de Bâbîâlî'ye takdim ettiği istidâsında babasının yirmi yıldan fazla bir zamandır Türkiye'de olduğunu ifade etmektedir¹². Bu bilgilere göre Çörçil, 1816-1825 tarihleri arasında Türkiye'ye gelerek İzmir'de mekân tutmuş olmalıdır.

İzmir'de Beatrix (1803-?) adında bir İngilizle evlenmiştir. Alfred Black (1825-1870), Louisa (1833), Harriet (1838), Edvina (1840), Victoria (1841) ve Henry (?-1880) adlarında beş çocuğu olmuştur¹³.

1831-1833 tarihleri arasında İstanbul'da Amerikan diplomatik temsilciliğinde vazifeli idi. 1831'de konsolos yardımcısı olarak vazifeye başladı. Elçi Porter ile birinci tercüman W. B. Hodgson arasındaki geçimsizliklerden faydalanarak Hodgson'un yerini almaya çalışmıştır. Bu amaçla Ağustos 1833'te Amerika'ya müracaat etmiş, ancak bir netice alamadığı gibi, bulunduğu vazifeden de azledilmiştir¹⁴.

Bu hadiseden sonra Çörçil muhtemelen gazeteciliğe meyletmiştir. Nitekim, Adolphus Slade, Çörçil'i 1833'ten beri bir Londra gazetesinin muhâbiri olarak gösterir¹⁵. Çörçil de İngiliz elçiliğine verdiği İngiliz devleti tâciri imzalı takririnde kendisinden "*Curnal kâtibi*" olarak bahseder¹⁶. 21.05.1836 tarihli *Journal de Smyrne* gazetesine ve Amerikan konsolosuna göre de bir Londra gazetesinin muhâbiridir¹⁷. Fransız Elçisi Roussin, Jouanin Van Gaver, Arthur Alric ve A. Hamdi Tanpınar'a göre *Morning Herald* ve diğer bir *Tory*

¹⁰ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 18.

¹¹ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 18-19.

¹² BA, İD, Nr. 1666: Alfred Churchill'in istidası.

¹³ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 128-129.

¹⁴ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 20.

¹⁵ Arthur Alric, *Un Diplomate Ottoman en 1836* (Affaire Churchill), Paris 1896, s. 146.

¹⁶ BA, Hatt-ı Hümayun (HH), Nr. 47986-E: Çörçil'in İngiliz Büyük Elçiliği'ne verdiği takririn tercümesi (15.05.1836).

¹⁷ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 21.

gazetesinin muhâbiridir¹⁸. *France gazetesi* (13.06.1836), Enver Ziya Karal ve Niyazi Berkes'e göre de bir İngiliz gazetesinin İstanbul'daki muhâbiridir¹⁹. Buna karşılık, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'ndeki vesikalarda Çörçil müste'men tâcir olarak gösterilmiştir. Ancak, 1840 yılından itibaren vesikalarda Çörçil'den bahsedilirken gazeteci deyimini kullanılmıştır²⁰. Akif Efendi de, Çörçil'den tâcir olarak bahsetmiş olup gazeteci lafını hiç kullanmamıştır. İngiliz elçiliği tahrirlerinde de tüccar deyimini geçmektedir. Orhan Koloğlu da, önemli İngiliz gazetelerinde yaptığı araştırmalarında, Çörçil'in gazeteciliği ile ilgili her hangi bir bahse rastlamamıştır²¹.

2 - İstanbul'daki Ecnebler:

Fetihten sonra, Anadolu, Rumeli ve Karadeniz ülkelerinden getirilen Müslim ve gayr-i Müslimler şehre yerleştirilmek suretiyle İstanbul'daki nüfusun artırılmasına çalışılmıştı. Müslümanlar, Aksaray, Laleli, Vefa, Zeyrek, Çarşamba, Fatih, Atikali, Şehzadebaşı, Süleymaniye ve Dizdariye mahallelerine, gayr-i Müslimler, Marmara, Haliç ve Surlara bakan çevrelere, ecnebler ise Beyoğlu ve çevresine yerleştirilmişlerdi²².

İstanbul'da ikamet etmeye karar veren diplomat, tüccar, maceraperest, gemici, işçi ve işsiz Avrupalılardan müteşekkil ecnebler hayatlarını Beyoğlu'nda geçirirlerdi. Beyoğlu sakinleri hangi dinden olurlarsa olsunlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, kendilerine mahsus gelenekleri, hal ve hareketleriyle apayrı bir mahalle meydana getirmişlerdi. O kadar çok mes'ele çıkarıyorlardı ki, Bâbîâlî ve vilâyetlerdeki memurlar, Beyoğlu'ndan kaynaklanan bir ticaret, diplomasi ve misyonerlik faaliyetlerinin mes'eleleri ile uğraşır olmuşlardı²³.

3 Ağustos 1831 Pazar günü Çukur mahallesinde çıkan yangın, tulumbarın çok çalışmasına rağmen şiddetli rüzgârla büyüyerek onbeş saat kadar devam etmişti. Bu yangında Dörtiyolağzı, Taksim, Tatavla Aynalıçeşme semt-

¹⁸ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 21; Jouanin - Van Gaver, *La Turquie*, Paris 1840, s. 427; Arthur Alric, *Aynı eser*, s. VII; A. Hamdi Tanpınar, "Akif Paşa", *İslâm Ansiklopedisi* (İA), İstanbul 1941, I, 243.

¹⁹ BA, İEH, Nr. 1520: France gazetesi tercümesi (13.06.1836); Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1976, V, 189; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 255.

²⁰ BA, İD, Nr. 741.

²¹ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 21.

²² İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul 1986, s. 198 vd.

²³ İlber Ortaylı, *Aynı eser*, s. 198.

lerinde bulunan elçilik binaları ile pek çok ev ve dükkân yandı ve bir çok kişi açıkta kaldı²⁴. Yangında zarar gören ve meskensiz kalan ecnebilere reâyâ hânelerine ve hattâ Müslümanların kiralık evlerine geçici olarak yerleşmelerine izin verildi²⁵. Böylece, ecnebilere, kısa bir müddet sonra eski mekânlarına dönmek şartıyla Beşiktaş, Kasımpaşa ve Üsküdar'daki Türk mahallelerine iskân edildi. Ancak aradan bir iki sene geçmesine rağmen Türk mahallelerinden ayrılmamaları mahalle sakinlerinin tepki ve şikâyetlerine sebep oldu.

Ecnebilere şikâyetin başında, "*Poliçya*" adı verilen şehir nizamına aykırı olarak izinli izinsiz, olur olmaz yerlerde avlanmaya kalkmaları, sokaklarda sakınmadan silâh kullanmaları ve bâzen hayvanları vurmaları geliyordu. İkinci bir şikâyet konusu ise, ecnebilere gece geç vakitlere kadar oturmaları, içkili eğlenceler tertip etmeleri ve kumar oynamaları idi²⁶. Müslümanların hayat tarzına tamamen ters olan bu durum, ecnebilere karşı bir hoşnutsuzluğun meydana gelmesine sebep oldu. Çörçil de bu şekilde hareket eden ecnebilere biriydi. Bir kaç kere şehir nizamına aykırı harekette bulunmuşsa da kendisine herhangi bir cezaî müeyyide tatbik edilmemişti.

Avrupalıların kendilerine tanınan imtiyâzlardan faydalanarak kanunlara aykırı hareket edecek kadar serbest davranmaları Müslümanların şikâyetlerine sebep oluyordu. Âsâyiş ve güvenlikten sorumlu zabıta kuvvetleri de ecnebilere şikâyetçiydi. Hattâ, suçlu olanlar karakol veya mahkemeye götürülmek istenince bâzen askerlerin tüfeklerini kırarak kadar ileri gidebiliyorlardı. Bu yüzden zabıta kuvvetleri zor kullanmak durumunda kalabiliyorlardı²⁷.

Ecnebilere bu davranışlarına rağmen, Kadıköy'de ikamet eden reâyâ ve Müslümanlar evlerini ecnebilere fahiş fiyatla kiraya veriyor hattâ mülkiyetini satıyorlardı²⁸. Oysa, İslâm ahali ve reâyâ ile ecnebilere aynı mahallede bir arada oturmaları ve Müslümanlara ait evlerin ecnebilere satılması caiz değildi. Bu nedenle söz konusu satışlar durdurulurken ecnebilere en kısa zamanda eski mekânlarına gönderilmesine karar verildi²⁹.

²⁴ Ahmed Lütüfî, *Tarih-i Lütüfî*, İstanbul 1292, III, 161; IV, 105-107. *Takvim-i Vekayi*, 20 Cemaziyellevvel 1247, sayı. 1; Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1960, V, 2721.

²⁵ BA, HH, Nr. 32520.

²⁶ BA, HH, Nr. 40758; Arthur Alric, *Aynı eser*, s. 139.

²⁷ BA, HH, Nr. 40750: Akif Paşa'nın arz tezkiresi.

²⁸ BA, HH, Nr. 35688.

²⁹ BA, HH, Nr. 35688.

Fransız ve İngiliz elçileri, Müslüman mahallelerinde ikamet eden Fransız ve İngiliz tebaasının çokluğundan dolâyı, bunların hemen eski yerlerine yerleştirmelerinin mümkün olamayacağı gerekçesiyle uygulamanın gelecek bahara kadar tehirini rica ettiler³⁰. Rus elçisi de ecnebilerin altı aylık veya birer yıllık kiralarını ev sahiplerine peşin verdiklerinden, bunların bu gibi yerlerden çıkarılmalarının güç olduğu ve ev sahiplerinin aldıkları paraları iade etmekte zorlanacaklarından bahisle biraz mühlet istemişti³¹. Diğer elçiliklerin de aynı isteklerde bulunmuş oldukları anlaşılmaktadır.

Bâbiâlî, ecnebilerin eski mekânlarına hemen gönderilmesi durumunda bâzı karışıklıklara ve elçiliklerin itirazına neden olacağını sezdiğinden, işin tedricen icrasına karar verdi. Buna göre, kendilerine gösterilen mahallelerde ev tedarik edenler hemen gidecek, önceden kaide olduğu üzere işsiz güçsüzler memleketlerine gönderilecek ve mazeretleri sebebiyle buldukları yerlerde ikamet edeceklerine üç ay mühlet verilecekti³².

Netice olarak, ecnebilerin büyük bir çoğunluğu Beyoğlu'na döndü. Çörçil, Kadıköy'e yangın nedeniyle gelmediği için ikamet süresi Kapdan-ı Derya Vekili Ahmed Fevzi Paşa tarafından üç ay uzatıldı³³.

B - ÇÖRÇİL MESELESİ VE İNGİLİZ ELÇİLİĞİNİN FAALİYETİ

1 - Çörçil Meselesinin Ortaya Çıkışı:

8 Mayıs 1836 günü Çörçil, oğlu ve bir arkadaşı ile birlikte ava çıkmıştı. Çocukların oyun oynadığı ve hayvanların otlatıldığı bir yerde avlanan Çörçil, 80-100 adım mesafedeki bir hedefe ateş etti. "Miyop"³⁴ olması nedeniyle Defterhâne kâtiblerinden Necati Efendi'nin küçük oğlunu vurduğunu farketmemişti.

Üsküdar Kadısı tarafından hazırlanan hadise ile ilgili ilâmda Çörçil'in kuzuya ateş ettiği ifade edilirken; Çörçil, İngiltere elçiliğine verdiği takrinde, kendisinin bildircına ateş ettiğini ve hattâ vurduğunu iddiâ etmekte-

³⁰ BA, HH, Nr. 40836-A: Fransız elçisi tarafından tercüman La Pierre'e verilen talimâtname sûretinin tercümesi; BA, HH, Nr. 40753.

³¹ BA, HH, Nr. 40753.

³² BA, HH, Nr. 40758.

³³ BA, Cevdet-Hariciye (CH), Nr. 4007; Akif Paşa, *Tabıra*, s. 6.

³⁴ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 21.

dir³⁵. Neticede Necati Efendi'nin küçük oğlu sekiz yerinden yirmi kadar saçma ile yaralanmıştır. Çörçil, avlanma yasağı olan bir yerde ve av mevsiminin geçmiş olmasına rağmen avlanması, bir çocuğu yaralaması ve şehir nizamını bozması nedeniyle suçlu görülüyordu.

Çörçil, yaralı çocuğun yanına vardığında etraftan gelenler tarafından sarılmış olduğunu gördü. Bunların arasında Necati Efendi'nin büyük oğlu da vardı. Kadıköy sakinleri daha önce bu gibi hareketlerden şikâyetçi olmuşlardı. Yine de bu gibi davranışların devam etmesi ve Çörçil'in suçunu kabul etmemesi üzerine Müslümanlar, kendileriyle alay edildiği fikrine kapıldılar. Bu nedenle Çörçil dövülmek istendiyse de orada bulunan ihtiyarlar, buna engel oldular. Çörçil'in tüfeği elinden alındı ve zabtiyeye haber verildi. Çeyrek saat sonra bir mülâzım, bir çavuş, bir onbaşı ve üç dört asker geldi³⁶.

Çörçil, müfrezeyi görünce işin ciddiyetini anladı ve Üsküdar karakoluna gitmeden hadiseyi gözdağı vererek kapatmak istedi. Mülâzıma, müste'men tüccar ve önemli bir şahsiyet olması nedeniyle serbest bırakılması gerektiğini ima etti³⁷. Suçlu olduğu halde direnmesi, hattâ gözdağı vermeye kalkması, kendisine duyulan tepkiyi artırdığından orada hafifçe hırpalanmış olması ihtimal dahilindedir.

Zabtiyeler tarafından Üsküdar'daki Ahmed Fevzi Paşa'nın Kethüdâsının huzuruna çıkarılan Çörçil, orada da serbest bırakılmak için "Curnal kâtibi" (gazeteci) olarak Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetler etmiş olduğunu beyan etmiştir. Bu sözlere değer vermeyen Kethüdâ, kendisini Kadı'nın huzuruna çıkarılmak üzere kavaslara teslim etmiştir³⁸. Oysa Çörçil, konsolosluk mahkemesinde muhakeme olunmak istiyordu³⁹.

Üsküdar Kadısı, bir sonuca varabilmek için yaralı çocuğun yanına bir hekim gönderirken, Çörçil de Bâbiâli'nin hapishânesi olan Tomruk'ta gözaltına alınmak üzere bir kavasla yola çıkarıldı. Bu sırada Çörçil, kavasın izniyle durumunu belirten bir tezkire yazıp İngiliz elçiliğine gönderdi⁴⁰. Hadise günü akşam üzeri İstanbul'a getirilen Çörçil, Hariciye nazırının ne yapılacağına karar vermesine kadar Tomruk'ta gözaltına alındı. Diğer taraftan,

³⁵ BA, HH, Nr. 47986-E; Akif Paşa, *Tabıra*, s. 7.

³⁶ BA, HH, Nr. 47986-E.

³⁷ BA, HH, Nr. 47986-E.

³⁸ BA, HH, Nr. 47986-E.

³⁹ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 33.

⁴⁰ BA, HH, Nr. 47986-E.

Üsküdar Kadısı'nca hazırlanan "ilâm" Hariciye nazırına gönderildi. Nazır Akif Efendi, bir müste'men tüccarın av mevsimi geçtiği halde korkusuzca avlanırken çocuğu yaralamasını ve devlet için mühim ve lüzumlu olan şehir nizamını bozmasını, daha çok edepsizlikler yaparak asâyişi ihlâl etmesini, ecnebilerin hoşnut ve serbest tutulması için kendi halkını sıkıntı içine sokmanın geleneğe ve mantığa aykırı olduğunu düşündüğünden, sanığın Tersâne-i Âmire'de habsolunmak üzere Kapdan-ı Derya Vekili Müşir Ahmed Fevzi Paşa'ya gönderilmesine karar verdi⁴¹. Böylece, hadisenin tahkikine kadar Çörçil, suçunun büyük olması nedeniyle Tersâne-i Âmire mahbesinde 9.5.1836 günü gözaltına alındı.

2 - İngiliz Elçilik Tercümanlarının Tutumu:

İngiliz Elçisi Ponsonby, hadiseyi duyar duymaz elçilik tercümanlarından Küçük Pizani vasıtasıyla Akif Efendi'den Çörçil'in serbest bırakılmasını talep etti. Çörçil'in suçunun büyük olması ve yaralı çocuğun durumunun henüz belli olmaması sebebiyle elçiliğin bu isteği reddedildi⁴². Daha sonra Akif Efendi'yle görüşen İngiliz elçilik baş tercümanı Büyük Pizani (Frederik) de aynı cevapla karşılaştı. Bununla birlikte, Çörçil'in dövüldüğünü iddia eden baş tercüman yaralı çocuğun sağlık durumu belli olduktan sonra verilecek cezayı kabul edeceklerini taahhüd etti. O ana kadar Çörçil'in dövüldüğünden haberdar olmayan Akif Efendi, sanığın serbest bırakılması için baş tercüman ve Esvâbcı Mehmed Ağa vasıtasıyla Ahmed Fevzi Paşa'ya haber yolladı⁴³.

Ahmed Fevzi Paşa, Hariciye nazırının tezkiresi olmaksızın Çörçil'i serbest bırakmaya yanaşmamıştı. Bu durum karşısında Büyük Pizani böyle bir tezkireyi Akif Efendi'den talep etseydi, kuşkusuz tezkire verilir ve hadise başlamadan biterdi. Tercüman bunu yapacağı yerde meseleyi başka mecralara dökerek bir tutum ile "Beyoğlu mahfillerinde" faaliyet göstermeyi tercih etmiştir.

Elçiliklerin baş tercümanı başkalarının nazarında çok önemli ve itibarlı bir şahsiyettir. Elçinin himayesinde olan şahıslar, baş tercümanı kendilerinin hâmleri sayarlardı. Türk mahkemelerinin hükmünden kaçmak, Türk kanunlarından kurtulmak isteyen ona sığınırdı. İstanbul'daki elçiliklerden

⁴¹ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 8.

⁴² BA, CH, Nr. 4007; Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 8.

⁴³ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 8-9.

herhangi biriyle işi bulunanların hepsi ona itibar ederdi⁴⁴. Öyle anlaşılıyor ki, Büyük Pizani söz konusu otorite ve saygınlığını kaybetmemek azmindedir. Oysa, Beyoğlu kamuoyu, Çörçil'in serbest bırakılmasını temin edemeyen İngiliz elçilik tercümanlarının aleyhine sözler sarfetmeye başlamıştı⁴⁵. Bu ortamda iş biraz uzayınca, baş tercüman otoritesini korumak telaşına kapıldı. Bu nedenle Büyük Pizani, Beyoğlu'nda İngiliz tüccarları ve Divân-ı Hümâyûn tercümanı İstefanaki Vogovidis'in fikirlerini aldıktan sonra Ponsonby ile görüşmek üzere İngiliz elçiliğine gitti⁴⁶.

Büyük Pizani, bu faaliyetlerden sonra aynı gün akşam üzeri, tercüme odası kâtiblerinden Halis Efendi ile oturmakta olan Akif Efendi'nin yanına geldi. Daha içeri girer girmez hakâret-âmiz sözler sarfetmeye başladı⁴⁷. Akif Efendi, tercümanın bu davranışından Ahmed Fevzi Paşa'nın, Çörçil'i serbest bırakmadığını sezinlemişti. Ancak, bir devlet adamı sıfatını taşıdığı için Paşa'nın fikrine saygı duyması gerekiyordu. Nitekim bu müzâkerede, Ahmed Fevzi Paşa'yı ve Üsküdar Kadısı'nın konu ile ilgili verdiği "ilâmı" savunmuştur. Akif Efendi'nin kararlılığını gören ve isteklerini kabul ettiremeyen tercüman, ne yapacağını şaşırды ve itidâlini kaybetti⁴⁸. Üsküdar Kadısı'nın "ilâmı" hakkında ağır bir lisan kullanarak, "bu boktan yalan ilâma mı inanacağız?" demek cür'etini gösterdi⁴⁹.

Akif Efendi, *Tabsıra*'da tercümanın "ilâm" hakkında ağır bir lisan kullandığını belirtirerek⁵⁰ sarfedilen sözün çirkinliğini açıkça aksettirmekten kaçınmaktadır. Büyük Pizani de Ponsonby'ye verdiği takrirden Hariciye Nazırı Akif Efendi'nin gerçekleri ifade etmeyen "ilâm"a itibar edip Çörçil'i hapsedirmesinin andlaşmalara ters düştüğünü ve zabtîyeler ile Hariciye nazırının uygunsuz davranışları karşısında kendisini tutamayıp, "ilâm" hakkında çok kötü bir lisan kullandığını bildiriyordu⁵¹.

Akif Efendi, tercümanın yaptığı hakarete rağmen ağırbaşlılığını ve devlet adamı olma sıfatını taşıdığı için olayı sükûnetle karşılamıştır. Hariciye nazırı ile tercüman arasında bir anlaşma sağlanamayınca, o ana kadar sessiz kalan Halis Efendi söz alarak Avrupa hukukundan bahsetmek istemiştir.

⁴⁴ Adolphus Slade, *Türkiye Seyyahatnâmesi, Türk Donanması ile Yaptığı Karadeniz Seferi*, Çev. A. Rıza Seyfioğlu, İstanbul 1945, s. 152-153.

⁴⁵ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 40.

⁴⁶ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 37.

⁴⁷ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 10.

⁴⁸ Arthur Alric, *Aynı eser*, s. 140.

⁴⁹ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 39.

⁵⁰ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 10.

⁵¹ BA, HH, Nr. 47986-B : İngiliz elçilik tercümanı Büyük Pizani'nin Ponsonby'ye verdiği takririn tercümesi.

Avrupa, Türkleri medenî milletler camiasından saymadığı için tercüman, "o size göre değildir" cevabıyla çekip gitti⁵².

Büyük Pizani, Avrupa mantığıyla Türklerin medenî milletler safında sayılamayacağını, bu nedenle Türklere milletlerarası hukuka göre davranılmadığını ima etmişti. Büyük Pizani kendi durumunu kurtarmak için giriştiği hareketlerle hadisenin çözüm yolunu tıkıyor ve kullandığı lisan ile işi devlete ve hususiyetle Türk adli teşkilâtına hakarete kadar vardıyordu. Böylece, hadise adı bir zabıta vakası olmaktan çıkarak, siyasî bir mahiyet kazanmaya ve elçi ile nazır arasındaki münasebetlerin koparılmasına doğru ilerlemeye başlıyordu.

3 - İngiliz Elçisi Ponsonby'nin Faaliyeti :

Büyük Pizani'nin raporları ile hâdise hakkında bilgi sahibi olan İngiliz elçisi Ponsonby, hakikati tahkik etmeksizin 10 Mayıs 1836 tarihli bir notayı Hariciye nezaretine, Seraskerliğe ve Sadârete ayrı ayrı takrirler ile bildirilmiştir⁵³. Ponsonby, bu nota ile bir İngiliz tebaasının hukukuna tecavüz ettiği gerekçesiyle Akif Paşa ile resmî münasebetin kesildiğini ifade ediyordu⁵⁴. Böylece elçi, Bâbîâlî ile münasebetlerini sürdürürken Hariciye nazırını muhabereyi kesiyordu. Yani Osmanlı hükümetini tanıyor, ama onun bir nazırını tanımıyordu. Bu ise şimdide kadar devletlerarası münasebetlerde rastlanmamış bir tutumdur.

Büyük Pizani bu notayı 11 Mayıs 1836 tarihinde Akif Efendi'ye verdi⁵⁵. Bu sırada Çörçil'in tahliyesi hususunda ihmallerden bahsederek zimmen Ahmed Fevzi Paşa'yı tenkid etti. Oysa Çörçil, yaralı çocuğun sağlık durumu kesinlik kazanıncaya kadar tutuklu kalacaktı. Eğer çocuk iyileşirse Çörçil, içerde kaldığı süre cezasına sayılıp serbest bırakılacak, aksi takdirde muhakeme edilmesi gerekecekti. Buna rağmen tercümanın direnmesi, kendisi ile Akif Efendi arasında sert tartışmaların çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim tercümanın, Ponsonby'ye verdiği takririnde ve Fransız elçisinin 29.5.1836 tarihli raporunda⁵⁶ birincisi kadar sert tartışmaların olduğu belirtilmektedir. Ancak, Akif Efendi, Büyük Pizani ile aralarında tekrar bir tartışmanın çıktı-

⁵² Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 11.

⁵³ BA, CH, Nr. 4007.

⁵⁴ BA, HH, Nr. 47986-C: Ponsonby'den Hariciye nazırına takrir tercümesi (28 Nisan 1251).

⁵⁵ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 11.

⁵⁶ BA, HH, Nr. 47986-B Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 43.

ğından bahsetmez. Bundan da anlaşılacağı üzere Akif Efendi bu tartışmaya önem vermemiştir. Böylece Ponsonby - Büyük Pizani ikilisinin muhtemel bir tuzağına düşmemek istemiş ve durumu hemen Ahmed Fevzi Paşa'ya bildirilmişti.

İngiltere elçisi, baş tercümanı Büyük Pizani'ye hitaben yazdığı mektupta olayla ilgili tutumunu benimsediğini, Üsküdar Kadısı'nın hazırladığı ilâm hakkında kullandığı lisandan dolayı af dilememesini istiyor ve "*Siz, İngiltere Devleti'nin dâvâsı için çalıştıkça sizin dâvânız benimdir*" diyordu⁵⁷. Böylece, Ponsonby, Büyük Pizani'nin bütün davranışlarını tasdik ettiği, hattâ "ilâm" için kullandığı ağır, hakaret-âmez sözleri dahi benimsediği ve bunda özür dilinecek bir husus görmediği anlaşılmaktadır.

Ponsonby, Çörçil'in Akif Efendi'nin emriyle dövülmediğini bilmesine rağmen kendisini şu hususlardan dolayı suçluyordu⁵⁸.

1 - Tercüman Küçük Pizani, Akif Efendi'den elçiliğin konu ile ilgili fikrini öğreninceye kadar Çörçil'in tutuklanmamasını istemesine ve Akif Efendi, Çörçil'in Kadıköy'de maruz kaldığı muameleden haberdar olmasına rağmen Çörçil habsedilmiştir. Halbuki Çörçil'in zabtîyeler tarafından şiddetle dövüldüğünden tutuklanmaması gerekiyordu.

2 - Çörçil'in, iki devlet arasındaki andlaşma hükümlerine göre elçi ve konsolos hazır bulunmadıkça muhakeme edilemeyeceği ve adı suçluların bulunduğu Tersane mahbesine gönderilemeyeceği, aksi takdirde andlaşmalardaki ilgili maddelerin engellenmiş olacağı Akif Efendi'ye bildirilmiştir.

3 - Hiç kimseyi işlediği suçtan dolayı cezadan kurtarmak azminde olunmadığı elçilik tarafından bildirilip, Çörçil'in mahkûm olmazdan evvel hadisenin tahkiki istenmiştir.

4 - Akif Efendi'nin herkesten evvel andlaşmalara saygı gösterip andlaşmalara aykırı hareket eden Kadıköy zabtîyelerinin cezalandırılmasını talep etmesi gerekiyordu.

Bu iddiâlardan da anlaşılacağı gibi elçi hadiseyi saptırmaktadır. Zira Çörçil, hadisenin psikolojik baskısı altında kalan Kadıköy sakinleri tarafın-

⁵⁷ BA, HH, Nr. 47986-Ç : İngiliz elçisinin Büyük Pizani'ye verdiği taktirin tercümesi (30 Nisan 1251).

⁵⁸ BA, HH, Nr. 47986-D.

dan hırpalanmış olabilirdi. Bunların andlaşma şartlarını bilmesi beklene-
mezdi. Ponsonby'nin de daha önce kabul ettiği gibi Çörçil'in Hariciye nazı-
rının emriyle dövülmüş olduğu iddiâsı doğru değildi. Akif Efendi, sanığın
dövüldüğünden haberdar olur olmaz serbest bırakılması için teşebbüse
geçmişti.

Andlaşmaların ihtiva ettiği manâya göre muhakeme, suçlunun cezalan-
dırılarak hapsedilmesidir. Oysa, Üsküdar mahkemesinin hazırladığı "ilâm"
Çörçil'in suçunu ihbardan ibaretti. Dolayısıyla, Çörçil'in andlaşmalara mu-
gayir muhakeme edilmiş olması söz konusu olamazdı.

Çörçil ağır bir suç ile itham edildiğinden hadise tahkik edilinceye kadar
sanık olarak Tersane'de habsine karar verilmişti. Tercüman Büyük Pizaninin
münasebetsiz tutumu da bu kararın alınmasına tesir etmişti. Dolayısıyla,
Hariciye nazırının Çörçil'i tutuklatması andlaşmalara mugayir bir tutum de-
ğildi.

Elçinin iddiâlarından birisi de Ahmed Fevzi Paşa'nın andlaşmalara mu-
gayir olarak Çörçil'i serbest bırakmamasıydı. Oysa, yaralı çocuğun durumu-
nun ne olacağı henüz anlaşılmamıştı. Ayrıca, Akif Efendi'den de bir tezkire
gelmemişti. Bu durumda Çörçil'in serbest bırakılması beklenemezdi.

Çörçil'in serbest bırakılmasını sağlayamayan Ponsonby, bu sefer Büyük
Pizani vasıtasıyla Sadriazam Mehmed Emin Rauf Paşa'ya müracaat etti.
Burada dikkati çeken husus Ponsonby'nin, Sadriazama karşı hürmette kusur
etmemesi hususunda tercümanı ikâz etme ihtiyacını duymasındı⁵⁹.

Tercümanlar, Sadriazamın huzuruna çok acele hususlar için çıkıp ancak
bir kaç dakika durabiliyorlardı. Bu geleneğe rağmen, Sadriazam, Büyük
Pizani'yi kabul edip onun yanında verdiği takriri okumuştur. Bu takrir ile
Ponsonby, Akif Efendi ve zabtiyelerin Çörçil'e yaptıkları muameleden şikâ-
yetçi oluyor ve tarziye verilmesini istiyordu. Sadriazam, hadisenin hallini
Mülkiye Nazırı Pertev Efendi'ye havale etti. Bunun üzerine tercüman,
Mülkiye Nazırı Pertev Efendi ve Serasker Hüsrev Mehmed Paşa ile görüştü.
Büyük Pizani bu müzâkerelerde Osmanlı Devleti'nin tarziye vermemesi ha-
linde İngiltere'nin bu duruma tahammül edemeyeceğini ifade ediyordu.

⁵⁹ BA, HH, Nr. 47986-Ç.

4 - *Tercüman Küçük Pizani'nin Faaliyeti :*

Küçük Pizani, 11 Mayıs 1836 günü yanında hekimler olduğu halde Çörçil'i ziyaret için Tersane'ye gitti. Tercüman, nöbetçinin ziyaret için izin kâğıdı istemesi üzerine Ahmed Fevzi Paşa'ya müracaat etti. Bu sırada Paşa'nın huzuruna çıkan Üsküdar Muhâfızı'nın bir adamı yaralı çocuğun durumunun gayet ağır olduğunu bildirdi⁶⁰.

Küçük Pizani bu gibi haberlerin Ruslar tarafından maksadlı olarak yayılmasından şüphelenir. Ona göre Ruslar, Çörçil'in suçunu büyüterek Akif Efendi'nin hareketlerinin yerinde olduğunu göstermek istiyorlardı. Bunun üzerine tercüman, durumu tahkik etmek için yaralı çocuğu görmek istedi. Bu istek herhangi bir engelle karşılaşmadan kabul edildi.

Bir zabtiye ile birlikte Necati Efendi'nin Kadıköy'deki evine giden tercüman, yaralı çocuğu gördü. Tercümanın müşâhedesine göre, çocuğun sağ ayağında onbeş, sol ayağında beş altı, sol elinde bir ve karnında bir saçma yarası olup, söylenilenin aksine durumu iyiydi. Küçük Pizani, daha sonra kaleme aldığı raporunda⁶¹ çocuğun yarasının söylenildiği kadar ağır olmadığını ifâde ederken, Türk makamlarının hazırladığı raporların asılsızlığını, çocuğun durumu belli olmaksızın sanığın bırakılmayacağı kuralının geçerli olamayacağını ve Çörçil'in boşuna hapiste tutulduğunu ima ediyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Küçük Pizani de "ilâm"ın asılsızlığını ispata çalışmaktadır. Oysa, Türk makamları "ilâm"ı maksadlı hazırlamış olsalardı ve çocuk "ilâm"da ifâde edildiği gibi yaralı olmasaydı tercümanın yaralı çocuğun evine gitmesine kesinlikle müsaade etmezlerdi. Bu müsaade bile devlet ricâlinin kötü niyeti olmadığını göstermeye kifâyet edecek bir delildir. Ayrıca çocuğun tehlikeyi atlattığı Türk makamlarınca tespit edilince; Çörçil, 12 Mayıs 1836 günü akşam saatlerinde serbest bırakıldı.

5 - *İstanbul'daki Elçiliklerin Tutumu:*

Ponsonby, Akif Efendi'yi makamından azlettirmeye karar vermişti. Bunu temin için diğer elçilerin desteğini almayı tasarladı. Bu nedenle elçilerin en kıdemlisi olan Fransız Elçisi Roussin'i durumdan haberdar etti. Bunun üzerine, Fransız elçisi 12 Mayıs 1836 tarihli takririyile, andlaşmaların himâyesi altında bulunan Fransız tebaasına cebri hareketlerin yapılmaması için

⁶⁰ BA, HH, Nr. 47986-B.

⁶¹ BA, HH, Nr. 47986-A: A. Pizani tarafından Ponsonby'ye verilen takririn tercümesi (2 Nisan 1251).

Hariciye nezareti tarafından müessir tedbirlerin alınmasını istedi⁶². Öte yandan, Fransız elçisi, diğer elçileri de bu usûle davet etti. Nitekim Rusya, Avusturya ve Prusya elçileri, Bâbîâlî'ye ayrı ayrı takrir gönderdiler (13 Mayıs 1836). Bu takrirler ile andlaşmaların himayesi altında bulunan bir ecnebinin istemeyerek bir kazaya neden olduğu için dövülüp zindana atulmasının andlaşmalara uymadığı, bu gibi davranışların Avrupa ile mevcut olan dostluğu bozabileceği ikaz edilerek, bu gibi davranışların tekrarlanmaması için lüzumlu tedbirlerin alınması isteniyordu⁶³.

Avrupa devletleri, kapitülasyon hakkında aralarında ittifak sağlamışlar ve verdikleri takrirlerle kapitülasyonların bozulmasına hiçbir zaman râzı olmayacaklarını göstermek istemişlerdi. Ancak daha ileri bir adım atmayarak bu gibi hareketlere mani olunmasını istemekle yetinmişlerdi. Özellikle İngiliz elçisinin Akif Efendi ile münasebetini kesme tavrını doğru bulmuyorlardı. Oysa Ponsonby, İngiltere'ye yolladığı 15 Mayıs 1836 tarihli raporda elçilerin, kendisini tamamen desteklediklerini ifâde ediyordu⁶⁴.

Rusya elçiliği, verdiği protestonun amacını, İstanbul'da andlaşmaların himayesi altında bulunan Avrupalıların şiddet ve kuvvete dayalı muamelelere maruz kalmalarını engellemek, Osmanlı Devleti ile dost devletler arasındaki andlaşmaların muhafazasını sağlamak ve bu tarzdaki muamelelerin bundan böyle tekrarını men etmek olarak gösteriyordu. Akif Efendi'nin Rus tüccar ve tebaasının işlerine sarf ettiği çabalardan Rus elçiliği hoşnuttu⁶⁵. Prusya elçisi, Fransız elçisinin teklifi üzerine verilen protesto takririnin Hariciye nazırından şikâyet manâsına gelmediğini, aksine kendisinden memnun olduklarını beyan etmiştir. Avusturya ve Fransız elçileri de aynı görüşte olduklarını Bâbîâlî'ye bildirmişlerdir⁶⁶. Diğer taraftan Avusturya elçiliğine ait bir takrirden⁶⁷ anlaşıldığına göre, Hariciye nazırı, Avusturya elçiliğine verdiği takrir ile, Osmanlı memleketinde sakin ecnebilere karşı şiddet kullanılmaması için

⁶² BA, HH, 40834-D : Fransız elçisinin Hariciye nazırına takriri (12 Mayıs 1836).

⁶³ BA, HH, Nr. 40834-B : Rus Elçisi Boutenef'in Hariciye nazırına verdiği takrir (13 Mayıs 1836); BA, HH, Nr. 40834-C : Prusya Elçisi Koniksmarck'ın Hariciye nazırına gönderdiği takrir (13 Mayıs 1836) ; BA, HH, Nr. 40834-E : Avusturya elçisi tarafından Hariciye nazırına gönderilen takrir (13 Mayıs 1836).

⁶⁴ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 57.

⁶⁵ BA, HH, Nr. 40834-A : Rusya elçisi tarafından sefaret tercümanı Harçerli Bey'e verilen talimnâme tercümesi.

⁶⁶ BA, CH, Nr. 4007; BA, HH, Nr. 40750 : Akif Paşa'nın arz tezkiresi.

⁶⁷ BA, HH, Nr. 40834-A.

müessir tedbirler alınacağını bildirmiştir. Avusturya elçiliği, Akif Efendi'den şikâyetçi olmadığı için bu cevapla yetinmiştir⁶⁸.

6 - Hadise Karşısında Beyoğlu ve Basın:

Olayın cereyan ettiği ilk günlerde Beyoğlu'ndaki yorumlar, Büyük Pizani'yi suçlu göstermekte ve Çörçil'in Osmanlı Devleti nizâmlarına aykırı davrandığı ifade edilerek Türkleri savunma eğilimi daha ağır basmaktaydı.⁶⁹ Ancak, olaylar geliştikçe ve İngiltere elçiliğinin çabaları sonucu bu kanaat ve düşünceler İngiltere'nin lehine değişmeye başladı.

Elçi ve tercümanların çabaları sonucunda ecnebler, hakaretin kendilerine yapıldığı fikrine kapıldılar ve bu konuda bir çok rapor ortaya çıktı⁷⁰. Çörçil'i ziyaret eden ecneblerin müşâhedeleri, Beyoğlu kamuoyunun ve Avrupa basınının İngiliz elçiliğinin yanında yer almasını sağladı.

Söz konusu ziyaretçilerden A. Slade, Çörçil'in zindana atılmış olduğunu iddiâ etmekteydi. Ona göre bu durum, İngiltere'nin beş yıl önceki saygınlığının yok olduğunu gösteriyordu⁷¹. Amerikalı gemi mühendisi Rhodes ise, Çörçil'in yediği dayaklar neticesinde çok hasta olduğundan ve hapishânenin korkunçluğundan bahsediyordu⁷². Halbuki o devirde, Türk hapishâneleri çağdaşları ile mukayese edilecek olursa Rhodes'in teşhisi hiç de doğru olmaz. Nitekim, daha bir kaç sene önce A. Slade, tersâne mahbesi hakkındaki müşâhedelerini şöyle dile getiriyordu: *Tüyley ürpertici iğrenç bir zindan yerine, sükûnetli ve pek intizamlı bir hapishâne görünce en büyük hayal kırıklığına uğradım. Sizi temin ederim ki, Fransa'nın Tulon tersânesindeki kürek mahkumları İstanbul'daki mahbûslardan ve esirlerden yüz kat daha fena bir haldedir... Ayrıca, İstanbul tersâne zindanında bir kilise ve bir de sinagog vardır...*⁷³ Öte yandan, Çörçil'in tedavisi yapılıyor, her türlü ihtiyacı karşılanıyor, isteyen ziyaretine gidebiliyordu. Hem zindanda değil sanıklar arasındaydı. Ama, Porsonby'nin iddiâlarının doğrulanması için özellikle zindanda olduğu iddiâ ediliyordu.

⁶⁸ BA, HH, Nr. 40834-H : Avusturya elçisinin Hariciye nazırına verdiği takrir (evahir Muharrem 1252).

⁶⁹ Gazete haberleri için bkz. Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 40.

⁷⁰ Arthur Alric, *Aynı eser*, s. 144.

⁷¹ Arthur Alric *Aynı eser*, s. 144.

⁷² Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 47.

⁷³ A. Slade, *Aynı eser*, s. 22.

Bu rapor ve müşâhedelerin tesirinde kalan Avrupa basını hadiseyi tehlikeli sonuçlar yaratabilecek, hattâ Avrupa'nın sükûnetini bozabilecek bir olay olarak nitelendiriyordu⁷⁴. Hadisenin önemi bu şekilde ortaya konduktan sonra Çörçil'in savunulmasına geçiliyordu.

İstanbul'dan İngiltere'ye gönderilen bir mektuba göre Kadıköy sakinleri mutaasıp ve "vahşi mizaçlı" olup, ecnebilere küsmekte, onlar ile uyuşmayıp, Çörçil'in neden olduğu kazadan faydalanarak düşmanlığa başlamışlar ve Çörçil'e hakaret ederek kendisini dövmüşlerdi⁷⁵. Oysa, Çörçil üç yıldan beri Türk idaresini ve reformlarını medheden bir gazeteciymiş⁷⁶.

Dikkati çeken bir husus da Müslümanların şiddetinden söz edilirken yaralı çocuğun sağlık durumuna, "Poliçya" adı verilen şehir nizamına aykırı hareketlerden hiç bahsedilmemekte ve İslâm ahâli hakkında hakarete varacak bir dil kullanılmakta idi. Böylece kendilerine göre Çörçil'e büyük bir değer verildikten sonra Akif Efendi'nin suçlanmasına geçilir.

Gazete haberlerine göre Akif Efendi, Çörçil hakkında verilen "ilâm"ın şiddetli olması dolayısıyla mahbesten çıkarılmasını talep eden elçinin isteğini kesinlikle kabul etmemişti. Ayrıca, ondan intikam alacağını, "Prangaya" göndereceğini söylemişti. Akif Efendi, Müslümanların yaptıklarını duymazlıktan geliyordu. Halbuki Çörçil, bu derece kötü bir muameleye müstahak değildi. Zira hakkında verilen cezalar iki devlet arasındaki anlaşmalara aykırıydı⁷⁷.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Ponsonby'nin çabaları ve teşebbüsleri sonucunda, Avrupa basını ve Beyoğlu kamuoyu Akif Efendi'yi hadisenin tek sorumlusu olarak ilân ediyordu. Gazetelerde kampanyanın daha tesirli olabilmesi için bir taraftan da Rus teması işlenmeye başlandı. Bir Avrupa gazetesi, gümrükten mal kaçırırken yakalanan bir Rus gemicisinin cezalandırılması üzerine büyük rütbeli bir Türk subayının görevinden alındığını yazıyordu. Aynı gazete bu habere istinaden Çörçil'e yapılan muâmelenin Rus tebaasına yapılması halinde, Osmanlı Devleti'nin Rusya elçisinden özür dileyeceğini ve hattâ tazminat ödeyeceğini iddiâ ediyordu⁷⁸. Bir İngiliz

⁷⁴ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 46.

⁷⁵ BA, CH, Nr. 7176 : Fransız gazetelerinde neşredilen Çörçil Vak'ası ile ilgili havadislerin tercümesi.

⁷⁶ Arthur Alric, *Aynı eser*, s. 142.

⁷⁷ BA, CH, Nr. 7176.

⁷⁸ BA, CH, Nr. 7176.

gazetesine göre, Ponsonby, Osmanlı topraklarında Rusların menfaatlerini gözeten ve Ruslardan rüşvet almış olan Akif Efendi'nin ve Ahmed Fevzi Paşa'nın azledilmeleri hâlinde Osmanlı Devleti'nin vereceği tarziyeyi kabul edecekti⁷⁹. Böylece, gündeme Rus nüfuzu tehlikesi getiriliyordu. Ponsonby, bu ortamda hadise ile ilgili hazırladığı raporunu 15 Mayıs 1836 tarihinde İngiltere'ye yollar ve bundan sonra tamamen anlaşmaz bir tutum içine girer.

7 - Ponsonby'nin Raporu ve Amacı:

İngiliz elçisi söz konusu raporunda, Ahmed Fevzi Paşa ve Akif Efendi'yi olayla ilgili gerçeği ifade etmeyen "ilâm"ı Padişaha vermekle itham eder. Elçiye göre, ikili ilişkilerin bozulmasına sebebiyet verebilecek olan bir takım kararlar alabilirdi. Bu nedenle elçi, bir savaş tehlikesini göze almak pahasına, İngiltere Hükümeti'nden Bâbıâli'ye, Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'nın görevlerinden alınmalarını isteyen bir notanın verilmesini talep etmiştir⁸⁰.

Ponsonby'nin basit bir adli vak'a görünümündeki bu hadiseyi siyasî bir mesele haline dönüştürmek istemesinin sebebi gerçekten düşündürücüdür. Zira, daha önce buna benzer hattâ, bundan daha önemli hadiseler görülmüştü. Meselâ, 1828 tarihinde İran'da Rus Elçisi Griboyedof'un öldürülmesi üzerine, Abbas Mirza tarafından verilen resmî tarziye ile mesele kapanmış, İran'ın nazırlarından hiçbiri görevinden alınmamıştı⁸¹. 1835'de Halep'te, İngiliz konsolosu Mısırlılar tarafından dövülmüşse de, İngiltere Devleti buna ses çıkarmamıştı⁸². Bir başka hadisede Kaptan Paşa, Çorçil'den daha önemli bir şahsiyet olan bir Prusyalıyı yaralamış (1836) ise de Prusya Devleti tarziye talebinde dahi bulunmamıştı⁸³. O halde Ponsonby'yi böyle bir davranışa sevk eden sebep nedir? Bu soruya cevap verebilmek için 1830'lu yılların başına dönmek gerekir.

Osmanlı Devleti, Mısır tehlikesi karşısında, Avrupa devletlerinden yardım ümidini kestiğinden Rusya'nın daha önce teklif ettiği yardımı, kabul etmişti. Daha iki devlet arasında yardım şekli tesbit edilmeden Amiral Lazerev kumandasında bir Rus filosu Büyükdere önlerine gelmişti (20 Şubat 1833). Miktarı tedricen artmakta olan Boğaz'daki Rus kuvvetleri, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya'yı ciddi bir şekilde endişeye düşürmüştü.

⁷⁹ BA, HH, Nr. 40958-L : Gazete havadis tercümesi.

⁸⁰ Ponsonby'nin İngiltere'ye gönderdiği 15 Mayıs 1836 tarihli raporu için bkz. Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 57-61.

⁸¹ Bu mesele hakkında bkz. Arthur Alric, *Aynı eser*, s. 63-64.

⁸² Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 45.

⁸³ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 47.

Bu durum karşısında, İngiltere ve Fransız donanmaları İzmir Körfezi'ne sevk edilirken, İngilizler Lord Ponsonby gibi tecrübeli bir diplomatı İstanbul'a göndermişler ve bu meselede şimdiye kadar olduğu gibi pasif kalmak istemediklerini göstermişlerdi⁸⁴. Nitekim, Fransa ve İngiltere'nin teşebbüsleri neticesinde Padişah ile Valisi arasında Kütahya Uzlaşması (5 Mayıs 1833) yapılmıştı. Ne varki bu "Uzlaşma" her iki tarafı da memnun etmemiş ve aradaki güvensizliğe son vermemişti.

Bu andlaşmaya rağmen II. Mahmud, geleceği güven altına almak, Rusya ise Boğazlar ve Osmanlı Devleti üzerinde elde ettiği üstün durumu korumak istediğinden; Ahmed Fevzi Paşa, Nisan 1833'te Rus Elçisi Boutenef'e müracaat ederek mevcut itilâfın bir andlaşma ile tesbit edilmesi temennisinde bulunmuştu.

Andlaşma için lâzım olan ilk esasları Ahmed Fevzi Paşa ve Kont Orlof hazırlamış, daha sonra bunlara Hüsrev Paşa, Akif Efendi ve Boutenef iştirak etmişti⁸⁵. Bu andlaşma dolayısıyla Ahmed Fevzi Paşa, Ruslar tarafından satın alınmakla suçlanmıştı⁸⁶.

Hünkâr İskelesi Andlaşması'nın duyulması Avrupalı diplomatlar arasında bir fırtına kopartmıştı. İngiltere bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'ni, Rusya'dan uzaklaştırabilmek için takip ettiği siyaseti bir kat daha şiddetlendirirken⁸⁷, Ponsonby de bu andlaşmanın hükümlerini ortadan kaldırarak nam kazanmak peşindeydi⁸⁸. Hünkâr İskelesi Andlaşması'ndan sonra 8 Nisan 1836'da Rusya ile yeni bir andlaşma yapılmış, bu da iki devletin birbirine daha da yaklaşmasını sağlamıştı. Ahmed Fevzi Paşa, bu yaklaşmayı sağlayan ve Rus nüfuzunun artmasına neden olan şahıs olarak gösteriliyordu⁸⁹.

Ponsonby, yukarıda açıklanan andlaşmalar neticesinde meydana gelen Osmanlı-Rus yaklaşmasının mimarı olarak Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'yı görür. Dolayısıyla bu şahısların isimlerinin Çörçil vak'ası içinde geçmesi Osmanlıları Ruslardan uzaklaştırmakla vazifeli Ponsonby'ye bir fırsat

⁸⁴ Şinasi Altundağ, *Aynı eser*, s. 146.

⁸⁵ Şinasi Altundağ, *Aynı eser*, s. 151.

⁸⁶ Yorga, *Aynı eser*, V, 378.

⁸⁷ Şinasi Altuğ, *Aynı eser*, s. 158-159.

⁸⁸ Kâmil Paşa, *Tarih-i Siyasi*, İstanbul 1327, III, 166.

⁸⁹ M. Baptistin Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure*, Paris 1840, s. 229-230.

verir. Neticede basit bir zabıta vak'ası, iki devlet arasında siyâsî bir mesele halini alır ve bir İngiliz-Rus rekabetinin izlerini taşımaya başlar. Ponsonby, Osmanlı Devleti'ni Rusya'dan uzaklaştırabilmek için hükümetine iki teklifte bulunur⁹⁰:

Birincisine göre, İngiliz elçisinin, Rus elçisi gibi doğrudan Padişahla görüştürülmesinin Osmanlı Devleti'nden talep edilmesini istiyordu. Ponsonby'ye göre bu sağlandığı takdirde, diğer elçilere nazaran Rus elçisinin üstünlüğü sona erecekti.

İkincisi, Osmanlı-Rus yakınlaşmasından mesul tutulan Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa, Çörçil hadisesinden yara almadan sıyrılmaları halinde, bu durum Rusya'nın nüfûzuna mâl edilecekti. Böylece, Rus hakimiyetini yok etme çabaları boşa gidecek, Osmanlı ülkesindeki İngiliz menfaatleri mahvolacak, Avrupalıların Türkiye'deki menfaatleri yara alacaktı. O hâlde, Akif Efendi görevinden alınmalıdır. Ponsonby, Padişahın nezdinde itibarı kuvvetli olan Ahmed Fevzi Paşa üzerinde ısrarlı değildir.

Ponsonby, rapordaki isteklerinin ve ileri sürdüğü iddiâların inandırıcılığından şüphelenmiş olmalı ki, ikinci raporunu göndermeden İngiltere Hükümeti'nin bu konuda karar almamasını istemiştir⁹¹. Diğer taraftan Ponsonby, aynı raporunda Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'yı Ruslar tarafından satın alınmakla suçlar. Rüşvet konusu kısa sürede basına konu olmuştur⁹². Aslında, bu iki devlet adamı hakkındaki rüşvet iddiâları yeni değildi. Daha önce de rüşvet aldıklarına dair iddiâlar mevcuttur⁹³. Diplomatik temaslarda karşılıklı hediye vermek eski bir gelenektir. Bu gelenek doğduğu zaman diplomasî işlerinde rüşvet verilmesi de ortaya çıktı. Osmanlı devlet adamları içinde diplomatik amaçlarla rüşvet alan ve veren görülmüştür⁹⁴. Bununla birlikte, söz konusu şahısların Rusya'dan rüşvet aldığı düşünülemez.

O halde, İngiliz elçisinin gayesi açığa çıkmaktadır. Rusya ile yukarıda açıklanan andlaşmaları imzalayan Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa, İngiltere'nin baskısı sonucunda azledilmiş olacaklarından, Rusya bu durumu hoş karşılamayacaktı. Bu ise Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir soğukluk meydana getireceğinden Ponsonby amacına ulaşabilecekti.

⁹⁰ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 57-61.

⁹¹ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 59.

⁹² Bkz. BA, HH, Nr. 40958-L.

⁹³ Bkz. Yorga, *Aynı eser*, V, 378.

⁹⁴ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara 1985, s. 156.

C - BÂBİÂLÎ'NİN TUTUMU

1 - Akif Efendi ve Pertev Efendi'nin Verilecek Tarziye Hakkındaki Fikirleri:

Ponsonby, Hariciye nazırı ile resmî muhabereyi kesmesi üzerine durum Padişaha arz edilmiş ve Çörçil irade ile serbest bırakılmıştı. Bu arada bir çözüm yolu bulabilmek amacıyla Akif Efendi, meseleyi Pertev Efendi ile görüştü. Akif Efendi, Ponsonby'nin elçilik usulleri ile bağdaşmayan bir tavır takınarak aniden münasebeti kesmesinden şikâyetçiydi. Bununla birlikte meselenin daha fazla büyütülmemesi için rütbe ve vazifesi Ponsonby'nin rütbe ve makamına eşdeğer olan Viyana Türk Elçisi Ferik Ahmed Paşa'nın, Padişahın izni ile İngiliz elçiliğine bir resmî tarziye vermesini teklif etti. Şehzadelerin sünnet düğünü törenleri münâsebetiyle elçiler adına tertip edilen ziyafette kendisi de Ponsonby ile görüşüp işi sonuçlandıracaktı⁹⁵. Ancak, bir Türk paşasının, elçinin ayağına tarziye vermek için gitmesi, daha önce Türk tarihinde hiç görülmemiş bir davranıştı. Eğer tatbik edilirse, bâzı tartışmalara sebep olabilirdi. Bu nedenle Pertev Efendi, teklifi münasip bulmamıştır.

Bu meselenin çözümlenebilmesi için ilk önce İngiliz elçisiyle bir müzâkerenin yapılması gerekiyordu. Bu müzâkereyi, elçi münasebeti kestiği için Hariciye nazırı yapamazdı. Bu durumda, meselenin halli daha önce reisül-küttâblık yapmış olan Pertev Efendi'ye düşüyordu.

2 - Pertev Efendi - Büyük Pizani Müzakeresi :

Sadırazam Mehmed Emin Rauf Paşa'nın meseleyi Mülkiye nazırına sevk etmesi üzerine Ponsonby-Pertev Efendi teması kurulmuş oldu. Aradaki münasebeti Büyük Pizani ile İstefanaki sağlıyordu. İstefanaki'nin tarafgir olacağına inanan Akif Efendi, bu hususta Mülkiye nazırını ikâz etmek ihtiyacını duyacaktır. Nitekim, Beylikçi Vekili Sarım Efendi vasıtasıyla onu şüphelerinden haberdar etti. Ancak, Pertev Efendi, hadiseyi teskin etmek vazifesini İstefanaki'ye vermekte ısrarlıdır⁹⁶. Zira, İstefanaki, Bâbîâlî'deki vazifesini kaybetmemek için çalışacak, en azından kendisi dedikodu çıkarmayacaktı. Hattâ, bu konuda kendisi sıkıştırılacak olursa Ponsonby'nin katı tutumu yumuşayabilirdi⁹⁷. Bu nedenle Pertev Efendi, kendi fikrini tatbik etmekte ısrarlıydı. Pertev Efendi'nin bu gibi hareketlerinden Akif Efendi, onun kendi aleyhinde çalıştığı fikrine kapıldı.

⁹⁵ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 12.

⁹⁶ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 15-16.

⁹⁷ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 53.

Büyük Pizani, elçisinin talimatı üzerine Pertev Efendi ile 14 Mayıs 1836'da bir görüşme yaptı. Bu müzâkerede tercüman, kendisinin Akif Efendi'ye karşı çok sert bir lisan kullandığını kabul edip bunu önemsemezken, Akif Efendi'nin hareketlerini tenkid etmiş, ayrıca onun azlini, suçlu olarak ilân ettiği diğer kişilerin de cezalandırılmasını istemişti. Büyük Pizani mantığına göre, Akif Efendi icraatıyla kargaşaya düşmüştü. Bu hususta İngiltere tatmin edilmediği takdirde bu durum, Osmanlı Devleti'nin aleyhine kötü sonuçlar meydana çıkarabilecekti⁹⁸.

Aynı müzâkerede, Pertev Efendi, Hariciye nazırının tutumunu savunmuş, tercümanın hakaret-âmiz davranışlarından şikâyetçi olmuştu. Ayrıca, hadiseyi, 9 Mayıs 1836 tarihinde başlayan ve bir hafta süren Abdülmecid ve Abdülaziz'in sünnet düğünü törenleri münasebetiyle Ahmed Fevzi Paşa'nın çok meşgul olmasına bağlamıştı.

Büyük Pizani'nin raporuna göre, Pertev Efendi, İngiliz elçisinin isteklerini yerine getirmesi halinde Rusya'nın bir müdahalesinden korkuyordu. Büyük Pizani, bu müdahalenin Akif Efendi'yi himaye yönünde olacağını ifade etmişti⁹⁹.

Pertev Efendi'nin böyle bir müdahaleyi söz konusu edip etmediği bilinmiyor. Ancak, Büyük Pizani'nin raporu çelişkilerle doludur. Pertev Efendi, hem Akif'in hareketlerini tasvip edip hem de onun Rusya elçisi tarafından himaye edileceğini iddia etmiş olamaz. Ayrıca, Büyük Pizani, Akif Efendi'nin davranışlarını tenkid ediyordu. Halbuki, Akif Efendi'nin andlaşmalara aykırı bir hareketi söz konusu değildi. Ama nasıl davranırsa davranırsa, Osmanlı-Rus yakınlaşmasını sağlayan bir kişi olarak görüldüğü için suçlanacak ve azlettirilmeye çalışılacaktı.

Aynı raporda Pertev Efendi'nin, İngiliz elçisini teskin etmek ve meseleyi çözümlemek için önemli birini vazifelendireceğini ifade ettiği belirtiliyor¹⁰⁰. Daha önce Ferik Ahmed Fethi Paşa'nın bu işe memur edilmesini kabul etmeyen Pertev Efendi'nin, Büyük Pizani'nin sıkıştırması karşısında bu fikri kabul etmiş olması beklenemezdi.

⁹⁸ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 53.

⁹⁹ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 53.

¹⁰⁰ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 55.

3 - Diplomatik Faaliyetler:

Şehzadelerin sünnet düğününün son gününde elçilere ziyafet verildi. Bu ziyafetten herkes bir şeyler umuyordu. Ziyafetten bir gün önce Fransız Elçisi Roussin, Ponsonby ile buluştu. Roussin, Ponsonby'nin davranışlarını tasvib etmiyordu. Çünkü, birdenbire muhabereyi kesmek ve bu konuda bir çok takrir vermek elçilik usûlüne uygun değildi. Hele bir nazırın azlini istemeye elçilerin yetkisi yoktu. Böyle bir istek icab ederse sadece hükümdarlar tarafından yapılabilirdi¹⁰¹. Ponsonby de, tatbik safhasına koyduğu kararların müsbet olmadığını kabul ediyor, ancak bu davranışın sebebini İngiliz Parlamentosu'ndan korkusuna bağlıyordu. Oysa, hadiseyi büyütüp İngiliz basınını Akif'in aleyhine çeviren Ponsonby kaynaklı haberlerdi. Diğer taraftan, İngiliz nazırları ve parlamentosunun Çörçil Vak'ası'na kendisi kadar önem vermedikleri tahmin ediliyordu¹⁰². Böyle bir ortamda, Osmanlı Devleti'nden "münasebetsiz" bir tarziye istenmesi halinde ikili ilişkiler gerginleşebilecekti. Fransız Elçisi Roussin, böyle bir ihtimale yer vermemek için İngiliz elçisini münasip bir tarziye verilmesini istemek hususunda iknâ etmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştı.

Ziyafet günü Fransız Elçisi Amiral Roussin ve Avusturya Elçisi Stürmer, Akif Efendi'nin çadırında misafir bulunuyorlardı. O gün akşam üzeri İstefanaki, Akif Efendi'nin çadırına gelerek kısa bir sohbetten sonra orada bulunanları, Ponsonby'nin de hazır bulunduğu Pertev Paşa'nın çadırına davet etti. Akif Efendi, Ponsonby ile ziyafet günü buluşarak meseleyi halletmeyi plânlamıştı. Ancak, Ponsonby'nin uygunsuz bir davranışından çekinen Akif Efendi, elçinin böyle bir tavır takınmayacağını İstefanaki'nin taahhüd etmesi halinde Ponsonby ile görüşmeye karar verdi. Roussin ve Stürmer, Ponsonby'nin münasebetsiz bir tavır takınmasından çekindiklerinden Ponsonby-Akif Efendi buluşmasını uygun bulmamışlardı. Bu esnada Akif Efendi'nin çadırında hazır bulunanlardan Osmanlı Devleti'nin Viyana maslahatgüzarı Mavroyani de elçilerin fikrini tasdik etti. Bu durumda İstefanaki kesin bir taahhüde bulunamadı¹⁰³.

Elçiler, Mülkiye nazırının çadırına hareket ettiler. İstefanaki acele ederek elçilerden evvel Mülkiye nazırının çadırına vardı. Çok geçmeden

¹⁰¹ BA, HH, Nr. 40750; BA, CH, Nr. 4007.

¹⁰² Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 34; BA, HH, Nr. 41198-E.

¹⁰³ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 16-18.

Ponsonby, dışarıda elçilerle kısa bir görüşme yaparak oradan ayrıldı. Eğer Akif Efendi de elçilerle beraber bulunmuş olsaydı Ponsonby onlarla da görüşmeden çekip gidecek ve Akif Efendi, onun ayağına kadar gitmekle hakarete uğramış olacaktı¹⁰⁴.

Ponsonby, Padişah tarafından davet edildiği için ziyafete iştirak etmek zorunda kalmıştı. Ancak, tatmin olmadığını göstermek için bu taktiğe müracaat etti. Ayrıca, kendisinin ve diğer elçilik mensuplarının resmî üniformalarını giymemiş olmaları da protesto anlamını taşıyordu¹⁰⁵.

Ziyafet günü, Akif Efendi, elçilerin hadise hakkındaki fikirlerini öğrenmek fırsatını buldu. Elçiler, Ponsonby'nin hareketini ayıplarken Hariciye nazırı ve Ahmed Fevzi Paşa'nın görevinden alınması isteğini ise çirkin ve edep dışı buluyorlardı. Hattâ, İngiltere'nin dahi bu hareketi kabul etmeyeceği fikrinde idiler. Özellikle, İngiltere ile müttefik olan Fransa'nın elçisi Roussin, herkesten çok Ponsonby'nin kullandığı lisanı tenkid ediyordu. Mesele ile ilgili resmî işlerde kendisinin devre dışı bırakılmasından huzursuz olduğu için hadisenin bir an önce neticelendirilmesini isteyen Akif Efendi, Fransız elçisinin bu tavrından cesaret alarak meselenin çözümü için arabuluculuk yapmasını istemişti. Ancak, Ponsonby'nin ziyafet günü takındığı tavrı fikrini değiştirmediyi gösteriyordu. Bu nedenle, Roussin, böyle bir teşebbüsten olumlu bir sonuç beklemiyordu. Buna rağmen, ertesi günü Ponsonby'yi görüşüp, münasip bir tarziye istemeye razı etmek işini üzerine aldı¹⁰⁶.

Ertesi gün Roussin, Ponsonby ile görüştü. Bu müzakerede Ponsonby yaptığı hareketlerden pişmanlık duyduğunu, Osmanlı Devleti'nin kendi takdirine cevap vermesi halinde tarziye isteyeceğini ve böylece hadisenin sonuçlanabileceğini ifâde etmişti. Bunun üzerine Roussin, Bâbüâlî'den İngiliz elçiliğine münasip bir cevap verilmesini istemiştir¹⁰⁷.

4 - Bâbüâlî'nin Resmî Cevabı:

Bâbüâlî'nin hazırladığı 18 Mayıs 1836 tarihli cevabî nota İngiltere elçiliğine verilirken, birer sûreti de gayr-i resmî olarak Fransa, Rusya ve Avusturya elçiliklerine gönderildi. Akif Efendi tarafından kaleme alınan cevabî notada Çörçil'in suçu ve tutuklanma sebepleri izah edilerek İngiliz elçiliğinin tüm

¹⁰⁴ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 16-18.

¹⁰⁵ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 68.

¹⁰⁶ BA, HH, Nr. 40750 ; BA, CH, Nr. 4007.

¹⁰⁷ BA, HH, Nr. 40750 ; BA, CH, Nr. 4007.

suçlamaları reddedilmiştir. Ayrıca, elçilikten iddiâlarının delilleri istenirken Büyük Pizani'nin terbiyesiz davranışı için özür dilemesi talep edilmiştir. Aynı nota ile elçiden özür dilenirken, her şeye rağmen iyi münasebetler kurmak amacıyla münasip bir tarzinenin verilebileceği ifade ediliyordu¹⁰⁸.

Bu notanın Akif Efendi tarafından kaleme alınmış olması, gerek Saray ve gerekse Bâbüâlî'nin Hariciye nazırının Çörçil meselesindeki tutum ve davranışlarını desteklediklerini gösterir. Bu taktir ile İngiliz elçilik iddiâları tamamen reddedilmekteydi. Bu nedenle Ponsonby, devletine danışmaksızın Hariciye nazırı ile muhabereyi kesmesine rağmen, devletin haberi olmaksızın tarziye kabul etmeye yetkisi olmadığını ileri sürerek münasip bir tarziye istemeye yanaşmamıştır¹⁰⁹. Bu son durum, İngiliz elçisinin istediği şahıslar azledilmeksizin anlaşmaya yanaşmayacağını gösteriyordu.

Akif Efendi, bu durumdan huzursuzdu. İstefanaki'nin yaydığı dedikodular da bu huzursuzluğu artırmaktaydı. Nitekim, İstefanaki "*Hariciye nazırının azli, Mülkiye nazırının matlubudur. Sen tarziye talebiyle evvelki iddiâdan nükûl etmeyip ayak basarsan behemehal Hariciye nazırı azlolunup bu sûretle Rusyaluya karşı devlet ve milletine karşı tahsil-i şan etmiş olursun*"¹¹⁰ diyerek Ponsonby'yi tahrik ediyordu. Akif Efendi'ye göre, Pertev Paşa'nın hiç bir şey söylemeden Büyük Pizani'nin getirdiği taktirleri kabul etmesi İstefanaki'nin söylediklerini doğruluyordu. Bu nedenle de Ponsonby ümitleniyor ve Roussin'e muvafakat etmiyordu¹¹¹.

Kapitülasyonlara mugayir hareket edildiği, Akif Efendi'nin Rus taraftarı olduğu ve rüşvet aldığı gibi iddiâlarla istediği sonucu elde edemeyen Ponsonby, amacına ulaşmak için Mısır meselesinden faydalanmayı düşündü. Elçi, II. Mahmud ile Mehmed Ali Paşa arasındaki güvensizliği biliyordu. Eğer, Mısır'ın, Osmanlılara karşı İngiltere tarafından destekleneceği inandırıcı bir şekilde gösterilir ise Padişah, söz konusu tehlikeyi önlemek için Akif Efendi'yi görevinden alırdı. Bu amaçla, İstefanaki, bazı söylentileri ortalığa yayıyordu:

¹⁰⁸ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 21.

¹⁰⁹ BA, HH, Nr. 47986-H : İngiliz elçisi tarafından Ahmed Fevzi Paşa'ya gönderilen taktirin tercümesi.

¹¹⁰ BA, CH, Nr. 4007.

¹¹¹ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 21.

"...İngiltere Devleti bir parmak ile cihânı bulandırır... Trablusgarb'da olan Donanma-yı Hümâyûnu ve ihtimâlki Mısır'ı ayaklandırır"¹¹² "Ponsonby, Haliç'te olan beğlik koter sefinesini, Akdeniz'de olan İngiltere donanmasını Bahr-ı Sefid Boğazlarına celbetmek üzere göndermiş olduğunu kendisi ba'zı İngilizlere söylemiş."¹¹³

Bu gibi söylentiler hızla İstanbul'a yayılıyordu. Her ne kadar Ponsonby'nin tavrına rağmen İngiltere'den olumsuz bir cevap beklenmemekle birlikte her ihtimale karşı, Malta'daki İngiliz Donanması ile Trablus'daki Donanma-yı Hümayun arasında çıkabilecek istenmeyen bir duruma karşı ihtiyadlı olunması hususunda Kaptan Paşa ihtar edilmiştir. Ayrıca, lüzumlu teşebbüslerde bulunması için durum Paris Elçisi Mustafa Reşid Bey'e yazılmıştır¹¹⁴. Bu da Bâbiâli'nin ne kadar huzursuz olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

5 - Akif Efendi - Pertev Efendi Müzâkeresi:

Ponsonby'nin yapılan bütün teşebbüslere rağmen isteklerinde ısrarlı olması üzerine hadiseye bir çözüm yolu bulabilmek amacıyla Akif Efendi, Pertev Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa arasında konu müzâkere edildi.

Bu müzâkerede Akif Efendi, İstefanaki'nin davranışlarına karşı herhangi bir tedbir alınmadığı için imâlî bir şekilde Mülkiye nazırını suçlar. Pertev Efendi ise bu suçlamayı kabul etmemiş ve Akif Efendi'yi İstefanaki'yi bu duruma getiren şahıs olarak göstermiştir.

İstefanaki bir aralık Eflak-Buğdan voyvadalıkları kaymakamlığı yapmış, ise de uygunsuz hareketlerinden dolayı Anadolu'ya sürülmüştü. 1828 yılında onun vasıtasıyla Ruslarla sulh yapmak isteyen Sadriazam Benderli Mehmed Selim Paşa'nın teşebbüsleri sonucunda İstanbul'a getirilmişti. 1832 yılında Yunan sınır meselesiyle ilgili müzâkerelerde, Akif Efendi tarafından tercüman olarak görevlendirilen İstefanaki'ye Sisam Adası Beyliği ve Buğdan Kapikethüdalığı verilmişti. Bu münasebetle İstefanaki, Akif Efendi'den son derece memnundu¹¹⁵. Bununla birlikte, Akif Efendi, İstefanaki'nin elde ettiği nüfûz ile Patrikhaneyi ele geçirme plânını bozmuştur¹¹⁶. Bunun üzerine

¹¹² Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 22.

¹¹³ BA, CH, Nr. 4007.

¹¹⁴ BA, CH, Nr. 4007.

¹¹⁵ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 56.

¹¹⁶ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 79.

İstefanaki, "ayak takımından" bin kadar kişiyle Bâbîâli'de eski Patrik lehinde bir gösteri tertip etmişti. Bu hadise üzerine Akif Efendi tarafından tutuklatılmak istenince, suçunu inkâr etmeyip kabullenmiş ve topladığı adamları dağıtmıştır. Böylece hadise kapanmış ve yeni Patrik nasbı ile dedikodu bitmişti¹¹⁷. Bu olaydan sonra İstefanaki, Akif Efendi'nin aleyhine çalışmaya başlamış ve özellikle Pertev Efendi'yi kendisine karşı kışkırtmıştır. Bundan sonra Akif Efendi ve İstefanaki arasındaki münasebetler hiç düzelmedi. İstefanaki, İngiltere'nin yardımıyla İskenderiye'nin kurtarılmasında Serasker Paşa'nın, Kale-i Sultaniye Muâhedesi'nde (5 Ocak 1809) Vahid Paşa'nın maiyetinde bulunduğundan İngilizlerle yakın temasta bulundu. Özellikle, Yunan Hükûmeti'ni meydana getiren İngiltere olduğuna inandığından onların politikasına meylecti. Böylece, Ponsonby ile münasebetlerini sıklaştırdı. Akif Efendi'nin Ligofet Nikolaki vasıtasıyla Rus taraftarı bir politika takip ettiğini, elçilere telkin etmeye çalıştı¹¹⁸.

Ponsonby ile işbirliği yapan İstefanaki, Akif Efendi'yi azlettirmeye çalışırken Akif Efendi de Ponsonby ve İstefanaki'nin hileleri sonunda görevinden alınacağına inanmaya başlamıştı. Şüphesiz bu durum gerçekleşirse bundan sonra elçiliklerin Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri artacaktı. Söz konusu müdahaleye meydan vermemek için bu müzâkere esnasında Akif Efendi istifâ edebileceğini söyler¹¹⁹. Eğer bu fikir gerçekleşirse Ponsonby'nin fikirleri tasdik ve tatbik edilmiş olacaktı. O hâlde bu konuda yapılabilecek tek iş, münasib bir tarziden verilmesiydi. Aksi takdirde bir nazırın baskı sonucu azledilmesi veya istifası yeni bir gelenek meydana çıkarabilir ve elçiler isteklerini zorla kabul ettirme yoluna gidebilirlerdi.

Akif Efendi'nin istifa teklifini kabul etmeyen Pertev Efendi, Seraskerin Ponsonby'yi makamına davet ederek tarziye talebine razı etmeye çalışmasını teklif etti¹²⁰.

Pertev Efendi'nin teklifini beğenmeyen Akif Efendi, hadisenin kilit adamı olarak gördüğü İstefanaki'nin sıkıştırılması durumunda meselenin kapanacağı inancındaydı. Pertev Efendi ise bu fikri paylaşmıyordu. Ona göre, Akif Efendi'nin kendisinden şüphesi olmadığına dair İstefanaki'ye teminat vermesi gerekiyordu. Akif Efendi, Mülkiye nazırının bu tutumundan

¹¹⁷ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 60.

¹¹⁸ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 60.

¹¹⁹ Akif Paşa, *Tabsıra*, 23-24.

¹²⁰ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 23-24.

iyice şüphelenmiş ve hadiseyi "alevlendirmek" istediğinden işi gevşek tuttuğu inancına kapılmıştı. Ancak, bu düşüncesini açıklamadan odasına çekildi ve İstefanaki'yi çağırıp istenilen teminatı verdi.

Bu teminattan sonra İstefanaki, Ponsonby ile görüştü. Aralarında neler konuşulduğu bilinmiyor. Bilinen bir şey varsa, o da Ponsonby'nin Serasker Paşa ile görüşmeye razı olmasıdır. Pertev Efendi bu durumu İstefanaki'ye verilen teminatın hemen semeresini verdiği şeklinde yorumlamaktaydı¹²¹. Öyle anlaşılıyor ki, Pertev Efendi, bir elçinin istemese bile Padişahın tasdik ettiği bir davete uymak zorunda olduğunu unutmuş görünüyordu. Nitekim, Padişahın daveti üzerine sünnet düğünü törenlerine iştirak etmek zorunda kalan elçinin Padişahın tasdik ettiği bir müzâkereye gelmemesi beklene- mezdi.

6 - Serasker Hüsrev Mehmed Paşa - Ponsonby Müzâkeresi:

27 Mayıs 1836 tarihinde Tarabya'da, Âmedici vekili Rifat Bey ve Divân-ı Hümâyûn tercümanı İstefanaki hazır bulunduğu hâlde, Serasker Paşa ile Ponsonby arasında üç saat süren bir müzâkere yapıldı. Akif Efendi ve Fransız Elçisi Roussin, tercümeyi İstefanaki'nin yapmasından dolayı bu müzâkereden herhangi müsbet bir sonuç beklemiyorlardı¹²².

Bu toplantıda, Ponsonby, Çörçil'in elçi veya konsolos bulunmaksızın muhakeme edilmesiyle "Ahidnâme"nin ilgili maddesinin ihlal edildiği iddi- âsını sürdürdü. Aynı zamanda Serasker Paşa vasıtasıyla kendisine sunulan tarzıyeyi kabule yanaşmadı. Ponsonby'ye göre, İngiliz Hükümeti üyeleri her ne kadar hadiseyi büyütme istemiyorlarsa da, İngiliz Parlamentosu bu konuda nazırları baskı altına alabilecekti. Dolayısıyla, Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'nın memuriyetlerini sürdürmeleri hâlinde İngiltere sert tepki gös- terecekti. Rusya, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olması hasebiyle muhtemelen İngiltere'nin bu politikasına karşı çıkacaktı. Sonuçta, İngiltere, kendi menfaatine Osmanlı memleketinin bölünmesini isteyebilecekti¹²³.

Elçinin gerek bu müzâkeredeki ifâdeleri ve gerekse Seraskere verdiği ev- raklar bir ihtar mahiyetindeydi. Amacı, Çörçil vak'asından dolayı Ahmed Fevzi Paşa ve Akif Efendi'nin görevden alınmalarını sağlamaktır. Bununla bir- likte, hadise dolayısıyla, Bâbıâli tarafından resmî bir tarzıyenin verileceği el-

¹²¹ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 26.

¹²² Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 26; Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 81.

¹²³ BA, CH, Nr. 4007.

çiye resmen bildirilmişken, elçinin bunu kabul etmemesi ve şimdiye kadar hiç görülmemiş bir şekilde iki devlet adamının azlını istemesi aslında İngiltere'nin politik usûllerine aykırıydı¹²⁴.

Serasker Paşa, bu müzakerede Bâbîâlî'nin tutumunu müdafaa edince Ponsonby taktik değiştirmek ihtiyacını duydu. Çörçil'in Tersane'ye sevkinden sonra serbest bırakılması için Akif Efendi tarafından adam gönderildiğini inkâr edemeyerek Ahmed Fevzi Paşa'nın sanığı serbest bırakmadığı, elçilikten gönderilen hekimlere göstermediğinden bahisle Ahmed Fevzi Paşa'dan daha fazla şikâyetçi oluyordu. Ancak, Ponsonby her hâl ü kârda iki devlet adamının azledilmelerinde kararlıydı. Bâbîâlî ise elçinin bu isteğini kabul etmediğinden bu müzakerede de bir mutâbakata varılmadı.

Serasker Hüsrev Mehmed Paşa, Ponsonby ile mülâkatını yaptıktan sonra İstefanaki ile birlikte Akif Efendi'nin yanına gelerek cereyan eden konuşmaları hikâye etti. Ponsonby'nin kendisinden az şikâyetçi olduğunu, eğer bütün suç Ahmed Fevzi Paşa'ya yüklenip, O, mansıbı olan Bolu'ya sürgün edilirse, Ponsonby'ye verilecek tarzilyenin hâsıl olacağını ve kendisinin kurtulacağını ifâde etti¹²⁵.

Bilindiği gibi seraskerlikte gün geçtikçe kudret ve nüfuzu artan Hüsrev Mehmed Paşa, devlette birinci derecede söz sahibi olmuştu. Seraskerliği süresince, iç ve dış politikanın bütün meselelerinde onun büyük tesirini görmek mümkündür. Adamlarını konağında yetiştirir, sonra devlet hizmetine verirdi. Bunu kendi nüfûz ve iktidarı için bir vasıta olarak kullanıyordu¹²⁶. Seraskerin bu kudretine rağmen Ahmed Fevzi Paşa, II. Mahmud'un güvenini sağlayabilmişti. Moltke'nin de ifâde ettiği gibi Serasker Paşa, Ahmed Fevzi Paşa'yı sevmiyordu¹²⁷. En ufak bir fırsatı bile onun aleyhinde kullanmak azmindeydi. İki paşa arasındaki bu sürtüşmeyi bilen Ponsonby, müzakerede taktik gereği Ahmed Fevzi Paşa'yı daha fazla suçlamıştı. Eğer Serasker, elçinin teklifini tatbik safhasına sokabilirse Akif ile Ahmed Fevzi birbirine düşebilir ve sonuçta Akif Efendi daha zor durumda kalabilirdi. Yoksa, Akif Efendi'nin azli isteğinden vazgeçilmiş değildi.

¹²⁴ BA, HH, Nr. 47986-F : Ponsonby-Vassaf Efendi müzakeresinin mazbatası (15 Safer 1252).

¹²⁵ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 27.

¹²⁶ *Mufassal-Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1963, VI, 3097.

¹²⁷ Bkz. Helmut Von Moltke, *Aynı eser*, s. 34.

Akif Efendi, bu plânın İstefanaki'nin bir hilesi olduğunun farkındaydı. Bu nedenle kendisine sunulan teklifi reddederek Ahmed Fevzi Paşa'yı suçlamayı kabul etmemiştir¹²⁸. Bunun üzerine Serasker, Ponsonby ile yaptığı müzâkerenin mazbatasını ve elçinin kendisine verdiği evrakları Padişaha arz etmiştir¹²⁹.

7 - Vassaf Efendi - Ponsonby Müzâkeresi:

Serasker Paşa ile Ponsonby müzâkeresinde bir netice elde edilemeyince, son bir defa anlaşma ümidiyle Pertev Efendi'nin damadı ve Padişahın Ser-kâ-tibi Vassaf Efendi 1 Haziran 1836 Salı günü İngiliz elçisi ile bir müzâkerede bulunmuştur¹³⁰.

Ponsonby bu müzâkerede de Çörçil'in Hariciye nazırının emriyle dövüldüğünü, Üsküdar mahkemesinde muhakeme edilerek tutuklandığını, ve Ahmed Fevzi Paşa tarafından serbest bırakılmadığını beyan ederek bu gibi davranışların andlaşmalara mugayir olduğu iddiâsını tekrar etmiştir.

"Nakz-ı ahd" nazırların isteğiyle olmayıp hükümdarların iradesine bağlıydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti andlaşmaları tek taraflı olarak fesh etmediği gibi İngiltere Devleti'ne hürmeten Serasker gibi büyük rütbeli bir devlet adamı meselenin halledilmesi için görevlendirilmişti. Elçinin bu durumu takdir ederek hadiseyi neticelendirmesi ve sonucu İngiltere'ye bildirmesi gerekiyordu.

Bu gelişmelere rağmen elçinin iddiâlarında ısrar etmesi ve hattâ, amacına ulaşmak için Osmanlı Devleti'ni paylaşma tehdidinde bulunmasını Vassaf Efendi, Bâbîâlî adına zımnen ayıplamıştır. Durumu fark eden elçi, İngiltere'nin "nakz-ı ahd"e sebep olan devlet adamlarının görevden alınmasını resmen istemeden önce mütâlaalarını Padişaha arz ederek hadiseyi sonuçlandırmak istediğini beyan etti. Aslında, Ponsonby, devletin kendi fikrini destekleyeceğinden şüpheli olduğu için bu yola baş vuruyordu.

Bâbîâlî, meselenin neticelendirilmesi için Çörçil'i dövmekle itham edilenleri cezalandırmış ve sanki İngiltere'ye hakaret olmuş gibi münasip bir tarziye vermeye razı olduğunu elçiye resmen bildirmişti. Ayrıca, Padişah tarafından Serasker Hüsrev Mehmed Paşa hürmeten elçiye gönderilmiş ve ecne-bilerin can ve mal emniyetlerini temin için asâyiş ve güvenlikten sorumlu za-

¹²⁸ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 28.

¹²⁹ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 28.

¹³⁰ BA, HH, Nr. 47986-F.

bıta kuvvetlerine gerekli tenbihat yapılmıştı. Şimdi de Bâbîâlî, Vassaf Efendi vasıtasıyla Çörçil'in gönlünün alınması için kendisine bazı imtiyazların verilebileceğini bildırıyordu. Buna karşılık elçi, Osmanlı Devleti'nin vereceği münasip bir tarzıeyi kabul edecek ve iki devlet adamının görevden alınması isteğinden vazgeçecekti. Elçi, bu teklifi kabule yanaşmıyordu. Durumun kendisi ve bazı tüccarlar tarafından Londra'ya yazıldığından ve devletinin liberal bir devlet olduğundan bahisle bir şey yapamayacağını, devletinden gelecek cevaba göre hareket edeceğini ifâde etti. Ayrıca, tarzıye isteyecek olsa devletinin politikasını bilemediğinden bu politikaya ters bir davranışta bulunmak istemediğini de belirtıyordu.

Ponsonby'nin bu sözleri diplomasi lisanına uymuyordu. Zira, İngiliz elçisi olması sıfatıyla devletinin usûl ve kaidelerini bilmesi gerekiyordu. Daha sonraki gelişmelerden İngiliz Hükümeti'nin haberi yoktu. Diğer taraftan Vassaf Efendi'ye göre bu gibi maddeler için verilen tarzıyenin elçi tarafından kabul edilmesi gerekiyordu. Eğer kabul olunmaz ise o zaman devleti tarafından tenkid edilebilecekti.

Bütün bu çabalara ve faaliyetlere rağmen elçi fikrini değiştirmemiş ve Londra'dan gelecek cevaba göre hareket edeceğini ifâde etmiştir¹³¹. Ponsonby ile bu konuda irtibat kurmaya çalışmanın yarar sağlamayacağı kanaatine varan Bâbîâlî, meselenin halli için Londra'daki Türk Elçisi Beylikçi Nuri Efendi vasıtasıyla, İngiltere Hükümeti nezdinde teşebbüse geçmiştir¹³².

8 - Kararın Londra'ya Bırakılması:

Akif Efendi, Padişahın iradesiyle hadiseyi teferruatıyla açıklayan bir rapor hazırladı. Raporu hadise başlangıcından o ana kadar bütün safhaları ile kaleme alınmıştı. Rapor Bâbîâlî'nin hadise karşısındaki tutum ve mülâhazalarını açıklaması bakımından mühimdir. Raporu Ponsonby'den şu hususlardan dolayı şikâyetçi olunuyordu¹³³:

1 - İngiliz Elçisi Ponsonby diplomasi usûlüne aykırı olarak Bâbîâlî'den tarzıye verilmesini istemeksizin resmî bir tahrir ile Hariciye nazırıyla münâsebeti kestiğini ilân etmiştir.

¹³¹ BA, HH, Nr. 40958-L.

¹³² BA, CH, Nr. 4007.

¹³³ BA, CH, Nr. 4007.

2 - Bâbîâlî'den bir cevap almaksızın hadise ile ilgili raporunu hemen İngiltere'ye göndermiştir.

3 - Müttefikleri olan Fransa Devleti'nin elçisi Roussin'in arabuluculuğunu kabul etmemiştir.

4 - Bâbîâlî'nin takdim ettiği münasip tarziyeleri kabul etmeyerek şimdiye kadar hiç görülmemiş olan "*Tebdil-i Vükelâ*" gibi bir teklifte bulunmuştur.

5 - Savaş ilânında bile telaffuz edilmeyen "*mukaseme*" ifâdesini kullanmıştır.

Yukarıdaki hususlar elçinin hadise karşısında garip bir tavır takındığını göstermektedir. Elçi, ilk soruşturmayı muhâkeme olarak değerlendirip, kendisinden habersiz muhâkeme edilmesini "nakz-ı ahd"dir diyerek hadiseyi günden güne büyütüştür. Amacı Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'yı görevlerinden aldırarak Hünkâr İskeleyi Andlaşması'nın kuvvetini azaltmaktır.

İngiltere elçisinin bu tavrına karşılık İstanbul'daki diğer elçiler, Bâbîâlî'ye hak vererek Ponsonby'nin tavrını beğenmemişlerdi. Hattâ, Roussin, "mukâseme" sözü üzerine "*Fransa ile İngiltere beynindeki Muâhede-i İttifâkiyye'nin esası Devlet-i Aliyye'nin temâmiyyet-i mülk ve istiklâli üzerine iken Ponsonby bunu nasıl söylemiş*" diye şaşkınlığını ifâde etmişti¹³⁴.

1836 yılındaki statükonun devamı her devlet için lüzümluydu. İngiltere Parlamentosu, Osmanlı Devleti'nin istiklâlinin devamını İngiltere'nin menfaatine uygun buluyordu. Bu nedenle Çörçil vak'ası dolayısıyla İngiltere'nin tenkidde bulunacağını Bâbîâlî beklemiyordu. Aksine, Osmanlı Devleti'nin dahilî işlerine ve hukukî istiklâline dokunacak hiç işitilmeyen ve Osmanlı Devleti tarafından da kabûlü mümkün olmayan haksız teklifler ile kamu asâ-yişinin ihlâline neden olacak hareketlerin İngiltere Devleti tarafından kabul olunacağı düşünülüyordu¹³⁵.

Bâbîâlî'ye göre, Halep'teki İngiliz konsolosunun dövülmesine rağmen herhangi bir şikâyetle bulunmayan İngiltere'nin, denge ve siyaseti değiştirebilecek "tebdil-i vükelâ" istediğini tasdik etmeyerek Ponsonby'yi ayıplayabilir

¹³⁴ BA, CH, Nr. 4007.

¹³⁵ BA, CH, Nr. 4007.

ve hattâ, azledebilirdi¹³⁶. Nitekim, *Augsburg* gazetesi de, nüfûzlu ve Padişahın gözdesi olan bir zatın azli beklenmediği için İngiltere Devleti'nin Ponsonby'yi desteklemeyeceği tahmin ediyordu. Buna rağmen Ponsonby'nin ısrarı Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yaklaşmasına sebep olacaktı¹³⁷.

Bâbîâlî, İngiltere'den aleyhine bir cevap gelmeyeceğini tahmin ettiği için meseleyi teferruatıyla Londra elçiliğine yazdı ve Osmanlı Devleti adına hem tarziye vermek ve hem de Ponsonby'den şikâyetçi olmak üzere Beylikçi Nuri Efendi'yi görevlendirdi¹³⁸. Buna göre, Beylikçi Nuri Efendi, meseleyi İngiltere Hariciye Nazırı Palmerston'a ifade edecek ve İngiliz Kralı ve Başvekiline münâsib bir tarziye vererek son durumu hemen Bâbîâlî'ye bildirecekti.

Akif Efendi hazırladığı takriri Pertev Efendi'ye yolladı. Pertev Efendi raporda herhangi bir değişiklik yapmadı. Raporun Londra'ya adı posta ile gönderilmesi uygun görülmedi. Özel kurye ile gönderilmesinde bile karantina nedeniyle geçikme olacağından, takrir Belgrad Muhâfızı Yusuf Paşa'ya, ondan Semlin kumandanına ve oradan Viyana'ya gönderilecekti. Ayrıca, takririn Londra'ya çabuk gönderilmesi hususu Avusturya elçisi vasıtasıyla Meternich'ten rica edildi. Diğer taraftan Fransa, Rusya ve Prusya, Londra'daki elçiliklerini hadiseden haberdar edeceklerinden Bâbîâlî hadise ile ilgili vesikaların sûretlerini elçiliklere verirken Ponsonbyde hususî raporlarını, Çörçil'in ve tercümanların takrirlerini elçilere verdi¹³⁹.

Bâbîâlî tarafından Viyana'ya gönderilen rapor Prens Meternich tarafından özel bir kurye ile hemen Londra'ya ulaştırıldı¹⁴⁰. Böylece mesele Avrupa dengesi meselesi hâlini aldı¹⁴¹.

9 - Fransa, Avusturya, Rusya ve Avrupa Basını:

a - Avrupa Basınının Tavrı:

Meselenin çözüme kavuşturulamaması İngiliz tüccarlarının işlerine sekte vurmaktaydı. Nitekim, Ponsonby, bir İngiliz tüccar gemisinin Çanakkale Boğazı'nı geçiş iznini diğer elçilikler vasıtasıyla almaya çalışmışsa

¹³⁶ BA, CH, Nr. 4007.

¹³⁷ BA, HH, Nr. 40958-L.

¹³⁸ BA, CH, Nr. 4007.

¹³⁹ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 30; Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 86.

¹⁴⁰ BA, HH, Nr. 41198-E.

¹⁴¹ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 86.

da, elçiler buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine yine kendisi izin istemek zorunda kalmış ve gemi Haliç'e gelebilmişti¹⁴². İngiliz tüccarları bu gibi durumlardan endişe duymaktaydılar. Ponsonby, İngiliz kolonisine hitaben yayınlattığı sirkülerde, hadisenin kontrolünden çıktığını ve İngiltere'den tâlimat beklediğini ifâde ediyordu. Böylece tüccarları İngiliz Hükümeti'ni sıkıştır-maya sevk ediyordu¹⁴³.

Bu gibi hadiselerden anlaşılacağı üzere Ponsonby, isteklerini Bâbîâlî'ye kabul ettiremediği ve Londra'dan da beklediği cevabın geleceğini tahmin etmediği için huzursuzdu. İstefanaki de, Akif Efendi'nin azledilmemesi hâlinde kendi mevkiini koruyamayacağını biliyordu. Bu nedenle Ponsonby ve İstefanaki, Londra'dan herhangi bir cevap gelmeden çeşitli söylentilerle Hariciye nazırını azlettirme çabalarını arturdılar¹⁴⁴. Bu söylentilerin tesirinde kalan İstanbul ahâlisi her an bir İngiliz müdahalesinden çekinir olmuştu.

Bu söylentilerden hareket eden Avrupa gazeteleri işi daha fazla büyütüyorlardı. Bir Fransız gazetesi Rusya'yı da meselenin içine sokuyor ve hilelerin Rusya'nın isteği üzerine yapıldığını, Rusya'nın Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'ya rüşvet verdiğini ve onların memuriyetlerine devam etmelerini temin için çalıştığını yazıyordu¹⁴⁵. Diğer bir gazete ise, Rus elçisinin, Çörçil meselesini kendi istediği şekilde halledilmesi için Padişahu ikna ettiğini yazıyordu¹⁴⁶. İngiliz *Morning Herald* gazetesi ise, bu meseleden faydalanılarak Hünkâr İskeleyi Andlaşması'nın kaldırılabilceğini belirtiyordu¹⁴⁷.

Ponsonby'nin bu çalışmalarına karşılık Rusya ise Beyoğlu ve Avrupa'da, basın vasıtasıyla kendi isteği doğrultusunda kamuoyu meydana getirmeye çalışıyordu. Bu nedenle bizzat Rus bürokratlarının kaleme aldığı makaleler, Avrupa gazetelerinde para mukabilinde yayınlanıyordu¹⁴⁸.

Böylesine kanun dışı avlanma suçunu Rus-İngiliz mücâdelesine çevirmeye kalkan basında Bâbîâlî'nin sesini duyurabilmesi kolay değildi. Hele bu sırada yazdığı makaleler ile Osmanlı Devleti'ne yardımcı olan gazeteci M. Alexandre Blacque Bey'in vefatı bu durumu iyice güçleştirmişti¹⁴⁹.

¹⁴² BA, HH, Nr. 40958-L.

¹⁴³ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 90.

¹⁴⁴ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 31.

¹⁴⁵ BA, HH, Nr. 40958.

¹⁴⁶ BA, HH, Nr. 40958-L.

¹⁴⁷ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 91-92.

¹⁴⁸ BA, İEH, Nr. 1520.

¹⁴⁹ Blacque'in vefatı için bkz. Münir Aktepe, "Dükkü Fransızlar Blak Bey ve oğlu", *Tarih Dergisi*, Sayı. 33, İstanbul 1982, s. 255-270.

b - Rusya'nın Tavrı:

Rus Hariciye Nazırı Nesselrode, iki devlet arasında münasebetleri sağlamlaştıran ve Padişahın menfaatlerini koruyan şahıslar olarak gördüğü Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'nın bu hadiseden dolayı Padişah katında gözden düşmemelerini, mevkilerine zarar gelmemesini arzulamaktaydı. Bu nedenle İngiltere'nin münâsip bir tarzıyı kabul etmesini sağlamak için Rusya'nın Londra Elçisi Poçodi Borgo (Pozzo di Borgo)'yu İngiliz Hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunmakla görevlendirmiştir¹⁵⁰.

c - Fransa'nın Tavrı:

Fransız Elçisi Roussin, Hariciye nezaretine verdiği raporda, Ponsonby'nin hareketlerinin hükümetince tasvip edilmeyeceğinden herhangi bir azil hareketinde bulunulmamasını salık veriyordu. Elçi, bir diğer raporunda ise, Bâbîâlî'nin hadise ile ilgili tutumu "kabiliyetsiz" bir elçi tarafından müdafaa edileceğinden İngiliz Hükümeti'nin kararının Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olacağını vurguluyordu¹⁵¹. Bu iki rapordan da anlaşılacağı üzere, Fransız Elçisi Roussin hadise karşısında İngiliz Hükümeti'nin nasıl bir tavır takınacağını tam olarak kestiremiyordu. Roussin'e göre, İngiliz Hükümeti'nin Bâbîâlî'nin aleyhine alacağı karar, İngiltere'nin müttefiki olması hasebiyle Fransa'nın da Osmanlı Devleti nazarında itibarının düşmesine sebebiyet verebilecekti. Bu ihtimalin gerçekleşmemesi için Roussin, Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nin istiklâlini arzu ettiğini her fırsatta ifâde eder olmuştur¹⁵². Aslında Fransa Cezayir'in acısını unutturmaya çalışıyordu.

d - Avusturya'nın Görüşü:

Meternich, Çörçil'in hareketlerini ayıplarken asâyiş ve güvenlikten sorumlu zabıta kuvvetlerinin hareketlerini uygun bulmamış ve Ponsonby'nin tarzıye kabul etmeyişi de tenkid etmiştir. Meternich'e göre İngiliz Hükümeti, Ponsonby'nin isteklerini ve hareketlerini tasdik etmeyecekti. Yani, Çörçil vak'asıyla ilgili gazete haberlerine rağmen Lord Ponsonby'nin aşırı taleplerinin hükümetince tasdik edilmeyeceğini tahmin ediyordu. Aksi takdirde sulh tehlikeye girebilirdi¹⁵³. Böylece, basit bir av hadisesi devletler bir mesele olmuştu. O kadar ki, İngiltere'nin ısrarı hâlinde sulhun bile bozulabileceği ifâde edilebilmekteydi.

¹⁵⁰ BA, HH, Nr. 46256.

¹⁵¹ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 34 ; Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 87-88.

¹⁵² Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 34.

¹⁵³ BA, HH, Nr. 41198-E.

10 - Hâriciye Nazırı Akif Efendi'nin Azledilmesi:

Akif Efendi, Padişaha takdim ettiği bir tezkirede, Ponsonby'nin ve Büyük Pizani'nin edebe mugayir takrirlerinin resmen kabul edilmesini tenkid etmek suretiyle zımmen Mülkiye nazırından şikâyetçi oluyordu. Bu şikâyetten sonra Londra'dan gelecek cevaba göre, işin halli Akif Efendi'ye bırakıldı¹⁵⁴. Buna göre, Mülkiye nazırı, Akif Efendi'nin memuriyetine müdâhale etmeyecek ve mütâlaaları olursa ilk önce Akif Efendi ile müzâkere edecekti. Bu karar Akif Efendi'yi memnun ederken, Pertev Efendi'nin Hariciye nazırına gücenmesine sebep oldu.

11 Haziran 1836 Cumartesi günü, Pertev Efendi, Rami Kışlası'nda Padişah ile hususi bir müzâkere yapma fırsatı elde etti. Burada nelerin görüldüğüne dair elimizde herhangi bir vesika bulunmuyor. Akif Efendi'ye göre, Pertev Efendi, Çörçil meselesinin kısa sürede sonuçlandırılmaması hâlinde, İngilizlerin Mısır vâlisine yardım edeceklerini iddiâ ederek, Hariciye nezaretine Hulusi Ahmed Paşa'nın nasbı konusunda Padişahı iknâ etmeye çalışmıştı. Seraskerin de bu fikri desteklemesi üzerine Padişah, Akif Efendi'nin azline karar vermişti. Bu karardan sonra Pertev Efendi, *"İşte kendisinin ve İngiltere Devleti'nin hâtırı için Hariciye nazırını azlettirdim. Bir kaç güne kadar irâde çıkacaktır. Devleti tarafına tahriratını ve kuryesini hazırlayıp hemen icrâ olunduğu gibi çıkarsın"* diye Ponsonby'ye haber göndermişti¹⁵⁵.

Akif Efendi'nin bu değerlendirmelerine karşılık, Ponsonby, 13 Haziran 1836 günü bir adamını Akif Efendi'ye gönderip, aralarındaki uygunsuzluğun kaza olduğunu belirterek hürmetini sunuyor ve ondan da aynı davranışı bekliyordu. Akif Efendi'ye göre, elçinin bu davranışı Pertev Efendi hakkında yukarıda izah edilen iddiâlarını doğrulayıcı mahiyettedir¹⁵⁶. Oysa, Ponsonby arzuladığı cevabın İngiltere'den geleceğine ihtimal vermiyordu. Bu nedenle, mes'elenin istediği şekilde sonuçlanmaması hâlinde normal münasebetlerini sürdürürebilmek için şimdiden teşebbüse geçiyordu.

Akif Efendi, görevden alınmasının söz konusu olduğu günlerde bir tezkire taslağı hazırladı. Tezkire anahatlarıyla şöyleydi¹⁵⁷:

¹⁵⁴ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 35-36.

¹⁵⁵ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 37-39.

¹⁵⁶ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 40.

¹⁵⁷ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 41-50.

"- Ponsonby'nin, elçilik usullerine ve devletlerarası muamelelere mugayir bir tutum içinde bulunmasındaki amacı, fikrini kabul ettirebilirse Rusya'ya karşı devletine itibar kazandırmak, başarılı olamaz ise istifa ederek milleti nezdinde itibar kazanmaktı.

- Meselenin bu safhaya gelmesine İstefanaki'nin tahrikleri ve Bâbîâlf'nin mülayim hareketleri sebep olmuştu. Halbuki, İngiltere'nin küçük bir mesele için Osmanlı Devleti'nin istiklâline zarar verecek hattâ, Rusya'nın müdahalesine sebep olabilecek resmî teklifini Osmanlı Devleti kabul etmeyince münasip bir tarzıyeye razı olacağına şüphe yoktu. Ancak, Mülkiye nazırı ve İstefanaki Mısır meselesinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin aleyhinde davranacağını zikrettiler. Oysa, Avrupa muvâzenesi bu düşünceye ters düşüyordu.

- Geçen yıl, Rusya Varşova'nın altını üstüne getirirken, İngiltere ve Fransa, işyana teşvik ettikleri Lehistan'ın yardımına gitmediler.

- Geçenlerde Rusya, Avusturya ve Prusya'nın müşterek himayesi altında bulunan Krakov'daki ayaklanmayı Prusya istediği gibi bastırdı. Fransa ve İngiltere hadiseyi protesto etmekten başka bir şey yapamadılar.

- İngiltere, Rusya'nın müdahalesinden korktuğundan Don Karlos'a karşı İspanya kraliçesine yardım yapamadı.

- Belçika, fiilen Flemenk Devleti'nden ayrılmasına rağmen beş senedir bu husus Flemenk kralına tasdik ettirilemedi.

- 1828 yılında İran'da Rus elçisinin öldürülmesi üzerine, Abbas Mirza tarafından verilen resmî bir tarzıye ile mesele kapandı. İran vükelâsından hiçbiri azledilmedi.

- 1835 yılında, Halep'te, İngiliz konsolosu dövüldü. İngiltere herhangi bir şikâyette dahi bulunmadı.

- İngiltere, Hünkâr İskelesi Andlaşması için beş kere protestoda bulunmuş ise de aldığı cevaplar üzerine susmuştur. Hele gazeteler, Rusya aleyhine bir savaş çıkacak havası estirirlerken, bir şey yapamamışlardı.

- Fransa, müttefiki olmasına rağmen İngiltere'nin Rusya'ya karşı gösterdiği şiddetli düşmanlığı desteklemiyordu. İngiltere de iki yüzlü bir politika izliyordu. Bir taraftan Rusya'nın taarruzundan korkarak Osmanlı Devleti'nin izniyle Fırat'ta imal ettiği vapurlarla Hindistan ile münasebetlerini geliştir-

meye çalışırken, diğer taraftan da Petersburg'daki elçisi vasıtasıyla Rusya'nın gücendirilmemesine özen gösteriyordu.

- Geçenlerde (Nisan 1836) "zenpârelikte" baskına uğrayan başvekilleri-
nin muhâkemesinin bitirilmesinde devletlere karşı ayıp oluyor diye acele
edilmez iken "en aşağı sınıftan" olan Çörçil gibi bir suçlunun önemsiz bir işi
için, parlamentoda müzâkere edilmeden, kamu güvenliğinin ihlali ve ticare-
tin men edileceğini gözönüne alarak Osmanlı Devleti'ne düşmanlık göster-
mesi beklenemezdi. Kısacası, İngiltere Osmanlı Devleti ile bozuşmak isteme-
yecektir.

Avrupa'nın ve İngiltere'nin bu siyasî ortamına rağmen sözkonusu tehli-
kelerden biri ortaya çıkacak olsa bile, bu hemen olmayıp uzun görüşmeler-
den sonra olabilirdi. Diğer taraftan devletlerarası münasebetlerde Hariciye
nezareti muteber bir memûriyet olduğundan, İngiltere elçiliğinin itibarını
korurken, Osmanlı Devleti'nin, elçilikten daha üstün bir makam olan
Hariciye nezaretinin itibarını muhafaza etmemesi düşünülemezdi. Yine de
Hariciye nazırının azledilmesi gerekiyorsa istifâ etmesi Avrupa devletleri usû-
lüne daha uygundu. Ayrıca bir de Ahmed Fevzi Paşa'ya dokunulmamalıdır."

Akif Efendi, bu meâldeki bir tezkireyi Çarşamba günü Padişaha takdim
etmeyi düşünüyordu. Ancak Salı günü Beylikçi Vekili Sarım Efendi, kendisini
Bâbüâlî'de bir toplantıya dâvet ederek azlinin söz konusu olmadığını ifade
etmesi üzerine hazırladığı tezkireyi takdim etmekten vazgeçti¹⁵⁸.

Sarım Efendi'nin taahhüdüne rağmen Akif Efendi, 16 Haziran 1836 ta-
rihinde Hariciye nazırlığından azledildi. Resmî açıklamaya göre, Hariciye
nezareti devletin önemli bir makamı olduğundan nazırın devamlı olarak işi-
nin başında olması ve müşavirlik payesinde sahip olması gerekiyordu.
Müşavirlik payesi olmayan Akif Efendi, aynı zamanda hasta olması hasebiyle
de me'mûriyetine devam edemeyeceğinden azledilmişti. Yerine sabık sadaret
kaymakamı Ahmed Hulusi Paşa tayin olunmuş, Akif Efendi ise on bin kuruş
maaş ile emekliye sevk edilmişti¹⁵⁹. Şüphesiz, bu kararın asıl sebebi, Çörçil
mes'elesinin meydana getirdiği huzursuzluğa son vermek isteğidir¹⁶⁰. Zira,
Ponsonby'ye ve Beylikçi Nuri Efendi vasıtasıyla İngiliz Hükûmeti'ne, kararın

¹⁵⁸ Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 50.

¹⁵⁹ Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, İstanbul 1302, V, 1302 ; *Takvim-i Vekayi*, 7 Rebiyyülevvel
1252, Sayı 130.

¹⁶⁰ Ahmed Lütfi, *Aynı eser*, V, 48.

bu hadisenin halli için alındığı bildirilmişti. Tarziye manasında olan bu kararın açık olmama sebebi ise, İngiltere Devleti ile muvâzene iddiâsında olan diğer devletlere bir emsâl olma mahzurunun görülmesidir¹⁶¹. Burada şaşırtıcı olan nokta, İngiltere Hükûmeti'nin Ponsonby'nin isteklerini kabul etmeyeceğinin Bâbiâlî tarafından tahmin edilmesine rağmen böyle bir kararın alınıp tatbik edilmesidir.

Akif Efendi'ye göre, Mülkiye Nazırı Pertev Paşa, İngiltere'nin elçisinin itibarını korumak isteyeceğinden düşmanca davranacağını, Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'nin aleyhine tavır alacağını ifade ederek bu kararın çıkmasını sağlamıştı. Pertev Paşa'nın bu tutumunu ise kendisine olan düşmanlığına başlıyordu¹⁶². Diğer taraftan Serasker daha önce teklif ettiği Ahmed Fevzi Paşa'yı nefyetme hususunu kabul etmediği için görevden alma fikrini desteklemişti.

Padişahı bu kararın alınmasına iknâ edenlerin kimler olduğu kesin olarak bilinmiyor. Ancak, Akif Efendi'nin yerine Ahmed Hulusi Paşa'nın getirilmesi, onun hariciye işlerinde tesirli olacağını gösteriyordu. Çünkü Ahmed Hulusi Paşa, Akif Efendi'nin akrabası ve yaşlı olup hariciyeden de anlamıyordu. Bu nedenle hariciye işlerine Akif Efendi danışmanlık yapacaktı¹⁶³. Ayrıca, ilk defa bir nazır nefyolmadan, mallarına el konmadan maaş bağlanarak emekliye sevk edilmişti¹⁶⁴. Öyle anlaşılıyor ki, Akif Efendi görevinden alınmasına rağmen gözden düşmemişti.

Akif Efendi'nin vazifesinden alınması çeşitli yorumlara sebep olmuştur. İngiliz *Morning Chronicle* gazetesi, Akif Efendi'nin azli ile Rusya'nın İstanbul'daki nüfûzunun kırıldığını ve bu nedenle Rus Elçisi Boutenef'in çeşitli faaliyetlere geçtiğini duyuruyordu¹⁶⁵. Gerçekten de Boutenef, Padişaha bu kararın tatbikinden duyduğu üzüntüyü belirtmişti¹⁶⁶. Padişah, kararın politik olmadığını ifade edince, Rusya Akif Efendi'nin azledilmesine daha fazla tepki göstermedi. Fakat, ileriki tarihlerde Palmerston, Ahmed Fevzi Paşa'yı da azlettirmeye kalkışınca Rusya, Bâbiâlî'yi ikaz ederek bu durumun

¹⁶¹ BA, HH, Nr. 46429-K : Londra Sefiri Reşid Bey'in tahriratu (25 Receb 1252).

¹⁶² Akif Paşa, *Tabsıra*, s. 51.

¹⁶³ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 103.

¹⁶⁴ Arthur Alric, *Aynı eser*, s. 148.

¹⁶⁵ BA, HH, Nr. 46429-K.

¹⁶⁶ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 104.

Osmanlı-Rus münasebetlerini bozacağını bildirecektir¹⁶⁷. Hattâ, Akif Efendi'yi yeniden makamına getirmek ve Ponsonby'yi İstanbul'dan uzaklaştırmak için çalışacaktır¹⁶⁸.

Prens Meternich ve Fransız Elçisi Roussin, Akif Efendi'nin görevinden alınmasından memnun değillerdi¹⁶⁹. Hattâ, Roussin, garib bir tavır takınarak asıl suçlu ilân ettiği Ahmed Fevzi Paşa'nın azledilmemesinden şikâyetçi olmaya başladı¹⁷⁰.

D - İNGİLİZ HÜKÜMETİ'NİN TUTUMU

1 - Beylikçi Nuri Efendi'nin Teşebbüsleri:

Bâbüâlî, ilk önce Ponsonby ile müzâkerelerde bulunarak Çörçil meselesini neticelendirmeye çalışmıştı. Bu nedenle Londra Elçisi Beylikçi Nuri Efendi durumdan haberdar edilmemişti. Bâbüâlî'nin bu tavrı hâdisenin adı bir zabıta vak'ası olması cihetiyle yerinde bir hareketti.

Başlangıçta İngiliz gazeteleri hadiseyi İngiliz kamuoyuna farklı farklı aktetiyorlardı. Bu haberlerle hadise hakkında bilgi sahibi olan İngilizlerden bir kısmı Ponsonby'nin tavrını tasdik ederken diğerleri de takbih etmekteydi. Daha sonra İngiliz kamuoyunda Ponsonby'nin fikri ağır basmaya başladı. Bu ortamda Beylikçi Nuri Efendi, meseleyi İngiliz Hariciye Nazırı Palmerston'a gayr-i resmî olarak izâh etti¹⁷¹.

Palmerston'un bu izâhata herhangi bir tepkisi olmamıştı. Bu da Çörçil meselesine Ponsonby'nin aksine nazırın önem vermediğini göstermektedir. İngiltere Hükümeti'nin meseleyi mühimsemediği tahmin edildiğinden¹⁷², Ponsonby ile yapılan müzâkerelerde bir netice elde edilemeyince Beylikçi Nuri Efendi, meseleyi Londra'da çözümlenmekle görevlendirildi¹⁷³.

Nuri Efendi, bu memuriyet üzerine, İngiliz Hariciye Nazırı Lord Palmerston ile buluştu. Bu görüşmede Nuri Efendi, Osmanlı Devleti'nin ri-

¹⁶⁷ BA, HH, Nr. 47986-I : Rusya elçiliğinden mahremâne ifâde.

¹⁶⁸ Yorga, *Aynı eser*, V, 389.

¹⁶⁹ BA, HH, Nr. 47270-B : Yanko Mavroyani tarafından Bâbüâlî'ye yazılan arizanın tercümesi (Vesikanın aslı bulunamadığından katalogdaki mündericâtundan faydalanılmıştır.).

¹⁷⁰ Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 110.

¹⁷¹ BA, HH, Nr. 32988-C : Nuri Efendi'nin arızası (3 Rebiyülevvel 1252).

¹⁷² BA, HH, Nr. 47986-G : Avusturya elçisinin talimnâme tercümesi (3 Haziran 1251).

¹⁷³ Ahmed Lütfi, *Aynı eser*, V, 49.

zası dışında meydana gelen hadisede suçlu görülen subayın cezalandırıldığını, Ponsonby'nin Londra'ya gönderdiği raporda hadiseyi ziyadesiyle abarttığını, Bâbîâlî'nin "kat-ı muhâberât"ı kabul etmediğini ifade etti. Bu sırada Çörçil meselesi İngiltere'de siyasî tartışma konusudur. Bu tartışma ortamında Palmerston, bir devletin gönderdiği elçiye itimad etmesi gerektiğini ileri sürerek, Ponsonby'den gelecek cevaba göre hadisenin müzâkere edileceğini belirtmiştir¹⁷⁴.

Palmerston, her ne kadar olaya önem vermiyor gözüküyorsa da kesin bir cevap da vermiyordu. Ayrıca, bu meselenin çözümü için Ponsonby'yi devre dışı bırakmaya taraftar gözüküyor ve onun vereceği rapora göre müzâkerelerin yürütüleceğini imâ ediyordu. Ponsonby, Bâbîâlî'nin vereceği tarziyeyi kabul etmeyerek İngiltere'den gelecek cevabı beklerken, Palmerston da, elçisinden gelecek cevaba göre meselenin müzâkere edileceğini söylüyordu¹⁷⁵. Bu duruma göre meselenin halli mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte, Londra'da yapılacak diplomatik temaslar sonucu çözümün bulunacağına inanan Bâbîâlî, Nuri Efendi'den bu hususta çaba sarfetmesini istemiştir¹⁷⁶.

2 - Çörçil Meselesinin Cezayir Meselesine Tesiri:

Bu sıralarda Bâbîâlî bir taraftan da Cezayir meselesi ile meşguldü. Hünkâr İskeleyi Andlaşması'dan sonra, Cezayir'in geri alınmasını temin için Avrupa devletleri nezdinde diplomatik faaliyetlere geçildi ve hattâ, Akdeniz'e kuvvet göndermek için bazı tedbirler alındı. Türk tarafının bu tedbirine karşılık Fransız Donanması Akdeniz'e gönderilince, Tunus açıklarında iki tarafın donanması çatışma noktasına geldi (Temmuz 1836). Bâbîâlî, Çörçil meselesinden dolayı, Fransa'ya karşı İngiltere'den yardım talep edemedi¹⁷⁷.

Fransa, muhtemelen bu durumdan faydalanarak Cezayir meselesinde daha katı bir tavır takındı. Hattâ, Tunus hakkındaki niyetlerini bile açığa vuruyordu. Bu nedenle Mustafa Reşid Bey, Bâbîâlî'ye gönderdiği takrirde, Çörçil meselesini İngiltere'yi memnun edecek bir şekilde çözümlemenin Osmanlı Devleti'nin menfaatine olacağını beyan ediyordu¹⁷⁸.

¹⁷⁴ Ahmed Lütüfi, *Aynı eser*, V, 49.

¹⁷⁵ Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra elçilikleri esnasında siyasî yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul 1944, c. III, sayı 13, s. 52.

¹⁷⁶ BA, HH, Nr. 34964.

¹⁷⁷ Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul 1957, s. 35-45.

¹⁷⁸ Cavid Baysun, *Aynı makale*, s. 52.

Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesinin İngiltere'nin siyasetine muhalif olduğuna ve Akif Efendi'nin görevinden alınmasının İngiltere'yi memnun edeceğine inanan Mustafa Reşid Bey, İngiltere'den hiç olmaz ise sözlü bir yardım alacağına inanmaktaydı¹⁷⁹. Fakat, İngiltere beklenen yardımı yapmamıştır. Diğer Avrupa devletleri de Fransa'nın Cezayir'e yerleşmesini kabul etmiş olduğundan ve Osmanlı Devleti tek başına Fransa ile baş edemeyeceğini anladığından bu gibi teşebbüslerden bir sonuç alamayacaktı. Neticede Osmanlı Devleti, 1847 yılında Cezayir üzerindeki hak ve hukukunun sona ereceğini kabul edecekti.

3 - Mustafa Reşid Bey - Palmerston Müzâkeresi:

Hariciye Nazırı Akif Efendi'nin azledilmesine karşılık, İngiltere'nin de İstanbul'daki elçisi Ponsonby'yi görevden almasını sağlamak için Beylikçi Nuri Efendi'ye talimat verilmişti. Ancak Nuri Efendi bu işi başaramayınca Mustafa Reşid Bey'in bunu daha iyi yapacağı düşüncesiyle iki sefirin yerleri değiştirildi¹⁸⁰. Bu esnada görevinden alınması beklenen Ahmed Fevzi Paşa, tam aksine terfi ettirilmek suretiyle taltif edildi.

Bu gelişmeler karşısında İngiltere Hükümeti, Fransa ve Avusturya'nın da tesiriyle resmî gazetede elçisinin iddiâlarını inkâr etmiş ve elçisini beş ay kadar talimatsız bırakarak zımnen hareketini takbih etmişti¹⁸¹. Yalnız beş ay sonra İngiliz Hükümeti hadise ile ilgili dökümanları Ponsonby'ye gönderdi. Ancak, herhangi bir yorum ve direktifte bulunmamıştı¹⁸². Bu duruma göre hadisenin kapandığı, her şeyin normale döndüğü söylenebilir miydi?

29 Ekim 1836 Cumartesi günü Londra Sefiri Mustafa Reşid Bey ile Hariciye Nazırı Palmerston arasında bir müzâkere yapıldı. Bu müzâkerede Palmerston hadisenin kapanmadığını ifade ederek nedenlerini şu esaslara istinat ettiriyordu¹⁸³:

1 - Akif Efendi'nin azlinin, İstanbul'da Ponsonby'ye, Londra'da ise Beylikçi Nuri Efendi tarafından İngiliz Hükümeti'ne bu hadiseyle ilgili olduğunun ifade olunması İngiltere'de memnurluk uyandırmasına rağmen sonradan resmî ilânda bunun sebebi olarak Akif Efendi'nin hastalığı gösterilmiştir.

¹⁷⁹ Cavid Baysun, *Aynı makale*, İstanbul 1949, c.III, Sayı 15, s. 215-218.

¹⁸⁰ Rükneddin Akbulut, *Beylikçi Nuri Mehmed Efendi'nin Londra Sefaret-i Mahsusası ve Paris Büyük Elçilikleri*, (Mezuniyet Tezi), İstanbul 1940, Tarih Semineri Ktb. Nr. 265.

¹⁸¹ BA, HH, Nr. 47986-L.

¹⁸² Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 115.

¹⁸³ BA, HH, Nr. 46429-K.

2 - Ahmed Fevzi Paşa'nın cezalandırılması beklenirken terfi ettirilmiştir.

3 - Suçlu gösterilen bazı memurlar henüz cezalandırılmamıştır.

4 - Bir İngiliz heyetine gereken ilgi gösterilmeyerek İngiltere ile alay edilmiştir.

5 - Kapdan-ı Derya Tahir Paşa'nın Trablus'da Müslümanların İngiltere ile ticaretten menlerine dair tenbihatta bulunması andlaşmalara aykırıdır.

İngiltere Hükümeti meselenin henüz sonuçlanmama gerekçesi olarak gösterdiği iddiâlarında samimi değildir. Palmerston, resmî tarziye verilmesinden şikâyet etmekte, ancak ne İngiliz elçisi ve ne de Hükümeti nasıl bir tarziye istediklerini beyan etmemişlerdi. Yoksa, Bâbîâlî'nin bu mesele dolayısıyla bir nazırını azlettikten sonra küçük rütbeli bir kaç memurun cezalandırılmasına mani olması beklenemezdi. Fakat meselenin bittiği zannıyla belki suçlu gösterilen memurlar cezalandırılmamış olabilir.

Akif Efendi, hangi sebep gösterilmiş olursa olsun, bu meseleden dolayı vazifesinden alınmıştı. Bundan daha büyük bir tarziyenin verilmesi mümkün değildi. Diğer devletlerin ileride buna benzer meselelerde aynı isteklerde bulunmamaları için azil sebebi açıkça ilân edilmemişti.

Bir İngiliz askerî heyeti 1836 yılında İstanbul'a gelmişti. Osmanlı Devleti, bu heyetten askerî alanda danışman olarak faydalanmak istemişse de, heyetkiler, bizzat Osmanlı ordusunda istihdam edilmek istiyorlardı. Bu istek Osmanlı ordusunun kurallarına ters düştüğü için kabul edilmeyince, İngiliz heyeti geri döndü. Bu duruma göre İngiliz heyetine karşı kötü bir muamele- nin söz konusu olamayacağı açıktır. Oysa, Palmerston, Rusya'nın tepki göstermesi sonucunda İngiliz subaylarının istihdam olunmadıklarını düşünüyordu¹⁸⁴.

10 Kasım 1836 tarihinde Kapdan-ı Deryalıktan alınıp, Trablus valiliğine tayin edilen Çengeloğlu Tahir Mehmed Paşa, Palmerston'un iddiâ ettiği gibi, Trablus'ta andlaşmalara mugayir bir harekette bulunmamıştı. İngiliz tüccarları, Trablus'daki İngiliz konsolosunun müsaadesiyle, "yasak eşya" ticareti yapıyorlardı¹⁸⁵. Nitekim, barut yüklü bir İngiliz gemisi, devletin asayişini korumak ve ticarî nizamını sağlamak için alıkonulurken gemidekiler ise tutuk-

¹⁸⁴ Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasî Yazıları", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1960, s. 133-142.

¹⁸⁵ BA, HH, Nr. 40958-M: Fransız gazetesinden alınan havadis tercümesi.

lanmışlardı¹⁸⁶. İngiliz Konsolosu Harrington, Tahir Paşa'yı zor durumda bırakmak için Malta adasında bulunan İngiliz harp gemilerini Trablus'a sevk ettirdi¹⁸⁷. Bu gibi hareketlerden rahatsız olan Tahir Paşa, konsolosun değiştirilmesi için teşebbüse geçilmesini Bâbîâlî'den talep etti. Öte yandan İngiliz Konsolosu Harrington, İngiliz tebaası hukukunun iptal edilmiş olduğu iddiasıyla hadiseyi İngiliz elçisi ve Hükümetine rapor etmiştir¹⁸⁸. Bu rapora göre, Tahir Paşa Müslümanlara İngiliz tüccarlarıyla ticaret yapmamaları için tenbihatta bulunmuştu. Bu durum ikili anlaşmalara uygun değildi. Oysa anlaşmalara mugayir herhangi bir tutum ve davranış söz konusu bile değildir¹⁸⁹. Nitekim, konsolosun davranışlarındaki uygunsuzluğu Palmerston da kabul ediyordu. Bunun üzerine, Mustafa Reşid Bey, konsolosun görevinden alınmasını Hariciye nazırından talep etti. Hariciye nazırı bu isteği reddetti. Hattâ, şaşırtıcı bir tavır takınarak İngiliz tebaasının ticarî imtiyazlarını korumak amacıyla Trablus'a bir kaç gemi gönderildiğini ilân etti¹⁹⁰.

İngiliz Hükümeti, yukarıda izah edilen olayların Rusya'nın tahrikleri neticesinde meydana geldiğini iddiâ ederek isteklerinin kabul olunmaması halinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin düşmanları safında yer alacağını söylemekten çekinmiyordu. Gerçekten de Rusya, fırsat düştükçe her devlet aleyhinde çalışmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu siyasetine tamamen vakıf olduğundan Rus tahriklerine ve telkinlerine kapılması beklene mezdi. Oysa, Palmerston, Rus telkinleri neticesinde, Ahmed Fevzi Paşa'ya yeni mansıblar verildiğini iddia ederek, Mustafa Reşid Bey'den bu paşanın görevinden alınmasını talep etti¹⁹¹.

Mustafa Reşid Bey'in Londra'daki görevi, iki devlet arasındaki dostluğu kuvvetlendirmektir. Ancak, İngiltere'ye gelir gelmez, iki devlet arasında dostluğu kuvvetlendirecek hareketler yerine soğukluğa sebebiyet verecek bir teklifle karşılaşmıştı. Yapılması imkânsız bir şeyin teklifi ve önemsiz bir mesele nin büyütülmesi Osmanlı-İngiliz münasebetlerini iyice bozabilecekti. Ayrıca, Ahmed Fevzi Paşa, Padişah tarafından taltif edildiğinden, bu karara müdahale edilemezdi.

¹⁸⁶ Cavid Baysun, *Aynı makale*, s. 133-142.

¹⁸⁷ BA, HH, Nr. 46398.

¹⁸⁸ BA, HH, Nr. 22497-B : Harrington'dan Tahir Paşa'ya gönderilen tahrir tercümesi (14 Teşrin-i sani 1836).

¹⁸⁹ BA, HH, Nr. 22497 : Tahir Paşa'nın Harrington'a gönderdiği mektubun tercümesi.

¹⁹⁰ Cavid Baysun, *Aynı makale*, s. 133-142.

¹⁹¹ BA, HH, Nr. 46429-K.

İngiltere Hükümeti'nin bu tavır ve istekleri ile önceki tahminlerin aksine elçisi Ponsonby'nin tekliflerini aynen kabul ederek hadiseyi onun rapora göre neticelendirmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. Rusya, İngiltere'nin bu politika değişikliğini iki sebebe bağlıyordu¹⁹²:

Birinci neden, Osmanlı Devleti, Ponsonby'nin tavır ve hareketlerinden haklı nedenlerden dolayı şikâyetçi olacaktı. Bu şikâyetin reddi gayet müşkil olacağından İngiltere, ani bir hareketle Mustafa Reşid Bey'i korkutarak böyle bir isteği önlemişti.

İkinci neden, Osmanlı Devleti'nin nazırlarını azletmesi, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında soğukluğa neden olacağını Palmerston biliyordu. Palmerston, Hünkâr İskelesi Andlaşması'nı imzalayan nazırların azillerinin bu ittifaktan dolayı icab etmiş olması ve bu şahısların feda edilmelerini Rusya'nın kayıtsızlıkla müşahede edemeyeceği, dolayısıyla yalnız kalan ve kuvvetten mahrum olan Osmanlı'nın İngiltere'nin nüfûzuna tabi olacağını bekliyordu.

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin müstakil bir devlet olmasını istemesine rağmen bu ülkede menfaatine ters düşecek en ufak bir harekete bile tahammül edemiyordu. Böyle bir durumda dostluğu terk ederek savaşı bile göze alabileceğini söylemekten çekinmiyordu.

Mevcut devletlerarası statüko İngiltere'nin menfaatine uygun olduğundan İngiltere'nin diğer Avrupa devletlerinin tutumuna mugayir bir tavır ile Çörçil vak'ası gibi basit bir mesele için Osmanlı Devleti ile savaşa girmesi beklenemezdi. İngiltere Hükümeti'nin anlaşmaz tavrının asıl sebebi İngiltere ile Rusya arasındaki ihtilaftı. Akif Efendi ve Ahmed Fevzi Paşa'nın görevden alınmaları sonucu Osmanlı-Rus münasebetleri bozulacak ve Osmanlı Devleti, İngiltere'ye yanaşacaktı. Netice itibarıyla İngiltere, Hünkâr İskelesi Andlaşması'nı geçersiz kılmak ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'dan uzaklaştırmak için her yoldan faydalanmaya çalışıyordu. Çörçil vak'ası bu vasıtalarından birini teşkil etmiştir.

4 - Rusya'nın İngiliz Siyasetine Karşı Tavrı:

Rusya, İngiltere'nin Çörçil meselesinde takip ettiği siyasetin başarılı olması halinde, Hünkâr İskelesi Andlaşması ile elde ettiği üstünlüğü kaybedeceğinin farkındaydı. Bu nedenle, Akif Efendi'nin yeniden Hariciye nezareti

¹⁹² BA, HH, Nr. 47986-I.

makamına getirilmesini¹⁹³, İngiliz Hükümeti'nin isteklerinin kabul edilmesini ve Ponsonby'nin de İstanbul'dan uzaklaştırılmasını istiyordu¹⁹⁴. Şüphesiz, bu isteklerin yerine getirilmesi hâlinde, İngiltere'nin şiddetli itirazları ile karşılaşılacak ve meseleye bir çözüm yolu bulunamayacaktı. Rusya'ya göre, böyle bir durumda Bâbîâlî, meseleyi Avrupa devletlerine havale edebilirdi. Böylece adı bir zabıta vak'asının halli milletlerarası müzâkerelere konu teşkil edecek ve mesele tamamen devletler arası denge meselesine dönüşürülebilecekti.

İngiltere bu meselenin sebebi olarak Rusya'nın tahriklerini görüyor ve Osmanlı Devleti'nin düşmanları safına geçeceğini ilan ederken Rusya da kendi tekliflerinin kabul edilmemesi durumunda Osmanlı-Rus ittifakının zor durumda kalacağını, iki devletin arasının açılacağını ilân ediyordu. Böylece, Osmanlı Devleti bir tercihe zorlanmıştır. Ya Rusya ile bozuşmak pahasına İngiltere'nin isteklerini kabul edecek veya Rusya'nın belirttiği şekilde davranarak İngiltere'den uzaklaşacaktı.

5 - Hadisenin Neticelendirilmesi:

Mustafa Reşid Bey'in Londra'daki vazifesi, Çörçil meselesini çözmek, iki devlet arasındaki iyi münasebetleri geliştirmek ve Ponsonby'nin görevden alınmasını temin etmektir. Mustafa Reşid Bey, Londra'da göreve başladığı sıralarda İngiliz kamuoyu ve basını hâlâ Çörçil meselesini ve Rus tahriklerini konu ediniyordu¹⁹⁵. Mustafa Reşid Bey'e göre, bu ortamda Ponsonby'nin görevden alınması isteği Rus tahriklerine mâl edilecek, ve meselenin kamuoyunda unutulmaksızın çözümlenmeye çalışılması Osmanlı ülkesinde Rus politikasının itibarını artıracaktı. Bu gibi ihtimallerin gerçekleşmesini Osmanlı siyasetine mugayir bulan Mustafa Reşid Bey, Palmerston'dan İstanbul'daki İngiliz elçisinin geri çağırılmasını istememiştir.

Gazete haberlerine göre ise İngiltere Hükümeti, Ponsonby'yi görevinden almıştı. Bunun üzerine Ponsonby, Rusya'nın bütün hilelerini bilmesi hasebiyle kendisinin İstanbul'da kalmasını Türk Hükümeti'nin arzu ettiğini yazmış ve Bâbîâlî de elçiden şikâyetçi olmamıştı. Bu sayede elçi, yerine tayin edilen kişiyi Malta'dan geri göndertmiş ve İstanbul'da kalmayı başarmıştı¹⁹⁶.

¹⁹³ Yorga, *Aynı eser*, V, 389.

¹⁹⁴ BA, HH, Nr. 47986-L.

¹⁹⁵ BA, HH, Nr. 46429-K.

¹⁹⁶ BA, HH, Nr. 46884 : Paris gazetelerinden havadis tercümesi.

Aslında, Ponsonby, ailevi sebeplerden dolayı geçici olarak Londra'ya gitmek için izin almıştı. Mart veya Nisan 1837'de İstanbul'dan ayrılacaktı¹⁹⁷. Bu nedenle yerine geçici olarak bir elçi tayin edilmiş¹⁹⁸ olup görevden alınması söz konusu değildi.

Gazete haberlerinin tesirinde kaldığı anlaşılan Akif Efendi, Ponsonby'nin İstanbul'da kalma isteğinin Pertev Paşa'dan geldiğini iddiâ etmiştir¹⁹⁹. Aslında, Mustafa Reşid Bey, Bâbüâlî'ye gönderdiği arızasında Ponsonby'nin azli hususunda ısrar edilmemesinin Osmanlı Devleti'nin lehinde olacağını ifade etmişti. Öyle anlaşılıyor ki, Bâbüâlî bu ortamda Mustafa Reşid Bey'in fikrini benimsemiştir²⁰⁰.

Böylece, iki devlet arasında yakınlaşma başladı. Çörçil meselesinden dolayı Bâbüâlî'nin verdiği resmî tarziyeyi Ponsonby kabul etti. Mülkiye Nazırı Pertev Paşa ile Ponsonby arasında iyi münasebetler gün geçtikçe arttı ve bu durum Palmerston tarafından memnunlukla karşılandı. İngiltere, Ahmed Fevzi Paşa'nın görevinden alınması isteğinden vazgeçti. Hattâ, elçisine gönderdiği tavrile, Kapdan Paşa ile olan anlaşmazlığın ortadan kaldırılmasını istedi²⁰¹. Diğer taraftan Trablus'daki İngiliz konsolosunu azledildi. Ponsonby de Akif Paşa ile münasebetlerini düzeltmeye çalıştı²⁰².

Osmanlı Devleti ise Çörçil meselesini bertaraf etmek için daha önce Hariciye nazırını azletmiş ve bir yüzbaşını cezalandırmıştı. Şimdi de Çörçil'e talebi olan on bin kantar zeytinyağı satın alma imtiyazı²⁰³ ve bir pırlantalı iftihar nişanı verdi²⁰⁴.

E - AKİF EFENDİ - PERTEV PAŞA MÜNASEBETLERİ

Akif Efendi, Reisülküttaplığa Pertev Paşa'nın ısrarı ile tayin edilmesine ve zaman zaman Pertev Paşa ve Vassaf Efendi'nin himayesini görmüş²⁰⁵ olmasına rağmen, ikisi arasında bir geçimsizliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bu ge-

¹⁹⁷ Cavid Baysun, *Aynı makale*, s. 133-142.

¹⁹⁸ BA, HH, Nr. 467721-Ç : Paris Elçisi Beylikçi Nuri Efendi'nin tavriri (5 Zilhicce 1252).

¹⁹⁹ Akif Paşa, *Muharrerât-ı Hususiyeye-i Akif Paşa*, İstanbul 1301, s. 26.

²⁰⁰ Ahmed Lütfi, *Aynı eser*, V, 75.

²⁰¹ BA, HH, Nr. 52524: İngiliz elçisine Londra'dan gelen tavririn tercümesi (1 Şevval 1252) Cavid Baysun, *Aynı makale*, s. 133-142.

²⁰² BA, HH, Nr. 46422-B: Ponsonby tarafından Akif Paşa'ya gönderilen mektubun tercümesi (3 Eylül 1251).

²⁰³ BA, HH, Nr. 46398.

²⁰⁴ Arthur Alric, *Aynı eser*, s. VII.

²⁰⁵ İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1938, s. 84 vd.

çimsizlik Akif Efendi'nin Hariciye nazırlığından ayrılmasından sonra şiddetlenmiştir²⁰⁶. Akif Efendi, görevden alınmasında büyük rol oynadığına inandığı Pertev Paşa'yı yıpratmak için kendi görüşlerini *Tabsıra*'da açıkladığı gibi, Saraya sunduğu tezkireler ile de onun gözden düşmesini temin etmeye çalışmıştır.

Akif Efendi, Eylül 1837 tarihli tezkiresinde²⁰⁷, Pertev Paşa, damadı Vassaf Efendi ve kardeşi Mühimmat nazırı Emin Efendi'nin suiistimallerinden bahsederek, devletin son zamanlarda uğradığı felaketlerden onu sorumlu tutmuştur. Aynı tezkirede Pertev Paşa'nın İngiliz yanlısı bir siyaset izlediğinden bahisle bu siyasetin zararlarını anlatır.

A. Hamdi Tanpınar, Pertev Paşa'yı, Osmanlı Devleti'nde İngiliz siyasetini destekleyenlerin başında gösterirken, Şerafeddin Turan da daima Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını hedefleyen Rus dostluğunun aleyhdarı ve Rusya'ya karşı İngiltere'ye yanaşmak isteyen bir devlet adamı olarak tanıtıyor. Orhan Koloğlu ise, Pertev Paşa'nın, herhangi bir güce göre değil, daima devlet politikasının gereğine göre tavır takındığını belirtiyor²⁰⁸.

Akif Efendi, Vassaf Efendi'nin Mabeyn'den çıkarılmasından sonra verdiği anlaşılan ikinci tezkiresinde ise, Çörçil meselesinden sonra Ponsonby'nin İstanbul'da elçi olarak kalmasından faydalanmak istemiştir. Pertev Paşa, Vassaf Efendi ve Emin Efendi hakkında ağır ithamlarla dolu olan bu tezkirede, Pertev Paşa'nın azlinden sonra dahi İstanbul'da ikamet etmesini mahzurlu bularak, onun Bursa'ya, Emin Efendi'nin Edirne'ye sürülmesini açık bir şekilde tavsiye ederken, Vassaf Efendi'nin de idam edilmesini zımnen tavsiye eder²⁰⁹.

Pertev Paşa'nın Padişah nezdindeki mevki ve devletin genel siyasetine tesir edecek derecede nüfuzlu bir devlet adamı olarak tanınması, halk arasında "*tuğsuz Padişah*" denilmesine sebep olmuştu²¹⁰. Bu durum bir çok kişiyi Pertev Paşa'nın aleyhine çevirmiştir. Hattâ, Nisan 1837'de bir seyahate çıkan II. Mahmud'un aleyhine İstanbul'da bir suikast tertib edildiği ve Pertev Paşa'nın da adamları ile buna iştirak ettiği rivayetleri de ortaya çıkınca, Pertev Paşa'nın nüfuzu sarsıldı²¹¹.

²⁰⁶ Ahmed Lütfi, *Aynı eser*, V. 48.

²⁰⁷ Ahmed Lütfi, *Aynı eser*, V. 156-158.

²⁰⁸ Şerafeddin Turan, "Pertev Paşa" *IA*, İstanbul 1964, I, 555; A. Hamdi Tanpınar, *Aynı makale*, s. 243; Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 120.

²⁰⁹ Akif Paşa, *Muharrerât-ı Hususiyye-i Akif Paşa*, İstanbul 1301, s. 26-31.

²¹⁰ Şerafeddin Turan, *Aynı makale*, s. 555.

²¹¹ A. Hamdi Tanpınar, *Aynı makale*, s. 244 ; Şerafeddin Turan, *Aynı makale*, s. 555.

Bu faaliyetler neticesinde, Pertev Paşa, 12 Eylül 1837'de azledilip Edirne'ye sürüldü²¹². Pertev Paşa'nın uzun müddet devlet hizmetinde bulunması ve "şan-şöhret" sahibi olmasına rağmen tespit edilen mal varlığının tahminlerin aksine fazla olmadığı anlaşılmaktadır²¹³. Para ve mal varlığının bir kısmını saklayabileceği düşüncesiyle, Paşa'nın yakınları sorguya çekilmiş ve baskıya maruz kalmışlarsa da netice değişmemiştir²¹⁴.

Pertev Paşa'nın yerine Mülkiye nazırlığına getirilen Akif Efendi, Paşa'dan tamamen kurtulmak amacıyla Saraya sunduğu arızalarında onun idam edilmesini telkin etmeye çalışmıştır²¹⁵. Neticede II. Mahmud'un müsaadesiyle Edirne'ye gönderilen tezkire üzerine Pertev Paşa, Kasım 1837 sonlarında Edirne valisi Emin Paşa tarafından boğdurulmuştur²¹⁶. Ancak resmî açıklamada, hastalığı nedeniyle öldüğü bildiriliyordu²¹⁷.

Pertev Paşa'nın kabir masraflarının Hazine tarafından karşılanması, mal varlığının ailesine terk olunması ve miriye alınması lâzım gelen zeametinin oğullarına tevcihi, II. Mahmud'un, Pertev Paşa'yı istemeyerek katlettiğine ve katli hakkındaki irâdenin tatbik edilmemesi için gönderttiği rivayet olunan ikinci bir postanın geç kalmasından dolayı pişmanlık duyduğunu ispatlar mahiyettedir²¹⁸.

F - ÇÖRÇİL'E VERİLEN İMTİYÂZLAR

1 - Yağ İmtiyâzı:

Olayın çıkışına sebep olan ve gelişiminde hiç rolü bulunmayan Çörçil sonunda en kârlı çıkan şahıs olmuştur. Bâbîâlî, meselenin sonuçlandırılması için Çörçil'e bazı imtiyâzlar vermeye hazırды. Bu durumdan istifade eden Çörçil, on bin kantar zeytinyağı satın alma imtiyâzı talep etmiştir. Daha önce İstanbul'un ihtiyacı olan yiyecek maddelerinin başka yerlere sevki yasaktı. Bununla birlikte, Bâbîâlî, İngiltere'ye dostluk ve iyi niyet belirtisi olarak me-

²¹² BA, HH, Nr. 35253 : Pertev Paşa'nın Mülkiye nazırlığından azline dair Hatt-ı Hümâyûn; *Takvim-i Vekâyi*, 17 Cumadelahire 1253, Sayı 154.

²¹³ BA, HH, Nr. 35268-A ; BA, HH, Nr. 35268.

²¹⁴ BA, HH, Nr. 35264.

²¹⁵ Reşad Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 35.

²¹⁶ Şerafeddin Turan, *Aynı makale*, s. 555.

²¹⁷ *Takvim-i Vekâyi*, 5 Ramazan 1253, sayı 157.

²¹⁸ BA, HH, Nr. 25436 ; Şerafeddin Turan, *Aynı makale*, s. 556; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Aynı eser*, s. 1319.

seleyi çözümlenmek istediğinden Çörçil'e bir defaya mahsus olmak üzere münasip mahallerden on bin kantar zeytinyağı satın alma ruhsatının verilmesini kararlaştırdı²¹⁹.

Bu işin tertibiyle ile vazifelendirilen İstefanaki, zeytinyağı müdürü ve diğer ilgili memurlarla müzâkerede bulunarak imtiyânın ne şekilde verileceğini tespit etti. Buna göre, Çörçil, İstanbul'a gönderilmesi taahhüd edilip verilmeyen yılların bakayasından 2.000 kantarı Ayvalık, 3.000 kantarı Edremid ile Kemer-Edremid, 2.500 kantarı Ayvalık ile Yund Adası, 1.000 kantarı Ayazmend ve 1.500 kantarı Midilli'den olmak üzere on bin kantar zeytinyağı satın alma imtiyâzı elde ediyordu²²⁰. Bu imtiyâzı kullanabilmek için 175.000 kuruş resm-i mîrî 112.250 kuruş "rûsûmât-ı gümrük" ve "ihtisâbiyye" ve 40.000 kuruş nakliye masrafını mahallî yağ memurlarına malın teslimi esnasında ödemesi gerekecekti. Böylece, kantarı 112,50 kuruştan mahallinden satın alınacak olan on bin kantar zeytinyağı diğer masrafları ile toplam 1.452.250 kuruşa mal olacaktı²²¹.

Bu miktardaki yağın birden verilmesi, İstanbul'da zeytinyağı darlığı yaratabileceği gibi zeytinyağı üreticisi de malın tedarikinde zorlanabilecekti. Bu gibi sıkıntularla karşılaşılmasın için Çörçil'den, zeytinyağını hasad mevsimi olan Haziran-Temmuz aylarında alması istendi²²². Çörçil, malın Avrupa'ya nakli için gemi kiraladığını ve bunların Temmuz'a kadar altı ay bekletilmesi durumunda zarar edeceğini beyan ederek bu isteği reddetmiştir²²³.

Bâbiâli, bu meseleyi kapatmak ve yeni yeni problemlerle karşılaşmamak isteğiyle malın Mart (1837) ayının başından Mayıs ayının sonuna kadar Çörçil'e teslimini kararlaştırdı²²⁴. İngiltere, Çörçil mes'elesini kullanarak Osmanlı-Rus münasebetlerini bozmaya çalışırken ne gariptir ki, Çörçil bu imtiyâzını 350.000 kuruşa Rusyalı Rali ismindeki bir tüccara²²⁵ devretmiştir.

²¹⁹ BA, HH, Nr. 46438-I : Kapdan Paşa'nın takriri.

²²⁰ BA, HH, Nr. 46382 : Çörçil'in on bin kantar zeytinyağı satın almasına izin verilmesine dair arz tezkiresi.

²²¹ BA, HH, Nr. 46438-L : İstefanaki tarafından hazırlanan on bin kantar zeytin yağının kazalardaki rayiç fiyatı beyanında pusula.

²²² BA, HH, Nr. 46438-I : Mansure Defterdarı'nın yağ maddesine dair takriri.

²²³ BA, HH, Nr. 46438-İ : İstefanaki'nin yağ maddesine dair müzekkiresi.

²²⁴ BA, HH, Nr. 46382.

²²⁵ Ahmed Lütfi, *Aynı eser*, V, 154.

2 - Türkçe Gazete Çıkarma İmtiyâzı:

Ceride-i Havadis gazetesinin çıkarılış nedeniyle ilgili olarak çeşitli bilgiler mevcuttur. Bazı müellifler, Çörçil meselesinin halli için zeytinyağı imtiyâzının yanı sıra bir de Türkçe gazete çıkarma imtiyâzının verildiğini ifade etmektedirler²²⁶. Ancak, XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti, siyasetini ve icratını hem tebaaya ve hem de dış ülkelere anlatmak için bütün modern devletler gibi bir gazeteye ihtiyaç duymuş ve Takvim-i Vekayi gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Bunun dışında daha çok dışa dönük propaganda fonksiyonu görmek için devlet desteğinde ecnebilerin özel gazete çıkarma teşebbüsleri vardı²²⁷. Bu müteşebbislerden biri olan Çörçil, 1840 yılında İstanbul'da bir gazete çıkarmak talebinde bulunmuştu. Bâbîâlî, resmî Takvim-i Vekayi gazetesinin yanında gayr-i resmî bir gazetenin neşrini faydalı bulduğundan Mayıs 1840'da Çörçil'in bu isteğini kabul etmiş ve kendisine üç yıl süreyle ayda 5.000 kuruş maddî yardım yapmayı kararlaştırmıştı²²⁸.

Çörçil gerekli izni alınca, gazeteyi çıkarmak için çalışmalara başlamış ve bu amaçla Hamidiye türbesi karşısında, bir matbaa kurarak 31 Temmuz 1840'da *Ceride-i Havadis* gazetesini neşretmeye başladı.

Neşredildiği ilk günlerde hiç satulamayan *Ceride-i Havadis*'in okuyucu sayısı 1843 yılında 150 kişiyi geçmiyordu. Aynı yıl devlet yardımının kesilmesi üzerine gazete kapanmak zorunda kalmıştır. Çörçil gazetenin tekrar çıkarılabilmesi için kendisine ayda 2.600 kuruş yardım yapılması talebinde bulunmuştur. Her şeyde İngiliz elçiliğinin yardımını almaya alışan Çörçil, İngiliz Elçisi S. Canning vasıtasıyla bu hususta Bâbîâlî'ye baskıda bulunmuşsa da bir netice alamamıştır. Bununla birlikte gazetenin yayın hayatını sürdürmesini faydalı bulan Bâbîâlî, okuyucu sayısını artırmaya çalışmış²²⁹ ve neticede gazetenin okuyucu sayısı 1844 yılında takriben 300 kişiyi bulmuştur²³⁰. Bu sayıyı yeterli bulmayan Çörçil okuyucu sayısının 800 kişiye çıkarılmasını veya gazetenin devlet tarafından idare edilmesini istiyordu²³¹.

²²⁶ Bkz. Arthur Alric, *Aynı eser*, s. VII ; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1982, s. 182.

²²⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 144.

²²⁸ BA, İD, Nr. 741 ; Reşad Kaynar, *Aynı eser*, s. 313-316.

²²⁹ BA, İH, Nr. 1035.

²³⁰ BA, İH, Nr. 1239, Lef. 1.

²³¹ BA, İH, Nr. 1239, Lef. 1.

Ceride-i Havadis'in devlet tarafından idaresi, resmî gazete olmaması hasbiyle mümkün görülüyordu. Fiyatının artırılması halinde ise zaten yeterli olmayan okuyucu sayısı iyice azalacaktı. Bu ortamda, gazete finans açısından tekrar devlet tarafından desteklenmeye başlandı²³². Bu yardım 1845 yılında ayda 2.500 kuruşa yükselmiştir²³³. Böylece, gazete yirmi yıl süre ile devletin yarı resmî organı haline gelmiştir²³⁴.

Bazı müellifler, W. Çörçil'in Kırım Savaşı esnasında bir İngiliz gazetesinin muhâbiri olarak Kırım'a gittiğini ve oradan gönderdiği haberlerin neşredilmesi sonucu gazetenin trajininin arttığını kaydediyorlarsa da²³⁵ W. Çörçil H. 1262 (1845-1846) yılında ölmüştür²³⁶. Gazetenin idaresi oğlu Alfred Churchill'e geçmiştir²³⁷.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk yarısında, memleket dahilinde, bazı ıslâhat teşebbüsleri ile kendini güçlendirmeye çalışırken, dışta da toprak bütünlüğünü korumak amacıyla çeşitli savaflara girmiş ve ecnebilerin ülke dahilinde çıkardıkları meselelerle meşgul olmuştur. Çeşitli olaylara karışan ecnebler, Türk mahkemelerinin ve kanunlarının hükmünden kurtulmak için tercümanlardan yardım istemişlerdir. Tercümanlar bu gibi ecnebilere yardım edebilmek için her yola baş vurmuşlar, hattâ devletin makamlarını küçük düşürücü ağır bir lisan kullanmaktan bile çekinmemişlerdir. Elçiliklerle, Rum asıllı tercümanlar vasıtasıyla münasebet kurabilen devlet, onların insafına kalmaktaydı. Devletin, yabancı dil bilen elemanı yetiştirmeyle bu sıkıntı yavaş yavaş ortadan kalkacaktır.

Tercümanların menfaatlerini ön plânda tutan davranışları, İngiliz elçisinin tavrı, devlet adamlarının birbirlerini çekememeleri ve aralarındaki haberleşmenin sağlıklı yürütülememesi neticesinde adı bir zabıta ve adli vak'a olan Çörçil meselesini siyâsî mesele şekline sokmuş ve neticede, Akif Efendi vazifesinden alınmak, Çörçil'e de ticarî imtiyâzlar tanınmak suretiyle mesele yatıştırılmaya çalışılmıştır. Bu durum daha sonraki dönemde bir emsâl teşkil

²³² BA, CH, Nr. 7308.

²³³ BA, CH, Nr. 8095.

²³⁴ M. Nuri İnuğur, *Aynı eser*, s. 183.

²³⁵ Bkz. Orhan Koloğlu, *Aynı eser*, s. 126 ; Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul 1973, s. 9 ; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 146.

²³⁶ Ahmed Lütfi, *Aynı eser*, VIII, 118.

²³⁷ BA, İD, Nr. 1666.

etmiş ve elçilikler, menfaatlerine ters düşen devlet ricalinin azlını isteyerek sık sık devletin iç işlerine müdahale eder olmuşlardır.

Tanzimat'tan sonra emsali sık sık görülecek olan bu olayın haricî siyasetle alakalı olduğu şüphesizdir. Rusya, 1829 Edirne Andlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ni himayesi altına alma politikasını takip etmeye başlamış ve 1833'ten itibaren bu sahada bazı başarılar da kazanmıştı. Bu durumu menfaatine ters bulan İngiltere, Osmanlı Devleti'ni Rusya'dan uzaklaştırabilmek için her fırsatı değerlendirmeye çalışıyordu. Çörçil vak'ası da bu fırsatlardan birini teşkil etmiştir. Bu meselenin çözümlenmesinden sonra Osmanlı-İngiliz münâsebetleri gelişmiş ve devletin ekonomik sistemini temelinden değiştiren ticarî andlaşma (16 Ağustos 1838) imzalanmıştı. Böylece Osmanlı ülkesindeki İngiliz saygınlığı artmıştır. Buna karşılık, Çörçil vak'asından sonra Osmanlı-Rus münasebetleri gevşemiş, 1840 ve 1841 Lohdra Andlaşmaları ile Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu kaybetmeye başladığını anlayınca tekrar Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetine dönmüştür. Böylece, İngiltere'nin Çörçil meselesini bahane ederek Osmanlı Devleti'ni Rusya'dan uzaklaştırma politikasında ısrar etmesi uzun sürede semeresini vermiş ve 1853 - 1856 Kırım Savaşı ile bu politika amacına ulaşmıştır.

مصدوره قوللردر که
 جوی کوه و تری کوی خوادیک به دیوانه همایونده عینت باک بنده لر بیک خاموشیت منکوره به اوتون دینره عیرم صدایونتی
 ده لکه اولعبا بو بیغیلده ایسه فاج حقیقه در بنومه بنومه نیک و نعلیل ایلدکنده جیره لرهک صیقلایس قشوصوی
 قینا فیدره دوچار اولدین یانله وقتت معینت هیفا لرینر هورینر مهالی رکنه دیک کلده کله اشکله اولغینده
 موافقه ایزده سنبلر میورلینر حالده مورالیه بنده لر بیک یرینه دیبلنر کلنر مرکه نوب ننده عالی اقدیر قوللرین
 استیقام اولمر نند هکیمده انشیه کورنرخ اولطله بو بنده یزیر علی لولام سعی مالاکلام قلغه رو قشلقنه اهداکنکه دیلینر نیک
 و جریه نیک وار دانی انجده مهالین اوزنجه یولوب اوزنجه یولوب حالیه قینا جلیله سنه کینده بیورلسا اولتا ما هبه اولغینر
 غولمه معنار رف اولاره ده عینتم بیور بو یونتی دیلیم سار افسانک قیاس قلم و نر بیدر قشوقنر مسعوده دورکت بیور کیمه یان
 عولمه و تقیریم حالک مبارینت قلغه رو اقدیمیه اعلا بیورلسه اولتا معده حکم و خیریم یازر تقصیم عینتم سنبلر قشقه اولغله
 اولت بره ده کولمه اروفونن قلغه مهاله اولور اولور کیم

William Churchill'in, kendisine bağlanan aylık 300 kuruş maaşın artırılmasına ve Divân-ı Hümayûn kalemi mühümme-
 nûvisâından Ali Efendi'nin Ceride-i Havâdis muharriri olarak istihdamına dâir takdim ettiği arzuhaldır. Arzuhalin alt kısmında
 W. Churchill'in mührü yer almaktadır. BA, ID, Nr. 4734.

TUNA VİLÂYETİ'NİN TEŞKÎLİNE, KARADAĞ VE HERSEK VUKUÂTINA (1861) DÂİR CEVDET PAŞA TARAFINDAN KALEME ALINAN LÂYİHA

Yard. Doç. Dr. M. HÜDAİ ŞENTÜRK*

Cevdet Paşa, devletin birçok kademesinde görev yapmış ve bu arada her fırsatta, devlet idaresinin çürük taraflarını ve devlet ricâlinin suiistimallerini çekinmeden tenkid etmiş, çeşitli meselelerde isabetli kararlar vermiş ileri görüşlü bir devlet adamı olduğu gibi, birçok konuda yazmış olduğu kıymetli eserleri ile de ilim dünyasında mümtaz yeri olan büyük bir âlimdir. Devlet idaresine dair fikirleri ve bu hususta kaleme aldığı lâyiha ve arızalarla Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana getirilen birçok yeniliklere damgasını vurmuştur. Onun ilim ve devlet adamlığı hususunda yazılmış birçok eser ve makale bulunduğu; burada, metnini verdiğimiz lâyihasının etrafında dolaşarak, başlık konumuzla ilgili bazı çerçeve bilgileri vermekle yetineceğiz.

a) Tuna Vilâyeti'nin Teşkili ve Vilâyet Nizâmnamesi:

Osmanlı Devleti'nde, Rusya ve Avrupa devletlerinin siyâsî ve askerî hücumları neticesinde, bilhassa Rumeli'de bugün birer devlet olan eyâletlerini kaybetmeğe devam ettiği zor bir dönemde, çöküşü yavaşlatmak için yürütülen yeni arayış ve çabalar, çoğu idhâl olarak alınan yeni idarî düzenlemeler sonucu merkez ve taşra teşkilâtlarında sık sık değişiklikler yapılması, âdetâ bir alışkanlık haline gelmişti. İşte, taşra teşkilâtında eyâlet sisteminden vazgeçilip vilâyet sistemine geçilmesi de, bu düzenlemelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rusya, Kırım Harbi'nden mağlûb çıkınca (1856), ötedenberi olduğu gibi Osmanlı Avrupası'ndaki etnik unsurları, bilhassa hem-ırk oldukları Slav kavimlerini devlet aleyhine kıyâma kaldırmak için her fırsatı kullanmağa başladı ve bu arada en ufak bir bahâneyi fırsat ittihâz ederek Avrupa devletleri arasında propaganda çalışmalarına da hız verdi. Bu maksatla 1860 yılında, Bulgaristan'ın Niş sancağı (1861'de vilâyet)'nda meskûn gayrimüslim

* Sakarya Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.

reâyâya zulüm yapıldığı iddiasıyla Osmanlı Devleti'ni şikâyet ederek beynelmîl bir teftiş komisyonu kurulması yolunda Avrupa devletlerine kabul ettirmiş olduğu teklifini Bâbîâlî reddetti. Bu durum karşısında, Fransa'nın teklif ettiği "*sûret-i itilâfiyye*" üzerine, o sırada Âlî Paşa'nın yerine üçüncü defa Sadâret makamına getirilmiş bulunan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, göreve başladığının ertesi günü fevkalâde yetkilerle, beraberinde müslim ve gayrimüslimlerden meydana gelen bir Osmanlı teftiş heyeti olduğu halde Rumeli'yi teftiş seyahatine çıktı (11 Zi'l-ka'de 1276/31 Mayıs 1860)¹ Bu heyetin içinde, o sırada Meclis-i Âli-i Tanzimât âzâsı bulunan Ahmet Cevdet Efendi (Paşa), Beylikçi Afif Bey, Meclis-i Vâlâ âzâsından Sadriâzam'ın kayınbirâderi olan Besim Bey, bazı ketebe memurları ile Bâbîâlî memurlarından ve Bulgar milletinden Gavril Efendi², Rum millietinden Fotyadı Bey (Paşa) ile Pavlaki Efendi ve Ermeni milletinden Artin Efendi³ de bulunuyordu⁴.

Sadriâzam'ın Rumeli'de üç ay süren⁵ teftişi sırasında dinlenen şikâyetlerden⁶, bazı zulüm ve yolsuzlukların yapılmış olduğu vâki idi. Ancak, bu tür mağdûriyetlere sadece gayrimüslim reâyâ değil, ülkenin hemen her tarafında, idâredeki bozulmanın bir neticesi olarak Müslüman ahâlî de uğramakta idi. Bulgarların, Müslümanlardan fazladan gördükleri bir zulüm var idiyse, o da Rum papas, despot ve metropolidlerinden zuhûr eden "*fenâlıklar*" idi ki, bu hususta Sadriâzam'a oldukça fazla şikâyetlerde bulunulmuştu⁷. Bilhassa Şehirköyü (Piret)'ndeki Fenerli Rum papaslarının ahlâka aykırı davranışları⁸ ile zulüm ve fenalıkları "*ayyûka*" çıkmıştı⁹.

Kıbrıslı Mehmed Paşa, Rumeli'yi teftişi esnâsında şikâyet olunan hususları ve yapılması gereken işleri kaydetmiş, bu arada adı usulsüzlüklere karı-

¹ Ahmet Lutfî, *Vak'a-nüvis Ahmet Lutfî Efendi Târîhi [Târîh-i Lutfî]*, haz. M. Münir Aktepe, IX, İstanbul 1984, s. 160; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. Y. Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 21-22; aynı müell., *Tezâkir*, II, yay. Câvid Baysun, Ankara 1960, s. 101 vd.

² Bilâhire Şarkî Rumeli Vâlisi olan Gavriyel Krestoviç Paşa'dır.

³ Daha sonra Vezir rütbesi ile Hâriciye Müsteşârı olan Barutcubaşı-zâdelere Artin Paşa'dır.

⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 101; aynı müell., *Ma'rûzât*, s. 21; Ahmed Lutfî, *Aynı eser*, IX, 160.

⁵ Eugène Morel, *Türkiye ve Reformları (La Turquie et ses reformes*, Paris 1866), çev. S. Belli, İstanbul 1984, s. 93.

⁶ Bu teftiş ve şikâyetlerin tafsilâtı için, Cevdet Paşa'nın yukarıda adı geçen eserlerinde gösterilen yerlere bakınız.

⁷ BOA, *Bulgaristan İradeleri*, nr. 61, 20 Ca. 1273 tarihli İrade; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 101 vd.

⁸ E. Morel, *Aynı eser*, s. 93.

⁹ Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 104-105.

şan bazı memurları da muhâkeme ettirerek¹⁰ cezâlandırmıştı. İstanbul'a dönüşünde Pâdişah'a arz ettiği lâyhada ise, Hristiyan ahâlinin, her millet ve kavim arasında zuhûr eden bazı "eşirrâ"dan başka, Müslüman halktan ciddi bir şikâyetleri olmadığını, ancak Rumeli'de bazı rûhânî reislerin kötü hareket ve yolsuzluklarının görüldüğünü anlatmıştır. Bunun yanısıra birtakım idârî, mülkî, mâlî vb. hususların âcilen ıslâha muhtaç bulunduğunu da kaydetmiştir¹¹.

O sıralarda Niş'den birçok Bulgarın Sırbistan'a göç etmeğe başlamaları¹² ve geride kalanların da "fesâd niyyetinde" olmaları sebebiyle, bölgenin her tarafını anarşi ve huzursuzluk sarmıştı. Kıbrıslı Mehmet Paşa, teftiş için Niş'de bulunduğu esnâda, Niş Vâlisi Raûf Paşa-zâde Osman Paşa'nın idâresini beğenmemiş ve henüz İstanbul'a dönmeden evvel, buraya "münâsib ve muktedir" bir vâlî tâyin etmek lüzûmunu hissetmişti. O aralık, *Meclis-i Vâlâ Başkâtibi* bulunan ve ewelce iki defa Bulgaristan'ın muhtelif yerlerinde başarılı görev ve memuriyetler ifâ etmiş olan Midhat Efendi (Paşa), Sadriâzam'ın aklına gelen ilk isim oldu. Onun, Niş Vâlîliğine tâyin hususunu, Mâbeyn'e ve Bâbiâlî'ye te'kîden teklif etmesi üzerine Sultan Abdülmecid tarafından bu göreve tâyin edilerek kendisine *Vezerlik* rütbesi verildi (23 Receb 1277/4 Şubat 1861)¹³.

Midhat Paşa, eşkıyâya karşı sert tedbirler alarak huzur ve âsâyişi geri getirdikten sonra, bölgede sosyo-ekonomik ve kültür sahalarında yapmış olduğu yenilik ve düzenlemelerle halkın refahını düzeltici tedbirler aldı. Bu gelişmeler, Rusya'nın emellerine engel olduğu için, bu defa Vidin ve Silistre eyâletlerinde yaşayan Bulgarların zulme uğradıklarını ileri sürerek, Avrupa'da yoğun diplomatik propaganda faaliyetlerine girişti.

Rusya'nın bu tutumu karşısında Âlî, Fuat ve Midhat Paşaların çalışmaları sonucu Fransız "departman sistemi" örnek alınarak hazırlanan "*Teşkil-i Vilâyet Usûlü*", bir "*Nizâm-nâme*"¹⁴ neşredilerek sâdir olan bir *irâde* ile tatbik sa-

¹⁰ Bu mahkemeler, genellikle üçü Türk, ikisi Bulgar ve biri de Yahudi olmak üzere altı kişiden teşekkül etmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, göst. yer).

¹¹ Ahmed Râsim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Târîhi*, IV, İstanbul 1328-1330, s. 2094; E. Morel, *Aynı eser*, s. 93 vd; Heyet, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, İstanbul 1963, s. 3104.

¹² Bk. M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 148-152.

¹³ Ahmed Râsim, *Osmanlı Târîhi*, IV, s. 2095; Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3104.

¹⁴ Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin metni için bk. M. H. Şentürk. *Aynı eser*, s. 253-271.

hasına konuldu (12 Ca. 1281/13 Ekim 1864)¹⁵. Bu usul, Türkiye'de Avrupa tarzında parlamenter demokrasi sisteminin mahallî şartlara göre ve devletin idârî ve içtimâî bünyesini sarsmayacak surette tedricen yerleşmesine ve uygulanmasına bir başlangıç ve zemin olarak kabul edilmiştir. Nitekim Âli Paşa'nın ifâdesine göre bu yeni teşkilâtın gayesi, "*ahâlinin mesâlih-i umûmiyyeye iştirâki kâ'ide-i esâsiyyesenin mevki'-i tatbîkiyye vaz'ına ve merkeziyyet usûlünde cârî olan mutlâkiyyet-i idârenin tahfif ü izâlesine medâr*" olması idi¹⁶.

Âli ve Fuad Paşalar, "*Meclis-i Meb'ûsân*"a bir mukaddime olmak üzere tasavvur ettikleri "*Teşkil-i Vilâyât Usûlü*"ne, Midhat Paşa'nın Niş eyâletindeki icraatını esas almak istemişler ve bu konuyu birlikte müzâkere etmek için kendisini İstanbul'a çağırılmışlardı¹⁷. Neticede, ewelâ diğer vilâyetlere bir "*nümûne*" olmak üzere Silistre, Vidin ve Niş eyâletleri birleştirilip, merkezi Ruscuk olan Tuna Vilâyeti teşkil olundu¹⁸. Bu vilâyet, üç sınıf olarak 7 sancağa¹⁹ ve beş sınıf olarak 45 kazaya ve 17 nâhiyyeye ayrıldı²⁰. Vilâyet Nizâm-nâmesi'ne göre sancaklar mutasarrıfların, kazâlar kaimmakamların ve nâhiyeler de muhtarların idâresinde olup, bunların tamamı vâîlerin emri altında bulunacaktı²¹.

Tuna Vilâyeti, sınırları itibariyle hemen hemen bugünkü Bulgaristan'ı kaplıyordu. Böylece, hazırlanan Vilâyet Nizâm-nâmesi²² ile eyâlet sistemi kal-

¹⁵ BOA, *Îrâde-Meclis-i Mahsûs (İ. MM)*, nr. 1245, 12 Ca. 1281 târihli *Îrâde*; İ. Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, TV, İstanbul 1972, IV, s. 226; N. Göyünç, "Midhat Paşa'nın Niş Vâlîliği", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12, İstanbul 1982, s. 281.

¹⁶ Edward Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimât*, çev. Ali Reşâd, İstanbul 1328, s. 169.

¹⁷ BOA, *İ. MM*, nr. 1245.

¹⁸ "*Vilâyet Usûlü*"nün ihdâsı ve bir "*nümûne*" olarak Tuna Vilâyeti'nin teşkili hakkında bk. M. H. Şentürk, *Aynı eser*, s. 161-181; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayât-ı Siyasiyesi, Hidemâtu, Menfâ Hayâtı*, I, (*Tebîra-i İbret*), İstanbul 1325, s. 23-26.

¹⁹ Bu sancaklara tâyin olunan mutasarrıflar şunlardır: Vidin'e, Sabri Paşa (Tolcu Mutasarrıflığından); Niş'e, Süleyman Bey (bilâhire Paşa, Lazistan Mutasarrıflığından); Tolçu'ya, Ahmed Râsim Paşa (Sofya Kaim-makamlığından); Sofya'ya, Fehim Paşa (Yenipazar Sâbık Kaim-makamı); Ruscuk'a Mahmûd Fâiz Paşa (Üsküb Kaim-makamlığından); Varna'ya, Mustafa Ârif Efendi (makamında ibkâ; Tırnova'ya, Hasan Tahsin Paşa (makamında ibkâ) (*BOA, İ. MM*, nr. 1245; krş. Ahmed Râsim, *Osmanlı Târîhi*, IV, s. 2156 vd.

²⁰ BOA, *İ. MM*, nr. 1245, 12 Ca. 1281 târihli *Îrâde BOA, Yıldız-Esas (YE)*, kısım 18, evrak 1861, zarf 93, karton 39, Ahmed Cevdet Paşa'nın 25 N. 1311 târihli lâyihası.

²¹ Engelhardt, *Aynı eser*, s. 169.

²² Vilâyet nizâm-nâmesi, 1287 (1871) İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin yürürlüğe girmesiyle kaldırılmıştır.

dırılarak, yerine vilâyet sistemi getirilmiş oluyordu²³. Başkanlığını Fuad Paşa'nın yaptığı ve Midhat Paşa'nın da bulunduğu komisyon tarafından hazırlanan "*Eyâlet Nizâmnamesi*"nin, *Meclis-i Vükelâ*'da tasvib edilerek hakkında *Îrâde* sâdır olmasından sonra bu vilâyetin vâliliğine de, Midhat Paşa tâyin edildi.

O zamana kadar eyâlet, vilâyet ve kaza meclisleri, hem memleket idâresine âit işlere, hem de "nizâmen" görülmekte olan dâvalar ile cinâyet vb. hususlara bakıyordu. Dolayısıyla, bunların yetki ve görevleri birbirine karışmıştı. Ahâliden, bu meclislere seçilen ve tâyin olunan üyelerin seçilme usulleri de uygunsuz idi. Binâenaleyh, ehliyetsiz kişilerin idâresi altında halkın işlerinin emniyet ve hakkaniyete uygun olarak görülmesi güçleşmişti. Meclis üyelerinin yaşayış ve geçimleri ise, dâvâ sâhiplerinden aldıkları harc ve vergilere bağlı idi. Bu yüzden, zâten sınırlı olan memuriyetleri esnâsında, nasıl olursa olsun birçok dâvâ görüp para kazanmaktan başka düşünecekleri bir şey yoktu²⁴.

İşte, *vilâyet usûlü* parça parça ve karışık bir halde bulunan birtakım mahalleri ve idârî organları, kuvvetli ve muntazam bir merkezî idâreye bağlayarak idârî-mülkî, adlî, mâlî ve îmarî işlerin ıslahı ile ilgili hususlarda sağlam bir zâbita ve fiilî bir kuvvet kurmak ihtiyaç ve maksadına bağlı olarak ihdâs olunmuştur. Hazîne'de her yıl meydana gelen açıklar, istikrazlarla kapatılmakta idi. Hazîne'nin îrâde ve masraflarını bildirecek bir "*hisâb-ı sahîh*"i yoktu. Herhangi bir eyâletin o yılki veya iki yıl önceki vâridât ve masârifâtunun muvâzenesi (bütçe dengesi) doğru olarak bilinmezdi. Zîrâ her sene taşralardan gelen veya *me'mûr-ı mahsûs* ile kat'î hesâbı görülen eyâlet cedvelleri ve zabıtlar ile sâir evrâk, çuvallar içinde mahzenlere yığılıp kaldığından, Hazîne'nin gerçek durumu meçhul kalmakta idi²⁵.

Vilâyet usûlü, esas itibariyle Fransa'da uygulanan *departman* sistemi gibi vilâyetleri sancaklara, kaza ve nâhiyelere taksim etmekte ve bütün idârî organları vâlinin emri altına vermekte idi. Bu mülkî taksimâtın her derecesinde, âzâsının çoğu seçim suretiyle getirilmek üzere bir meclis ve bir mahkeme kuruluyor, gayrimüslimler de buralara iştirâk ediyorlardı. Kanûnun esas hükümlerine göre halk, vilâyetlerdeki meclis ve mahkemelere üye seç-

²³ İlber Ortaylı, *Tanzimat'dan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 52-55.

²⁴ BOA, *İ. MM*, nr. 1245.

²⁵ Bk. Ahmet Cevdet Paşa'nın metni aşağıda verilen lâyihası.

mek suretiyle genel meselelere ve mahallî menfaatlerin gözetilmesine iştirâk etmiş olacaktır. Bu suretle reâyânın hakları gözetilmek ve buna göre idâre cihâzına bir serbestiyet ve esneklik verilmek isteniyordu. İdâre ve icrâ kuvvetinin, kazâî ve adlî kuvvetten az çok ayrılmasından dolayı önemli bir gelişme meydana gelmiş olacaktır²⁶.

Vilâyet Nizâm-nâmesi'ne göre:

Her vilâyet, livâ ve kaza merkezlerinde, müslim ve gayrimüslimden mürekkep birer İdâre ve De'âvî Meclisleri ve vilâyet merkezinde ayrıca bir Dîvân-ı Cinâyet teşkil edilecektir. İdâre Meclislerinin riyâsetleri, mülkiye memurlarına havâle ve De'âvî Meclislerinin riyâsetleri ise, *hukkâm-ı şer'* a ilâve-i memûriyet kılınıp, asıl hâkim onlar olduğunu imâ için, De'âvî Meclisinin seçilmiş âzâsına "*mümeyyiz*" tâbir olunacaktır. Her sancağa, hatta vilâyet merkezi sancağına da birer *Muhâsebeci* nasb olunarak, mutasarrıflar ile muhâsebeciler, mâlî işlerden müştereken sorumlu olacaklardır. Vilâyet defterdârının maiyyetinde bir *Muhâsebe Kalemî* teşkil olunacak ve bu kalem, sancakların hesaplarını tedkik ve hulâsasını yapmakla görevli bulunacaktır. Böylece defterdârın görevi, bütün vilâyetin hesap işlerine nezâret etmekten ibaret kalacaktır. Hazîne, bizzat her sancağın muâmelâtını tedkik edemeyeceğinden, vilâyetten gelen hulâsaları tedkik ile vilâyetlerin hesap işlerine muttali olabilecektir²⁷.

Vilâyet merkezinde ecnebî işlerine bakmak üzere bir *Politika Memuru* tâyin olunacaktır. Vilâyet vâlisi ise, bizzat Pâdişâh'a karşı resmî muhâtab bir umûmî nâzır sıfatıyla, vilâyetin maslahatını temin ve gerekli ıslahatı icrâ etmeğe vaket bulabileceğinden, vilâyet merkezinde bulunmaktan ziyâde, "*mülhakâtı devr ü tefûş*" ile görevli olacaktır. Bu iş için, maaşından fazla olarak kendisine ayrıca ayda 10,000 kuruş "*mesârif-i devriyye*" tahsis kılınacaktır.

Bu teşkilât için taşra tahsisâtına oldukça fazla meblağın ilâvesi gerektiğinden, bunun bir mikdârına karşılık olmak üzere, iki-üç eyâletten bir vilâyet, bir-iki sancakdan bir sancak teşkil olundu. Kaza dâireleri ise biraz daha genişletilerek, ufak tefek kazalar nâhiye îtibar edildi. Fakat, ilk defa olarak teşkil edilen ve yaygınlaştırılmağa çalışılan vilâyetlerin idâresine, muktedir ve kâfi memurların bulunamayacağı düşüncesiyle, ewelce teşekkül eden vilâyet

²⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat hareketinin Osmanlı müesseselerine ve teşkilâtına etkileri", *Bellekten*, XXXI/121, Ankara 1967, s. 110.

²⁷ Bk. Ahmet Cevdet Paşa'nın metni aşağıda verilen lâyihası.

muhâbecilerinden defterdâr, mutasarrıflarından vâli ve kaimmakamlarından mutasarrıflar yetiştirilmek üzere, vilâyet usûlünün tedricen bütün ülke çapında uygulanmasına karar verildi²⁸.

Tuna Vilâyeti Meclis-i Umûmîsi'nde 14 Müslüman ve 14 Hristiyan âzâ vardı. Meclis-i İdare-i Vilâyet ise, 7 Müslüman ve 4 Hristiyan âzâdan müteşekkildi. Bu vilâyetin nüfusu, üç milyondan fazla idi²⁹.

Midhat Paşa, yeni görevine başlar başlamaz evvelâ, yeni vilâyet usûlü nizamları aleyhine hareket eden ve bu nizamların uygulanmasını, kendi menfaatlerine aykırı gören bazı kimselerle mücâdele etti. Eşkiyâyı en ağır şekilde tâkib ve te'dîb etti. Ancak Midhat Paşa'nın, kanunları en şiddetli şekilde uygulayışının, Bulgaristan'ın sür'atle bağımsızlığına sebep olduğunu söyleyenler ve bundan dolayı onu tenkid edenler de çıkmıştır³⁰.

Daha sonra onun, *Vilâyet Nizâmnâmesi* hükümlerine uygun olarak ilk altı ay içinde tamamlamağa muvaffak olduğu işlerin başında, köylerde ihtiyar meclisleri, kazalarda idâre ve de'âvî meclisleri teşkili, bunların tekrar gözden geçirilen ve yeni idârî-mülkî taksîmâta göre tesbit edilen sancaklara ve vilâyet merkezine bağlanması ve nihâyet, umûmî meclisin yılda bir defa toplanması hususları geliyordu³¹. Bu suretle meydana gelen vilâyet heyetî, devletce istenen şekle uygun düşüyordu. İşte bu mülâhazalarla Tuna Vilâyeti diğer vilâyetlere de örnek alınmış ve bu esaslar üzerine evvelâ Bosna, Erzurum, Halep, Şam, Trablusgarb ve Edirne vilâyetleri teşkil olunmuştur. Ahmed Cevdet Paşa ise Halep ve Adana eyâletleri ile Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancakları birleştirilerek teşkil olunan Halep Vâlîliğine nasb ve tâyin edilmiştir (1284/1868)³².

²⁸ Cevdet Paşa, aynı lâyiha.

²⁹ Skender Rızaj, "Midhat Paşa'nın Rumeli'de vilâyetler kurulmasındaki rolü", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, *Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara 1986, s. 60.

³⁰ "Midhat Paşa'nın böyle çar-çabuk kesüp biçmesi, bağ budamağa benzemiştir. Çünkü, bağlar budanınca asmaların köklerine kuvvet verildiği misillü şu hareket-i kâtu'âne, Bulgarların uruk-ı milliyelerine yeniden kuvve-i galeyânı mücib olmasıyle, mu'ahharan görülen hâli netice vermiştir" (Ahmet Lutfî, *Aynı eser*, XII, s. 22; ayrıca bk. A. Refik [Altınay], "1284 Bulgar İhtilâli", *TTEM*, sene XV, sayı 9 [86] (1 Mayıs 1341), İstanbul 1341, s. 164). Bu hususta Ahmet Cevdet Paşa'nın Midhat Paşa hakkındaki görüşleri için, aşağıdaki metni verilen lâyihaya bakınız.

³¹ *Tuna gazetesi*, sayı 1 (10 Şevvâl 1281); A. Haydar Midhat, *Aynı eser*, 27.

³² Âli Ölmezoglu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 116.

b) 1861 Hersek İsyanı:

Rusya'nın uzun müddetten beri devam eden tahrikleri ve Sırbistan'ın muhtâriyet haklarını genişletmek maksadıyla Karadağlıları Hersekli Hristiyan Slavlarla Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliğine kışkırtması³³ ve Hristiyan ahâlîye gizlice silâh dağıtması³⁴, Avusturya'nın ise âsileri himâye ederek nüfuz alanını genişletmek istemesi neticesinde Hersek Hristiyan Slavları, bazı istekler ileri sürerek 1861 yılında isyan ettiler ve Mostar'daki yabancı konsolosluklar aracılığıyla Bâbiâli'ye şu isteklerini ileri sürdüler:

1 - Osmanlı memurları ile mahallî hükûmet arasında teması sağlayacak ve kendi menfaatlerini müdafaa edecek bir kocabaşlarının bulunması.

2 - Dinlerine saygı gösterilmesi.

3 - Kilise ve kilise çanı inşâ etmelerine izin verilmesi.

4 - Kendi milletlerinden bir piskoposun rûhânî başkanlığı altında bulunmaları.

5 - Mektebler açabilmeleri.

6 - Arazi sahibi beylere, mahsûlün dörtte birinden fazlasının verilmemesi ve bunun da kendi vekilleri tarafından cibâyeti.

7 - Vergilerin ev başına maktû olarak tâyini ile tahsiline, kocabaşlarının memur edilmesi³⁵.

Karadağ, doğrudan doğruya devlete karşı harekete geçecek bir kudreti kendinde göremediğinden, komşuluğundan faydalanarak Hersek'in Hristiyan halkını kullanarak, hatta onlara kendi çetecilerini "gönüllü" maskesi altında ilhak ederek her türlü yardımda bulunuyordu. Karadağ'ın bu hareketi, Hersek isyanının kesin bir şekilde bastırılmasına imkân bırakmadığından, bu durum karşısında Bâbiâli, Hersek isyanı ile Karadağ'ın müdâhalesini tek me-

³³ Sırbistan'dan gelen eşkıyâ ve tahrikçilerin üzerinde, halkı isyâna kışkırtıcı evrâkın bulunması üzerine, Derviş Paşa'ya Bâbiâli'den gönderilen 27 Z. 1276 (17 Temmuz 1860) tarihli şukkada: "Karadağlılara ve Sırp beyine tenbîhât-ı mütevâliye icrâ olunmakda" olduğu, "basîret üzre" bulunması ve "tecâvüzi hareketden icinâb ile barâber emr-i tahaffuzi ve tedâfü'ide ibrâz-ı me'âsir-i gayret olunmak lâzım geleceği" ifade edilmektedir (BOA, Bâb-ı Âsafî Ayniyât Defteri, nr. 305 (Rumeli-Mühimme), s. 27).

³⁴ BOA, İrade-i Meclis-i Vâlâ (MV), nr. 22328; BOA, Bâb-ı Âsafî Ayniyât Defteri, nr. 316 (Mühimme Kaleminin Rumeli), s. 12.

³⁵ Heyet, Mufassal Osmanlı Tarihi, VI, s. 3118-3120.

sele hâlinde ele almayı kararlaştırdı ve âsâyişi için, Serdâr Ömer Paşa'ya Hersek isyânını yatıştırmak görevini verdi.

Ömer Paşa, göreve başlar başlamaz isyancı liderlerin üzerine gitti. İkinci olarak, Tanzimat reformlarını uygulamaya başladı. Ancak, iltizâm yoluyla vergi almak yerine, devletin diğer bütün bölgelerinde uygulanan "doğrudan doğruya vergi toplama" çabaları bu bölgede başarılı olamadı. Bu arada ayrılıkçı Karadağlılar, Hersek Slavlarını isyana kışkırtmaya devam ediyorlardı. Karadağlı çeteler, Hersek'e girip Müslümanları katliâm etmeğe ve sınırdaki köyleri yakıp yağmalayarak işgale başladılar³⁶. Bu sırada Karadağ, Osmanlılara karşı evvelce Grakhovo (Grahova)'da galibiyet kazanmış olan (13 Mayıs 1858) Prens Danilo'nun kardeşi Mirko'nun idaresinde bulunuyordu³⁷. Onun tertibiyle birçok çeteler, "gönüllü" adı altında sınırı geçip Herseklilere yardıma başladılar. Hatta Sotorina, Nikşik gibi bazı yerleri zabtettiler. Bâbiâlî, Karadağ'ın bu gayriresmî yardımına engel olmak için Karadağ hududu boyunca bir tarassut kordonu kurdu. Ayrıca Adriyatik Denizi'ne bir filo gönderip limanları abluka altına aldı. Karadağ Prensi Nikola Petroviç bunu protesto etmeğe kalktıysa da, tabii bir netice vermedi. Bu sırada Serdar Ömer Paşa, yanındaki kuvvetlerle Hersek'e varmış bulunuyordu. Hersek eşkiyası, Piva mevkiinde toplanmıştı. 21 Kasım 1861 tarihinde meydana gelen savaş sonunda Serdar Ömer Paşa bunları ağır ve kesin bir yenilgiye uğratıp dağıtmayı başardı. Aruk Hersek'de, ötede beride münferid birkaç çeteden başka, devlet ordusuna karşı koyacak kuvvet kalmamıştı.

Karadağ Prensi, tarafsızlığını ilân etmiş olduğu halde asker toplamağa ve kuvvetlerini seferî duruma getirmeğe devam ediyordu. Bâbiâlî, kendisine askerini terhis etmesini bildirdi. Nikola Petreviç bunu reddedince, Serdar Ömer Paşa kumandasındaki altmış bin kişilik kuvvet Karadağ hududunu abluka etti.

Ömer Paşa, Ordusuyla sınırı aşmış dört koldan ilerlemeğe başladı. Derviş ve Abdî Paşalar kumandasındaki iki kolordu, bu iki noktadan hareket edip Duga vâdisiyle boğazını zorlayarak merkezde birleşeceklerdi. Hüseyin Avni Paşa kumandasındaki kolordu ise, düşmanı Bırda taraflarına çekip iki koldunun harekâtını kolaylaştırmak vazifesini almıştı. Lâkin, Lim nehrini ge-

³⁶ BOA, *Bâb-ı Âsâfi Ayniyât Defteri*, nr. 305 (Rumeli-Mühimme), s. 145 (Rumeli Ordusu Müşiriyeti'ne yazılan şukka); Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmanlı, C. II, İstanbul 1983, s. 190-192.

³⁷ Bk. Danişmend, *Kronoloji*, 187-188.

çerken düşman hücumuna uğradı. Bunu püskürtemedi. Böylece Karadağlılar, Lim boğazına hâkim oldular. Prens Mirko, Derviş ve Abdî Paşa kuvvetlerini iki ay kadar burada tuttu. Sonunda Derviş Paşa, gayet ustaca bir manevra ile Duga boğazını çevirmeğe muvaffak oldu ve kolordusunu Ostrog'un altına kadar sürdü. İki ateş arasında kalan Mirko, ric'ate mecbur kaldı³⁸.

Ömer Paşa ise, harekât planını değiştirerek Tsirneoviçka ve Riyeka boyunca sür'atle ilerleyip, son kuvvetlerinin başında Riyeka'da bulunan Mirko'nun üzerine yürüdü. İki taraf arasında meydana gelen muhârebede Karadağlılar, ümitsizce bir taarruza kalkıştılsa da Ömer Paşa, şiddetli bir topçu ateşiyle bu hücumu kırdıktan sonra karşı taarruzla düşman ordusunu mağlûp ve tamamen imhâ etti. Bilâhire, Karadağ'ın merkezi olan Çetine'ye doğru ilerlemeğe başlayınca, Hristiyanlık damarları depreşen Batılı devletler, Bâbiâli nezdinde müdâhalede bulundular. Bu müdâhale, görünüşte bir tavassut şeklindeydi. Aslında, harekâtın bir an evvel sona ermesini Bâbiâli de istediği için Osmanlı ordusu Çetine'ye girmeden İşkodra'da barış görüşmeleri başladı. Nihayet, 31 Ağustos 1862 tarihinde 14 maddelik andlaşma, Serdar Ömer Paşa tarafından imzalandı.

İmzalanan andlaşmanın esasları şu idi:

- 1 - Karadağ, iç idaresinde eskisi gibi kalacaktır.
- 2 - Eski hudud, kabul edilecektir.
- 3 - Prens Mirko, bir daha geri dönmek üzere Karadağ'ı terkedecektir.
- 4 - Karadağ, ticârî mal mübâdelesini için Bar limanından istifade edecek, buna karşılık memlekete silâh sokulmayacaktır.
- 5 - Hersek-İşkodra yolunun Karadağ'dan geçen kısmında, sonradan kararlaştırılacak noktalar Osmanlı askerî işgali altında bulunacak ve bunu temin için bu yerlerde blokhavzlar inşa edilecektir.
- 6 - Bütün Karadağ ileri gelenleri, Karadağlıların bir daha isyan etmeyeceklerine ve Osmanlı topraklarında isyan çıkarsa, buna yardımda bulunmayacaklarına dair yazılı teminat vereceklerdir.

³⁸ A. de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*, s. 533'den naklen: Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3119; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 201.

7 - Karadağ ile sınır komşuları arasında çıkan ve halledilemeyen ihtilâflar için Bâbîâlî tavassutta bulunacaktır.

8 - Karadağ, Bosna-Hersek ve Arnavutluk hududunda hiçbir tahkimât yapamayacaktır.

9 - Hiç kimse, Osmanlı pasaportu olmadan Karadağ'a giremeyecek ve eğer girecek olursa, derhal çıkartılacaktır³⁹.

Bu esaslardan üçüncü maddeden devlet sonradan vazgeçmiştir. Buna sebep ise, Mirko'ya lüzumundan fazla ehemmiyet verilip şahsiyetine bir propaganda vesilesi kazandırmamaktı. Beşinci maddeye ise Ruslar itiraz etmek istedilerse de, hükûmet buna aldırılmayarak hemen bir blokhavz yapmıştır. Lâkin buna Fransa ile bilhassa bu meselede Bâbîâlî'yi desteklemiş bulunan Avusturya da müdâhale edince, yeni bir siyâsi buhrânı önlemek için, o sırada Sadâret mevkiine geçmiş bulunan Yusuf Kâmil Paşa Karadağ Prensi'ne Osmanlı hükümdârının bu işten vazgeçtiğini bildirdi (3 Mart 1863). Ancak, yolcularla mallarına bir zarar gelirse, bunun Karadağ tarafından tazmin edilmesi şartını koydu. Prens Nikola bunu hemen kabul etti. Blokhavz, 1864 yılı Haziran ayında yıkıldı. Osmanlı Devleti ise, bütün hudud boyunca yeni blokhavzlar yaptırarak Karadağ'ı sıkı bir nezâret altına aldı.

Bu harekât sırasında Karadağlıların, ellerinde bulunan Osmanlı esirlerine karşı göstermiş oldukları vahşet, emsâli az görülür cinstendi. Bunlar, esirlerin burunlarını, kulaklarını vb. organlarını keserek salıveriyorlardı. O kadar ki bu yaralılar, halkın galeyân ve dehşete kapılmaması için İstanbul'a getirilmeyerek Çanakkale hastanelerine yatırıldılar. Tedaviden sonra İstanbul'a uğratılmadan memleketlerine gönderilmeleri için yeter sayıda hekim ve cerrah gönderildi.

Avrupa devletlerinden hiçbiri sesini çıkarmıyordu. Yalnız Papa Doku-zuncu Pi, Arnavutluk'da bulunan Katolik piskoposlara bir beyannâme gönderip, Katoliklerin Müslümanlara hiçbir surette yardımda bulunmamasını emretti.

1861 Hersek isyânı, Karadağ'ın hizaya getirilmesiyle şimdilik bastırıldıysa da, ileride Bulgaristan meselesi gibi Bosna-Hersek meselesi de Panslavizmin

³⁹ Noradounghian, C. III, s. 202'den naklen: Heyet, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3119 vd.

etkisiyle devletin başına türlü gaileler açmağa devam edecektir. Hatta beş ay sonra çıkan Girit isyanı sırasında Balkanlar'da: "*Ey şâhinler, kalkınız. Slav nâmını bütün asâleti ile taşımağa çalışınız. Elimizi kuzey kartallarına verelim. Rus, Bulgar, Sırp, Çek, Karadağlı hepsi aynı ananın oğulları, hepsi aynı dinin ve aynı kanın kardeşleridir*" propagandası ile Güney Slavları kandırıyorlardı. Rusya onlara, hürriyet ve istiklâl vadediyordu. Asıl gayesi ise, hepsini kendi idaresi altında toplamak ve sınırlarını Akdeniz'e kadar genişletmekti. Böylece Panslavizm, sadece Rus emperyalizminin bir vasıtası, Romanof Hânedânı çıkarlarının bir silâhı hâline gelmiş bulunuyordu⁴⁰.

c) Cevdet Paşa'nın Hersek Müfettişliği:

Cevdet Efendi (Paşa), 1278 Muharrem'inde (Temmuz 1861) Meclis-i Âli-i Tanzimât, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ile birleştirilince, Yeni teşkil edilen Meclis-i Vâlâ'nın nizâmnâmesini yazdı ve Meclis'e âzâ tâyin edildi. Fakat o, yalnız bu âzâlıkla kalmadı; daha iki ay geçmeden, zuhur eden İşkodra hâdisesi üzerine idârî, mülkî ve askerî fekalâde salâhiyetleri hâiz müfettiş sıfatı ile İşkodra'ya gönderildi (21 Rebî'ü'l-evvel 1278 = 26 Eylül 1861)⁴¹. İki ay kadar süren bu memuriyetinde kazandığı başarı üzerine, Fuad Paşa'nın ikinci sadâreti sırasında, 3 Muharrem 1280 (23 Mayıs 1863)'de Bosna-Hersek genel müfettişliğine Anadolu Kadıaskerliği pâyesi ile tâyin olunarak Bosna'ya gönderildi. Bir buçuk yıl kadar süren memuriyetinde Cevdet Efendi, bilhassa ecnebî devletlerin türlü maksatlar ile ilgisini çeken bu bölgenin nizam altına alınmasında büyük başarı gösterdi⁴². Âsilerin reislerini barışçı usullerle kazanmağa muvaffak oldu ve âsâyîşi temin etti. Bundan başka, devlete asker vermemek için kırk yıl mücadele etmiş olan Boşnakları iknâ ederek onlardan asker alınmasını da temin etti⁴³. Halkı birbiri ile barıştırdı.

Cevdet Efendi İstanbul'a döndüğünde, mükâfât olarak kendisine *Osmanî Nişânı* tevcih ve hâtıra olarak Bosna askerlerinin tüfenklerinden bir tane hediye edildi⁴⁴.

⁴⁰ Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3118-3120.

⁴¹ Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II, 157 vd. (Tezkire nr. 18); aynı müel., *Ma'rûzât*, s. 36 vd., Cavid baysun, "Cevdet Paşa'nın İşkodra memuriyetine dâir", *İÜ Tarih Dergisi*, sayı 19, İstanbul 1964, 20, 21.

⁴² Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 115-116.

⁴³ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara 1977, s. 162-163, 181, 183.

⁴⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, s. 105; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 116.

Bosna-Hersek'de Müslümanlar, "*ashâb-ı alâka*"⁴⁵ denilen çiftlik sâhibi bey ve ağalardan oluşan mütegalibenin elinde, Hristiyanlar kadar ezildikleri halde, İngiliz ve Fransız politikacılarıyla Pan-Slavizmin kışkırtıcı ajanları, Hristiyanların davasını benimseyip, Müslümanların toptan öldürülecekleri ya da sürülecekleri ve yerlerine Slav Hristiyanların getirileceği bir isyan başlatma çabasında idiler. Mahallî isyanlar, Ömer Lutfi Paşa'nın vâililiğine (1860-61) kadar Bosna'da önemli reformların yapılmasını önlemişti. Hırvatistan'da doğmuş ve eski bir Avusturya subayı olan Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa⁴⁶, -Cevdet Paşa'ya göre- "pek mâhir bir kumandan olup ancak, umûr-ı mülkiyyede ma'lûmâtsiz ve tecribesiz idi. Bosna-Hersek'de bütün Hristiyanların silâhlarını toplamağa kalkıştı. Bunun üzerine dağ nâhiyeleri halkı silâha sarılarak isyân ettiler ki, bu nâhiyelere "*Nevâhî-i âsiye*" denildi. Bunlara Karadağlılar daima yardımda bulundular ve onları kışkırtmadan geri durmadılar. Bu *Nevâhî-i âsiye* galesinin meydana gelmesine sebep de Ömer Paşa'nın gaflet ve hatâlarıdır"⁴⁷.

Bundan sonra, Topal Osman Paşa'nın uzun süren vâililiği (1861-1869) sırasında Bosna-Hersek'de büyük reformlar yapıldı. Vilâyet, askerî ve idârî güce sâhip kaimmakamlar başkanlığında yedi sancağa bölündü. Bölge ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan gelişmeğe başladı. Ticaret ve sanayi gelişmesinden en çok yararlananlar, bu durumlarını Osmanlılar aleyhine kışkırtıcılık için kullanan Sırp göçmenleri oldu⁴⁸.

Vefâtundan (27 Mayıs 1895) 14 ay önce (1 Nisan 1894) kaleme aldığı ve Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu lâyihanın suretini, Cevdet Paşa'nın kendi eserleri olan *Tazâkir* ve *Ma'rûzât*'a zaman zaman müracaat ederek -atf ve karşılaştırma kabîlinden- bazı dipnotlarla aşağıya alıyoruz:

TUNA VİLÂYETİ'NİN TEŞKİLİNE VE HERSEK İHTİLÂLİNE DÂİR CEVDET PAŞA TARAFINDAN KALEME ALINAN LÂYİHA⁴⁹

Tuna Vilâyeti'nin teşkiline ve mu'ahharan Hersek ihtilâlinin zuhûruna dâ'ir bir kıt'a *Lâyiha* kaleme alınması, ser-kurenâ el-Hâc Ali Bey kulları vâsı-

⁴⁵ Bk. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 65 vd.

⁴⁶ S.J. Shaw-E. K. Shaw, *Aynı eser*, II, 190-192.

⁴⁷ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 69.

⁴⁸ S. J. Shaw-E. K. Shaw, *Aynı eser*, II, 190-192.

⁴⁹ BOA, YE, Kısım 18, Evrak 1861, Zarf 93, Karton 39.

tasiyle şeref-yâb-ı telakkî olduğum fermân-ı hümayûn icâb-ı celilinden olmağla ber-vech-i âtî infâz-ı irâde-i seniyyeye ibtidâr olunur:

Cennet-mekân Sultân Abdülmecîd Hân hazretlerinin evâ'il-i saltanatlarında *Tanzîmât-ı Hayriyye* icrâ olundu; Hazîne-i Celîle'nin vâridât-ı seneviyyesi yedi yüz elli bin kîse akça iken, ilk senesinde yalnız a'şârdan altı yüz bin kîse hâsıl oldu. İkinci sene iki kat oldu. Vâridât-ı sâ'ire dahi ol nisbetde artarak sonraları Hazîne-i Celîle'nin vâridâtü yigirmi dört milyon liraya kadar çıktı.

Ba'dehû hâkân-ı müşârün-ileyh hazretlerinin zamânında tensîkât-ı askerîyye icrâ olundu. Kuvve-i askerîyye, intizâm-ı sahîh altına alındı. Lâkin, bir kuvve-i muntazamayı besleyecek olan idâre-i mâliyyenin dahi taht-ı intizâma alınması lâzım iken, umûr-ı mâliyye eski hâlde kaldı. Bu cihetle ma'âşlar vaktiyle verilemez oldu. Anınla berâber, vâridât-ı hazîne tezâyüd eyledikçe, masraf daha ziyâde artarak muvâzene-i seneviyyede haylî açık zuhûr etmeğe başladı.

El-hâsıl, umûr-ı askerîyye tanzîm olunduğu gibi, umûr-ı mâliyyenin dahi tanzîm ve ıslâhına ihtiyâc-ı sahîh görüldü. Umûr-ı mâliyye ise, umûr-ı mülkiyyenin bir fer'i demek olduğundan ıslâhât-ı mâliyye, ıslâhât-ı mülkiyyeye müteferri'dir. Zîrâ idâre-i mâliyye, bir bağçenin meyvelerini toplamaktır. İdâre-i mülkiyye dahi ol bağçeyi i'mâr etmektir. Halbuki bağçeye ne kadar güzel bakılırsa, mahsûl o kadar çok olur. Binâ'en alâ-zâlik evvel-emirde idâre-i mülkiyyenin ıslâh u tanzîmi lâzım gelür iken, o bâbda bir şey yapılmamış idi. Ve her dâ'irenin mihver-i lâykında hüsn-i idâresi, umûr-ı adliyyenin intizâmına mevkûf olduğu hâlde mahkemeler, eski hâli üzre gidiyordu.

Şöyle ki: Ömer el-Fârûk r.a. hazretlerinin zamân-ı hilâfesinde memâlik-i İslâmiyye tevessü' edince, kâdîlar nasb olunup ve kuvve-i adliyye ile kuvve-i icrâ'iyye, yek-dîgerinden tefrîk ile icrâ me'mûrları mahkeme işlerine karışdırılmayup kâdîlar umûr-ı adliyyede müstakîll olmuşlar idi. Hâlâ Avrupa'da cârî olan usûl-i adliyye, işte o zamân memâlik-i İslâmiyye'de vaz' olunmuş olan esâs üzre mebnîdir.

Sonraları mütegalibe zuhûr ile, Hilâfet-i İslâmiyye'ye za'f geldikde vilâyât ü elviye ümerâsı, umûr-ı adliyyeye müdâhale eder olduklarından, kuzâtın istiklâli kalmadı. Hele Cengizîler'in istîlâsiyle bilâd-ı İslâmiyye'nin muhassanâtü zâ'il oldukdan sonra umûr-ı adliyye bütün bütün örf zâbitlerinin ellerine geçdi.

Ba'dehû, mü'essis-i Devlet-i Aliyye olan Gâzî Osmân Bey'e Söğüd vilâyeti *yurdluk-ocaklık* vechile temlik olunduğuna dâ'ir Sultân-ı Selçukî tarafından sâdır olan *menşûr*'da, "Ebu'n-Nasr Osmân Şâh" deyü telkîb ile umûr-ı dâhiyyesinde müstakill olduktan sonra ibâd için kâdî nasb etdi ve selef-i sâlihîn zamânında olduğu gibi umûr-ı adliyyeyi umûr-ı mülkiyyeden tefrîk eyledi ve mescid binâ ile hutbelerde sultân-ı Selçukî'nin ismiyle berâber kendüsünün ismi de zikr olunmağa başladı. Anın üzerine ol vaktin hükümcü alâmet-i istiklâl olan tuğ, alem ve tabl-hâne gönderilerek istiklâli te'yid ve mutasarrıf olduğu memleketlere ilhâkan Eskişehir sancağı dahi tefvîz ve taklîd olundu.

Devlet-i Selçukıyye'nin bi'l-külliyeye indirâsında eyâlât ü elviye ümerâsı, i'lân-ı istiklâl etdiklerinde erbâb-ı inân ü sinân olan Türkmenler ve işe yarar âdemler hep Osmân Şâh Gâzî hazretlerinin sâye-i adâletine sığınmağa as-hâb-ı hall ü akd, bi'l-ittifâk anı serîr-i saltanata iclâs etmekle andan sonra hutbeler müstakillen anın nâmına okundu ve az vakit zarfında bi'l-cümle bilâd-ı Anadolu anın zir-i dest-i temellüküne dâhil oldu.

Sultân Süleymân Hân-ı Kânûnî hazretlerinin asrına dek umûr-ı adliyye, Osmân Şâh Gâzî hazretlerinin vaz' etmiş olduğu usûl üzre câri oldu. Sonra kavânin-i Devlet-i Aliyye'nin ihtilâliyle berâber tarîk-ı ilmiyyenin nizâmâtı da bozuldu. Kâdîlar bi'l-fi'l mahall-i me'mûriyyetlerine gitmeyüp nâ'ib gönderir olduklarından ve niyâbetleri iltizâma verdüklerinden, birtakım cühelâ ve edânî, taşralarda *nâ'ibü's-Ser'* unvânıyla vezâ'if-i Şer'iyyeyi sù-i istî'mâl ider oldular. Halk, onların zulm ü gadrinden pey-der-pey şikâyete başladı; a'yânı bilâd, işe karışdılar. Devlet-i Aliyye dahi çâresiz mehâkim-i Şer'iyyeyi vülât ve mutasarrıfının nezâreti altına kodu. İki yüz seneden ziyâde, Memâlik-i mahrûse'de umûr-ı adliyye Şer' u hikmete muhâlif yolda cereyân eyledi⁵⁰.

Cennet-mekân Sultân Mahmûd (II.) Hân hazretleri, yeniçeriyi ilgâ ile Devlet-i Aliyye'yi yeniden teşkil etdi ve bâğ-ı devletde biten muzırr otları kökünden söküp atdı. Lâkin, lâynkıyla bâğın tanzimine vakti müsâ'id olmadı. Sonra, oğlu cennet-mekân Sultân Abdülmecîd Hân hazretleri, bu bâğı ıslâh ve i'mâr ve tezyîn eyledi. Lâkin kavânin-i adliyye nâkıs kaldı. O zamân ise kesret üzre Memâlik-i Mahrûse'ye tevârûde başladılar. Anların umûrunu tesviye için Ticâret Mahkemesi teşkil olundu. Umûr-ı cinâ'iyye dahi Zabtiyye

⁵⁰ Cevdet Paşa'nın mülki-idâri, siyâsi-askerî, adli-hukukî, iktisâdî-mâlî vb. hususlarda yapılması gereken ıslahat hakkında görüş ve tavsiyelerini muhtevî Sadâret'e arz ettiği lâyhası için bk. *Tezâkir*, IV, s. 97-103.

Dâ'iresi'nde teşkil olunan mahkemeye havâle kılındı. Lâkin ecnebiler, bir mertebe daha tekessür etdi; müşkilât çoğaldı, me'mûrîn-i devlet emr ü idâreden âciz kaldı⁵¹.

Taşralarda egerçi mülkiyye me'mûrlarının riyâseti altında birer meclis açılıp bu meclislerde Hristiyanlardan birer *kocabaşı* var idi. Lâkin bu meclisler, icrâ-yı adâlete kâfi olmaduklarından başka, mülkiyye me'mûrlarının taht-ı riyâsetinde bulduklarından ve mehâkim-i Şer'iyeye dahi anların taht-ı nezâretlerinde olduğundan, ihkâk-ı hukûk-ı âmme, me'mûrîn-i örfiyye elinde idi. Halbuki, tebe'adan biriyle bir ecnebî mürâfa'ası vuku'unda konsolos, mülkiyye me'mûrlarını tazyîk idüp anlar dahi ecnebîyi iltizâm ederlerdi. Ve hamiyetli bir me'mûr olup da tebe'a-i Devlet-i Aliyye'nin hukûkunu göze dirse konsolos, anın hakkında dürlü iftirâlar tasnî' ile sefâretine yazup Bâbî'âlî dahi sefâretlerine dayanmadığı cihetle def'an li'n-nizâ' o me'mûru azl ediverirdi. Ecânibin bu vechile şûkr ü şikâyetleri mü'essir olunca teba'a-i Devlet-i Aliyye, ecnebiler ile olan da'vâların dâ'imâ ma'zûr olagelmekle başluca menba'-ı servet olan emr-i ticâret, ecnebiler eline geçdi. Ecnebiler ise günden güne Memâlik-i Mahrûse'de tekessür etmekte idi.

Reşid Paşa zamânında buraları çok düşünöldü. Osmân Şâh Gazî hazretlerinin vaz' etdiği esâs üzre kâdîlara istiklâl verilse, anların ekseri nâ-ehl olduklarından başka, bu sûret icâb-ı hâl ve zamâna muvâfık görölmezdi. Zîrâ mehâkim-i Şer'iyeye'de ehl-i İslâm aleyhine Hristiyanın şehâdeti istimâ' olunmayup, bu ise Hristiyanlığı tahkîrdir diyerek ecnebiler i'tirâz etdikden başka, tebe'a-i Devlet-i Aliyye'den olan Hristiyanların bile mehâkim-i Şer'iyeye'de mürâfa'a olunmalarına ta'riz ediyorlardı. Şu hâlde, ya mehâkim-i Şer'iyeye'yi ehl-i İslâm'a hasr ile ale'l-umûm Hristiyan mürâfa'aları için ayrıca mehâkim-i nizâmiyye teşkili ve yâhûd ihtilâf-ı dîn ve mezhebe bakılmayup her mürâfa'ayı görecek mehâkim-i nizâmiyye teşkili, lâzime-i hâlden görölüyordu. Reşid Paşa'nın ekser-i evkâtü dâ'imâ paşalar ile nizâ' u cidâl üzre geçmekle husûsât-ı meşrûhaya bir karâr-ı kat'î virilemedi. Ba'dehû iş, Fu'âd Paşa eline geçdikde, umûr-ı mülkiyye ve adliyenin ıslâhâtuna kıyâm etdiği sırada mu'âmelât-ı mâliyyenin ıslâhı dahi vâcibât-ı umûrdan görölmüş idi. Zîrâ sene be-sene zuhûr eden açıklar, istikrâzlar ile kapadılmakda olduğu hâlde, Hazîne'ce Devlet-i Aliyye'nin îrâd ve masrafını bildirecek bir hisâb-ı sahîh yok idi. Fülân eyâletin bu sene yâhûd iki sene evvel vâridât ve masârifinin muvâzenesi

⁵¹ Bk. *Tezâkir*, I, s. 62 vd.

bilinmek istenirse, Hazîne cevâb-ı savâb veremezdi. Zirâ her sene taşralardan mütevârid olan yâhûd me'mûr-ı mahsûs vâsıtasiyle hisâb-ı kat'isi görülen eyâlet cedvelleri ve mazâbit ve evrâk-ı sâ'iresi, mahzenlerde çuvalar ile yığılıp durmakda olduğundan, Hazîne'nin hakâyık-ı ahvâli mechûl hükümünde idi.

Fu'âd Paşa, buralarını lâzım gelenler ile müşâvere ederek, işi epeyce pişirmişidi. Kullanı, tefûş-i me'mûriyyetle Bosna'da iken Niş Vâlisi bulunan Midhat Paşa'yı Dersa'âdet'e celb ve ma'lûm olan *Vilâyet Nizâm-nâmesi* kaleme alınup nümüne olarak Tuna Vilâyeti'nde icrâ olunmak üzere üç eyâleti birleştirerek teşkîl ettiği Tuna Vilâyeti'ne Midhat Paşa'yı vâlî nasb ettirmişidi.⁵²

Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin hulâsa-i mündericâtı bundan ibâretidir ki: Her vilâyet ve livâ ve kazâ merkezlerinde teba'a-i müslime ve gayr-i müslimeden mürekkeb birer *idâre* ve *de'âvî meclisleri* ve merkez-i vilâyetde bir *de dîvân-ı cinâyet* teşkîl ve idâre meclislerinin riyâsetleri mülkiyye me'mûrlarına havâle ve de'âvî meclislerinin riyâsetleri hukkâm-ı Şer'a ilâve-i me'mûriyyet kılınup asıl hâkim onlar olduğunu imâ için de'âvî meclisi a'zâ-yı müntehasasına *mümeyyiz* ta'bir olunurdu. Ve her sancağa, hattâ merkez-i vilâyet sancağına bile birer muhâsebeci nasb olunarak, mutasarrıflar ile muhâsebeciler, umûr-ı mâliyyede müştereken mes'ûl tutuldular. Ve Defterdâr-ı vilâyetin ma'iyetinde bir *muhasebe kalemi* teşkîl olundu. Bu kalem, sancakların hisâbâtını tedkik ile hulâsasını yapmağa me'mûr olmağa defterdârın vazîfesi, bütûn vilâyetin umûr-ı hisâbiyyesine nezâretten ibâret kaldı. Ve Hazîne-i Celîle, bi'z-zât her sancağın mu'âmelâtını tedkik edemeyüp ammâ vilâyetden gelen hulâsaları tedkik ile vilâyâtın umûr-ı hisâbiyyesine kesb-i vukûf etmeğe başladı.

Merkez-i vilâyetde ecnebî işlerine bakmak üzere bir de *politika me'mûru* ta'yîn olduğundan, vilâyetin o gâ'ilesi de tahfif edildiğine mebnî vâlî-i vilâyet, bir nâzır-ı umûmî ve taraf-ı Pâdişâhî'den muhâtab-ı resmî olarak vilâyetin masâlih-i umûmiyyesini tesviye ve ıslâhât-ı lâzimeyi icrâya vakit bulabileceğinden, merkez-i vilâyetde ikâmetden ziyâde, mülhâkâu devr ü tefûş ve lede'l-hâce derhâl lâzım gelen mahalle azîmet eylemek üzere kendüsüne ma'âş-ı muhassasından fazla, şehriyye on bin kuruş *masârif-i devriyye* tahsîs kılırdı.

⁵² Bk. *Ma'rûzât*, s. 110-111.

Bu teşkilât için taşra tahsisâtına epeyce mebâliğin ilâvesi lâzım geldiğinden, bir mikdârına karşuluk olmak üzere iki-üç eyâletden bir vilâyet ve bir-iki sancakdan bir sancak teşkil ve kazâ dâ'ireleri bir mertebe tevsî' ile ufak-tefek kazâlar nâhiye i'tibâr edilmişidi. Fakat, böyle müceddeden teşkil ve tevsî' olunan vilâyetlerin idâresine muktedir ve kâfi me'mûrlar bulunamayacağından, evvelce teşekkül eden vilâyet muhâsebecilerinden defterdâr ve mutasarrıflarından vâlî ve kâ'im-makamlarından mutasarrıflar yetiştirilmek üzere bi't-tedric *Vilâyet usûlü*'nün ta'mimine karâr virilmişidi.

O zamân Bosna ve Hersek eyâletlerinin idâreleri müstesnâ bir hâlde iken, ma'rifet-i çâkerânemle ikisinde dahi tensikât-ı askeriyeye icrâ ve umûr-ı mülkiyeleri tanzim olunmuş idüğinden, Dersa'âdet'e avdet-i ubeydânemde hemân Bosna ve Hersek eyaletlerinden mürekkeb bir vilâyet teşkil⁵³ ve uhde-i çâkeriye tevcih kılındı.

Kulları, henüz teşkilât-ı cedîdenin arkasına almış olduğum sırada Fu'âd Paşa azl ile Rüşdî Paşa Sadr-ı a'zam olunca, "Vilâyet usûlü"nü ilgâ etmek istedi. Lâkin, müte'âkıben azl olunarak Fu'âd Paşa Sadr-ı a'zam olup o dahi Rüşdî Paşa'ya rağmen "Vilâyet usûlü"nü her tarafa ta'mim etdi. Lâkin, ashâb-ı liyâkat ü kifâyetden lüzûmu kadar me'mûrlar bulunmadığına mebnî sonradan teşkil olunan vilâyetler, ewelkiler derecesinde kesb-i intizâm edemedi.

Bu kadar tafsilât ile tasdî'a cesâret-i çâkerânem, ancak Tuna'da "Vilâyet usûlü"nü icrâsı ne maksada mebnî olduğunu izâhan arz etmekden ibâret olup bu tafsilât ile Fu'âd Paşa'nın o teşkilâtdan maksadı ancak umûr-ı adliyece tezâyüd eylemekte olan müşkilâtın önünü almağla berâber mülkiye ve mâliyyece dahi lüzûm görülen islahâtın icrâsı olduğu müttezih olur. Şöyle ki: Ruslar, ötedenberü ittihâd-ı mezhep mülâbesesiyle Bulgaristan'da tezyîd-i nüfûza sâ'î olup Fransa ve İngiltere devletleri ise bu bâbda anlara mu'âriz olmağla Rusya'ya karşı idâre-i umûr etmek üzere Midhat Paşa'yı celb etdiler. O dahi Rusya'ya karşı sert mu'âmelelerde bulundu. Anıncün Rusya gücendi. Avusturya dahi gerek Sırbistan'da⁵⁴, gerek Bulgaristan'da kesb-i nüfûz dâ'iyyesinden hâlî değıl idi. Binâ'en-aleyh Bulgaristan vilâyeti, politika me'mûrlarına bir yarış meydânı oldu.

⁵³ Bosna ve Hersek meselesi'ne ait bölümler *Tezâkir*'de, ağırlıklı 20-26 numaralı tezkirelerde; *Ma'rûzât*'da ise "Üçüncü Cüzdan"da yer alan "Tefûş-i Bilâd" başlığı altında yer almaktadır. O zamana kadar Hersek müstakil bir mutasarrıflık, Bosna ise eyâlet idi.

⁵⁴ Bk. *Ma'rûzât*, s. 43.

Midhat Paşa Tuna Vilâyeti'nde ecânibin gözlerine çarpacak sûretde devâ'ir-i beldeyi tanzîm etdi ve umûr-ı nâfi'aca hayli şeyler yaptı. Lâkin dūr-endîş ve siyâset-ârî değil idi. Müslimânları kavmiyyet gayretine ve Bulgarları Rusya'nın kucacağına düşürdü. Sonra, Rusya dahi Bulgarlara zulm ü gadr oluyor deyü mezhebâşî olduklarını vesîle ederek müdâhaleye kalkışdı. Ve fi'l-vâkı' mültezimlerin zulm ü te'addîlerinden, ale'l-umûm ahâlî şikâyet eylemekte oldukları hâlde mültezimlerin her biri Dersa'âdet'de bir müteneffiz bir âdeme mansûb oldukları cihetle şükr ü şikâyetleri mü'essir olduğuna binâ'en, mülkiyye me'mûrları, ahâlîyi nizâmı dâ'iresinde himâye edemediklerinden başka, mürtekin-i me'mûrinden birtakımı da mültezimlerden para alarak ahâlîyi soydurmakta idi.

İşte, bu dürlü sebebler teselsül edüp gelerek, Rusyalunun alenen Bulgarları himâye etmesine bâdî oldu. Bu keşâkeşlerde munzam olan Hersek İhtilâli ise, sırf bir mese'ele-i siyâsiyye idi.

Şöyle ki: Bulgarlar fi'l-asl Türk akvâmından olarak, kavmiyyetce Ruslar ile müttehid değiller ise de, vaktiyle buralara İzlavlar ile birlikde gelüp İstanbul Patriki ma'rifetiyle Hristiyan olmuşlar ve onlar gibi Ortodoks mezhebine girmişler. Lisânları da İzlav bozundusudur. Bu cihetle Rusya anları tasâhub edegelmiştir.

Sırbalar ile Karadağlılar ise hâlis İzlav kavminden olup lisânları da hâlis İzlavcadır. Binâ'en-aleyh Ruslar, ale'l-husûs Pan-İslavizmî efkârında bulunanlar, anları daha ziyâde sahâbet ü himâye edegelmişlerdir. Ve Karadağlılar her hâl ü kârda Rusya politikasına merbût olup dâ'imâ anın işâretiyle hareket edgeldiklerinden, Rusya Devleti anların umûrunu tervîc etmekte bulunmuşdur. Hersek ahâlîsinin ekseri Karadağ ile hem-mezheb ve hem-zebân oldukları hâlde, Hersek Mutasarıfı Ali Paşa ile birlikde her tarafa sefer edegelmişler iken, Serdâr-ı ekrem Ömer (Lutfî) Paşa, Bosna beylerine galebe ve Hersek'i de isti'lâ ettiği sırada Hersekli Ali Paşa'yı da bir takrîble i'dâm eddikden sonra Hersek Hristiyanlarını sâ'ir yerlerdeki Hristiyanlar gibi cizyeye rabt ile silâhlarını toplamağa kalkışdı. Anın üzerine Karadağ hududu boyunca vâkı' sarb dağlarda sâkin olan Hristiyanlar dahi isyân etdiler. İşte, bunların sâkin oldukları yerlere *Nevâhî-i Âsiye* denildi⁵⁵.

⁵⁵ Bk. *Ma'rûzât*, s 69; *Tezâkir*, II. s. 274-275.

Nevâhî-i Âsiye ahâlisi, gâyet vahşî Karadağlılardan⁵⁶ cesûr bir halk olduklarından, Karadağlılar serbestce nâhiyeye girüp çıkar ve vakt-i harbde i'âne ider olduklarından, bir muhârebe kapısı açıldı. Muhârebât-ı vâkı'a, *Nevâhî-i Âsiye* ahâlisi nâmına olduğu hâlde içlerinde pek çok Karadağlılar var idi. Anlar dahi hâricinden pek çok mu'âvenetlere mazhar oluyorlardı. Halbuki Nikşik kazâsı, *Nevâhî-i Âsiye* ile Karadağ arasında mahsûr kaldı⁵⁷. Nikşik ehl-i İslâmına zahîre yetiştirmek devletce azîm ve müşkil bir gâ'ile oldu. Yıllarca süründü. Pek çok para sarf ve pek çok asker telef oldu.

Ol esnâda İşkodra'da zuhûr eden ihtilâli basdırmak üzere, kulları oraya gidüp geldiğim esnâda Fu'âd Paşa Sadr-ı a'zam olmağla, takdîm ettiğim *lâ-yiha*⁵⁸ üzerine Fu'âd Paşa iki taraftan, ya'nî Hersek ve İşkodra taraflarından Karadağ üzerine asker sevk etdi. Karadağ, gereği gibi terbiye olundu⁵⁹. Lâkin, düvel-i fahîmenin tavassutu üzerine ordular dağıldı. Maksud-ı aslî olan *Nevâhî-i Âsiye* işleri hâl-i sâbıkı üzere bırakıldı. Ahâlisi, yine Karadağ Beyi'ni tanırlar ve rü'esâsı Mostar'a gelüp gitmez ve Hersek Hükûmetini tanımazlar idi. Karadağ me'mûrları ise kendi memleketleri gibi *Nevâhî-i Âsiye* içinde dolaşup icrâ-yı ahkâm ederlerdi. Hâzır sofraya konmak mu'tâdı olan Avusturya dahi oralarda bir hakk-ı himâye kazanmak üzere⁶⁰ *Nevâhî-i Âsiye* rü'esâsını te'mîn ile Dersa'âdet'e getürmek için Bâbı'âlî'ye tebliğ etmişidi. Fu'âd Paşa, mâkâsid-i hafîyyeyi fehm eder cinn fikirli bir zât olduğundan, Avusturyahlara: "*Pek a'la! Buraya gelmeleri için teşvîk ediniz; lâkin kendülerine bir şey va'd eylemeyiniz ve anlara karşı bir gûne ta'ahhüd altına girmeyiniz*" deyü cevâb vermişidi. Bu cevâb, Rusya sefâretince ma'lûm olduğundan, Rusya me'mûrları da *Nevâhî-i Âsiye* rü'esâsına Avusturya'ya kapılmamalarını ihtâra me'mûr olmuşlar idi. Avusturya me'mûrları ise rü'esâya: "*Sizi İstanbul'a götürüp rütbe ve nişânlar aldırırım*" yollu ba'zı mevâ'id ile anları celb ve istimâleye kıyâm etmişler imiş.

Kulları, tefûş-i me'mûriyyetle Hersek'e gittiğimde⁶¹, *Nevâhî-i Âsiye* yi işte bu hâlde buldum. Ve Ragûza'ya vardığım esnâda *Nevâhî-i Âsiye* rü'esâsı, İs-

⁵⁶ Bk. *Ma'rûzât*, s. 43-44.

⁵⁷ Bk. *Ma'rûzât*, s. 83.

⁵⁸ Bu lâyiha, 47 varak olup İstanbul Belediye Ktb. Cevdet Paşa Evrâkı arasında nr. 26'da bulunmaktadır.

⁵⁹ Bk. *Ma'rûzât*, s. 69-70.

⁶⁰ Bk. *Ma'rûzât*, s. 43.

⁶¹ Bosna ve Hersek tefûşî sırasında Cevdet Paşa'ya gönderilen şifre ve telgraflar, 67 varak halinde İstanbul Belediye Ktb. Cevdet Paşa evrâkı arasında nr. 27'de bulunmaktadır. Cevdet

tanbul'a varmaları hakkında bir karâr vermek üzere bir mahall-i mu'ayyende Avusturya me'mûrları ile söyleşmişler. Taraf-ı çâkerânemden dahi ba'zı vesâ'it-ı hafiyeye ile rü'esâyâ aks-i kazıyye ihtâr etdirilmişidi. Anın üzerine rü'esâ, yevm-i mu'ayyende o tarafa hareket eylemişler ise de, keyfiyeti Rusya'nın Ragûza'da bulunan konsolosuna açdıklarında o dahi: "*Evet; mâ-dâmki Avusturyahılar size te'mînât veriyorlar, verdikleri sözleri bir kâğıda tahrîr ve imzâ etsünlür; siz de anı sened olarak hıfz olunmak üzere Piva kilisesi'ne gönderirsiniz. Kendünüz de İstanbul'a gidebilirsiniz*" diyü hayr-hâhâne ve mahremâne ihtâr eylemiş idüğinden rü'esâ, Avusturya me'mûrlarıyla yevm-i mev'ûdda ta'yîn olunan yerde lede'l-ictimâ' öyle ber sened istemişler; Avusturya me'mûrları ise te'mânât-ı tahrîriyye i'tâsına me'zûn olmadıklarından: "*Bizim sözümüz senedir*" deyüp rü'esâ ise vahşî âdemler olduklarından, bu sözü işitdikleri gibi tevahhuş iderek Rusya konsolosunun ihtârına teşekkür ederek dağılmışlar⁶².

Binâ'en-aleyh, kullarının Mostar'a vürûdum akabinde Devlet-i Aliyye'ye itâ'at üzere olduklarından bahsile Mostar'a gelmek üzere istizân etdiler. Kulları da: "*Pek a'lâ!*" dedim. Arası çok zamân geçmeyüp geldiler, görüşdüler. İşlerine nizâm virmek üzere bir müddet nezd-i çâkerîde müsâfir kaldılar. Bunlar on altı reiis idi ve cümlesinin başı ve muhârebelerde kumandaları Piva Voyvodası Pop Jarko idi. Vaktiyle Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa ve ba'dehû Müşîr İsmâ'il Paşa, te'mînât-ı kaviyye i'tâ ederek görüşmek üzere Pop Jarko'yu celbe çok çalışmışlar iken, müyesser olmamış idüğinden, bu kerre hep rü'esâ ile birlikte Mostar'a gelivermesi, Mostar vücûhunun ta'accüb ve hayretlerini mûcib oldu⁶³.

Pop Jarko'nun redd ve kabûlü, sâ'ir rü'esânın makbûlü olduğundan, müzâkere ekseriyâ anınla vuku' buldu. Verilen karâr îcabında Pop Jarko'yu kâ'im-makâm nasb ile ma'iyetine bir mikdâr pandor, ya'nî zabtıyye verildi. Sâ'ir rü'esâ dahi müdürlik ve pandor yüzbaşılığı gibi unvânlar ile taltîf edildi ve cümlesinin ma'âşlarına *Nevâhî-i Âsiye*'nin mürettebât-ı kadimelerinden karşuluk gösterildi.

El-hâsıl, Hazîne'ye yeniden bir masraf kapısı açmaksızın, mezkûr nâhiyeler, hükûmet-i mahalliye pamuk ipliği ile bağlandı. Ve *Nevâhî-i Âsiye*

paşa tarafından Sadâret'e gönderilen şifre ve telgraflar ise, yine aynı kütüphâne ve tasnifte, nr. 57'de yer almaktadır.

⁶² Bk. *Ma'rûzât*, s. 70-71; *Tezâkir*, II, s. 268-270.

⁶³ *Tezâkir*, III, s. 114-115.

gavâ'ili ber-teraf kılındı. Yollar emînlik olup Nikşik ehl-i İslâmı Açka ve Nevesin tarîkiyla Mostar'a serbestçe gelüp gider oldular.

Merkez-i livâ olan Mostar ile nevâhî-i mezbûre arasında bulunan Nevesin kazâsı beyleri, ötedenberü ol havâlinin emn ü âsâyîşini muhâfaza edegeldiklerinden, anlar da taltîf olunarak, en büyükleri Nevesin kâ'im-makâmlığında ibka olundu. Ve egerçi ol esnâda Meclis-i Vâlâ'ca verilen karâr üzre yerlü kâ'im-makâm istihdâmı men' olunmuş ise de Nevesin'de bu ka'idenun icrâsı, mahallince muzırr olacağı âşikâr olduğundan, Bâbî'âlî ile muhâbere ederek, bu kazâda müstesnâ olarak Nevesin beylerinden birinin kâ'im-makâm bulundurulmasına müsâ'ade tahassul etdim.

Sonra, hükümet-i mahalliyece iki hatâ vukû' buldu ki, zâhirde küçük görünürler ise de hakikatde ikisi de pek muzırr idi. Birisi bu ki, Nevesin kazâsına hâricden ahvâl-i mahalliyyeyi bilmez bir kâ'im-makâm nasb olundu. İkincisi de bu ki, hükümet-i mahalliye, Pop Jarko'yu gücendirüp tevhiş eylemekle o dahi savaşıp Sırbistan'a gitti. Ol esnâda Bulgaristan ve Sırbistan mes'elelerinden dolayı Devlet-i Aliyye ile Rusya'nın arası pek gergin idi. Ve Rusya İmparatoru pek ilerü atılmış idüğünden, ana tarzıye yollu bir mu'âmele icrâsı lâ-büdd idi. İşte o zamân Rusya devleti, *Nevâhî-i Âsiye*'nin Karadağ'a ilhâkını teklif etdi ve bununla münâza'a ber-teraf edilmiş olacağı anlaşıldı. Bunun için teşkil olunan komisyonda, kulları da bulundum. *Nevâhî-i Âsiye* zâten elden çıkmış, devlete aslâ fâ'idesi yok yerler olduğuna nazaran, bunların terkiyle def-i gâ'ile olunması müraccah görüldü; lâkin, birkaç yüz hâne ehl-i İslâmı hâvî olan Nikşik kasabası bu nevâhî içinde bulunur; buna ne yapmalı deyü müzâkereye girilmiş iken, birdenbire Bâbî'âlî'nin meslek-i politikıyesi değışti.

Çünkü, ötedenberü Midhat Paşa, efkâr-ı nâsı, Rusya ile harbe teşvîk ile efkâr-ı âmmeyi heyecâna getürmüşidi. Sonra, Dâmâd Mahmûd Paşa ile Redif Paşa meydân aldılar ve Midhat Paşa'dan ziyâde muhârebe tarafını iltizâm ediler. Binâ'en alâ-zâlik, Karadağ'dan gelmiş olan me'mûrlar ile müzâkere-i maslahat olunur iken, birdenbire anlara cevâb-ı redd verilerek, komisyon müzâkerâtu ta'til edildi ve hemân muhârebe kapısı açıldı. İşte bunun için dâ'imâ, kulları derim ki: *Tüfengi Midhat Paşa doldurdu; Mahmûd Paşa üst tetiğe bindirdi; Redif Paşa âteş etdi, olan oldu.*

Mücerred infâz-ı irâde-i seniyye için hâtur-ı nişân-ı ubeydânem olan vukû'ât, ber-vech-i meşrûh yazıldı. Bu husûsda vâkı' olan hatâlarımın afvı ni-

yâzı, cümle-i istirhâmât-ı ubeydânemden olduğu, kemâl-i tazarru' ve ibtihâl ile ma'rûzdur.

25 Ramazân 311 (1 Nisan 1894)

Kulları
C e v d e t

HARPUR VE ÇEMİŞGEZEK'TE ASKERİ AİLELERİN SOSYO - EKONOMİK YAPISI (1890 - 1919)

Yrd. Doç. Dr. RİFAT ÖZDEMİR*

Tarih boyunca, dünya üzerinde yaşayan birçok milletin çeşitli devletler kurup yönettikleri bilinmektedir. Kurulan hemen hemen her devletin, egemenlik haklarını koruyup kollayan, toplum huzurunu sağlayan askerî kudretlerinin de olduğu bir gerçektir. Bazı toplumlarda bu askerî güç, imtiyazlı zümrelerden oluşurken, bazılarında ise toplumun her kesiminden oluşmaktaydı. Türk askerî tarihine bakıldığında zaman, genellikle ikinci şeklin uygulandığı dikkati çekmektedir.

Görev ve teşkilâtlanış açısından askerî zümreler ayrı bir ünedir. Kendilerine has kanun, töre ve gelenekleri vardır. Fakat bu teşkilâtın gerisinde kalıp, olaylardan habersiz gibi duran, karargah dışında zabıt ve er zümresinin mutluluk kaynağı, yokluğunda, cephedeki komutan ve eri başarısızlığa sürükleyen aile kurumunun durumu neydi? Osmanlı askerî ailesi, bazı toplumlarda olduğu gibi kanun, gelenek ve görenekler, günlük yaşayış, giyim-kuşam, yeme-içme ve tüketim açısından ayrı bir sınıfı mı oluşturuyordu? Yoksa her yönüyle toplumun bir parçası, onu tamamlayan bir ünite olarak mı görülüyordu? Bu soruların tam ve doğru olarak cevaplanması, ordu ile millet arasında var olan (veya olmayan) inanç, ahlâk ve gelenek benzerliklerini, bağlı oldukları hukukî kâideleri eğitim anlayışlarını, sosyo-ekonomik açıdan benzerliklerini (veya ayrılıklarını) giyim-kuşam ve etnografya yönünden taşıdıkları özellikleri bir bütün halinde ortaya koyacaktır. Harput ve Çemişgezek Şer'iyye Sicilleri ile Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelerden topladığımız bilgiler çerçevesinde bu konuları bir bütün halinde aydınlatmaya çalışacağız.

I - Türk Töresi, İslâm Hukuku, Osmanlı Kanun-nâmeleri ve Kanun-ı Esasi'de Ailenin Yeri

Çok genel bir ifade ile, bir kızla bir erkeğin baba ocağını terkederek yeni bir ev kurmaları olayını evlenme, evlenen karı-koca ve çocuklardan oluşan küçük topluluğu da aile olarak tanımlamak mümkündür.

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ.

Bir toplumun siyasî, sosyal, hukukî ve ahlâkî yapısını anlayabilmek için, o toplumun küçük bir modeli olan aileye bakmak gerekmektedir. Ailenin iyi tahlil edilmesiyle, o devlete ait birçok mesele rahatlıkla çözülmüş olacaktır. Aile fertleri arasında sosyal, siyasal, hukukî denge varsa o toplumlarda da sosyal, siyasal, hukukî denge var demektir. Eski Türk ailesi incelendiği vakit, Türk devletlerine etki eden bazı özelliklerini de görmek mümkün olmaktadır¹.

Eski Türk anlayışına göre “*Gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin*” birer örtüsü gibi kabul ediliyordu. “*Gök altında devlet, çadır altında ise aile düzeni yer alıyordu*”². Aile içinde “*karı-koca*” münasebeti ile devlette “*kagan-hatun*” hukuku arasında pek fazla fark görülüyordu.

Osmanlı dönemi aile yapısının iyi anlaşılabilmesi için, Türk töresine göre aile yapısı ile İslâm hukukuna göre aile yapısının iyi bilinmesi gerekmektedir. Bunlar bilinmezse, birçok konunun tahlil edilmesi mümkün görünmemektedir.

Orhun kitabelerine göre, Türklerde aile “*Oğuş*” (Kabile, boy, soy, oymak, hısım, akraba, nesil ve aile) manalarına gelmektedir.

Ziya Gökalp'e göre Türk ailesi, baba hâkimiyetinin kabulü demek olan “*Pederî*” (veli, dost, yardımcı) tipinde olup, değişik toplumlarda görülen ve çoğu kere zor ve cebre dayanan “*Patriarkal*” (pederşâhi, babaerkil) aile tip ve anlayışlarından ayrılmaktaydı³. İslâm hukukunda ise, ailede baba hukuku ve babanın otoritesi geçerlidir. Fakat, bu otorite sınırsız olmayıp, belirli bir nizamla bağlanmıştır. Aile yapısının bir dilimini oluşturan kadının, kocası üzerinde maddî ve manevî hakları vardır. Koca, istediği an sorumsuzca kadını boşayamaz, başka birilerine devredemez, kendi mal ve mirasından mahrum edemezdi. Birçok ayet ve hadisler, bu konularda, babalara yasaklamalar getirdikleri gibi, bunları belirli hukukî prensiplere bağlamayı da ihmal etmemiştir⁴.

¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 201-220.

² Bahaeddin Ögei; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II* (1000 temel eser, No. 50), İstanbul, 1971, s. 137.

³ Ziya Gökalp; *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1924, s. 149.

⁴ “Erkekler kadınlar üzerinde hakimdirler...”, Nisa Suresi, Ayet, 34; Yine “...Kadınlara iyilikle muaşeret ediniz...”, Nisa Suresi, Ayet 19; Yine Nisa Suresinin 7. ayetinde, ana, baba ile yakın hısımlarının bıraktıklarından erkeklerle pay verilmesi emredildiği gibi, kadınlara da hisseler verilmesi emredilmektedir (Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c.

Türk töresi ile İslâm hukukunda var olan bu anlayışı, Osmanlı dönemi aile yapısında da görmek mümkündür. Haklaşturma kurumunun başı olan kadı veya nâibin verdiği kararlar hep bu doğrultuda olmuştur. Şer'iyye Sicillerinde yer alan "evlenme hüccetleri" ile "tereke defterleri" incelendiği vakit, durum açık olarak görülmektedir. Gerek nikâh olsun, gerekse miras taksimi olsun baba hukukuna göre, yani babanın aile reisi olduğu kabul edilerek uygulamaların yapıldığı açık olarak görülmektedir.

Orta Asya Türkleri arasında aile, kan akrabalığına dayandığı için ekzogami (dıştan evlenme) usulü yaygındı. Kadını korumak, malının aile malından ayrılmasını önlemek gibi nedenlerle, ölen kardeşin dul karısı ile babanın ölümünden sonra çocuksuz üvey anne ile evlilik (Leviratus) usullerinin de yaygın olduğu görülmektedir⁵. Cahiliyye devri Arapları arasında, eski İran'da, Isparta ve Atina'da kan akrabalığı evliliğe mani olmadığı için babanın kızı, iki kardeşin birbiri ile evlenmeleri olayına rastlandığı gibi "leviratus" denilen ölen kardeş karısı veya ölen babanın dul karısı yani üvey anne ile evlenme olaylarına da rastlanmaktaydı. İslâm dini zuhur edince kendine has ekzogami (dıştan evlilik) usulünde yeni bir evlenme kaidesi getirerek yukarıda belirtilen tüm uygulamaları kaldırıp, çeşitli ayet ve hadislerle kimlerin kimlerle evlenebileceğini hükme bağlamıştır⁶. Harput, Çemişgezek, Eğin (Kemaliye), Ankara, Tokat, Trabzon, Afyon vb. şehirlere ait Şer'iyye Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda kardeşler arasında veya dul üvey

2, 1270, 1299, c. 3, s. 2090; Hasan Basri Çantay; *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, c. I, s. 118, 120, 121 vd.) Aynı şekilde Buhârî ve Müslim'de İbn-i Ömer (r.a.) rivayet edilen "Hepiniz Çobansınız..." mealindeki hadiste erkeğin kadını koruması emredilmektedir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevi; Çev. Hasan Hüseyin Erdem, c. I, Ankara, 1972, s. 324. Yine Hz. Peygamber'in "Veda Hutbesi" bu mealindedir.

⁵ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 201-216-233, 257, 267, 271; Bahaedin Ögel; *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara, 1981, s. 347-353; Abdülkadir İnan; *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1972, s. 127-137, 341, 274-280; Abdülkadir Donuk; "Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Aile" *İÜFTD*, sayı 33 (1980), İstanbul, 1982, s. 162-168.

⁶ Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, birader kızları, hemşire kızları, sizi emziren (süt) analarınız, süt hemşireleriniz, karılarınızın anaları, kendileriyle (zifafa) girdiğiniz karılarınızdan olup himayenizde bulunan üvey kızlarınız (la evlenmeniz) size haram edildi..." Nisa Suresi, ayet 23 ve 22 vd. (Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c. I, İstanbul, 1965, s. 123; Yine Câbir (r.a.)'da Hz. Peygamber (s.a.)'ın "Bir kadının, onun halası üzerine, yahud onun teyzesi üzerine nikâh olunmasını nehyetti" dediği rivayet olunmaktadır. Bundan başka değişik hadislerde kardeşlerle, babalarının öz ve üvey kızlarıyla, süt kardeşlere vb. evlenmenin yasak olduğu belirtilmektedir, (Bkz. Zeynü'd-din Ahmed b. Abdî'l-Lârifî'z Zebidi; *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârihi, Kâmil Miras, c. II, Ankara, 1974, s. 268-289.

ile evlilik akitlerinin yapıldığına dair hiçbir kayda rastlamamız mümkün olmadı. Bu durum mahkemenin başı olan Osmanlı Kadısının, İslâm fıkhnının hükümlerine uyduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Moğollarda, Hindistan'da İran'da eski Yunan'da cahiliyye devri Araplarında kadın, toplumun bir parçası olarak kabul edilmeyip, erkeklerin ihtirasını yerine getiren, onlara yardım eden bir varlık olup, özellikle Moğollar ile Cahiliyye Araplarında mirastan da pay almazdı. Türklerde ise, aile içinde anne ve çocukların ayrı ayrı kullanabildikleri, satabildikleri, kiraya verip rehin edebildikleri özel mülkiyetleri vardır⁷. İslâm hukuku bu durumu çağın şartlarına göre kadın lehine düzeltmiştir. Birçok ayet ve hadiste kadının, değişik konularda erkeklerle eşit olduğu hatta "*Cennetin, anaların ayakları altında*" olduğu şeklinde hükümler getirmiştir. Evlenirken hür iradesiyle eşini seçebilmesi, mahkemelerde şahitlik edebilmesi, babası ile kocasının malına mirasçı olabilmesi gibi insanî ve hukukî hakları belirli kâide ve prensiplere bağlanmıştır⁸.

⁷ İbrahim Kafesoğlu; a.g.e., s. 201-233, 257, 267, 271; Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II*, s. 28-29, 72, 73; Abdülkadir Donuk; a.g.m., s. 149-165.

⁸ Ey insanlar, sizi bir tek candan yaratan, ondan da yine onun zevcesini meydana getiren ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbiniz (e karşı gelmek) den çekinin..." Nisa suresi, Ayet 1; "Zevcelerinizin çocuğu yoksa terikesinin yarısı sizindir. Eğer onların çocuğu varsa size terikesinden (düşecek hisse) dörtte birdir. (Fakat bu da onların (zevcelerinizin) edecekleri vasiyet(i) ve borc(u edâ) dörtte birdir. (Fakat bu da onların (zevcelerinizin) edecekleri vasiyet(i) ve borc(u edâ) dan sonradır..." Nisa Suresi, Ayet, 12; "Kadınlara iyilikle müâşeret ediniz" Nisa Suresi, Ayet, 19; "...Erkeklerin kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından bir hissesi vardır..." Nisa Suresi, Ayet, 32 vd. (Bkz. Hasan Basri Çantay; *KHMK.*, C. I, S. 117-125); Ebu Hureyre (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber (a.s.) "Dulkadın, kendisinin sarahaten emri olmadıkça nikâh olunmaz. Er görmedik kız da kendisinden istizân olunup izini alınmaksızın nikâh olunmaz. Mecliste hazır bulunanlar: Yâ Resûlâ'llah bâkir bir kızın izni nasıl olur? diye sorduklarında Resûlullah; Onun izni sükût etmesidir" buyurdu; Yine başka bir hadiste, Ensar kadınlarından dul olan Hansa'nın babası Onun izin ve rızasını almadan tezviç etmişti. Hansa bu izdivacı hoş görmeyerek Hz. Peygamber'e (a.s.) gelerek "Babam beni birisine nikâh etmiş. Halbuki başkasıyla evlenmek için daha hayırlı olurdu" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu nikâhu red ve iptal eder (Bkz. *Buhârî* c. II, s. 298-299 vd. Ayrıca Şahitlik konusunda (bkz. c. 4, s. 565, 570, c. 8, s. 241-247 vd.); Ebu Hureyre (r.a.)'ın şöyle dediği rivayet olunmaktadır: "Bir kimse kadınına buğuz etmesin, zira hoşlanmadığı huyları varsa, ona mukabil memnun olacağı huyları da vardır". Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhayiddin, i Nevevi; *Riyazü's-Sâlihîn* ve *Tercemesi*, Çev. H. Hüsnü Erdem-Kıvamüddin Burslan, c. 1, Diyanet İşleri Yayını, Ankara, 1972, s. 315-321); Abdülkadir Donuk; a.g.m., s. 147-168; Sabri Şakir Ansay; "Aile Hukuku", *AÜİFD.*, Sayı, 2-3, Ankara, 1952, s. 21-32; İlber Ortaylı; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları, I*, İstanbul, 1980, s. 34-35.

Özellikle kadınların ticarî faaliyetlerde, karşılıklı akidler yapabilmeye, nikâh, hibe, sū'fa, ida', icâre, iâre, vekâlet, şirket, kısmet, da'vâ, ikrâr, sulh, vasiyyet vb. gibi medenî haklar ile şer'î konularda erkeklerle tamamen eşit kabul edilmektedirler. Hatta kocasının iznini almadan, malını dilediği gibi tasarruf edebilir, alabilir, küçük çocuklara vasî nasb edebilir. Sadece şahitlik vb. konularda hakkı sınırlanmıştır⁹. Görüldüğü gibi, birçok konularda erkeklerle eşit kabul edilirken, bazı konularda ise kocalarına bağımlı olmadan hür iradelerini ortaya koyabilmektedirler.

İslâm'da aile ve miras hukuku konularında, değişik İslâm bilginleri çalışmıştır. bunlardan en çok bilineni babası Anadolu Türklerinden olan Kadri Paşa'dır¹⁰. Kadri Paşa'nın "*el-Ahkâmü's Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*" adlı eseri, 6 bölüm 647 maddelik olup Hanefi mezhebinin görüşleri doğrultusunda kaleme alınmıştır. Bu eser, Osmanlı Ülemasından olan Molla Hüsrev'in "*ed-Dürrer*" adlı eserini yeniden gözden geçirilmiş şekli gibidir. Bunlara benzer çeşitli eserler ile fıkıh kitapları sayesinde, İslâm dünyasının aile hayatı ile miras hukuku varlığını devam ettirip gitmiştir.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na, İslâm ve Türk karakterli hukuk sistemi hâkimdi. Bunlardan birincisi, kaynağını ayet, hadis, icma ve kıyas hükümlerinin teşkil ettiği şer'î hukuk, ikincisi ise kaynağını, Türk teşkilât ve idarecilik geleneği ile fethedilen memleketlerde tesadüf edilen vergi usulleri ile kanunların teşkil ettiği örfî hukuktur.

Osmanlı kayıtlarında kanun-nâmeler hakkında şu isimlerin; "*Padişah kanunu*", "*Kanun-ı Hümayûn, Kavânin-i Örfiye*", "*Kavânin-i Divan-ı Osmanî*", "*Fermen-ı Âlişân-ı Zıl-ı Rabbâni*" yer aldığı görülmektedir.

Türkler değişik asırlarda, birçok ülkeler fethedip çeşitli toplumları yönetmişlerdir. Bu yönetim sırasında idarî, askerî, malî ve sosyal yönlerden küçümsenemeyecek derecede bilgi ve tecrübeler kazanmışlardır. Fethedilen

⁹ *Buharî*, c. 6, s. 481.

¹⁰ Kadri Paşa 1821 (1237)'de Mısır'da doğdu. Babası Anadolu Türklerinden olup, annesi Mısırlıdır. Hidiv İsmail Paşa'nın mürebbiliğini yapmıştır. Karma mahkemelerde müsteşarlık, Adalet ve Maarif Bakanlıklarında bulunmuştur. Hanefi mezhebinin görüşleri doğrultusunda İslâm'da aile ve miras hukukuna yönelik olarak 6 bölüm 647 madde halinde hazırladığı "*el-Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*" adlı eseri ile tanınmaktadır. İslâm dünyasında Kadri Paşa'dan başka Muhammed Ebu Zehra'yı, Muhammed Sellem Medkur'u, Ömer Nasuhi Bilmen'i, Hayreddin Karaman'ı vb. gibi yazarları da saymak mümkündür (Bkz. Ahmet Akgündüz; *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986, s. 143-147.

bir ülkenin eski kanun ve vergi usülleri hemen değiştirilmeyip uzun süre aynen muhafaza edilmiştir. Değiştirilenlerden bazıları ise aynen veya tadil edilenler Osmanlı kanun-nâmesi durumuna getirilmiştir. Hasan Padişah (Uzun Hasan) kanun-nâmesi, Sultan Kayıt Bay, Alâ-üd Devle Bey'in kanun-nâmeleri bunların en tipik örnekleridir.

Belirttiğimiz usül ve yöntemlerle meydana gelen kanun-nâmeler, Osmanlı örfi hukukunu meydana getirmektedir. Bunlara İslâm hukukunun tesiri konusu ise hâlâ tartışılmaktadır. Hammer, İslam hukuku presiplerinin, örfi hukuka tesir ettiğini belirtirken, Ömer Lütfi Barkan ise tesir etmediğini savunmakta ve örfi hukukun çeşitli belde ve kıtalarda yaşayan insanların ihtiyaçlarından doğduğunu belirtmektedir¹¹. Hatta zaman zaman örfi hukukun, "...bir insanın toprağa veya evi üzerindeki tasarruf hakları ve bu gibi gayr-i menkullerin alımı, satımı ve kiraya verilmesi gibi fıkıhın muamelât kısmını alâkadar eden meselelerle evlenme, boşanma ve miras usülleri gibi şeriatın en asli kaynakları tarafından şekilleri sarahetle tayin edilmiş..." olan bazı şeriatlik konulara dahi müdahale ederek onları hükümsüz kıldığını belirtmektedir¹².

Barkan, kanunu-nâmelerin tecrübeli devlet memurları tarafından hazırlanıp, ilmiye sınıfına mensup kişiler tarafından hazırlanmadığını belirterek, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin dahi hazırladığı kanunnâmelerin Şeyhülislâm sıfatıyla değil, "*Tahrir Emini*" veya "*İl Yazıcısı*" sıfatıyla hazırlanmış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır¹³.

Osmanlı örfi hukukundan olan kanun-nâmeler idarî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, aile hukuku konusunda kendine özgü düzenlemelere gitmemiştir. Sadece bazı bölgelerde yapılan ve dulların düğünlerinde alınan "*resm-i arus*" vergisinin ad ve miktarlarını, mehirlerin miktarlarını vb. gibi bazı konuları düzenlerken¹⁴, zaman zaman da fıkıhın muamelat kısmını ilgilendi-

¹¹ Ömer Lütfi Barkan; XV ve XVI. inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları (Kanunlar I) c. 1, İstanbul, 1943, s. XVI, XXXVI, LIX, LXV, 119, 145, 170, 191, 196.

¹² Ö.L.Barkan; *Kanunlar I*, s. XXXV, XLV, XLVI.

¹³ Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XX, XXXVIII, XL.

¹⁴ Aile hukukunun değişik yönleri ile ilgili Alâ-üd-Devle Bey Kanunnâmesi ile Bozuk Kanun-Nâmesinde çeşitli hükümler yer almaktadır. Eğer nişanlusuna duhül itse zina gibidir. Ammâ varsa duhül itmese beş altın alına..." (Madde, 1), "...ve eğer kız deyu alsalar delük çıksa "Özr-i Şer'i ile zâyil oladı ise mehri tamam vireler eğer özge cihetle zâyil oldu ise nısıf mehir alalar..." (Madde, 42) (Bkz. Ö.L. Barkan, "*Kanunlar I*, s. 68. 121-123, 125, 126 vd.).

ren evlenme, boşanma ve miras usülleri gib bazı şeriatlik konulara ufak tefek müdahalelerde bulunmuştur. Bunların dışında aile ve miras hukukunu tamamen İslâm şeriatına bırakmıştır. Bu durum Tanzimat Fermanı'ndan sonra da devam etmiş ve ne Tanzimat ve Islahat hükümlerinde, ne Kanun-ı Esasi ve Mecelle'de ne de Meşrutiyet hareketlerinde aile ve miras hukukuna değinilmeyip bu konu, İslâm hukukuna bırakılmıştır. Daha sonra 24 Ekim 1917 (8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i Evvel 1333) tarihlerinde yürürlüğe giren "*Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*" ile bu konuya el atılmış ve 2 kitap 157 madde halinde hazırlanan bu kanun-nâme yürürlüğe konulmuştur. Fakat imparatorluk içinde Hürriyet ve İtilaf Fırkasının tesiri, dıştan ise işgal devletleri Yüksek komiserliğinin baskısı sonucu 19 Haziran 1919 tarihinde uygulamadan kaldırılmıştır¹⁵.

Buraya kadar Türk töresi, İslâm hukuku ve Osmanlı kanun-nâmelerine göre aile ve evlilik gelenek ve usulleri üzerinde durduk. Osmanlı toplumu aile yapısının iyi tahlil edilebilmesi için, İslâm hukukunun iyi bilinmesi, zaman zaman karşılaşılan bazı münferit olayların çözülebilmesi veya İslâmî kılıfa bürünmüş veya buna hiç ihtiyaç duymadan yaşayan bazı gelenek ve usullerin doğru tahlil edilebilmesi amacıyla Türk töresi ile örfi hukukun iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu konular iyi bilinirse, arşivlerimizde bulunan belgelerden, özellikle Şer'iyye Sicillerine yansıyan çeşitli konulardaki vesikalar daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Teorik olarak ortaya konulan İslâm hukuku ile bu hukukun uygulamasında görülen başarılar, başarısızlıklar, çelişkiler, hukuk yolundan sapmalar gibi konular Kadı Sicilleri'nin incelenmesi ve buralarda görülen vesikaların bilimsel ölçülerle değerlendirilmesiyle mümkün olacaktır.

Biz bu çalışmada, teorik olan İslâm hukuku bilgileri ile Osmanlı mahkemesinin uygulamalarını yansıtan Harput (Mamuratü'l-Aziz) ve Çemişgezek Şer'iyye Sicillerine girmiş askerî ailelere ait belgeleri yanyana getirerek, Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te oturan rütbeli ve rütbesiz askerî ailelerin sosyo-ekonomik ve etnoğrafik yapılarını bir bütün halinde çıkarmaya çalışacağız.

¹⁵ Ö.L. Barkan; *Kanunlar I*, s. XVI-XLVI; Ahmet Akgündüz; *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986s. 146, 147; Orhan Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, İstanbul, 1985, s. 13-85. Bu kitapta kararnamenin 25 Ekim 1917 (8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i Evvel 1333) tarihinde yayımlandığı belirtilmektedir. Fakat, burada verilen hicri tarihi miladi tarihe çevirecek olursak, ilanın 25 Ekim'de değil 24 Ekim'de yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

II - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'in İdarî Statüleri

1 - Mamuratü'l-Aziz Vilayetinin İdari Statüsü

Mamuratü'l-Aziz Şehrinin ilk adı ve yeri "Harput" tur. Harput Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran (1514) zaferinden sonra Osmanlı topraklarına katılmış ve yapılan idarî taksimat sonucunda Diyarbekir Eyaletine bağlı sancak (Liva) durumuna getirilmiştir. Bu uygulama 1632 (1042) 1646 (1056), 1662 (1073) tarihlerinde de devam etmiştir¹⁶.

Fakat bu idarî taksimat ve yönetim şekli hep aynı kalmayıp, 1723 (1136) tarihinde Diyarbekir Eyaletine bağlı *voyvodalık*¹⁷ 1835-1836 (1251-1252) tarihinde Sivas Eyaletine bağlı *sancak* durumuna getirilmiştir¹⁸. Sancağın idarî statüsündeki değişiklikler, bunlarla da kalmamış, Tanzimat'ın ilanından sonra imparatorlukta uygulamaya koyulan idarî değişikliklere paralel olarak burasının da yönetim biçimi değişmiştir. Bu idarî uygulamalarla yönetim şekli sık sık değişen Harput'un, bulunduğu yerin yüksek olması, "mezraa" denilen (şimdiki yeri) yerin yeşillik, bağlık ve bahçeli olması gibi sebeplerle muhtemelen 1860-1861 tarihlerinden itibaren yerinin de yavaş yavaş değişmeye başladığını, mezraaya gelen nüfusun yüksek bir tepenin başındaki tarihi Harput şehrine dönmediğini, mezraada yeni bir şehir oluşturmaya başladıklarını ve bu yeni şehre 14 Mart 1867 (8 Zilkade 1283) tarihinden itibaren de "Mamuratü'l-Aziz" (El-Aziz) isminin verildiğini görmekteyiz¹⁹.

1864'de Fransız mülkî teşkilât ve idaresinden iktibas edilerek tanzim edilen "Vilâyet Nizam-nâmesi" yürürlüğe konulmuştur. Bu nizam-nâmenin Tuna vilâyetinde tecrübe edilip faydalı bulunmasından sonra "Vilâyet" yönetim şeklinin, 1867 tarihinde yeni bir "Vilâyet nizamnâmesi" hazırlanarak bütün imparatorluğa teşmil edilmesi sırasında, Mamuratü'l-Aziz şehri de Di-

¹⁶ *Diyarbekir Müzesi Harput Şer'iyye Sicili*, Defter No. 386, sayfa: 452; Defter No: 324, Sayfa No: 244-246; *Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver*, Defter No: 3038, Sayfa No: 3-4. Bundan sonraki dipnotlarda Harput Şer'iyye Sicili (HŞS.) şeklinde, arkasından gelen birinci rakam defteri, ikincisi ise sayfa numarasını gösterecektir (HŞS; 386/452; 324, 246 gibi) Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver ise (BAMM.) şeklinde kısaltılacaktır.

¹⁷ HŞS.; 396/9, 362/154.

¹⁸ HŞS.; 218/4-29. Bu bölgede Sivas Eyaletinin sınırları çizilmektedir.

¹⁹ HŞS.; 381/19. Bu tarihten önceki Harput sicilleri tarandığı vakit Mamuratü'l-Aziz ismine rastlanılmamaktadır. Meselâ: Temmuz sonları, (11 Sayfa 1279), 13 Şubat 1863 (23 Şaban 1280) tarihlerinde (Bkz. HŞS.; 389/1, 2, 3, 149); 1863 (1280), 1864 (1281) tarihlerinde (Bkz. HŞS.; 390/3, 4, 245, 246) hep Harput olarak geçmektedir. Hatta aynı tarihli sicilin baştan 18 sayfasındaki belgelerde dahi Harput adı kullanılmaktadır.

yarbekir, Mardin, Siirt ve Malatya ile birleştirilerek "Diyarbakir Vilayeti" haline getirilmiştir²⁰. Artık bu tarihlerden itibaren, şehir "Mamuratü'l-Aziz" adıyla isimlendirilirken, incelemeye tabi tuttuğumuz 1890-1919 tarihlerinde ise ayrı bir "Vilayet" haline getirilip, "Vali" tarafından idare edilir olmuştur²¹.

2 - Çemişgezek Kazasının İdarî Statüsü

Çemişgezek, bugün Tunceli'ye bağlı, Yılandağı eteklerinde Tağar vadisinde kurulmuş bir kazadır. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türklerin eline geçmiş ve 1085 yılında Harput merkez olmak üzere Arapkir, Eğin, Hanzit denilen Genç ve Palu bölgeleriyle beraber Çubukoğlu Beyliğine verilmiştir²². 1226 tarihinde Artukoğullarının egemenliğinde bulunan Çemişgezek, aynı tarihlerde Sultan Alaaddin Keykubat'ın Fırat boylarına yaptığı harekât sonucunda Selçuklu topraklarına katılmış, daha sonra Saltuklu hânedanı eline geçmiş ve Çaldıran zaferine kadar da onların egemenliğinde kalmıştır²³.

Yavuz Selim'in 1514 Çaldıran Zaferi'nden sonra, 1515 yılında Diyarbakir ve havalisini fethetmek üzere görevlendirilen Bıyıklı Mehmet Paşa Çemişgezek'i, Osmanlı topraklarına katmış ve 1518 (924) tarihinde merkezi Âmid olmak üzere Diyarbakir vilayeti meydana getirilmiştir. Çemişgezekle beraber Âmid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çemrik, Ergani, Harput, Arapkir, ve Kiğı olmak üzere 12 Liva (Sancak) Diyarbakir Vilayetine bağlanmıştır²⁴.

İdarî açıdan Diyarbakir Vilayetine bağlı olan Çemişgezek, 1518 (924) ve 1542 (948) tarihlerinde iki defa "tahrir"e tabi tutulmuş ve bu tahrirler sırasında tanzim edilen "Kanunnâme-i Vilayet-i Çemişgezek" adlı Osmanlı kanunnâmeleri ile hukukî problemleri çözülmeye çalışılmıştır²⁵.

²⁰ Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*, c. 7, Ankara, 1977, s. 152-163.

²¹ HŞS.; 394/4, 397 (1897-1919/1315-1337); *Diyarbakir Müzesi, Çemişgezek Şer'iyye Sicili*, Defter No. 387, Sayfa No. 1, 67 (1898-1909/1316-1327), Bundan sonraki dipnotlarda Çemişgezek Şer'iyye Sicili (ÇŞS) şeklinde, arkasından gelen birinci rakam defteri, ikincisi ise sayfa numarasını gösterecektir (ÇŞS; 387/1, 167 gibi).

²² Mükrimin Halil Yinanç; *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*, İstanbul, 1944, s. 44, 124-125.

²³ Zeki Arıkan; "1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnâmesi", *Tarih Dergisi*, Sayı, 34, İstanbul, 1984, s. 104-105.

²⁴ Nejat Göyünç; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 35-36.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan; *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanunla*, İstanbul, 1943, s. 188-191; Zeki Arıkan; a.g.m., 105-121.

Fetihden sonra bu şekilde idare edilen Çemişgezek'in idarî statüsü her zaman aynı kalmamış 1817 (1233) tarihinde yapılan idari taksimata uygun olarak Sivas Vilayetine²⁶, incelemeye tabi tuttuğumuz 1890-1909 tarihlerinde ise Mamuraltü'l-Aziz Vilayetine tabi Dersim Sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilmeye çalışılmıştır²⁷.

III - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te Oturan Askerî Birlikler

1 - Mamuratü'l-Aziz'de Oturan Askerî Birlikler

Osmanlı yönetimi, 1867'de İmparatorluk topraklarını "*Vilayet Nizam-nâmesi*"ne göre yeni taksimatlara ayırırken, 1869 tarihinde de askerî sistemini yeniden teşkilatlandırdı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi patlak verince, ordu, 1869 teşkilâtı esas alınarak yeniden düzenlendi. Buna göre, Osmanlı ordusunun, dâimi (muvazzaf) ordu, Redif birlikleri ve müstahfazlardan oluşması kabul edildi.

Osmanlı Kara Kuvvetleri 7 ordudan oluşacak, barışta her ordu ikişer tümenli birer kolordu ve bağlı birliklerden meydana gelecekti. Bu düzenlemeye göre 1. Ordu (Hassa Ordusu) İstanbul'da, 2. Ordu (Tuna Ordusu) Şumnu'da, 3. Ordu (Rumeli Ordusu) Manastır'da, 4. Ordu (Anadolu Ordusu) Şam'da, 6. Ordu (Arapistan Ordusu) Bağdat'da 7. Ordu (Yemen ordusu) San'a (Yemen)'de bulunacaktı.

Muvazzaf, Redif ve Müstahfaz birliklerde geçecek tüm askerlik süresi 20-40 yaş arasında 20 yıldır. Bunun ilk dört yılı nizâmiye, 2 yılı ihtiyat, süvari sınıfında ise 5 yılı nizâmiye, 1 yılı ihtiyatta geçecekti. Redif sınıfı 1. ve 2. adlarıyla ikiye (daha sonra 3. sınıfı da kuruldu) ayrılıyordu. Bunlardan her birinde hizmet 3 yıldır. 6 yılı dolduranlar Müstahfaz sınıfına geçiyor ve bu sınıftaki hizmet süresi 8 yıldır.

Askerlik mecburi idi. Ancak, bazı politik ve ekonomik nedenlerle bir çok kişi ve topluluklar bu hizmetten bağışlanmıştı. Meselâ: Hıristiyanlar yılda 37 kuruş bedel ödemek suretiyle askerlikten bağışlandığı gibi, İstanbul halkı, Girit'teki Müslüman halk, İşkodralılar, bütün aşiretler, bütün Kürdistan ve Arabistan halkı askerlikten muaftı. Bu duruma göre askerlik yükünü, Rumeli ve Anadolu'daki Türk halkı yüklenmiş gibiydi.

²⁶ HŞS.; 218/1-16.

²⁷ ÇŞS.; 387/1, 123, 167.

Erzurum, Kars, Van, Harput (Mamuratü'l-Aziz) vb. gibi Doğu Anadolu'nun çok geniş bir bölgesine hükmeden 4. Ordunun karargâhı Erzurum'da idi. Bu ordu barışta, her biri 8 bölüklük 3 piyade taburundan oluşan 3'er alaylı 2 piyade tümeni, 6 nişancı taburu, her biri 6'şar bölüklü 4 süvari alayı, vb. ile 1, 2 ve 3. sınıf Redif taburlarından meydana gelmekteydi. Mamuratü'l-Aziz'de (Harput, Elazığ) 2. Alay (1 ve 3. taburlar) 1. Süvari Alayı, 1. ve 2. Harput Redif Taburları, Hozat'ta da 2. Alay'ın 1. Taburu bulunmaktaydı²⁸.

1897-1912 M. (1315-1331 H.) tarihleri arasında Mamuratü'l-Aziz'de (Harput- Elazığ), 4. Orduya bağlı Nizamiye sınıfından, 74. Alay (2. Tabur (1 ve 2. Bölükler) 3. Tabur) (1897-1900), 75 Alay (1. Tabu, 4. Bölük) (1900) ile Redif sınıfından, 6. Alay (2. Harput Redif Taburu) (1895) 50. Alay (1. Harput Redif Taburu) (1909), ayrıca hangi Redif Alayına tabi olduğunu tesbit edemediğimiz 25. Redif Taburu (1904) bulunmaktaydı. Bunların dışında sınıfı belirtilmeyen 27. Alay Taburu (1897), 28. Alay (3. Tabur (4. Bölük) ve 4. Tabur) (1898), sınıf ve alayı belirtilmeyen 9. Nişancı Taburu (1. ve 4. Bölükler) (1897), ordusu ve alayı belli olmayan Seyyar Sınıfından 4. Seyyar Tabur (3. Bölük) (1904) ile yine ordusu ve alayı belli olmayan Jandarma Taburu (1912) görev yapmaktaydı²⁹.

1914 yılına geldiği zaman, bu düzeni göremiyoruz. Mamuratü'l-Aziz'de oturan ve 18, 33. ve 34. Tümenlerden meydana gelen 11. Kolordunun karargâhı Erzurum'da olan 3. Orduya bağlandığını görmekteyiz. 1914. I. Dünya Harbi patlak verdiği zaman 3. Ordu, Kafkas ve Doğu cephesinde görevlendirildiği zaman, 11. Kolordu'da Hasankale'de bulunmaktaydı. Bu durum 1915'te de devam etti. 1916'da 3. Ordunun karargâhı Erzurum'dan Suşehri'ne taşınınca, 11. Kolordunun görev mahalli de Karadeniz hattı oldu. 1917 yılında 3. Ordunun karargâhı yine Suşehrinde bulunurken, Ona tabi olan 11. Kolordunun adını göremediğimiz gibi yine 1918'de karargâhı Suşehrinde olan 3. Ordu Bitlis ve Van çevrelerinde Ermenilere karşı harekatta bulunurken 11. Kolordunun adını göremiyoruz³⁰.

²⁸ Gnkur. askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*, c. II, Ankara, 1985, s. 39-42, 57, 72, Ek kroki 1, 2 ek kuruluş 2; Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, c. 8, Ankara, 1983, s. 354-364.

²⁹ HŞS.; 394/4, 16, 17, 18, 20, 92, 118, 127, 165, 257, 331 vd. Harput'taki askerî birliklerin çeşitli yönleri, Askerî ailelerin sosyo-ekonomik yapıları ile ilgili oldukça fazla belge ve bilgi topladık ilerde bu konuları ayrı ayrı bir çalışma yapmayı plânlanmış bulunmaktayız.

³⁰ Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, c. X, Ankara, 1985, s. 92, 95, 153, 154, 176, 178, 194, 195, 311, 313, 404, 406, 490, 492.

2 - Çemişgezek'te Oturan Askerî Birlikler

Osmanlı Ordusu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında, 1869 teşkilatlanmasına uygun olarak yeniden teşkilâtlandığı zaman, karargâhı Erzurum'da olan 4. Orduya bağlı, Hozat'ta 2. Alay'a tabi 1. Taburun bulunduğu görülmektedir³¹. Bu teşkilâtlanmada, Çemişgezek'te oturan askerî sınıf hakkında herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemektedir.

1898-1909 M. (1316-1327 H.) tarihleri arasında Çemişgezek'te, karargâhı Erzurum'da olan 4. Orduya bağlı, Nizamiye Sınıfından 76. Alay (2. Tabur, 1.2.3. ve 4. Bölükler), 75. Alay (2. tabur, 2. ve 4. Bölükler) Dersim Sancak merkezinde olmalıdır), Sınıfı belli olmayan (muhtemelen Nizamiye sınıfından) 74. Alay (4. Tabur, 3. Bölük) (Arapkirde olmalıdır), ile alay ve taburlarını belirleyemediğimiz Redif Askerî sınıfı (belgelerde adı çok geçiyor ama, bu sınıf var mıydı? var ise Dersim Sancağının hangi kazasında oturuyordu, şimdilik kesin olarak aydınlatılmadı) bulunuyordu³².

1914 tarihinden itibaren Mamuratü'l-Aziz'de (Harput, Elazığ) oturan ve karargâhı Erzurum'da bulunan 3. Orduya bağlı, 11 Kolordunun (18. 33. ve 34. Tümenler) sınırları içine girdiği görülmektedir³³.

IV - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te Oturan Müslim ve Zimmî Gruplar

Dünya üzerinde kurulan imparatorluklar dil, din ve etnik yönden bütünlük arzemezler. Çeşitli kıtalara yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda da durum aynı idi. İki Doğu Anadolu şehri olan Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek de imparatorluğun özelliklerini yansıtmaktaydı.

1518, 1566 tarihlerinde yapılan tahrirlere göre, Harput'ta Müslüman Tüklerin yanında Ermeniler, Süryaniler ve Rumlar gibi 4 etnik grup birarada yaşarken, Müslümanlık ve Hıristiyanlık gibi 2 semavi din de bir arada yaşa-

³¹ Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, c. II, Ankara 1885, s. 39-42.

³² ÇŞS.; 387/2, 4, 36, 37, 50, 55, 70, 95, 97, 116, 290, 294, 315, 325 vd. Çemişgezek'te oturan askerî birliklerin çeşitli yönleri, askerî ailelerin sosyo-ekonomik yapıları ile ilgili ayrı ayrı bir çok belge ve bilgi topladık. Kısa zamanda bunları ayrı ayrı bir çalışma haline getirmeyi plânlanmış bulunmaktayız.

³³ ÇŞS.; 387/1,336 (1909/1327); HŞS.; 394/246, 397; Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetleri ve Lojistik*, c. X, Ankara, 1985, s. 90-96.

maktaydı. Bu tarihlerde müslimler toplam nüfusun % 54-70'ini, zımmiler ise % 30-46'sını teşkil etmekteydiler. Bu nüfusta, müslimler toplam olarak 21 mahallede, zımmiler ise 5 mahallede oturmaktaydı³⁴. Tanzimat'tan sonra "Mezraa" denilen yere inen ve "Mamuratü'l-Aziz" adını alan şehirde, Aşağı, Kışla, Sofu, Mustafa Paşa, Çarşı, Hoca Mescid, Nail Bey, İcadiye vb. yeni bir çok mahalle daha kurulmuştur³⁵.

Çemişgezek'te ise durum bundan pek farklı değildi. 1518'de yapılan tahrîre göre Çemişgezek sancağında bir mirliya, bir kadı görev yaparken, 6284 İslâm, 346 Süryani, Ermeni ve Yahudi olmak üzere toplam olarak 6633 "Avârız-Hânesi" ve "mücerred" nüfusa sahip idi³⁶. Bu üç semavi dine inanan dört etnik grup, 1890-1909 tarihlerinde, Çemişgezek kazası merkezinde Hırsarcı, Kal'a, Medrese, Meydan, Çukur, Tekye, Tepebaşı vb. gibi 16 tane mahallede oturmaktaydı³⁷.

V - Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te Aile ve Evlilik Gelenekleri

1 - Nikâh Akdi ve Ailenin Teşekkülü

İslâm Hukukunda, önemli bir manî olmadığı sürece bekâr bir kızla bekâr bir erkeğin evlenmesi dinî bir vecibe olarak kabul edilip, meydana getirilen aile ise kutsal olarak telakki edilmiştir. Özellikle Nur Suresinin 32, 33³⁸, Rum Suresinin 21.³⁹ ayetlerinde bu durum çok açık olarak belirtilmiştir. Yine

³⁴ HŞS.; 398/154; 324/244, 246, 386/425; 388/139; 381/2, 3; 181/50; *Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver*, Defter No. 3038 Sayfa No: 3, 4-37; Mehmet Ali Ünal; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1986, s. 306-315; İshak Sunguroğlu; *Harput Yollarında*, c. I, İstanbul, 1958, s. 240; Rifat Özdemir, "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1631-1919)", 23-26 Mart tarihleri arasında Fırat Ünivesitesince tertiplenen "*Türk İslam Tarih ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumuna*" sunulmuş tebliği. Bu tebliğde, sivil ailenin sosyal, ekonomik ve etnoğrafik yönleri Harput Şer'iyye Sicillerine dayalı olarak ayrıntılı şekilde verilmiştir.

³⁵ HŞS.; 394/3, 42, 81, 107, 153, 157, 192, 208, 246, 331, 374, 386, 289 vd.

³⁶ Zeki Arıkan, a.g.e., s. 110.

³⁷ ÇŞS.; 387/6, 10, 16, 17, 83, 96, 99, 123, 138, 139, 140, 142, 172, 179, 186, 194, 220, 308, vd.

³⁸ İçinizden bekarları (kız dul, kocası olmayan kadın veya karısı olmayan erkek) ve kölelerinizden, cariyelerinizden saalih (mümin) olanları evlendirin..." (Ayet 32); "Nikaha (evlenmeye çare) bulamayanlar, Allah Kendilerine fazl (-u kerem) inden zengin kılıncaya kadar (zinaya karşı) iffetlerini korusun..." (Ayet, 33) (Bkz. H.B. Cantay; *KHMK.*, c. 2, s. 634; *DİBY.*; *KKTA.*, s. 353).

³⁹ "Size nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi esirgeme yapması da O'nun ayetlerindedir..." (Bkz. *KHMK.*, c. 2, s. 721; *DİBY.*, *KKTA.*, s. 405).

Hız. Peygamber (a.s.) değişik Hadis-i Şeriflerinde müminlerin evlenip çoğalmalarını emretmektedir⁴⁰.

Türk-İslâm karakterli olan Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu anlayış ve hükümlerin uygulandığını görmek mümkün olmaktadır. Eylül sonları 1831 (Evâsıt-ı R. Âhir 1247) tarihinde Sivas Eyaleti ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarına hitaben yayımlanan bir fermada, evlenecek erkeklerden sadece 100, 150, 250 gurus mehir istenip, "başlık parası" istenmemesi, zorla kızların başkalarına nikâh edilmemesi emredilirken⁴¹, 1862 (1279) tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de ittifakla alınan bir karardan ise, imparatorluk bünyesinde görev yapan ehl- örf ve ehl-i şer' mensuplarının bu karara uyması istenmekteydi. Bu kararda, bazı veliler ile akrabalarının bakire kızlarını 30 yaşına kadar beklettiği, dul (seyyibe) kalan kızlarının ise evlenmesine müsaa- de edilmediği konusunun işitildiği belirtildikten sonra, bu durumun Şeyhu- lislâmlığa sorulduğu, "haklı bir mazereti yoksa, velilerin, kızların evlenme- sine mani olamayacağı" şeklinde fetva verildiği belirtilerek, gerekirse bu tür yasaklamalara mahkeme-i şer'iyyenin müdahale edip, gereksiz manileri orta- dan kaldırdıktan sonra izdivacın yapılmasına izin verilmesi istenmekteydi⁴².

Ailenin teşekkül edebilmesi için evlenmenin, evlenmenin teşekkül ede- bilmesi için de nikâh akdi denilen sözleşmenin yapılması şarttır. İslâm hu- kukuna göre, evlenme ile nikâh akdinin alenî olması⁴³, evlenecek kızla erke-

⁴⁰ "Ey gençler zümresi, kim içinizden evlenmeye muktedir ise evlensin. Çünkü gözü haramdan en çok saklayan, ırzı en fazla muhafaza eden budur. Kimin de gücü yetmezse oruca devam etsin. Zira bu onun için bir inemedir" *Buhari, Müslim*, İbni Mesud (r.a.)'dan rivayet edilmiştir; "Evleniniz, ümmetimin çokluğu ile iftihar ederim" *Buhari*; "Nikaha rağbet ediniz" *Buhari* (Bkz. *Buhari*, c. 11, s. 251, 255, 57, 280; H.B. Çantay; *KHMK.*, c. 2, s. 634; Hüseyin Atay; "Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifde aile plânlamasına ait bir tetkik", *İÜTED.*, c. 4, cüz, 1-4, İstanbul, 1973, s. 229-232).

⁴¹ *HŞS.*; 393/18. Önemine binaen bu fermanın geniş bir metni, "Kalın ve Başlık" konusunun işlendiği kısımda verilmiştir.

⁴² *HŞS.*; 389/8. İslâm hukukunda ise hür, akil ve balig olan kız, dul kadın ve erkeğin velisinin izni ve aracılığına ihtiyacı olmadan evlenebilmesi hükmü yer almaktadır (Bkz. Ahmet Akgündüz; *a.g.e.*, s. 159).

⁴³ Nisa Suresi, Ayet, 3, 22, 23, 25, 128, 129 (Bkz. H.B. Çantay; *KHMK.*, c. 1, s. 117, 118, 124, 125, 145; Elmalı Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 1269-1270, 1318, 1319, 1329, 1330 vd.); "Nikâha rağbet ediniz..." *Buhari*, c. 11, s. 251-280; Sabri Şakir Ansay; "Aile Hukuku", *AÜİFD.*, Sayı 2, 3, Ankara, 1952, s. 22-26.

ğin hür iradelerini kullanmaları gerekmektedir⁴⁴. İslâm hukukunun bu hükümlerinden dolayı olmalıdır ki, Osmanlı döneminde yapılan evliliklerin büyük bir çoğunluğu Şer'iyeye Sicillerine kayıt edilmektedir. Sicillerde yer alan "Hüccetler"e göre bu prensiplere uyduğu gözlenmekte ve genel olarak şu tür evlenme ve nikâh akitlerinin yapıldığı görülmektedir.

a - Mahkemede Nikâh Akdi

Evlenecek kız ve erkek hür iradelerini kullanarak kedileri ve aileleri arasında anlaşış karara vardıldıktan sonra, mahkeme-i şer'e gelerek, şahitler huzurunda, nefislerini birbirlerine teziç ettiklerini beyan ederek nikâh akidlerinin yapılmasını isterlerdi. Mahkeme bu isteği değerlendirdikten sonra şer'î hukuka muğayir bir durum yoksa, nikâh akitlerini yaparak sonuca ait "nikâh hücceti"ni "Sicill-i Mahfuz"a (Şer'iyeye Sicillerinde bölgeye ait hükümlerin yazıldığı bölüm) yazıp, bir suretini de ilgiliye vermekteydi⁴⁵.

b - Vekâlet Yoluyla Nikâh Akdi

Bazan evlenecek adaylar şahsen mahkemeye gelmeden de nikâh akdi yapturabiliyorlardı. Evlenecek kız ve erkek, kendileri ve aileleri arasında anlaştıktan sonra, kız mahkemeye gelemeyerek (mahremiyet nedeniyle olsa gerek) anasını, babasını veya güvendiği yakın akrabalarından birisini şahitler huzurunda vekil tayin ederek mahkeme-i şer'e gönderip nikâhının kıyılmasını isterdi. Arasına aynı usulü erkeklerin de uyguladığı olurdu. Vekâleti alan şahıs mahkemeye gelerek, hangi ayadın vekili olduğunu belirttikten sonra, aralarındaki anlaşma gereği verecekleri (alacakları) mehir miktarını da belirterek nikâh akidlerinin yapılmasını isterdi. Mahkeme aynı oturumda durumu değerlendirdikten sonra herhangi bir hukukî sakınca yoksa adayların nikâh akidlerini yaparak sonucu Kadı Siciline kayıt ediyordu⁴⁶.

⁴⁴ Nikâh konusundaki hadisin metni dipnot 8'de verilmiştir. Ayrıca şahitlik konusunda (Bkz. *Buhari*, c. 4, s. 565, 570, c. 8, 241-247 vd.); A. Donuk; *a.g.m.*, s. 147-168; S.Ş. Ansay; *a.g.m.*, s. 23-24; İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 34-35; Rifat Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1631-1919", 23-26, Marat 1987 tarihleri arasında Fırat Üniversitesince tertiplenen "Türk-İslâm Tarih ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumu"na sunulmuş tebliğ.

⁴⁵ Rifat Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1631-1919". Bu tebliğde birçok örnek belge verilmiştir; R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1771-1810", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 102-105.

⁴⁶ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı"; R. Özdemir; "Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1700-1841", 1-3 Haziran 1988 tarihleri arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi ile Fransız Anadolu Araştırmaları Merkezinin müştereken tertipleedikleri "Uluslar

c - Evlerde Nikâh Akdi

Evlenecek gelin ve damat adayları kendileri ve aileleri arasında evlenme, mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel miktarı, cihaz (çehiz) yapımı gibi konularda anlaşuktan sonra mahkemeye müracaat ederek nikâh akidlerinin evlerinde yapılmasını isterlerdi. Mahkemenin başı olan kadı veya nâibler ya kendileri (bu durum pek sık olarak uygulanmazdı) veya başkâtip, birinici, ikinci ve üçüncü kâtiplerden birisini veyahutta mukayyid'i vb. istenilen eve göndererek nikâh akdinin yapılmasını istiyorlardı Belirlenen eve giden mahkeme görevlisi, birkaç şahidin hazır bulunduğu mahkemeyi oluşturduktan sonra, gelin ve damat adaylarının evlenme isteklerini, antaştıkları mehir miktarlarını ya şahsen veya yukarıda belirttiğimiz şekilde vekâlet yoluyla dinleyerek, yapılacak evliliğe hukukî bir mani yoksa akitlerini yapıyordu. Daha sonra elindeki dökümanları mahkemeye getirip Sicill-i Mahfuz'a kayıt ederek sözleşmeyi tamamlıyordu⁴⁷.

d - Köylerde Nikâh Akdi

Evlerde yapılan nikâh akidlerinde her zaman mahkeme görevlisinin bulunması da gerekmiyebiliyordu. Özellikle kırsal kesimde oturan adaylar, aralarında anlaşuktan sonra, şahsen veya vekâlet yoluyla herkesin itimat edip güvendiği, yönetim tarafından da görevlendirilip desteklenen "Köy İmam-ları"nın evlerinde bir araya gelerek şahitler huzurunda nikâh akidlerini yapıyorlardı. Aynı uygulama zimmiler için de geçerliydi. Fakat onlar kendi dinî ve idarî temsilcilerine gidiyorlardı⁴⁸.

Bu yöntemlerle evlenen kimseler, anlaşmazlığa düşerse, şahsen veya vekâlet yoluyla mahkemeye müracaat ederek nikâhlarını fesh ettirebiliyorlardı.

Orta Asya Türkleri arasında, kan bağı evliliğe mani olduğu için, ekzogami (Dıştan evlilik) usulü yaygındı. İslâm dini de zuhur ettiği zaman bu konuya kendine özgü olarak düzenlemiştir. Özellikle Nisa Suresi'nin 22. ve 23. ayetlerinde kimlerin kimlerle evlenebileceği konusu karara bağlanarak üvey anne, kız, kız kardeş, hala, süt anne ve süt kardeşlerin vb. birbirleriyle

---

Arası Tarih Boyunca İkinci Karadeniz Kongresi'ne sunulmuş tebliğ, Trabzon'da yapılan evliliklerde daha çok vekâlet yolunun tercih edildiği görülmektedir.

⁴⁷ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT*. 102-105.

⁴⁸ *HŞS.*; 393/10; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" konulu tebliğ.

evlenemeyecekleri kesin prensip haline getirilmiştir⁴⁹. Harput ve Çemişgezek Şer'iyye Sicilleri ile diğer Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda, bu hükümlerin zıddına yapılan evlilik çeşitlerine hiç rastlamadık. Zaman zaman süt kardeşlerinin birbirleriyle nişanlandığı iddialarının mahkemeye intikal ettiği, olay üzerine soruşturma yapan mahkemenin böyle bir durum varsa evliliğe mani olduğu şeklinde bazı belgelere rastlamak mümkün olmaktadır⁵⁰.

Aralarında anlaşan adayların evlilikten önce hal etmeleri gereken konulardan birisi de mehirdir. Mehir konusunu hem Türk töresi, hem de İslâm hukuku açısından aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.

2 - Mehir

Mehir, güveyi adayı tarafından, gelin adayına verilen belirli bir paradır.

Moğollarda güveyi adayının, gelin adayı evine verdiği paraya "kalın" deniyordu. Orta Asya Türkleri arasında da güveyi adayının kız evine verdiği paraya "kalın" veya "Sep" deniliyordu. Cahiliyye Çağı Araplarında ise evlenecek erkeğin evleneceği kızın babasına, erkek kardeşine veya akrabalarından birisine mutlaka "mehir" vermesi gerekmektedir⁵¹.

İslâm hukuku da zuhur ettiği zaman, bu gelenekleri devam ettirmiştir. Ancak, kadın lehine fevkâlede güzel düzenleme ve yenilikler getirerek mehirin mutlak surette kadının hakkı olduğunu, bu parada babanın kardeşlerin ve diğer akrabaların hiç hakkı olmadığı gibi, kocanın da hakkı olmadığını kesin kurallara bağlamıştır⁵². Mehiri kızın dışında başka birisinin almasını kesinlikle yasak ettiği gibi, evlenmeden önce mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel adını taşıyan ve günün şartlarına göre, ailenin zengin veya fakir oluşlarına göre değişen belirli bir paranın kıza (kadına) verilmesini şart koşmuş-

⁴⁹ Bu konudaki ayet ve hadislerin metinleri dipnot 6'da verilmiştir.

⁵⁰ R. Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 104-105.

⁵¹ A. Donuk; *a.g.m.*, s. 156-165.

⁵² "...Kiminiz kiminizden (hasıl olmuşsunuz) dur. O halde -Fuhuşda bulunmayan, gizli dostlar da edinmeyen namuslu kadınlar olmak üzere- onları sahiblerinin izniyle, kendinize nikâhlayın. Ücretlerini (mehirlerini) de güzellikle onlara verin...", Nisa Suresi, Ayet, 25; Aynı surenin 19. ayetinde, kadınlara zorla mirasçı olup, verilen mehirlerin alınmasının helâl olmayacağı belirtilirken, 20. ayetinde ise, "Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz öbürüne yüklerle (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın..." hükmüyle kadının hakkı korunmuş olmaktadır (Bkz. H.B. Çantay; *KHMK.*, c. s. 122, 124, 125); Selh ibni Sa'd (r.d.)'dan rivayet edilen bir hadiste; bir erkeğin evleneceği kıza (kadına) demir bir yüzük dahi olsa mehir vermesini, fakirlikten dolayı bu da mümkün olmazsa, Kur'an-ı Kerim öğretmesi emredilmektedir (Bkz. *Buhari* c. 11, s. 293-296).

tur. Hatta öyleki, mehir veremeyecek kadar fakir olan bir gencin, kıza (kadına) Kur'an-ı Kerim öğreterek bu borcunu ödemesi istenmektedir.

Mehrin miktarı, günün şartlarına, evlenecek kişilerin zengin veya fakir oluşlarına, evlenecek kızın güzel, çirkin, maharetli vb. oluşuna göre değişmekteydi. İslâm fıkıhına göre gelir getiren her şey mehir olabilmektedir⁵³. Hazırlanan Osmanlı kanun-nâmeleri de bu İslâmî hükümlere uygunluk göstermektedir. Özellikle, Alaüddevlî Bey Kanun-nâmesi ile Bozuk Türkmen Kanun-nâmesinde günün şartlarına göre bâkireye tam mehir verilirken dul kadına yarısının verilmesi istenmektedir⁵⁴.

Güveyi aday, gelin adayına mehir verirken, gelin aday da cihaz getirir. Ancak, verilen mehir ile cihazın denk olması diye bir kural yoktur⁵⁵.

Kadına verilen mehirleri birkaç isim altında toplamak mümkündür.

a - *Mehr-i Muaccel*

İslâm hukukuna göre nikâh akdinden önce veya nikâh akdi sırasında, şahitler huzurunda güveyi aday tarafından gelin adayına verilmesi gereken bir paradır. Eğer bu para akid sırasında verilmezse boşanma veya ölüm halinde terekeden alınmaktadır⁵⁶.

Harpur ve Çemişgezek Sicilleri incelendiği zaman Osmanlı mahkemesinin bu dinî ve hukukî hükümlere uyduğu gözlenmektedir.

Mehr-i muaccel nakit para olarak verilebildiği gibi, canlı hayvan, ev, ev eşyası, bağ, bahçe, değirmen vb. imkanlar şeklinde de verilebilmektedir. 1631-1919 tarihleri arasında Harpur'ta, verilen mehir-i muaccel miktarı 79 Riyali guruş ile 800 guruş arasında değişmekteydi⁵⁷. Üzerinde durduğumuz tarihlerde de 501, 2500, 3000 guruş arasında⁵⁸, Çemişgezek'te ise 200, 351, 501, 751 guruş arasında değişmekte, bazan nakit para yerine 2 kat çitäre el-

⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukuku İslâmiye ve Istılahat Fıkhiyye Kamusu*, c. 2, İstanbul, 1985, s. 121-124. Mehrin miktarı ile çeşitleri ehl-i sünnet imamaları arasında farklılık göstermektedir; A. Akgündüz, *e.g.e.*, 163-168 vd.

⁵⁴ Ö.L. Barkan; *Kanunlar I*, s. 68, 121, 123, 125, 126 vd. Bu konudaki kanunnâme hükümleri dipnot 14'te verilmiştir.

⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 147-150.

⁵⁶ ÇŞS; 387/140; A. Akgündüz; *e.g.e.*, s. 167-173.

⁵⁷ R. Özdemir; "Harpur'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*.

⁵⁸ HŞS; 393/10; 394/257, 331.

bise, 2 yemeni, bir çarşaf, bir çift kundura, 2 kat yatak, bir tencere vb. gibi eşya olarak da verilebilmekteydi⁵⁹. Askerî ailelerin aldığı (veya verdiği) bu mehr-i muaccel miktarı, sivil kesimdeki uygulama ile denk düşmektedir. Bu durum, teşkilat ve görev açısından ayrı olan askerî unsurların dinî, hukukî ve gelenek açısından ayrı bir ünite oluşturmayıp, toplumun bir parçası olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

b - Mehr-i Müeccel

Bu mehir de gelinin hakkıdır. Nikâh akdi sırasında, miktarının şahitler huzurunda tespit edilmesi lâzımdır. Eğer, akid sırasında tespit edilmezse, boşanma veya ölüm halinde emsallerine göre veya vereselerin kendi aralarında takdir edecekleri miktara göre, belirli bir para *mehr-i müeccel* adı altında terkeden düşülerek kadına verilir⁶⁰. Harput ve Çemişgezek sicilleri tahlil edildiği zaman, Osmanlı mahkemesinin aynı kurallara uyduğunu görmekteyiz.

Mehr-i Müeccel de, mehr-i muaccel gibi ev, bağ, bahçe, canlı hayvan, ev eşyası, esvap ve nakit para şeklinde verilebiliyordu. 1631-1919 tarihleri arasında Harput'ta, mehr-i müeccel miktarı, 79 Riyali guruş ile 101, 401, 501 guruş arasında değişirken⁶¹, 1890-1909 tarihlerinde Çemişgezek'te 200, 300, 501, 751 guruş arasında değişmekteydi⁶². Görüldüğü gibi, o dönemde, bu bölgede geçerli olan mehr-i müeccel miktarı 101 guruş ile 501 guruş (bunlardan daha az veya daha çok olabilir) arasında değişmekte ve bu gelenek ile mehir miktarlarına askerî unsurların da uyması genel kaidelerden idi.

c - Namzetlik Akçesi

İslâm hukuku, evliliğin âkil ve baliğ olduktan sonra yapılmasını, evlenecek kız ve erkeğin kendi hür iradelerini kullanmalarını, velilerin kesinlikle müdahale etmemelerini, kız ve erkeğin rızaları dışında nikâh akdi veya zorla

⁵⁹ ÇSS.; 387/246, 294, 308, 309.

⁶⁰ ÇSS.; 387/140; R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 109-110; A. Akgündüz; a.g.e., s. 163-173 vd.

⁶¹ HSS.; 381/7, 9; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ.

⁶² ÇSS.; 387/140, 172, 246, 270, 308, 309.

evlendirme gibi uygulamaların yapılamayacağını hükme bağlamıştır⁶³. Örfi olarak hazırlanan Osmanlı kanun-nâmeleri ile Eylül Sonları 1831 (Evâsıt-ı R.Âhir 1247) tarihinde Sivas Eyaletine bağlı ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarına hitaben yayınlanan fermanda⁶⁴, yine 1862 (1279) tarihinde yayımlanan fermanda aynı hükümlerin yer aldığı görülmektedir⁶⁵. Fakat zaman zaman toplum hayatında bu yasakların dışına çıkılarak, bazı sapmalar da olabiliyordu. Az da olsa bazı anne ve babalar küçük yaştaki kızlarını "beşik kertmesi" yöntemiyle bir başkasına nişanlayıp, karşılığında mal veya belirli bir para alıyorlardı. Kız büyüyüp geliştikten sonra, o adama nikâh ederek evlendiriyorlar ve bu uygulamaya "namzed" alınan paraya da "namzetlik akçesi" deniliyordu. Bu usul, bir çeşit "başlık" alınarak "beşik kertmesi" usulü ile evlendirme şekliydi. Eğer, "namzed" edilen kız, büyüdüğü zaman "namzed" edilen erkeğe varmak istemezse mahkemeye müracaat ederek sözleşmenin iptalini isteyebiliyordu. Bu gibi durumlarda, Osmanlı Mahkemesi, şer'i ve örfî hukukun hükümlerine uyarak sözleşmeyi iptal ediyordu. Harput ve Çemişgezek Sicillerinde, bu konu ile ilgili çeşitli örnekler bulmamız mümkün olmaktadır⁶⁶.

d - Kalın (Sep), Başlık, Halat ve Ağırlık Usûlü

Moğollar'da, güveyi adayı, kız evine belirli, bir para verirdi. Bu paraya "kalın", uygulamaya da "kalın verme veya kalın alma" denirdi. Orta Asya Türkleri arasında da aynı uygulama vardı. Türkler arasında verilen bu paraya "kalın veya sep" deniliyordu⁶⁷. Türklerin İslâm'a girmeleriyle beraber, bu isimlerin "mehir", "namzedlik akçesi", "başlık", "halat", "ağırlık" vb. gibi isimlerle değişmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

⁶³ Çeşitli hadislerde bákire ve dul kadınların izni alınmadan evlendirilemeyeceği belirtilmektedir. Bu hükümlerin metni dipnot 8'de verilmiştir. A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 158-159 vd.

⁶⁴ HŞS.; 393/18. Bu konudaki fermanın geniş metni "kalın ve başlık" konuları işlenirken verilmiştir. Ayrıca bkz. dipnot 42, 68.

⁶⁵ HŞS.; 389/8. Ayrıca bkz. dipnot 42.

⁶⁶ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*. R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 110-111; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1880-1906", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX. İstanbul, 1989, s. 115.

⁶⁷ B.Y. Vladimirtsov; *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, Ankara, 1944, s. 74-75 vd; Bahaeddin Ögel; *Türk Mitolojisi*, c. 1, Ankara, 1971, s. 85; İ. Kafesoğlu; *a.g.e.*, s. 201-216-233, 257, 271; Abdülkadir İnan; *Makeleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s. 127-137, 341-349, 274-280; A. Donuk; *a.g.e.*, s. 162-168.

Osmanlı aile yapısı incelenirken, "*mehr-i muaccel, mehr-i müeccel ile namzedlik akçesi*"nin alınıp verildiğini Kadı Sicillerinden tespit etmemiz mümkün olduğu gibi, "*başlık parası*" alıp-verme adeti ile alınıp verilen paraların miktarlarını da tespit etmemiz mümkün olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşadığı değişik asır ve mekânlarda, evlenecek damat adayının, gelin adayına, günün şartları ile ekonomik durumuna göre mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel verdiğini yukarıda belirttik. Verilen miktarlar asırlara göre değişti. XIX. yüzyılın ilk yarısında Harput Sancağı (Mamuratü'l-Aziz), Sivas Eyaletine bağlıdır. Bu bölgede, şer'-i şerife göre alınıp verilen mehr-i muaccel ile mehr-i müeccel miktarları 100, 150 ve 250 guruş arasında değişmektedir. Fakat, İslâm hukuku gereğince, uygulanan bu miktarlara, bazı kız aileleri razı olmazlar ve "*başlık*" adı altında 800 guruştan 1500 guruşa kadar değişen paralar almaya başlarlar. Bu kanunsuz uygulama gereği birçok kız ve erkek bekâr kaldığı gibi, dullar da evlenemez. Bazan, bazı kız ailelerinin, bu parayı veren kişiye, kızlarını, zorla nikâh ettikleri de görülen vakalar durumuna gelir. Bu uygulama ile çok kabarık "*başlık parası*" ödeyerek evlenen erkek, kız evinden de aynı fazlalıkta cihaz (çeyiz) istemeye başlar. Fakat, bu yola sapan bazı aileler ise buna yanaşmaz. İslâm hukukunu zedeleyen, devletin aile kurumunu sarsan bu uygulama, bölgede epeyce huzursuzluğa neden olur ve büyük ihtimalle bölge kadılarından (veya naiblerinden) biri veya birkaçı tarafından İstanbul'a "*arz-ı ilâm*"la bildirilir. Bunun üzerine Eylül sonları 1831 (Evâsıt-ı R.Âhir 1247) tarihinde Sivas Sancağı Mütessellimi Dergâh-ı Muallâ Kapucubaşısı olan Seyyid Safer'e, Sivas Nâibine, Sivas'a bağlı tüm kazalardaki kadı ve nâiblere, tüm şehir â'âyân, eşraf ve vücuh-ı ahalisine hitaben yazılıp, 6 yıl 4 ay sonra, yani 22 Ocak 1838 (25 Şevval 1253) tarihinde Harut Şer'iyye Siciline kaydedilen bir "*Emr-i ferman-ı humâyûnda* durum şöyle anlatılmaktadır: "*...ehl-i İslâmîden bermukteza-yı sened-i seniyye te'ehhül itmek murad idenler kefülleri olan nisâbı emr-i muaccle-i misli ile bi't-terâzî eylemeleri lâzım iken, Sivas Sancağı dahilinde bulunan karyelerde izdivaç itmek murad idenler tarafından insâcânibine "başlık" nâmiyla sekizyüz ve bazen bin ve binbeşüz guruş akce i'ta olunmadıkça akd-i nikâh olunmaması adet-i hakimîn gûş olduğundan içlerinden ademü'l-iktûdar olanlar bu sebeble bi'z-zarûrî te'ehhül idemiyerek bu cihetle karye-i merkumede olan ricâl ve nisânın ekseri dul müddet-i tenakih ve tenasilden mahrum oldukları bu def'a bi'l-ihbar tahkik kılınıp, bu keyfiyyed şer'-i şerifin hilâfî ve zırâ-yı meyâmın irtizâ-yı mülûkâneme mugayir ve*

menâfi olarak şol emr-i mekruhun def' ve ref' şer'an ve diyâneten ehemmi ve elzem ve ser-vâyîn olduğuna göre karye-i merkûmede bulunan tâife-i nisavânın hâl ve şan ve şurût ve sâ mânlarına nazaran mehr-i misli yüzelli (150) ve nihayet ikiyüz elli (250) guruş ve seyyâ olacağı emr-i gayr-i mühim..." olduğu belirtildikten sonra tekrar mütesellim, kadı, nâib, â'yân ve vücuh-ı ahâli denilen görevlilere hitab ederek: "... bundan böyle karye-i merkûm ahalisinden te'ehhül murad idenlerin maktûca bulunanları kefülleri olan nisâbı ikiyüz elli (250) ve mütevassıt olanlardan yüzelli (150) ve bunların mâdûnu yüz (100) guruş mehr-i muaccel takdîr ve i'tâsı ile tezviç idüb bundan ziyâde "başlık" nâmıyla bir akçe ve bir habbe i'ta olunmaması ve nisâ cânibinden dahi minval-i muharrer üzere ahz olunacak nehr-i muaccel mikdarından ziyâde "cihazının" ve diğer istishab itmek dâiyyesiyle tezviç maslahatından emrâr-ı vakt vukua gelmemesi esbabından istihsâline mübaderet ve şu kadar ki seniyye-i irade-i humayûnum yalnız mehr-i muaccel ve müeccel hakkında yekdiğerin istihkak ve tahmilinden hâriç ittihaz olunan adet ve vetirenin men' ve tereccâyin-i münhasıl olub zinhar bu vesile ile mislen ahz ve itâ sebebe mebnî tezevvüç-i istimyân-i nisavânın kefülleri olmayan Zeyd ve Amr cebren tezevvüç ve akd-i nikâh eylemek misüllü mugayir-i şer'-i şerifi zulm ve teaddiyân dahi kat'an Rızâ-yı Humayunum olmadığı âşikâr olduğuna binaen işte ana göre inzâr-i irâde-i seniyyeme ihtimam eylemeniz fermanım olmağın tenbihen ve tahrîren işbu emr-i celil-i kadrim ısdar ve ... tisyâr olunmuştur. İmdi vusûl-i emr-i şerifimde suret-i irade-i seniyyemi kat'an karye-i merkûme ahalisine irâde ve tefhim birle muceb ve muktezası üzere amel ve hareket olunması hususuna ikdâm ve gayret eylemeniz İrade-i Aliyyem muktezasından idiğü ve hilâf-ı şer'-i şerif-i garra ve mugayir-i emr-i rıza vaz' ve hilâf vuku'una bir veçhine rıza-yı şerifim olmadığı malumunuz oldukda ber-veçh-i meşruh üzere amel ve hareket ve işbu Ferman-ı Humayunumu Sicill-i Mahfuz'a kayd ve sebt..." edilerek ferman-ı âlişanın emri ile şer'-i şerifin hükümelirini uygulanarak mehîr'in dışında "başlık parası"nın yasaklanmasını istemektedir⁶⁸. Önemine binaen, tam metnini vermeye çalıştığımız bu ferman'da Şer'î ve Örfî hukuka göre alınıp verilen 100 ile 250 guruş arasında değişen mehîrlerin alınıp verilmesi emredilirken, 800, 1000, 1500 guruş'a varan "başlık parası"nın İslâmî ve Örfî olmadığı için yasaklandığı, İslâm hukukuna mugayir olarak verilen mehîr (veya kanunsuz alınan başlık) miktarına denk

⁶⁸ HŞS.; 393/18. Fermanın yazılış tarihi ile Harput Mahkemesine gelişi arasında çok fazla süre var. Sanıyorum 1831'de yazılan bu ferman İstanbul'dan (veya Sivas Eyalet Merkezinden) tarihi değiştirilmeden 1838'de tekrar yazılıp, te'kit edilmiş olmalıdır.

cihaz (çehiz) istenemeyeceği, yine İslâm hukukuna aykırı olarak, kızların, velileri tarafından zorla başkalarına nikâhlanamayacağı, günün şartlarına göre malî durumu iyi olanların 250 guruş, orta halli olanların 150 guruş, fakir olanların ise 100 guruş mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel vereceğini, Sivas Sancağı ile ona bağlı kaza ve köylerin buna uyması, mütesellim, kadı, naib, â'yân, eşref ve vücuh-ı ahali gibi ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarının bu hükümleri sıkı sıkıya uygulamaları istenmektedir. Sosyal bir problem durumuna gelen “başlık parası” konusuna, devletin, özel bir ferman çıkarmış olması dikkat çekici bir durumdur. Devlet, İslâm hukukunu uygulamayan zümrelere karşı, Örfî emir çıkartarak, İslâmî prensipleri uygulamak istemiştir. Bu uygulama ile İslâmî olmayan geleneklere fırsat verilmemiş olmaktadır. Başlık konusunun, günümüzde dahi sosyal bir mesele olduğu herkes tarafından bilinmektedir.

Bu geleneklerin dışında kalan “kalın” ve “halat” alıp-verme adetlerini Sicillerden tespit etmek mümkün olmadı. Fakat yaptığımız yüzey araştırmalarında, Maraş, Siverek, Suruç, Urfa dolaylarında, İslâmî statüye sokulmuş olarak “kalın alıp-verme” adedinin yaşadığını, Elazığ, Diyarbakır, Tunceli, Bingöl ve Muş çevrelerinde “başlık” şeklinde alınıp verilen paralara, “kalın” kelimesinden bozma “Gelin” denildiğini, Elazığ ve Tunceli yöresinde evlenecek kızın dayasına “halat” adı altında belirli bir para veya silâh verildiğini tespit ettik⁶⁹.

e - Cihaz Yapımı

Moğollarda, Orta Asya Türkleri arasında, güveyi adayının kız evine verdiği “kalın veya sep” adlı paraya karşılık, kız evi de belirli bir cihaz (çehiz) getirirdi. Cahiliye Çağı Arapları arasında böyle bir adet varlığına rastlanmamaktadır.

İslâm dini zuhur ettiği zaman, bu konuyu da mehir konusu gibi, yasal prensiplere bağlamayı ihmal etmemiştir. Erkeğin mehir vermesini şarta bağlarken, verilen mehire denk cihaz (çehiz) istenemeyeceğini veya kız evinin böyle bir şartla zorlanamayacağını hükme bağlamıştır. Bu hükümleri uygulayan Osmanlı kadıları da aynı doğrultuda kararlar vermiştir.

Cihaz yapımı, yapılan cihazın çeşitleri Anadolu'nun değişik bölge ve şehirlerinde farklı biçimlerde uygulanırken Harput ve Çemişgezek'te de ken-

⁶⁹ “Kalın” kelimesi Türkmenler arasında aynen “kalın” şeklinde telaffuz edilirken, Gürmançlar arasında “Gelin” şeklinde telaffuz edilmektedir.

dine özgü biçimde uygulanmaktaydı. Harput'ta evlenen bir kız 2 takım zenne elbise, püsküllü fes, 1 entari, 1 yelek, 1 hırka, 2 yazma, 1 Acem şalı, 2 havlu, 1 kat yatak, 1 sutası, 1 tava, 1 sitil, 1 sahan, 1 bakır üsküre (sutası) vb. gibi eşyaları cihaz olarak getirirken⁷⁰, Çemişgezek'te ise elbise, yemeni, çarşaf, kundura, yatak vb. gibi eşyalar getirilmekteydi⁷¹. Bu örneklerde görüldüğü gibi, Harput ve Çemişgezek'te evlenen bir genç kız, bu tür cihaz getirmekte ve boşanma gibi bir durum hasıl olunca da geri götürmekteydi.

3 - Evlilik Gelenekleri

Yukarıda belirttiğimiz şekilde, evlenmeden önce yapılması gereken usul ve adetleri yerine getiren kız ve erkek evliliğe adım atmış oluyordu.

Orta Asya Türkleri arasında bazı istisnalar hariç tutulursa, poligami (çok evlilik) usulüne pek rastlanmaz, Genellikle yaygın olan evlenme biçimi monogami (tek evlilik) şeklindedir. İslâm hukuku ise, bu konuyu kendine özgü biçimde çözümlenmiştir. Değişik ayet ve hadislerde geçerli mazeretin olması, hanımlar arasında mutlaka adaletin sağlanması şartıyla 4 kadına kadar evliliğe müsaade edilmiştir⁷². Ama Hz. Peygamber'in hadislerinde ise, en hayırlı evliliğin tek kadınla olması tavsiye edilirken, hanımlar arasında mutlak adaletin sağlanması⁷³ şartıyla, bu kapı hemen hemen kapatılarak tek kadınla evlenme usulü kabul edilmiş gibidir. İslâm hukukunun müsaade etmesine rağmen, Harput ve Çemişgezek'te yaşayan Müslüman ve zimmî sivil kesim arasında, poligami usulünün rağbet görmediğini tespit etmekteyiz.

Acaba askerî aileler arasında durum neydi? Çok evlilik geleneği yaygın mıydı? Bu soruları doğru olarak cevaplandırabilmek için, örnekleme yöntemiyle Harput Şer'iyye Sicillerine yansıyan 44, Çemişgezek Sicillerine

⁷⁰ HŞS.; 350/45; 381/27, 60; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ.

⁷¹ ÇŞS.; 387/309.

⁷² "...sizin için helâl olan (diğer) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâh edin..." Nisa Suresi, Ayet, 3; "Kadınlardan adalet (ve müsavatu tatbik) etmenize ne kadar hırs gösterirseniz, asla güç yetiremezsiniz..." Nisa Suresi, Ayet, 129 (Bkz. H.B. Cantay; *KHMK.*, c.1, 117-118, 124-125, 145; BİDY. KKTA. s. 76, 81, 98; *E.H. Yazır; HDKDT.*, c. 2, s. 1269-1270, 1318-1319, 1325, 1329, 1330 vd.).

⁷³ Zevceler arasındaki "adalet", yedirme, giydirme, barındırma, zevci muamele, sevgi vb. hususlarda tam bir eşitliktir. Bu temin edilemeyince -ki temini hemen imkânsızdır - bir zevce ile iktifa etmek zarûridir..." Bu (bir tek zevce veya cariye) sizin (haktan) eğrilip sapmamanıza daha yakındır" (Nisa Suresi, Ayet, 3) kaydında asıl olan kâidenin, yani adalet kâidesinin bir tek zevce ile evlenmekten ibaret olduğunun açık bir delilidir (Bkz. H.B.Cantay; *KHMK.* c. 1, 118).

yansıyan 16 olmak üzere toplam olarak 60 askerî ailenin muhalefatını örnek olarak aldık⁷⁴. Bu tereke sahiplerinin tamamı 4. Orduya bağlı (bazıları 6. ve diğer Ordulara bağlı) Nizamiye, Redif ve Jandarma sınıfından olan zabıt, er ve yardımcı personeldir. Bu 60 askerî rütbe ve sınıfıda şöyledir (Bkz. Tablo-I). Tabloda görüldüğü gibi, Vali ve Paşalardan en alttaki ere kadar değişik kesimler örnek içine alınmaya çalışılmıştır. Bu örneklerden, 16 tanesi (tüfekçi ustasıyla beraber) (yani % 26,66'sı subay kesimine, 44 tanesi (yani % 73,33'ü) de er zümresine aittir.

TABLO - I

1890-1919 TARİHLERİ ARASINDA, MAMURATÜ'L-AZİZ VE ÇEMİŞGEZEK'TE ÖRNEK ALINAN 60 ASKERİN RÜTBESİ

Sıra No	Askerlerin Rütbeleri	Sayıları	Bütün İçindeki Oran (%)
1	Mamuratü'l-Aziz Valisi (Paşa)	1	1,66
2	Mirliva Paşa (Tuğgeneral)	3	5
3	Binbaşı (Ağa)	1	1,66
4	Yüzbaşı (Ağa, Efendi)	3	5
5	Mülâzım-ı Sani (Efendi) (Üsteğmen)	2	3,33
6	Mülâzım-ı Evvel (Ağa) (Teğmen)	2	3,33
7	Doktor (Zimmî)	1	1,66
8	Ser-Çavuş (Efendi) (Başçavuş)	2	3,33
9	Tüfenkçi Ustası (Ağa)	1	1,66
10	Kanun Çavuşu	1	1,66
11	Çavuş	5	8,33
12	Onbaşı	4	6,66
13	Bölük Emîni	1	1,66
14	Borazancı Er	2	3,33
15	Er	31	51,66
	Toplam Subay Sayısı	16	26,63
	Toplam Er Sayısı	44	73,30
	Genel Toplam	60	

⁷⁴ HŞS., 394/4, 5, 16, 17, 18, 19, 20, 42, 59, 67, 92, 118, 127, 133, 165, 167, 196, 208, 233, 234, 241, 242, 246, 247, 253, 257, 275, 289, 331, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397, sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler örnek alındı.; ÇŞS., 387/36, 38, 39, 41, 42, 46, 51, 102, 142, 165, 170, 199, 272, 294, 315, 325. sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler örnek alınmıştır.

Bu 60 askerî zümrenin, evlilik durumları da şöyledir (Bkz. Tablo -II).
Tabloda görüldüğü gibi, 16 subaydan 5 tanesi (% 31,25'i) tek evli, 5 tanesi

TABLO - II

1890 - 1919 TARİHLERİ ARASINDA MAMURATÜ'L-AZİZ VE
ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN ASKERLERİN EVLİLİK DURUMLARI

Sıra No.	Evli veya Bekâr Askerlerin Rütbesi	Kaç Askerin Örnek Alındığı	Evlilik Durumları					Düşünceler
			Bir Kadımla Evli Olanlar	İki Kadımla Evli Olanlar	Üç Kadımla Evli Olanlar	Dört Kadımla Evli Olanlar	Bekâr Olanlar	
1	Mamuratü'l-Aziz Valisi (Paşa)	1	-	1	-	-	-	Hanımının birisi M. Aziz'de birisi de Maraş'tadır.
2	Mirliva Paşa	3	2	1	-	-	-	İki evlinin, hanımının birisi M. Aziz'de birisi de Behisni'de (Besni), tek evli olanın birisinin hanımı yanında diğerinin ki ise İstanbul'da oturuyor.
3	Binbaşı (Ağa,)	1	-	-	-	-	-	Evli, ya da bekâr olduğu belli değil, ama belgede bekâr görünüyor.
4	Yüzbaşı (Ağa, Efendi)	3	1	1	-	-	1	İki evli olanının birinci hanımı ölmüş, birisinin de evli veya bekâr olduğu kesin belli değil.
5	Mülâzım-ı Sani (Ef.)	2	-	-	-	-	2	Belgede bekâr görünüyor.
6	Mülâzım-ı Evvel (Ağa)	2	1	1	-	-	1	İki evli olanın birinci hanımı ölmüştür.
7	Doktor (Zimmî)	1	-	-	-	-	1	Belgede bekâr görünüyor.
8	Ser-Çavuş (Efendi)	2	1	-	-	-	1	Belgede bekâr görünüyor.
9	Tüfekçi Ustası (Ağa)	1	-	1	-	-	-	Hanımın birisi M. Aziz'e bağlı Hüseyin köyünde, birisi de İstanbul'da oturmakta.
10	Kanun Çavuşu	1	-	-	-	-	-	Belgede bekâr görünüyorlar.
11	Çavuş	5	3	-	-	-	2	" " "
12	Onbaşı	4	-	-	-	-	4	" " "
13	Bölük Emîni	1	-	-	-	-	1	" " "
14	Borazancı er	2	-	-	-	-	2	" " "
15	Er	31	13	1	-	-	17	" " "

(TABLO - II'nin devamı)

TEK VE ÇOK EVLİLİK ORANLARI

Subay ve Er	Ölçü Alınan Subay ve Er Miktarları	Oran (%)	Düşünceler
Subaylarda tek evlilik oranı	5 kişi	31,25	16 subay ölçü alınmıştır.
" çok " "	5 "	31,25	16 " " "
" bekâr "	5 "	31,25	16 " " "
Erlere de tek " "	16 "	36,36	44 Er " "
" çok " "	1 "	2,27	44 " " "
" bekârlık "	27 "	61,36	44 " " "
Subay ve erlerde tek Ev.or.	21 "	35,00	60 Subay ve er öl. alın.
" " çok "	6 "	10,00	60 " " "
" " bekârlık	32 "	53,33	60 " " "
Aynı çatı altındaki tek ev. or.	21 "	35,00	60 " " "
" " " çok "	4 "	6,66	60 " " "

(% 31, 25'i) 2 evli , 5 tanesi de (% 31,25'i) bekârdır. Bu iki evli olan 5 subaydan, 2 tanesinin birinci hanımları ölmüş olduğu için, aynı çatı altında iki evli olan subay sayısı 3'e yani % 18,75'e düşmektedir. Bu iki evli olanlardan birisi Vali, birisi Mirliva, birisi de Tüfekçi ustasıdır. Valinin birinci hanımı Maraş'da, Mirliva'nın birinci hanımı Behisni'de, Tüfekçi Ustasının birinci hanımı da İstanbul'dadır. Üçünün de oğulları ve kızları vardır. İkinci evliliği yapmak için tek mazeretleri, birinci hanımlarının yanlarında bulunmayışlarıdır. Ama isteselerdi, birinci hanımlarını yanlarına getirmeleri mümkün olurdu. O nedenle, bu subayların ikinci evliliği, mazeretsiz ve isteyerek yapmış olduklarını söylemek mümkündür.

Er zümresinde çok evliliğe daha az rastlanmaktadır. 44 erden 16 tanesi (% 36,36'sı) tek evli, bir tanesi (% 2, 27'si) 2 evli, 27 tanesi de (% 61,36'sı) bekârdır. Subaylarda iki evlilik oranı % 31,25, % 18,75 arasında (birinci hanımların sağ veya ölü oluşuna göre) değişirken, erlerde % 2,27 civarında kalmaktadır. Subay ve erlerden aynı çatı altında 2 evli olan (birinci hanımı ölenler tek evli kabul edildi) üçü subay biri er olmak üzere 4 kişidir. Bunların 60 asker içindeki oranı ise % 6,66'dır. Ölçü alınan askerlerden sadece bir tanesinin zimmî olması nedeniyle, bu sonuç, Müslüman subay ve erlerin evlilik uygulaması ile geleneklerini yansıtmaktadır.

Bu sonuçlara göre, İslâm hukukunun belirli şartlarla dört evliliğe kadar müsaade etmesine rağmen, Ankara, Kırşehir, Tokat ve Trabzon'da olduğu gibi, Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerilerin poligami usûlüne itibar etmediğini, hele hele 3 ve 4 evliliğe hiç itibar etmediğini açıkça göstermektedir. Mamuratü'l-Aziz ve Çemişgezek'te oturan askeriler arasında tespit ettiğimiz bu sonuçlar, 1631-1919 tarihleri arasında, Sivil Harput ailesini incelerken tespit ettiğimiz sonuçlara da denk düşmektedir⁷⁵. Yine bu sonuçlar XVI. yüzyılın sonlarında Anadolu'dan geçen Alman Protestan Papazı Salamon Schweigger'in "... çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler..." müşahadesiyle bütünlük arz etmektedir⁷⁶.

Anadolu'nun çeşitli kentlerinde itibar görmeyen *Poligami*'nin, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askeriler arasında da itibar görmediğini söylemek mümkündür.

4 - Nafaka Tayini

Nafaka, çıkmak, gitmek, sarf etmek manalarını taşıırken, fıkıh ıstılahında ise, yeme, giyinme, barınma ve bunlara tabi olan şeylere denmektedir.

İslâm hukukuna göre, evin reisi erkektir. Erkek, kadın ve çocukların kimseye muhtaç olmayacak şekilde yeme, içme, giyinme, barınma vb. ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü tutulmuştur. Eğer erkek, bu yükümlülüğü yerine getirmiyor, veya değişik nedenlerle getiremiyorsa, mahkeme kararıyla bu görevin nerede ve nasıl yerine getirileceği tayin edilecektir⁷⁷.

Evin reisi olan babanın, korumakla görevli olduğu karısı ve çocuklarının yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını yanlarında bulunduğu sürece karşılamakla yükümlü tutulduğu gibi, beldeden kaybolması, çok uzaklara gitmesi, iflas edip fakir düşmesi vb. gibi durumlarda bile nafakalarını karşılaması emredilmektedir⁷⁸. Bu fıkıh hükümlerinin yanında, bazı ayet ve hadisler de konuyu çok daha bariz olarak açıklamaktadır⁷⁹.

⁷⁵ R. Özdemir, "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ.

⁷⁶ İ. Ortaylı; *a.g.m.*, s. 37.

⁷⁷ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 444-488. Bu sayfalarda ayrıntılı bilgi verilmektedir; A.Akgündüz ; *a.g.e.*, s. 183-192.

⁷⁸ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 444-488; A.Akgündüz; *a.g.e.*, 183-192. Bu iki eserde de değişik çözümler üzerinde durulmaktadır.

⁷⁹ "...(yine) sana hangi şeyi nafaka vereceklerini sorarlar. Deki; "ihtiyacınızdan artanı (verin)..." Bakara Suresi, Ayet, 219 (Bkz. E.H. Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 760-761; H.B. Çantay;

Harpur ve Çemişgezek Şer'iyye Sicilleri incelendiği vakit, bu İslâmî hükümlerin aynen uygulandığını görmekteyiz.

Evin reisi olan baba, (veya koca) eşinin veya çocuklarının günlük yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaz veya karşılayamazsa, karısı veya büyük çocukları veya çocukları küçükse vasileri veya nâzırları mahkemeye müracaat ederek babaları (veya kocası) malından "günlük" veya "aylık" esasına göre "nafaka ve kiske baha" adı altında belirli bir ücret takdir ettirip, kullanmaları yolunda izin alıyorlardı. Aynı uygulamadan, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerî ailelerin de yararlandığını görmekteyiz. Meselâ: 10 Ocak 1907 (25 Zilkade 1324) tarihinde, Çemişgezek'in Çukur Mahallesi'nde oturan Fatma binti Osman adlı kadın, iki küçük çocuğuyla beraber Çemişgezek Mahkemesine müracaat ederek, kocası Abdülhalim bin Hüseyin'in Redif Taburları ile Yemen'e gittiğini, çocuklarına nafaka bırakmadığını, şimdi çocukların şiddetli nafakaya ihtiyacı olduğunu, kocasının, Hasan Efendi elinde bulunan nakit parasından yeteri kadar "nafaka ve kiske-baha" tayin edilmesini ister. Şahitleri dinleyen mahkeme durumu değerlendirdikten sonra, çocuklara şehriye (aylık) 30'ar guruştan 60 guruş "nafaka ve kiske-baha" tayin edip, vasileri olan annelerinin bu parayı harcamasına izin ve "hüccet-i şer'iyye" verir⁸⁰. Bazan, kocası uzaklara giden kadınlar, mahkemeye müracaat ederek kocası malından kendilerine yeteri kadar "nafaka ve kiske-baha" tayin edilmesini isteyebiliyorlardı. Meselâ: 4 Nisan 1906 (10 Safer 1324) tarihinde, Çemişgezek'in Çukur Mahallesi'nde oturan Zeynep Hatun adlı kadın mahkemeye müracaat ederek İstanbul'a giden kocasının kendine "nafaka ve kiske-baha" bırakmadığını, şimdi kocası malından kendine yeteri kadar "nafaka ve kiske-baha" tayin edilmesini ister. Şahitleri dinleyip durumu değerlendiren mahkeme, kocası malından yevmî (günlük) 60 para takdir ederek, izin ve "hüccet-i şer'iyye" verir⁸¹. Aynı uygulamaları Harput'ta da (M. Aziz) görmekteyiz⁸².

KHMK., c. 1, 58); Ebu Mesud'dan (r.a.) rivayet edilen bir hadiste "Her hangi bir Müslüman kendi ehline - Allah'ın rızasını kast ederek - infak edip zarurî ihtiyaçlarını te'min ederse, bu infak o Müslüman için sadaka olur" buyrulmaktadır. Ebu Hureyre'den (r.a.) rivayet edilen kutsî bir hadiste "... Ey mümin, nafaka vermeğe nafakası üzerine vâcip olan alie efradınla başla, sonra başkalarına sarfet. Aile efradının nafakaları verilmezse kadın der ki; ya beni besle, yahud yakamı bırak; Hizmetçi de; Beni besle, beni çalıştır, der; Çocuk da; beni kime bırakırsın? der." buyrulmaktadır (Bkz. *Buhârî*; c. 11, s. 271-273); S.Ş. Ansay; *a.g.m.*, s. 30-31; İ. Ortaylı; *a.d.m.*, s. 38-39.

⁸⁰ ÇSS., 387/294.

⁸¹ ÇSS., 387/270.

⁸² R.Özdemir, "Harpur'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*.

5 - Boşanma (Mufarakat, Muhalaa) ve Zina

Lügatta iki şeyin birbirinden ayrılması, fıkıh ıstılahında ise “zevciyyet bağlarının çözülmesi” manalarına gelmektedir.

İslâm dini değişik hükümlerle evlenmeyi teşvik ederken, boşanmayı ve boşanmaya sebep olan zina, saygısızlık, hakka tecavüz vb. gibi fiilleri de yasaklamıştır⁸³. Eğer bütün çabalara rağmen, birlik ve uyum sağlanmazsa, “*talâk-ı bain*” (üç talakla kadını boşayıp bir daha dönmeme), “*talâk-ı ric'i*” (iddet müddeti bitmeden kadına dönme) vb. gibi usullerle “*muhalaa*” ve “*mufarakat*” (boşanma) caiz görülmüştür. Bu şekilde boşanan kadın “*iddet müddeti*” denilen üç hayız (3 ay) müddeti kadar bekledikten sonra yeniden bir başkası ile evlenebiliyordu. Bu üç ay süresince eski kocası da “*iddet nafakası*” adı altında belirli bir para ödüyordu. 1905 (1323) tarihlerinde, Çemişgezek'te, “*iddet nafakası*”nın miktarı 200 guruş (daha az veya daha çok olması mümkündür) civarında idi⁸⁴.

Harput ve Çemişgezek Sicillerine yansıyan “*boşanma hüccetleri*” nde, ayrılık sebebi olarak; “*aramızda zindegâne olmadığından*” veya “*aramızda hüsn-i muaşeret olmadığından*” veya “*aramızda hüsn-i imtizaç olmadığından*” veya “*aramızda adem-i imtizaç olmadığından*” veya “*aramızda adem-i imtizaç*”tan dolayı vb. gibi durumlar gösterilirken, zina gerekçesinin gösterildiğine hiç rastlamadık. Bazı kişiler ise hiç gerekçe göstermeden “*boşadım*” diyerek evliliğe son verirken, bazıları da “*nezir*”e bağlı olarak (bu işim olursa karım boş olsun gibi) evliliğe son verebiliyordu⁸⁵.

Ayrılıklardan, boşama veya boşanma hakkını erkekler kullandığı gibi, kadınlar da kullanabiliyordu. Meselâ: 25 Ocak 1903 (25 Şevval 1320) tarihinde, Çemişgezek'e bağlı Ulukale köyünde oturan Hayriye binti Şerif bin Yusuf adlı kadın Çemişgezek mahkemesine gelerek 5 ay önce “*mehir ve nafaka*” almamak kaydıyla kocasından boşandığını, şimdi eski kocasının evliliğine mani olduğunu beyan ederek, bu duruma engel olunmasını ister. Mahkemeye çağrılan eski kocası Bekir bin Saidullah'a sorular. Kocası;

⁸³ Bu konudaki ayet ve hadislerin metinleri dipnot 4, 6, 8, 38, 39, ve 40'da verilmiştir.

⁸⁴ ÇŞS.; 387/246.

⁸⁵ ÇŞS.; 387/172, 207; HŞS.; 392/8; 181/27; R. Özdemir; “Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı” adlı tebliği; Bu tebliğde çok çeşitli örnekler verilmiştir. R. Özdemir; “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *TTT.*, s. 116-119.

"Benim aklım başımda değildi. Boşadığımı hatırlamıyorum" diyerek boşanma olayını inkâr ederek karısına tekrar sahip olmak ister. Fakat kadın, şahitler getirerek, boşanma olayını isbat ederek evliliğe son verir⁸⁶. Görüldüğü gibi koca evliliği istemesine rağmen kadın kabul etmemiştir. Bu tür kâideler sivil kesim için geçerli olduğu gibi, askerî kesim için de geçerliydi. Osmanlı mahkemelerinin verdiği bu tür kararlar tamamen İslâm hukukuna uygunluk göstermektedir.

Orta Asya Türkleri arasında zina hiç hoş karşılanmayıp yasaklanmıştır. İslâm hukuku da bu konuyu ele alarak kendine has kaidelerle yasaklamıştır. Bu yasaklara uymayan bekârlara "hat" cezası öngörülürken, evli erkek ve kadınlardan zina yapanlara da "recm" cezası öngörülmüştür. Zinanın sübut bulunduğunu tespit edip ceza verebilmek için, 4 erkek şahidin aynı anda, aynı yerde ifade farkı olmaksızın zinanın sübut bulunduğu yolunda şahitlik yapmaları gerekmektedir. Bu ise çok zor bir durumdur. O nedenle, Osmanlı kadınları 1680'de verilen "recm" ve "idam" cezası dışında, zinanın sübut bulunduğu kararına varamamış ve verilen kararlar hep zina isnadı durumunda kalmıştır. Bunun dışında mahalleden veya şehirden sürgün cezaları veya "tevbe-i istîğfar" cezaları verme yoluna gitmiştir⁸⁷. M. Aziz ve Çemişgezek'te incelediğimiz askerî ailelerde ise zinaya rastlanmamaktadır.

VI - Doğum Olayları ve Çocuk Sayısı

İslâm hukukuna göre baba, ailenin reisidir. Aile içinde kadının koca üzerinde hakları olduğu gibi, çocukların da baba üzerinde hakları vardır. Baba, Çin'de, Hindistan'da İran'da Moğollar'da Cahiliye Çağı Araplarında olduğu gibi çocukları atamaz, kız ve oğlan çocuğu şeklinde de ayırım yapamazdı. Birçok ayet ve hadisler, bu konularda, babalara yasaklamalar getirdiği gibi, bunları belirli hukukî presiplere bağlamayı da ihmal etmemiştir⁸⁸.

⁸⁶ ÇŞS.; 387/207, 233; R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*. Bu uygulama, Osmanlı toplumunda kadının yerini göstermesi bakımından önemlidir.

⁸⁷ R. Özdemir; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *tebliğ*; R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 116-119; Ayrıca bkz. dipnot, 38, 39, 40.

⁸⁸ "... Anaya, babaya iyilik edin, Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizin de, Onların da rızkını biz vereceğiz..." En'am Suresi, Ayet, 151; "ana ve baba ile yakın hısımların bırakuklarından erkeklerle, ana ve baba ile yakın hısımların bırakuklarından kadınlara -azından da - farz edilmiş nasyb olarak, hisseler vardır" Nisa Suresi, Ayet, 34; "... kadınlara iyilikle muâşeret ediniz..." Nisâ Suresi, Ayet, 19; "Öyleyse sakın öksüze kötü muamele etme" Duhâ Suresi, Ayet, 9, Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de bu konularla ilgili birçok ayeti-i kerime bulmak

İslâm Dininin bazı hükümlerinde müminlerin çoğalmasi için doğum olayi teşvik edilirken, bazı hükümlerinde ise, plânlı gelişen aile yapısına cevaz verilmektedir⁸⁹. İslâm hukukunun bütün hükümleri çeşitli İslâm memleketlerinde aynı şartlarda uygulanamıyordu. Bölgelerin iklimi, coğrafi yapıları ile sosyo-ekonomik durumları bunu değişik yönlerden etkiliyordu.

1890-1919 tarihleri arasında incelediğimiz M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde durum neydi? Doğum olayları ve çocuk sayısı hangi seviyede idi? Askerî gruplara göre çocukların dağılımı nasıldı? Bu soruları tam olarak aydınlatılabilmek için 1890-1919 tarihleri arasında M. Aziz şehrinde görev yapan ve değişik askerî sınıflara ait 44 askerî ailenin terekesini, 1890-1909 tarihleri arasında Çemişgezek'te görev yapan ve değişik askerî sınıflara ait 16 askerî ailenin terekesini ölçü olarak aldık⁹⁰. Bu iki şehirdeki askerîlerin çocuk sayılarını daha iyi vurgulayabilmek için ayrıntılı bilgileri tabloya dökmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz (Bkz. Tablo-III).

---

mümkündür (Bkz. H. Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 1270-1299, c. 3, s. 2090; H.B. Cantay; *KHMK.*, c. 1, s. 118, 120, 121; *DİBY.*; *KKTA.*, s. 148, 595); İbn-i Ömer (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.): "hepiniz çoban yani muhafızısınız, ve hepiniz de maiyyetinizde bulunanların hukukundan mesulsünüz. Amirler maiyyetindekilerden muhafızdır. Aile reisi, aile efradının çobanıdır. Kadın da kocasının evi ve çocukları üzerinde muhafızdır. Hûlâsa: hepiniz muhafızısınız ve hepiniz de idarenizde bulunanların hukukundan mesûlsünüz" Hadisi Buhari ve Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevî; *RS.*, c. 1, 324) Mugire İbn-i Su'be (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur. "Allah size analara isyanı, kız (mevûd) ları diri diri defni, verilecek borcun verilmemesini, verilmeyen bir şeyin alınmasını haram kıldı..." (Bkz. *Buhari*, c. 7, s. 292); Aynı mealde, Ubade bin es-Sâmit (r.a.)'dan rivayet edilen bir başka hadiste Hz. Peygamber (a.s.): "Allah'a (ibadette) hiçbir şeyi şerik etmemek, sirkat etmemek, zina eylememek, evladınızı öldürmemek (hem kızları hem de oğlanları diri diri gömmek)..." buyurmuştur (Bkz. *Buhari*, c. 1, s. 34/6); Hz. Peygamber (a.s.) Veda Hutbesinde de şöyle buyurmuştur. "... Ey nâs, kadınların haklarına riayet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah emaneti olarak aldınız. Ve onları namuslarını ve ismetlerini Allah adına söz vererek helâl ediniz. Sizin kadınlar üzerinde, onların da sizin üzerinde hakları vardır..." (Bkz. *Buhari* c. 10, s. 397-407).

⁸⁹ H. Atay; *a.g.m.*, s. 228-232.

⁹⁰ *HŞS.*, 394/4, 5, 16, 17, 18, 19, 20, 42, 59, 67, 92, 118, 127, 133, 165, 167, 196, 208, 233, 234, 241, 246, 247, 253, 257, 275, 289, 331, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397. sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler ölçü alındı; *ÇŞS.*, 387/36, 38, 39, 41, 42, 46, 51, 102, 142, 165, 170, 199, 272, 294, 315, 325. sayfalardaki tereke kayıtları ile diğer belgeler ölçü alınmıştır. Bkz. Dipnot, 71.

TABLO - III

MAMURATÜ'L - AZİZ (HARPUT) VE ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN
ASKERİ AİLELERİN ÇOCUK SAYILARI
(1890-1919)

Sıra No	Çocuk Sahibi Askerlerin Görev ve Rütbeleri	Görev yaptıkları şehir	Erkek çocuk sayısı	Kız çocuk sayısı	Çocuğu olmayan aile	Bekâr olan asker sayısı	Tabii olduğu askeri sınıf	Düşünceler
I - Zabıt Grubu								
1	M. Aziz Valisi (Paşa)	M.Aziz	3	4	-	-		İki evli..
2	Mirliva Paşa	"	3	3	-	-	6. Ordu	İki evli.
3	Mirliva Paşa	"	1	2	-	-	Redif	Bir evli.
4	Mirliva Paşa	"	3	1	-	-	"	Hanımı İstanbul'da oturuyor.
5	Binbaşı (Ağa)	"	-	-	-	Bekar	"	Bekar olması mümkün.
6	Yüzbaşı (Ağa, Ef.)	"	-	2	-	-	Jandarma	-
7	Yüzbaşı (Ağa, Ef.)	Çemiş	2	3	-	-	"	-
8	Yüzbaşı (Ağa, Ef.)	"	-	-	-	Bekar	Redif	Belgede bekâr görünüyor
9	Mülazım-ı Sani (Efendi)	M.Aziz	-	-	-	"	Nizamiye	" " "
10	Mülazım-ı Sani	Çemiş	-	-	-	-	"	" " "
11	Mülazım-ı Evvel (Ağa)	M.Aziz	-	1	-	-	-	-
12	Mülazım-ı Evvel	"	2	1	-	-	Redif	İki evli, birinci hanımı ölmüştür.
13	Doktor (Zimmî)	"	-	-	-	Bekar	Nizamiye	Belgede bekâr görünüyor.
14	Ser-Çavuş (Ef.)	Çemiş	-	-	-	"	"	" " "
15	Ser-Çavuş (Ef.)	"	-	1	-	-	Redif	-
16	Tüfekçi Ustası (Ağa)	M.Aziz	2	-	-	-	"	İki evli.
II - Er Grubu								
17	Kanun Çavuşu	M.Aziz	-	-	-	Bekar	Redif	Belgeye göre bekâr.
18	Çavuş	"	4	1	-	-	-	-
19	"	"	2	1	-	-	Redif	-
20	"	"	5	-	-	-	-	-
21	"	Çemiş	-	-	-	Bekar	Nizamiye	Belgeye göre bekâr.

(TABLO-III'ün devamı)

22	"	"	-	-	-	"	"	"	"	"
23	Onbaşı	M.Aziz	-	-	-	"	-	"	"	"
24	"	"	-	-	-	"	-	"	"	"
25	"	Çemiş	-	-	-	"	Nizamiye	"	"	"
26	"	"	-	-	-	"	"	"	"	"
27	Bölük Emini	"	-	-	-	"	"	"	"	"
28	Borazancı Er	M.Aziz	-	-	-	"	-	"	"	"
29	"	"	-	-	-	"	-	"	"	"
30	Er	"	1	1	-	-	Redif	Yemen'de şehit olmuş.		
31	"	"	1	1	-	-	-	-		
32	"	"	2	-	-	-	-	Yemen'de şehit olmuş.		
33	"	"	3	-	-	-	-	-		
34	"	"	1	1	-	-	-	-		
35	"	"	1	-	-	-	-	-		
36	"	"	3	1	-	-	-	-		
37	"	"	3	2	-	-	-	İki evli.		
38	"	"	1	-	-	-	-	-		
39	"	"	-	-	-	Yok	-	Çocuksuz		
40	"	"	2	1	-	-	-	-		
41	"	"	2	1	-	-	-	-		
42	"	"	-	-	-	Bekar	Nizamiye	-		
43	"	"	-	-	-	"	"	-		
44	"	"	-	-	-	"	"	-		
45	"	"	-	-	-	"	"	-		
46	"	"	-	-	-	"	"	-		
47	"	"	-	-	-	"	-	-		
48	"	"	-	-	-	"	-	-		
49	"	"	-	-	-	"	-	-		
50	"	"	-	-	-	"	-	-		
51	"	"	-	-	-	"	-	-		
52	"	"	-	-	-	"	-	-		
53	"	"	-	-	-	"	-	-		
54	"	"	-	-	-	"	-	-		
55	"	Çemiş	-	-	-	"	Nizamiye	-		
56	"	"	-	-	-	"	"	-		
57	"	"	1	1	-	-	"	-		
58	"	"	2	-	-	-	Redif	Yemen'de şehit olmuş.		
59	"	"	-	-	-	Bekar	Nizamiye	"	"	"
60	"	"	-	-	-	"	"	"	"	"
	Toplam		50	29	1	33				

(TABLO-III'ün devamı)

ZABİT VE ERLERE DÜŞEN ÇOCUK ORANLARI					
Sıra No	Zabit ve Erlerin Çocuk Durumu	Ölçü Alınan Zabit ve Er Miktarları	Çocuk Sayısı	Oran %	Düşünceler
1	Zabitlerin erkek çocuk say.	7	16	20.25	42 evli zabit ve erin 79 çocuğu vardır. Oranlar bu top. gör..
2	Zabitlerin kız çocuk say.	9	18	22.78	" " "
3	Zabitlerin kız ve erkek çocuk top.	16	34	43.03	" " "
4	Zabitlerin bekâr olanların say.	6	-	-	
5	Erlerin erkek çocuğu say.	16	34	43.03	79 çocuk toplamına göre
6	Erlerin kız çocuğu say.	10	11	13.92	" " "
7	Erlerin kız ve erkek çocuğu say.	26	45	56.96	
8	Erlerden çocuksuz olanların say.	1	-	-	
9	Erlerden bekar olanların say.	27	-	-	
10	Zabit ve erlerin toplam erkek çocuk say.	23	50	63.29	79 çocuk toplamına göre
11	Zabit ve erlerin kız ço. top.	19	29	36.70	" " "
12	Zabit ve erlerin kız ve erkek çocuk top.	42	79	-	
13	Evli olan zabit ve erlere düşen ortalama çocuk say.	27	2,92	-	
14	Bekâr zabit ve er top.	33	-	55	60 askerî aileye göre
15	Evli zabit ve er toplamı	27	-	45	" " "

Tabloda görüldüğü gibi 60 askerin 27 tanesi (yani % 45'i) evli, 33 tanesi (yani % 55'i) bekârdır. Bu 27 evli zabit ve erin toplam 79 tane çocuğu var. Bu çocuklardan 50 tanesi (yani % 63, 29'u) erkek, 29 tanesi (yani % 36, 70'i) kızdır. Yine bu çocuklardan 16 tanesi (% 20,25'i) erkek, 18 tanesi (% 22,78'i) kız olmak üzere toplam 34 tanesi (yani % 43,03'ü) zabitelere, 34'ü (% 43, 03'ü) erkek, 11'i (% 13, 92'si) kız olmak üzere toplam 45 tanesi (yani % 56,96'sı) de erlere aittir. Bu rakamlara dikkat edilecek olursa erkek çocuğu sayısı kızlara göre 21 kişi (yani % 26,58) daha fazladır. Yine tabloya dikkat edilecek olursa 7 ve 6 çocuklu olanlar M. Aziz Valisi ile Mirliva Paşadır. İkisi

de 2 evlidir. 5 çocuklu olanlardan birisi Çemişgezek'te görev yapan Yüzbaşı, ikisi M. Aziz'de Çavuş, biri M. Aziz'de erdir. Yüzbaşı ve bir er iki evlidir. Bir Mirliva, bir er 4 çocuklu olup, ikisi de tek evlidir. Bir Mirliva, bir Mülâzım-ı Evvel, bir çavuş, üç erin 3'er çocukları olup, Mülâzım-ı Evvel birinci hanımı öldüğü için ikinci evliliği yapmıştır. Bir Yüzbaşı, bir Tüfenkçi Ustası, 6 erin ikişer çocuğu olup tüfenkçi ustası iki evlidir. Bir Mülâzım-ı evvel, bir ser-çavuş, iki er'in birer çocukları olup, hepsi de tek evlidir. Görüldüğü gibi iki evli olanlar daha fazla çocuğa sahip olmaktadır. Eğer 27 evli zabıt ve erin ortalama çocuk sayısını alacak olursak her aileye ortalama 2.92 çocuk düşmektedir. Bu rakamdan hareket ederek, bu dönemde, bu bölgede görev yapan askerî unsurların ortalama 3 çocuğa sahip olduklarını, bir askerî ailenin anne ve baba ile beraber 5 kişiden oluştuğunu söylememiz mümkündür.

VII - Sosyal Güvenlik Kurumları

I - Vasî Tayini

Vasî bir kimsenin mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere nasb edilen kimsedir. Taşındığı sığata da "vasâyet" denir.

Vasiyyi Muhtar: Bir kimse tarafından vefatını müteakip terikesinde veya sair işlerinde tasarruf etmek üzere tayin olunan vasîdir.

Vesâyetin caiz olabilmesi için, bir kimsenin veya hakimin bir kimseyi vasî tayin etmesi, onun da kavlen veya fiilen kabul etmesi lâzımdır.

Bir kimsenin vasî olabilmesi için, âkil, bâliğ, hür, müstakim ve tasarrufunda tüm yetkileri kullanmaya hâiz olması lâzımdır.

Çocukların vasîleri, öncelikle babalar, babaların tayin ettiği vasîler, daha sonra sahih cedler (en yakın akrabalar), onların vasîleri, hiçbirini bulunmazsa hâkimin nasb ve tayin edeceği kişiler vasî olarak tayin edilebilir⁹¹.

İslâm hukuku evlenmeyi teşvik etmiş, kurulan aileyi kutsallaştırmış, bu yuvada doğan çocukları da ziyet olarak telakki etmiştir.

Küçük çocukların veya değişik nedenlerle geçimini temin edemeyen çocukların nafakası babaya aittir. Ailenin reisi olan hiç bir baba eşinin ve çocuklarının nafakasını temin etmekten kaçınmaz⁹². Nafaka tayini babaya ait-

⁹¹ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 116, 179-180, 189 vd.; A. Akgündüz; a.g.e., s. 246-262. Bu eserde vasîlik konusu çeşitli toplumların hukuklarıyla mukayeseli olarak incelenmiştir.

⁹² Dîpnot, 76'da bu konudaki ayet ve hadislerinin metni verilmiştir.

tır. Eğer baba, sağlığında akli ve bedeni bakımdan değişik hastalıklara yakalanır veya çeşitli israf ile kötü alışkanlıklara mübtela olursa, ya kendi veya hâkim tarafından babanın küçük çocuklarına bakmak, malı üzerinde meşru tasarruflarda bulunmak üzere vasi tayini İslâmın prensiplerindedir⁹³. Yetim ve mağdur çocukların başına vasi tayin edilen kişi sınırsız yetki ve haklara sahip değildir. Yetimin malını istediği gibi tasarruf edemez, satamaz, zarara uğratamaz. Vasinin görev ve yetkileri çeşitli fıkıh hükümleri ile tayin edilerek, bir sosyal güvenlik kurumu oluşturulmuştur.

Buraya kadar belirttiğimiz konular İslâm hukukunun teorik hükümleridir. Şer'-i Şerifin bu kâidelerini uygulayan Osmanlı kadısı sivil ve askerî kesime nasıl bir uygulama getirmiştir? Yapılan uygulamalardan askerî aileler nasıl istifade etmiştir? Uygulamaların başarı ve başarısızlıkları nelerdir? Harput ve Çemişgezek Şer'iyeye Sicillerinden topladığımız belgelerle bu konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Askerî unsurlardan birisi hastalık, sakatlık gibi tabii rahatsızlıklar sebebiyle veya şehiden ölmesi halinde, bağlı bulunduğu askerî birlik tarafından M. Aziz veya Çemişgezek kadılarına veya nâiblerine⁹⁴ "*Pusula*, "*İrsaliye*" veya "*Tahrirat*" (resmî yazı) yazılıyordu⁹⁵. Bu resmî yazı üzerine harekete geçen mahkeme, çocukların en yakın akrabalarından "*emin, müstakim, ashab-ı salah ve her veçhle umur-ı vesâyeti ru'yet ve idareye kadir*" olan annelerini (veya babalarını), dedelerini, ninelerini, hala ve teyzelerini, amcalarını, bunlar olmaz veya "*emîn, müstakim, ashab-ı salah ve muktedir*" olmazlar ise mahkemenin uygun gördüğü "*emîn, müstakim, ashab-ı salah ve muktedir*" olan bir kimseyi vasi olarak tayin edip eline "*vesâyet hüccet-i şer'iyesi*" veriyordu. Meselâ: 12 Haziran 1898 (22 Muharrem 1316) tarihinde, 6. Orduda Mirliva olan Abdulkadir Paşa öldüğü zaman, küçük çocuklarına "*emin ve müstakim*" olduğu için karısı Hediye Hanım "*hüccet-i şer'iyeye*" ile vasi tayin

⁹³ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 180-202; "Sakin öksüze kötü muamele etme" Duha Suresi, Ayet, 9 (Bkz. H.B. Çantay; *KHMK.*, c. 1, 118, 120, 211). Ayrıca dipnot 85'de bu konu ile ilgili başka ayet ve hadislerin metni verilmiştir.

⁹⁴ Bu tarihlere M. Aziz mahkemesi ile Çemişgezek mahkemelerine kadılar tayin edildiği gibi naibler de tayin ediliyordu. Sicillerde naib atamalarının fazlalığına bakılırsa, hizmet genel olarak naibler tarafından yürütülüyordu (Bkz. *HŞS.*, 394/81, 86, (1898/1316); *ÇŞS.*, 387/196, 291, 293, 336 (1908/1327)).

⁹⁵ M. Aziz'de oturan askerî birliklerin, mahkemeye yazdığı resmî yazıya "*Pusula*" denirken (Bkz. *HŞS.*, 394/4, 5, 16, 17, 18 vd. (1892/1316)); Çemişgezek'te oturan askerî birliklerin, Çemişgezek mahkemesine yazdığı resmî yazıya da "*İrsaliye*" veya "*Tahrirat*" deniliyordu (Bkz. *ÇŞS.*; 387/191, 192, 195, 196, 199 vd.).

edilirken⁹⁶, 26 Eylül 1908 (29 Şaban 1326) tarihinde Mamuratü'l-Aziz Vilayeti merkezine tabi Şakafes (Şintil) (?) ( ) köyünden olup, Çemişgezek'teki Redif-i Şahanenin birinci taburunda görev yaparken Yemen'de şehit düşen Hüseyin bin Osman bin Bekir'in küçük oğlu Osman ile küçük kızı Şahide'ye "... babaları müteveffa-yı merkûmdan mevrus emvâl ve eşyalarını hıfz ve hırasete ve tesviye-i umûrlarına kibel-i şer'den bir vasî nasb ve tayin olunmak ehem ve elzem olduğu ecilden sağırân-ı merkumanın ammirleri olub emin ve müstakîm ve her vechle umur-ı vesâyeti kema her hakkıhan ru'yet ve idareye muktedir..." olduğu için M. Aziz mahkemesi tarafından vasî tayin edilip, eline "hüccet-i şer'iyye" verilmiştir⁹⁷. Yine 4 Temmuz 1902 (27 Rebiyü'l-Evvel 1320) tarihinde, aslen Çemişgezek kazasının Türk Karadenk (.....) köyünden olup, Çemişgezek'in Kal'a Mahallesi'nde oturan ve Nizamiye sınıfı 76. Alayın 2. Taburunun 3. Bölüğünün 3. Hayme (çadır) efradından olan Süleyman bin Arif vefat eder. Durum 30 Haziran 1903 (17 Haziran 1318) tarihinde alay tarafından Çemişgezek mahkemesine bir "irsâliye" (resmî yazı) ile birdirilir. Bunun üzerine mahkeme yetim kalan çocuklara anneleri Güllü binti Lütfi'yi vasî tayin edip, eline "hüccet-i şer'iyye" verir⁹⁸.

Bazan ölen kişinin yakın akrabaları "emin, müstakim, ashab-ı salah veya vasilik görevini ru'yet" edemeyecek durumda olurlarsa ve bu durumu da ölenin mahallesindeki muhtar ve ihtiyarlar tarafından mahkemeye "ilmuhaber" (dilekçe) edilirse mahkeme bunların hiç birini vasî tayin etmeye güvenir bir kimseyi iki kişinin kefaletiyle vasî tayin ederek "hüccet-i ser'iyye" verebiliyordu. Meselâ: 15 Ocak 1903 (15 Şeval 1320) tarihinde M. Aziz vilayetine bağlı Dersim Sancağına tabi Çemişgezek kazasının Meydan mahallesinde oturup, Mekteb-i Rüşdiye Muallimi olarak görev yaparken ölen Numan Efendi bin Receb Efendi'nin Vehbi, Ayişe, Bedriye ve ana karnındaki dört çocuğu yetim kalır. Aynı mahalledeki muhtar ve ihtiyarların, mahkemeye sunduğu "ilmuhaber" de "... her ne kadar sağır sağırân-ı mezburânın amucaları var ise de mahallesinden verilen ilmuhaberde mezburî asahb-ı salâh ve müstakim olmadıklarından vesayet-i mezkûreyi ifaya muktedir olmıyacakları bi'l-beyân ..." edildiği için amcaları vasî tayin edilmeyip, yine küçüklerin uzaktan akrabaları olan Bospes (?) Ahmed Efendi bin İsmail adlı kişi,

⁹⁶ HŞS., 394/93.

⁹⁷ HŞS., 394/253.

⁹⁸ ÇŞS., 387/199.

Hasik-zâde İbrahim ve Hacı Yasin Muhsin'in kefaletiyle vasî tayin edilip eline "hüccet-i şer'iyeye" verilmiştir⁹⁹.

Yetimleri korumak için tayin edilen vasîlerin (veya nâzırların) görev süreleri sonsuz değildi. Küçük çocuklar büyüyüp kendilerini ve mallarını koruyabilecek duruma gelince mahkemeye müracaat edip vasîlerinin görevlerine son verdirip yetki ve tasarruf hakkını üzerlerine alabiliyorlardı. Meselâ: 3 Mayıs 1840 (Gurre-i Cemaziye'l-Evvel 1256) tarihinde Harput'un Mollakendi köyünde oturan Zeliha binti Mehmet bin Ömer adlı hatun Harput mahkemesine gelerek şöyle meram ve tekrar-i kelâm eder: "... ben bülûğa irdüm ve kendüm fâil-i muhtarım. Vekil ve vasiyye ihtiyacım yokdur deyû takriri sicill-i mahfuza kayd..." olunmasını isteyerek vasinin görevine son verilip, kendisinin serbest bırakılmasını, bu uygulamayı isbatlayan "mahkeme hücceti"nin de kendine verilmesini ister¹⁰⁰.

M. Aziz ve Çemişgezek mahkemelerinin verdiği bu kararlar tamamen İslâm hukukuna uymaktadır. Yine mahkemenin verdiği bu kararlar askeri aileler için geçerli olduğu gibi, sivil aileler için de geçerliydi. Bu yöntemle bütün kesimler sosyal güvence altına alınmaya çalışılmıştır.

2 - Nâzır Tayini

Nâzır, vasinin yapacağı tasarruflara nezârette bulunmak üzere mûsî (mal sahibi) veya hâkim tarafından tayin olunan kişidir. Buna "müşrif" de denilmektedir. Bir kişi veya hâkimin, bir kimseyi nâzır tayin etmesi, onun da nâzırlığı kabul etmesi şarttır.

İslâm hukukuna göre, çocuk, mal vb. işler için bir veya birden fazla vasî tayini câiz olduğu gibi, nâzır tayini de câizdir. Fakat, nâzırın vasî gibi tasarruf yetkisi yoktur. Nâzır, sadece malı koruma konusunda, vasîye tercih edilmektedir. Hâkim, bir çocuk üzerine vasî tayin ederken, vasî ve çocuk üzerine nâzır da tayin edebilir¹⁰¹.

İslâm hukukunu uygulayan M. Aziz ve Çemişgezek kadıları (veya nâibleri) da aynı hükümleri uygulamıştır. Bir babanın ortadan kaybolması veya aile reisliği görevini yerine getirerek eşi ve çocuklarının nafakasını karşılamaması veyahutta ölümü halinde, mahkeme, çocuklarını büyütüp besleme, yedirip giydirmek, terbiye etmek, babanın çocuklara bıraktığı terekeyi

⁹⁹ ÇSS., 387/205; HSS., 394/108.

¹⁰⁰ HSS., 393/2.

¹⁰¹ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 116, 231 vd.; A. Akgündüz; a.g.e., s. 250-52.

koruyup tasarruf etmek için, “*emin, müstakim ve ashab-ı salâh*” (güvenilir, dürüst ve namazını kılan dini bütün kişi) olan bir kimseyi vasî olarak tayin ederken, yine “*emanet ile maruf ve istikâmet ile mevsuf ve umur-ı nezârete her veçhle ru'yet ve edaya muktedir*” olan akrabasından veya dışarıdan bir kimseyi nâzır olarak tayin ediyordu. Çoğu kere mahkemeye yardımcı olmak için ölen kişinin mahallesindeki muhtar ve diğer ihtiyarlar mahkemeye gelecek, güvendikleri dürüst, ahlâklı, namazını kılan, dini bütün nâzırlık görevini yerine getirebilecek akrabasından veya dışarıdan bir kimsenin adını vererek o kişi hakkında şahitlik yapıyorlardı. Harput ve Çemişgezek Sicilleri incelendiği vakit sivil ve askerî kesim için geçerli çeşitli örnekler tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Meselâ: 11 Şubat 1900 (29 Teşrin-i Sani 1315) tarihinde Çemişgezek'e bağlı Ulukale köyünün Berzim mahallesinde oturan İsmail bin Ahmet vefat eder. Küçük yaştaki 4 erkek bir kız çocuğu yetim kalır. Durumu öğrenen Çemişgezek mahkemesi, olaya elkoyarak çocukları olan Yunus bin Ahmet'i de vasî ve çocukların üzerine nâzır olarak tayin etmiştir¹⁰². Yine 26 Mart 1899 (14 Zilkade 1317) tarihinde Harput'un Sara Hatun Mahallesinde oturan Ferraş Hacı Mehmet Efendi ibni Abdullah vefat edince yetim kalan iki küçük oğluna M. Aziz mahkemesi tarafından karısı Habibe binti Hasan “*Hüccet-i Şer'iyye*” ile vasî olarak tayin edilirken, bundan 3 gün önce yani 23 Mart 1899 (11 Zilkâde 1317) tarihinde çocukların amcaları olan Haffâf-zâde Abdurrahman Efendi İbni İsmail adlı kişi; “... *sağır-i merkûmun akrabasından olub, emanet ile maruf ve istikâmet ile mevsuf ve umûr-ı nezârti her veçhle ru'yet ve edaya muktedir idüğü mahalle-i mezbure muhtarı Mehmet Hanifi İbni Ahmet ve Seyyid Yusuf-zâde el-Hac Necib Efendi ibni Yusuf bin el-Hac Zülfikâr Ağa ile İbrâhim nâm kimesnelerin alâ-tarikü's-şâhade ihbarlarıyla inde's-şer'i zâhir ve mütehakkik...*” olduğu için vasî ve çocuklar üzerine nâzır tayin edilip eline “*nâzırlık hücceti*” verilir¹⁰³.

Bazı nâzır tayinlerinde, bu uygulamanın aksi de görülmekteydi. Anne (veya baba) nâzır olarak tayin edilirken, “*emin, müstakim, ashab-ı salâh ve muktedir*” olan yakın akrabalarından (veya dışarıdan) bir kimse vasî olarak tayin ediliyordu. Meselâ: 18 Aralık 1899 (5 Kanûn-ı Evvel 1315) tarihinde Çemişgezek'e bağlı Ulukale Köyünde ölen Aziz'in çocuklarına karısı nâzır olarak tayin edilirken, Amca-zâdeleri Halil bin Ömer de vasî tayin edilir¹⁰⁴.

¹⁰² ÇŞS., 387/106.

¹⁰³ HŞS.; 394/108.

¹⁰⁴ ÇŞS.; 387/106.

Nâzırların görevi de sonsuz değildir. Nâzırı oldukları çocukların büyümesi, kendilerini ve mallarını koruyacak duruma gelmeleri sonucunda, vasîlerde olduğu gibi, mahkeme hücceti ile nâzırlık görevleri de bitiyordu. M. Aziz ve Çemişgezek mahkemelerinin sivil ve askerî ailelere tatbik ettiği bu uygulamalar tamamen İslâm hukukuna uygunluk göstermektedir. Yine aynı uygulamalar Tokat, Trabzon, Kırşehir ve Ankara mahkemelerinin verdiği kararlara da uygunluk göstermektedir¹⁰⁵.

3 - Hacr-ı Terbiye

Hacr; Lügatta mutlaka men manasındadır. Tazyik, haram manasına da gelir. Akla da hacr denmiştir. Çünkü sahibini çirkin ve akibeti muzir şeylerden men eder. Fıkıh istilâhında ise, “*Bir muayyen şahsı tasarruf-ı kavlisinden men etmektedir*” ki, o şahsa bu hacrdan sonra “*mehcûr*” denir.

Tasarruf-ı kavliden men: O tasarrufu hükümsüz, gayri sabit ve gayrı nâfiz addetmek demektir.

Hacr, fiilde geçerli değildir. Çünkü işin reddi mümkün olmamaktadır.

Kârla zararı ayırtedemeyecek kadar küçük olan çocuklar, akli dengesini kaybetmiş olanlar, cinnet getirenler, malını lüzümsüz yere sarf ederek israf edenler, ölüm döşegindeki hastalar vb. kendilerine ait olan meşrû mallarını doğru olarak kullanmada, çeşitli engeller olduğu için İslâm fıkıhı bu gibilerin mağdur olacağını hesap ederek kullanım ve tasarruf hakkını yasaklamıştır¹⁰⁶.

İslâm hukuku, hacr'a maruz kalan kişilerle ilgilenmeyi, onların beslenme ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi, malların korunup en uygun şartlarda tasarruf edilmesi görevini babalarına, babalarının vasîlerine, velîlerine, velîlerinin vasîlerine, hâkimlere, hâkimler bulunmazsa cemaat-ı müslimine bırakmıştır¹⁰⁷.

Bu hükümler, Harput ve Çemişgezek kadıları (veya naibleri) tarafından sivil ve askerî ailelere aynen uygulanmıştır. Bir kişi öldüğü vakit, arkada kalan yetimlerini korumak, giyindirmek, besleyip barındırmak, eğitmek, malını

¹⁰⁵ R. Özdemir; “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *TTT.*, s. 123, 124; “Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, adlı *tebliğ*. “Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX. s. 25; “Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı” adlı *tebliğ*.

¹⁰⁶ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 267-294 vd.; A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 260-2.

¹⁰⁷ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 273-274 vd.; A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 260-2.

koruyup muhafaza etmek amacıyla “*emin, mutemet, ashab-ı salah ve muktedir*” bir kimseyi *vasî*, *vasî* ve çocuk (veya muhtaç olan büyükler) üzerine yine *emin, mutemet, ashab-ı salah ve muktedir*” bir kimseyi *nâzır* tayin ediyorlardı. Tayin edilen *vasî* ve *nâzır* çocuğun (veya büyük kişinin) malını istedikleri gibi tasarruf edemezlerdi. Hatta çocuğun günlük yeme, içme, giyinme ve barınma masrafları olan “*nafaka ve kisve-baha*” adlı parayı, kendi isteklerine göre tayin etme haklarına sahip olmayıp, mahkemenin izin ve takdirlerine göre kullanabiliyorlardı. Meselâ; 10 Ocak 1907 (25 Zilkade 1324) tarihinde M. Aziz Vilayetinin Dersim Sancağına bağlı Çemişgezek kazasının Çukur Mahallesinde oturan Abdülhalim bin Hüseyin adlı kişi Asâkir-i Redif'e iltihak ederek Yemen'e gider. Fakat giderken karısı ve çocuklarına yetecek kadar belirli bir para da bırakmaz. Belirli bir süre sonra geçim sıkıntısına düşen karısı Fatma binti Osman adlı kadın, Çemişgezek mahkemesine müracaat ederek Hasan bin Hüseyin adlı kişi üzerine dava açar. Fatma Hanım ifadesinde: “... *babaları Abdülhalim bundan akdem Asâkir-i Redife iltihakla Yemen Kıtasına gidüb, körpeleri (çocukları) mezburatânı, bilâ-nafaka terk idüb mezburatânın nafaka ve kisveye şedid ihtiyacları bulunduğundan, babaları mezbure Abdülhalim'in malından Hasan yedinde (elinde) bulunan nukudundan kızları mezburatana mikdâr-ı kifaye nafaka farz ve takdir olunmak matlubumdur...*” diyerek kocasının nakit alacağından çocuklarına nafaka bağlanmasını ister. Bu ifadeyi dinleyen Hasan bin Hüseyin, Fatma Hanımı tasdik ederek kocasına borcu olduğunu kabul eder. Daha sonra mahkeme çocukların nafakaya ihtiyacı olup-olmadığını tahkik ettirir. Fatma Hanım'ın söylediklerinin doğru olduğunu söyleyen ve belge sonunda isimleri bulunan şahitlerin, şahadeti üzerine ikna olan mahkeme, Abdülhalim'in Hasan bin Hüseyin elindeki nakit alacağından, küçük çocukların her birine “*şehriye*” (aylık) 30'ar guruş “*nafaka ve kisve-baha*” tayin ederek “*nafaka ve kisve-baha hücceti*”ni verir¹⁰⁸. Görüldüğü gibi, Yemen'e giden askerın parası vardır ama kanunî açıdan kullanma imkânı yoktur. Borçlu olan Hasan bin Hüseyin alış-veriş akdini Abdülhalim'le yapmıştır. O nedenle bu alacak parayı karısı ve çocuklarının kullanma hakkı yoktur. Çemişgezek mahkemesi bu yasaklama hakkını kaldırarak kullanıma izin vermiştir. Benzer uygulamaları Tokat, Trabzon, Ankara, Kırşehir vb. gibi şehirlerin Kadı Sicillerinde de bulmamız mümkün olmaktadır¹⁰⁹.

¹⁰⁸ ÇŞS.; 387/294.

¹⁰⁹ R. Özdemir; “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *TTT.*, s. 124-126; “Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, adlı *tebliğ*; “Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”,

4 - Kayım Tayini

Mefkud; İkâmetgâhı ve hayatta olup olmadığı bilinmeyen gaib kimsedir. Bir mefkud, kendi nefsi hakkında diri, başkaları hakkında ise ölü sayılır.

Kayım, mefkudun mallarını muhafaza nâsın hizmetlerinde bulunan alacaklarını kabz; mefkûdun emvâlinde usûlü dairesinde tasarruf için hâkim tarafından nasb edilen emin, mutemet kimse demektir.

Mefkud hakkında hâkimin velâyeti câridir. Mefkûdun malını korumakla görevlidir.

Hâkim, mefkûdun malını ve menfaatlerini korumak için, mefkûdun akrabasından veya hariçten *kayım* tayin edebilir. Bu tayini, mefkudun akrabalarının isteyip istememeleri önemli değildir. Çünkü hâkim, kendi işini göremeyen aciz kişilerin nâzırı ve hâmisi durumundadır. Böylece aciz kişiler için *kayım* tayin etmekle görevini yerine getirmiş olmaktadır¹¹⁰. Bu hükümler İslâm fıkıhının prensipleridir. Bu hükümlerle ne şekilde olursa olsun, kişi haklarının garanti altına alınması istenmiştir. M. Aziz ve Çemişgezek mahkemeleri aynı hükümleri sivil kesim için uyguladığı gibi, askerî unsurlar için de uygulamaktaydı. Bu konuda, sicillerde, oldukça çok örnek bulmamız mümkün olmaktadır.

M. Aziz ve Çemişgezek'te görev yapan zabıt ve er sınıfından birisi öldüğü vakit, *kayım* tayininde genel olarak iki türlü yolun izlendiği dikkati çekmektedir. Ölen zabıt veya er bu iki bölgenin dışından gelmiş, o anda ne kadar varisi olup-olmadığı da bilinmiyorsa, malının kaybolmaması, menkûl veya gayri menkul malı varsa, bunların, mahkemenin önderliğinde "*Sûk-ı Sultani*" denilen "*mezet meydanı*"nda saulması, hasıl olan gelir ve nakit parayı görev yaptığı taburun "*Tabur Sandığı*"na teslim etmesi, daha sonra çıkacak varislerine teslim etmesi ve sonucu mahkemeye bildirmesi gayesiyle bir "*kayım*" tayin ediliyordu. Mahkemeden "*kayımlık hüccet*"ni alan görevli mahkemenin öngördüğü İslâm hukuku presiplerine göre, ölenin veya kaybolan askerin malını koruyup varislerine, varisleri yoksa "*beytü'l-mal*"a (devlet hazinesi) ulaştırıyordu. Meselâ: 13 Mart 1900 (11 Zilkade 1317) tarihinde, aslen Kastamonu Sancağına bağlı Tosya kazasının Fâriki Nahiyesinin Halîli Köyünden olup, 4. Ordu'ya bağlı 6. Alaya tabi Harput 2. Redif Taburunun Binbaşısı

Osmanlı Araştırmaları Dergisi, s. IX, s. 126; "Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı tebliğ. Basım safhasında olan bu tebliğlerimizde çeşitli örnekler tesbit edilmiştir.

¹¹⁰ Ö.N. Belmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 208-217-224 vd.; A. Akgündüz; *a.g.e.*, s. 279-281.

olan Hacı Mehmed Efendi ibni Mustafa ölür. Zahirde varisi olup-olmadığı da bilinmez. Olay üzerine hareket geçen M. Aziz mahkemesi duruma elko-yar. Ölen Binbaşının kaç varisi ve kimler olduğunun bilinmemesi, nakit ve menkul mallarının zayi olmaması, bütün nakit menkul ve gayr-ı menkul mal-larının mahkeme ile beraberce tahrir (yazım) edilmesi, sonra yine mahke-menin başkanlığında “*Sûk-ı sultani*”de satılması, toplanan bütün paranın çı-kacak varislerine teslim edilinceye kadar “*Tabur Sandığı*”nda muhafaza edilmesi gayesiyle aynı taburda görev yapan Kol Ağası Mehmet Nuri Beğ ibni Mustafa Beğ “*kayyım*” tayin edilir. Kol Ağası Mehmet Nuri de “*kayyım*”lık görevini kabul ettikten sonra kendisine “*kayyımlık hücceri*” verilir¹¹¹. Bu tür uygulama müslüman asker için geçerli olduğu gibi, müslüman olmayan as-ker için de geçerliydi. Meselâ: 18 Mayıs 1900 (18 Muharrem 1318) tarihinde aslen Deraliyye'den (İstanbul) olup ve Nizamiye sınıfından 74. Alayın 3. ta-burunda Doktor olarak görev yapan Necor Efendi veled-i Yasef ölür. Necor Efendi'nin İstanbul'daki varisleri çıkıncaya kadar nakit parasını korumak, menkul ve gayr-ı menkul mallarını mahkeme ile beraber yazmak, yine mah-kemeye beraber geçer fiyata “*sûlk-ı sultani*” denilen mezet meydanında tâ-liblisine satmak, hasıl olan parayı “*Tabur Sandığı*”nda muhafaza etmek ama-cıyla tabur Kâtibi İbrahim Efendi ibni Tahir Efendi “*kayyım*” tayin edilir. O da “*kayyım*”lığı kabul ettikten sonra eline “*kayyımlık hüccet-i ser'iyyesi*” veri-lir¹¹². Bazan ölen erlerin nakit paraları ile mezet meydanında satılan eşyala-rını kayyımları memleketlerindeki varislerine gönderiyorlardı. Meselâ: 18 Haziran 1904 (4 R.Âhir 1322) tarihinde aslen Trabzon Vilayetine tabi Canik Sancağındaki Ünye kazasının Kenaris Köyünden olan 4. Seyyar Jandarma Taburu 3. Bölük Onbaşısı olan Hüseyin Onbaşı ibni Hacı adlı er ölünce ce-naze masrafları olan 43 guruş 20 para ile mahkeme masrafı olan 98 guruş 30 para çıktıktan sonra 7922 guruş 30 paralık terekesi tabur zabiti ve kayyım marifetiyle “*Tabur Sandığı*”na teslim edilir. Varisi çıkanca da Ünye'ye bağlı olan Kenâris Köyündeki anasına gönderilir¹¹³.

Eğer ölen askerlerin varisleri bu şehirlere yakın yerlerde oturuyorsa, o zaman bütün nakit, menkul ve gayr-ı menkul muhalefatı toplanıp tahrir edildikten sonra İslâm ferâiz hukuku kurallarına göre taksim ediliyordu. Eğer yapılan taksimde varislerden biri olmaz veya kayıp ise o takdirde onun

¹¹¹ HŞS.; 394/118.

¹¹² HŞS.; 394/133.

¹¹³ HŞS.; 394/176.

malı taksim edilip, anne veya babası veya kardeşleri veya akrabaları veya mahkemenin uygun gördüğü dışarıdan bir kimse "kayım" tayin edilip eline "kayımlık hüccet-i şer'iyesi" veriliyordu. Meselâ: 28 Şubat 1919 (27 C. Evvel 1337) tarihinde, M. Aziz Vilayetine tabi Sarı Yakub köyünde oturan Ömer Çavuş bin Amuş (Ahmed) ölür. Terekesi büyük oğulları Hamid, Ali, İsmail, Esat ve beldeden kaybolan Hasan Çavuş'a kalır. Mahkeme, kardeşler arasındaki terekeyi taksim eder. Kaybolan Hasan Çavuş'un nakit ve eşyalarından hissesi olan terekeyi "heyet-i asliyyesi ile muhafaza etmek" (aynen) kaydıyla kardeşi Ali Onbaşıyı "kayım" tayin edip, ona teslim eder. Ali Onbaşı "kayım"lığı kabul ettikten sonra ilene "kayımlık hüccet-i şer'iyesi" verilecek hukukî uygulama sonuçlandırılır¹¹⁴.

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezek mahkemeleri İslâm hukukunun prensiplerine uygun olarak, ölen ya da kaybolan askerlerin mallarını korumak, vasilerine ulaştırmak, eğer varisleri yoksa Beytü'l-mala irad kayıd etmek amacıyla "kayım"lık kurumunu işletmiştir. Bu uygulama ile Müslüman veya zimmî, zabıt veya er zümresinden olan askerî unsurların haklarını korumaya çalışmıştır. M. Aziz ve Çemişgezek mahkemelerinin bu uygulamaları tamamen İslâm hukuku kâidelerine uygunluk göstermektedir.

5 - Nafaka ve Kisve-Baha Tayini

İslâm hukuku, müminlerin evlenmesini, evlenen çiftlerin çoğalmasını değişik hükümlerle emrederken doğan çocukların da her türlü sosyal güvenceye kavuşturulmasını emretmektedir. Çocukların giyim-kuşamı, beslenip barındırılması, ruhî ve bedenî yönden eğitilmesi anne ve babaya aittir. Ama değişik nedenlerle bu mümkün olmazsa vasîlik ve nâzırlık kurumu devreye girerek bu görevleri üstlenmektedir. Bu uygulama ile İslâm fıkıhı, aciz ve muhtaçların, dünyaya masum olarak gelen çocukların yaşama şartlarını garanti altına almak istemiştir¹¹⁵.

Yukarıda üzerinde durduğumuz gibi, Osmanlı mahkemeleri yetim kalan çocukların kendilerini korumak gayesiyle vasî ve nâzır tayin ederken mallarını korumak için de kayımlık tayin ediyordu. Ama bu görevliler kendilerine tevdi edilen görev ve yetkileri nasıl kullanacaklardı. Bakmakla mükellef ol-

¹¹⁴ HŞS.; 394/397; ÇŞS.; 387/94, 144, 209.

¹¹⁵ Ö.N. Bilmen; a.g.e., c. 5, s. 116, 179, 180, 189, 202, 208, 217, 224, 231, 267, 273, 274 vd.; A. Akgündüz; a.g.e., s. 238-242.

dukları çocukları nasıl giydirip, yedirip, barındıracaklardı? vb. gibi sorular hemen akla gelmektedir. Bu soruların cevaplarını Harput ve Çemişgezek Sicillerinden bulmamız mümkün olmaktadır.

Zabit veya er sınıfına mensup evli bir asker vadesiyle veya şehiden ölürse veya bilinmeyen bir şekilde kaybolursa arkasında bıraktığı çocuklarını korumak, terbiye etmek, besleyip büyütme amacıyla en yakın akrabaları veya mahkemenin uygun göreceği kimse *vasî*, *vasî* ve çocuklar üzerinde bir başkası da *nâzır* tayin ediliyordu. Mallarını korumak için de *kayım* tayin ediliyordu.

Yetim çocuklar üzerine "*hüccet-i şer'iyye*" ile "*vasî*" veya "*nâzır*" tayin edilen kişi, mahkemeye müracaat ederek, vesâyeti altındaki çocukların günlük olarak yeme, içme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını gidermek için paraya ihtiyaçları olduğunu, bu paranın bulunup kullanılabilmesi için mahkemenin kendine izin vermesini, çocukların babaları (veya anaları) malından yeteri kadar "*nafaka ve kisve-baha*" adı altında belirli bir paranın takdir edilmesini, durumu mahallenin (veya köyün) imamı, muhtarı ve ihtiyarları bildiğini, gerekirse onlara sorulmasını belirttikten sonra isteğin kabul edilip, "*nafaka ve kisve-baha hücceti*" adı altında resmî bir belgenin verilmesini isterdi. "*Vasî*" veya "*nâzır*"ı dinleyen mahkeme durumu değerlendirdikten sonra, genellikle mahallenin (veya köyün) imam, muhtar ve ihtiyarından oluşan birkaç kişilik şahidi dinledikten sonra isteği yerine getirerek yetimlere "*yevmiye*" (günlük) veya "*şehriye*" (aylık) veya yıllık olarak günün şartlarına göre belirli bir parayı "*nafaka ve kisve-baha*" adı altında takdir edip, babası (veya anası) malından kullanmak üzere "*vasî*"ye izin verip, eline "*nafaka ve kisve-baha hücceti şer'iyyesi*" adı altında resmî bir belgeyi veriyordu. Meselâ: 1 Kasım 1907 (25 Ramazan 1325) tarihinde, M. Aziz vilayeti merkezine tabi Alışam (Harmanpınarı/Elazığ) köyünden olup, M. Aziz merkezindeki Redif birinci taburunda asker iken Yemen'e giden Mehmet Çavuş ibni Molla Hüseyin bin Salih adlı er orada şehit olur. Olayı haber alan mahkeme, şehidin, Salih ve Hüseyin adlı 2 küçük oğlu ile Ümmügülsüm adlı bir küçük kıza karısı Ayşe binti Hacı Ali adlı kadını "*emin ve müstakim, vasîlik görevine ru'yet edebileceği*" için "*Hüccet-i şer'iyye*" ile "*vasî*" tayin eder¹¹⁶. Mahkemenin aynı oturumunda "*vasîlik*" görevini kabul eden Ayşe Hatun, babaları Yemen'de şehit düşen 3 çocuğunun çok fazla nafakaya ihtiyacı olduğunu

¹¹⁶ HŞS.; 394/233, 234.

belirterek "... vasileri bulunduğum sığâr-ı merkumundan nafaka ve kisve baha ve sâir levâzım-ı zaruriyyeye eşeddi-i ihtiyaç ile muhtacun olduklarından babaları müteveffa-yı merkumdan müntakil mal-ı mevrusları nemasından müteveffa-yı merkumdan nafaka ve kisve-baha ve sair levâzım-ı zaruriyyeleri için kible-i şer'den kadr-i maruf meblağ farz ve takdir olunmak bi'l-vesâye matlubumdur..." diyerek çocuklarına nafaka bağlanmasını ister. Mahkeme, Ayşe Hatun'un isteğinde haklı olduğunu aynı köyün İmamı Mehmet Efendi İbni Mustafa Efendi ile muhtar Osman Efendi İbni Ahmet Efendi'den de dinler. Şahitleri de dinleyen M.Aziz mahkemesi, vasî Ayşe Hatunun isteğini kabul ederek her çocuğa babaları malı nemasından (gelir) kullanılmak üzere yevmî (günlük) 20'şer paradan ceman 60 para "nafaka ve kisve-baha" adı altında nafaka takdir ederek kullanmak üzere vasiye "nafaka ve kisve-baha hücceti" vererek durumu sonuçlandırır¹¹⁷. Benzer bir uygulamayı da Çemişgezek'te görmekteyiz. 10 Ocak 1907 (25 Zilkade 1324) tarihinde M. Aziz vilayetinin Dersim Sancağına bağlı Çemişgezek kazasının Çukur Mahallesi'nde oturan Abdülhalim bin Hüseyin Redif Taburlarına iltihak ederek Yemen'e gider ve orada şehit düşer. Durumu öğrenen mahkeme, şehidin, Bekir ve Hikmet adlı 2 küçük çocuğuna anaları Fatma binti Osman'ı "emin, müstakim ve vasilik görevini yapabilecek" kudrette bularak vasî tayin eder. Vasî Fatma Hatun'un, kocası Abdülhalim'in kendilerine hiç bir para bırakmadan gittiğini, Hasan bin Hüseyin adlı kişi elinde nakit alacağı bulunduğunu belirterek, paranın alınıp çocuklarına nafaka bağlanmasını istemesi üzerine, mahkeme bu konuda borçlu ve şahitleri dinledikten sonra iddia ve isteğin doğru olduğuna kanaat getirerek isteği kabul eder. Olumlu kanaate sahip olan mahkeme, çocukların her birine "şehriye" (aylık) 30'ar guruş "nafaka ve kisve-baha" farz ve takdir ettikten sonra vasiinin eline de "nafaka ve kisve-baha hücceti" verir¹¹⁸.

Bu iki örnekte görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde aynı yıl içinde iki ayrı çocuğa bir guruş ile yarım guruş (20 para) arasında "nafaka ve kisve-baha" takdir etmiştir. Buradaki farklılık, günün şartları ile ailenin maddi durumunun iyi veya kötü oluşu ile ilgilidir.

Mahkemeler, nafakaları günlük ve aylık olarak tayin edebildikleri gibi, yıllık olarak tayin edebiliyorlardı. Meselâ: 9 Mart 1900 (7 Zilkade 1317) tarihinde, Çemişgezek kazasının Çukur Mahallesi'nde yetim kalan Hasan ve

¹¹⁷ HŞS.; 394/234.

¹¹⁸ ÇŞS.; 387/294.

Hüseyin adlı 2 çocuğu yıllık 75'er guruştan toplam 150 guruş (günlük 0,41 guruş) "nafaka ve kisve-baha" takdir etmiştir¹¹⁹. Burada görüldüğü gibi nafaka miktarı birden artmıştır. Nafakalardaki bu esnek durumu başka şehirlerde de görmekteyiz. Meselâ: 1771-1810 yılları arasında Tokat'ta 2 ile 10 para arasında¹²⁰, 1880-1906 yılları arasında Kırşehir'de 40 ile 60 para arasında değişmekteydi¹²¹.

Bu örneklerde görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezek mahkemeleri İslâm hukuku prensiplerine uyarak askerî ailelerin yetim kalan çocuklarını topluma kazandırmaya çalışmıştır.

VIII - Çocukların Miraslardan Aldıkları Paylar

I - Müslim Erkek Çocukların Miraslardan Aldıkları Paylar

Moğollarda, Çin'de, Hindistan'da, Cahiliyye Çağı Araplarında çocuğun yeri ve mevkii garanti altında değildi. Baba isterse çocuğu atabilir, satabilir, mirastan mahrum edebilir ve en son olarakta öldürebilirlerdi. İslâm hukuku bu konuyu da kendi felsefesi içinde çözümlenerek çocuğun kutsal bir aile ziyeti olduğunu, erkek ve kız çocuğu arasında tercih yapılamayacağını, mirastan mahrum edemeyeceğini, zarurî ihtiyaçlarının karşılanarak himaye edilmesi gerektiğini çeşitli hükümlerle garanti altına almıştır. Birçok ayet ve hadis bu konuları yasallaştırmıştır¹²².

¹¹⁹ ÇŞS.,387/108.

¹²⁰ R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *TTT.*, s. 127-9.

¹²¹ R. Özdemir; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX, İstanbul, 1989, s. 128-129.

¹²² "... Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, sizin de onların da rızkını biz vereceğiz..." Enam Suresi, Ayet, 151; "Ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından erkekler, ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından kadınlara azından da, çoğundan da farz edilmiş nasiyb olarak, hisseler vardır" Nisa Suresi, Ayet, 7; "Allah size (miras hükümlerini şöyle- tavsiye (ve emr) eder; Evlatlarınız hakkında (ki hüküm) erkeğe, iki dişinin payı miktardır. Fakat onlar (O evlatlar) ikiden fazla kadınlar ise (ölünün) bıraktığının (terikenin) üçte ikisi onlarındır. (Dişi evlâd) bir tek ise o zaman (bunun) yarısı onundur. (Ölenin) çocuğu varsa ana ve babadan her birine terikenin altıda biri (verilir). Çocuğu olmayıp da ana ve babası ona mirasçı olduysa üçte birisi anasınındır. (Erkek, dişi) kardeşler varsa o vakit altıda biri anasınındır. (Fakat bütün bu hükümler ölenin) edeceği vasiyyet (in tenfiz) veya borc (unun ödenmesin)den sonradır..." Nisa Suresi, Ayet, 11; "Öyleyse sakın öksüze kötü muamele etme" Duha Suresi, Ayet, 9 (Bkz. H. Yazar; *HDKDT.*, c. s. 1270, 1299, c. 3, s. 2090; H.B. Çantay; *KHMK.*, c. 118, 120, 211; DİBY.; *KKTA.*, 148, 595); Aile arasındaki miras taksimi, ferâiz hukuku ile sistematik hale getirmiştir (Bkz. Ali Himmet Berkî; *İslam Hukukunda Ferâzi ve İntikal*, Ankara, 1985).

İslâm ferâiz hukukuna göre babanın mirası üçte ikisi (2/3) erkeğe, üçte biri (1/3) kıza verilecek şekilde tanzim edilmiş ve bu durumlar dışında zuhur edecek konuların halli ise İslâm'da ferâiz ve intikal hukukuna bırakılmıştır¹²³. Bu taksimatta, kız, mağdur ediliyor gibi görünüyorsa da, mirasın dağılımı aileler açısından değerlendirilirse bir eşitsizlik olmayıp (kız, 1/3 ailesinden alıyor, 2/3'de kocası getiriyor ve böylece miras 3/3 oluyor) denge sözkonusudur.

Bu hükümleri uygulayan M. Aziz ve Çemişgezek kadılarının (veya nâiblerinin) tutumu neydi? Nasıl bir uygulama içindeydiler? Tereke taksiminde nasıl bir yol izliyorlardı? Taksim edilen terekelerin sahipleri küçükse veya mağdur durumdaysa koruyucu ne gibi tedbirler alıyorlardı? vb. gibi sorular hemen akla gelmektedir. Bütün bu soruların cevaplarını Harput ve Çemişgezek Sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Askerî zümreden bir kişi öldüğü vakit, M. Aziz veya Çemişgezek mahkemelerinden bir görevli (genellikle kâtibler gidiyordu), olay yerine giderek bütün servetin yazımını gerçekleştiriyordu. Serveti oluşturan eşyaların yazımında, kesin bir sıranın takip edildiğini söylemek oldukça zor gözüküyor. Terekeler üzerinde yaptığımız çalışmalarda genel olarak şu sıraları tespit ettik.

a - M. Aziz'de ölen zabitlerin eşyası yazılırken yatak odasında, oturma odasında mutfakta kullanılan yatak-yorgan, halı, kilim, tencere, sahan vb. gibi ev eşyaları, çeşitli kıyafet ve üniformalar, askerlikle ilgili araç-gereçler, askerlik ve çeşitli konulardaki kitaplar, kilerdeki zahireler, soba, odun ve kömür, varsa binek hayvanı varsa bağ, bahçe ve evi, varsa dükkân eşyası, nakit parası ve alacakları, varsa çeşitli aylara ait maaşları yazıldıktan sonra genel toplam yazılıyordu. Bu genel toplamdan sonra ölen için "*teçhiz ve tekfîn*" (cenaze) masrafları, karısının mehiri, varsa borçları listesi, "*Resm-i kısmet*", "*Varaka ve Pul-Baha*", "*Kaydiyye*", "*Dellaliye*", "*Hammaliye*" adlarıyla alınan mahkeme masrafları, bütün bu masraflar çıktıktan sonra taksim edilecek en son miktar, karısının hissesi, çocukları yoksa veya erkek çocuğu yoksa annesinin, kardeşlerinin veya amcalarının hissesi, varsa erkek çocuğu hissesi, kız çocuğu hissesi, taksimi mümkün olmayan "*kesir*", küçük çocuklarına vasî, nâzır veya kayyım tayin edilmişse bunu açıklayan "*hüccet*" kaydı yer almak-

¹²³ Ali Himmet Berki; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Sadeleştiren, İrfan Yücel, Ankara, 1985.

tadır. Bu uygulamanın benzerini sivil ailelerde de görmemiz mümkün olmaktadır¹²⁴.

b - Ölen kişi er zümresine mensup ve M. Aziz hastanesinde ölmüş ise memleketi, künyesi, varisi olup olmadığı belirtildikten sonra değişik yıllara ait maaşı gurusu ve para cinsinden belirtilerek toplam maaşı, varsa başka eşyalarından elde edilen para yazılıp, terekesine *kayım* tayin edilip-edilmediği, terekenin tabur sandığına veya varislerine teslim edildiği şeklindeki "*hüccet-i şer'iyye*" kaydı yazılıyordu.

Eğer ölen erin ailesi köyde oturuyorsa, ev eşyası, canlı hayvan, hububat, bağ, bahçe ve ev, varsa dükkân eşyaları, tereke toplamı, cenaze masrafları, mahkeme masrafları, taksim edilecek tereke miktarı, karısının, oğullarının, kızlarının hisseleri ve "*kesir*" kalan kısım sırasına göre yazılıyordu¹²⁵.

c - Çemişgezek'te zabitlerin eşyası yazılırken ev, bağ, bahçe, canlı hayvan, ev eşyası, elbise ve üniformalar, askerî ve başka konulardaki kitaplar, askerlikle ilgili araç-gereçler, hububatlar, zahireler, varsa dükkân eşyaları, çeşitli aylara ait maaş toplamı, yekun tereke, techiz ve tekfin (cenaze) masrafları, karısına ait mehr-i müeccel borcu, borçları toplamı, "*Resm-i kısmet, Varka ve Pul-Baha, Kaydiyye, Dellâliye ve Hammaliye*" adıyla alınan mahkeme masrafları, taksim edilmesi gereken tereke, eşinin hissesi, annesinin hissesi, çocukları yoksa veya erkek çocuğu yoksa kardeşler ve amcalar hissesi çocukları varsa, erkek çocukları hissesi, kız çocukları hissesi, kalan "*kesir*" tereke, *vasî* veya *kayıma* teslim edilmişse "*hücceti*"nin kaydı, bu hüccetin yazıldığı tarih ve bu işlemi yapıp onaylayan Çemişgezek nâibinin mühür ve imzası sırasıyla yazılmaktaydı¹²⁶.

d - Ölen kişi er zümresine mensup olup Çemişgezek hastanesinde veya kışlasında ölmüş ise önce memleketi, künyesi, varisi olup-olmadığı belirtildikten sonra, nakit parası, başka muhalledatı, çeşitli ay ve yıllara ait maaşı gurusu ve para olarak belirtiliyordu. Daha sonra *kayım* marifetiyle tabur sandığına veya varislerine gönderildiğini belirten "*hüccet-i şer'iyye*" yazılıp Çemişgezek naibince imzalanıp mühürlendikten sonra işlem tamamlanıyordu.

¹²⁴ HŞS., 394/3, 20, 42, 86, 100, 118, 152, 153, 157, 165, 188, 207, 208, 241, 247, 257, 258, 331.

¹²⁵ HŞS.; 394/4, 5, 16, 17, 18, 19, 176, 233, 246, 257, 275, 289, 347, 365, 370, 379, 380, 381, 382, 379.

¹²⁶ ÇŞS.; 387/94, 105, 106, 108, 140, 144, 145, 165, 170, 169, 206.

Eğer ölen erin ailesi köylerde oturuyorsa ev, bağ, bahçe, canlı hayvan, ev eşyası, elbiseler, hububatlar, çeşitli zahireler, varsa dükkân eşyaları, varsa maaşı toplanıp cenaze masrafları, karısının mehiri, borçları, mahkeme masrafları, eşinin hissesi, annesinin hissesi, erkek ve kız çocuklarının hissesi (bunlar yoksa veya erkek çocuğu yoksa kardeş ve amcaların hissesi), kalan *kesir*" yazıldıktan sonra *vasî* veya *kayımlarla* hal edilmiş bir durum varsa onun "*hücceti*" yazılıp tarih, Çemişgezek nâibinin imza ve mühürüyle işlem bitiriliyordu¹²⁷.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde oturan zabıt ve er zümresinin terekeleri yazılırken mahkemeler ayrı ayrı bürokratik işlemler uygulamaktadırlar. Bu durum, Osmanlı idarî ve hukukî sistemindeki esnek yapıdan kaynaklanmaktadır.

Belirttiğimiz şekilde terekeleri yazan mahkeme görevlisi, bütün eşyalara günün şartlarına göre rayiç fiyat verdikten sonra, sonuncu getirip Harput ve Çemişgezek mahkemelerinde bulunan Sicillerin "*Sicill-i Mahfuz Defterlü*" (Şer'iye Sicillerinde merkezden gelen emirler ile terekelerin yazıldığı bölüm) bölümüne yazarak tüm eşyaların fiyatlarını topluyordu. Bu genel toplamdan, ölen askerin "*techiz ve tekfin*" (cenaze) masraflarını, karısına verilecek mehir-i müeccel miktarlarını, ölenin tüm borçlarını, mahkemenin "*Resm-i Kısmet*", "*Varaka ve Pul-Baha*", "*Kaydiyye*", "*Hammaliye*" adlarıyla aldığı masrafları¹²⁸, çıkardıktan sonra kalan terekeyi İslâm feraiz hukukuna göre, karısı (veya kocası) varsa anası, erkek çocukları, kız çocukları (eğer çocuğu yoksa veya erkek çocuğu yoksa kardeş ve amcaları) arasında pay edilecek şekilde, eğer varisi yoksa *beytü'l-mala* gidecek şekilde taksim ediyordu. İşte bu tereke kayıtlarını kullanarak, M. Aziz ve Çemişgezek'te görev yapan zabıt ve er zümresinin, erkek ve kız çocuklarına, babaları (veya anaları) terekelerinden ne kadar hisse isabet ettiğini açıkça görmemiz mümkün olmaktadır.

Bu tesbitte, dipnot 71 ile 87'de verdiğimiz terekeleri ölçü olarak aldık. Bu tereke sahiplerinin 44 tanesi M. Aziz'de, 16 tanesi de Çemişgezek'te oturmaktadır. Bunlardan 59 tanesi Müslüman zabıt ve erlere, 1 tanesi de zimmî Rum doktora aittir. Biz bütün terekeleri uzun uzun anlatmak yerine,

¹²⁷ ÇSS.; 387/111, 114, 130, 154, 243, 271, 279, 315, 324.

¹²⁸ Bu ücretlerin miktarları, zaman zaman gönderilen ferman ve kanun-nâmeler ile belirleniyordu (Bkz. R. Özdemir; e.g.e., s. 177-199-202 vd.).

bu tereke sahiplerinin öldüğü belde ve şehirleri, terekelerinin akibetlerini gösteren bir tablo hazırladık (Bkz. Tablo- IV). Daha sonra bu 60 terekeyi evli, bekâr ve terekesiz olanlar, müslim veya zimmî zabıt ve er'lerin toplam terekeleri, cenaze masrafları, eşlerinin mehirleri, borçları, mahkeme masrafları, Müslüman erkek ve kız çocuklarının aldığı hisseleri, eşleri anneleri ile diğer akrabalarının aldığı hisseleri oranları ile beraber başka bir tablo haline getirmeye çalıştık (Bkz. Tablo-V).

TABLO - IV

MAMURATÜ'L-AZİZ VE ÇEMİŞGEZEK'TEKİ 60 ASKERİN ÖLDÜĞÜ
YERLER VE TEREKELERİNİN AKİBETİ
(1890 - 1919)

I - Askerlerin Öldüğü Yerler				
Sıra No	Askerlerin Öldüğü Yerler	Ölen Asker Sayısı	60 Tereke İçindeki Oranı (%)	Düşünceler
1	M. Aziz şehrinde ölen asker sayısı	20	33,33	Zabit ve er karışık
2	M. Aziz hastanesinde ölen asker sayısı	14	23,33	Hepsi de er. Bazı günler hastanede çok fazla asker ölmüş.
3	Çemişgezek şehrinde ölen asker say.	13	21,66	Zabit ve er karışık
4	Çemişgezek hastanesinde ölen asker sayısı	1	1,66	Bazı günler hastanede çok fazla asker ölmüş.
5	Dersim Sancağında ölen asker say.	1	1,66	-
6	Arguvan'da ölen asker say.	1	1,66	-
7	Viranşehir'de ölen asker sayısı	1	1,66	-
8	Yemen'de ölen asker sayısı	5	8,33	M. Aziz ve Çemişgezek'ten gitmişler.
9	Ölüm yeri belli olmayan asker say.	4	6,66	-
	Toplam Asker Sayısı	60		
II - Ölen Askerlere Ait Terekelerin Akibeti ve Varis Durumları				
Sıra No	Terekelerin Teslim Edildiği Kişi ve Kurumlar	Ölen Asker Sayısı	60 Tereke İçindeki Oranı (%)	Düşünceler
1	Varisi bilinmediği için askerin kendi taburundaki Tabur Sandığına teslim edilen tereke sayısı	27	45	Zabit ve er karışık
2	Taksimden sonra vasi ve nâzırları tarafından rıbıh (kâr, gelir) getirmek üzere Eytam Sandığına yatırılan tereke sayısı	9	8,33	" " "
3	Vası veya nâzır veya kayımlar marifetiyle korunan veya ailelerine gönderilen terekelerin sayısı	28	46,66	" " "
	Toplam	64		

TABLO - V

MAMURATÜ'L-AZİZ VE ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN 60 ASKERİ AİLEYE
AİT
TEREKELERİN VARİSLERİNE DAĞILIM ŞEKLİ
(1890 - 1919)

Sıra No	Zabit ve Er Terekelerinden Hisse Alanların Din, Cinsiyet ve Neseb Durumları	Ölçü Olarak Alınan Tereke	Terekelerden alınan Hisse miktarları		Müslim ve Zimmî Zabit ve Er Zümresinin 60 Aile ve Toplam Terekeye göre Oranları		Düşünceler
			Gurus Olarak	Para Olarak	60 Aileye Göre Oran (%)	Toplam Terekeye Göre Oran (%)	
1	Evli zabit ve er sayısı	27	-	-	4.5	-	İki şehir karışık
2	Bekâr zabit ve er sayısı	33	-	-	55	-	" " "
3	Evli olupta terekesi olmayan zabit ve er sayısı	4	-	-	6.66	-	" " "
4	Müslüman zabit ve erlerin toplam tereke miktarı	55	307542	15	91.66	99,19	İki şehir karışık. 4 terekesiz asker alınmadı.
5	Zimmî askerlerin toplam terekesi	1	2515	20	1.66	0.86	Rum doktor terekesi. Bu doktor bekâr görünüyor.
6	Müslim ve Zimmî askerlere ait toplam tereke	56	310057	35	93,33	100	-
7	Müslüman zabit ve erlerin techiz ve tekfin (cenaze) masrafları	7	3695	20	11.66	1.19	Zimmî doktorun cenaze masrafı yok.
8	Kadınlara verilen mehr-i müeccel miktarları	2	3501	-	3.33	1.12	Zimmî kadın yok.
9	Müslim askerlerin terekelerinden alınan borç miktarları	3	4081	-	5	1.31	Zabit ve Er karışık.
10	Müslim askerlerin terekelerinden mahkemelerin aldığı masraf	15	10327	15	25	3.33	İki şehirdeki zabit ve er terekesi karışık.
11	Zimmî askerlerin terekelerinden mahkemenin aldığı masraf	1	105	-	1.66	0.03	Bir Rum doktor.

TABLO-V'in devamı

12	Müslim ve zimmi askerlerin toplam mahkeme masrafı	16	10432	15	26.66	3.36	-
13	Taksim edilmesi gereken Müslüman zabıt ve er terekisi	37	285938	20	61.66	92..22	İki şehir karışık.
14	Taksim edilmesi gereken Zimmi asker terekisi	1	2410	20	1.66	0.77	Rum doktora ait. Doktor bekâr gö-züküyor.
15	Müslüman erkek çocukların terekelerinden aldıkları hisselerin top.	17	54904	31	28.33	19.20	Erkek çocuğu olu- lupta terekisi taksim edilen 17 müslim aile ölçü alınmıştır. Bu 17 ailenin 36 erkek çocuğu vardır. Oranlarda 285938 gurus 20 para ölçü alın- mıştır.
16	Müslüman kız çocukların terekelerden aldıkları hisseler	11	2763	32	18.33	9.53	Kız çocuğu olu- lupta terekisi taksim edilen 11 aile vardır. Bu 11 ailenin 16 kız çocuğu vardır. Oranlar 285938 gurus 20 paraya göre yapılmıştır.
17	Müslim erkek ve kız çocukların toplam hisseleri	28	82167	23	46.66	28.73	-
18	Kadın eşlerin terekelerden aldığı hisseler	13	4262	29	21.66	1.49	285938 gurus ölçü alınmıştır.
19	Terekelerden Müslüman annelere düşen hisseler	7	10479	1	11,66	2,66	" " "
20	Terekelerden Müslüman erkek kardeşlere kalan hisseler	3	2928	6	5	1,02	" " "
21	Terekelerden Müslüman kız kardeşlere kalan hisseler	3	4286	31	5	1,49	" " "
22	Terekelerden Müslüman Amcalara kalan hisseler	3	3750	-	5	1,31	" " "

Tablo-IV'de görüldüğü gibi 48 asker (yani % 80'ni) M. Aziz ve Çemişgezek'te ölürken, 3 tanesi (yani % 5'i) Dersim Sancağı, Arguvan ve Viranşehirde, 5 tanesi (yani % 8,33'ü) Yemen'de ölmüştür. Yine aynı tabloda varisi olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen 27 tereke (yani % 45'i) Tabur Sandığına, 28 tanesi (yani % 46,66'sı) vasî veya kayyımları tarafından varislerine gönderilmiştir. Geri kalan 5 tanesi (yani % 8,33'ü) yetimlere ait para ve terekelerin enfilasyon ve ekonomik hareketlerden etkilendirmemek, biraz da nema (gelir) temin etmek gayesiyle vasîleri tarafından, mahkeme kararı ile "Eytam sandıkları"na yatırılmıştır. Bu uygulamaya "İstirbah etme" veya "Rıbh getirme" veya "Riba sağlama" veya "Nema getirme" veya "Güzeşte getirme" deniliyordu¹²⁹. Aynı tarihlerde Ankara Eytam Sandığı ise, yatırılan yetim paralarına "Güzeşte" (gelir, kâr, rıbh) verirken veya sandıktan para çekenlerden "Güzeşte" alırken bir çeşit "hile-i şer'iyye" kabilinden, her para alış-verişinde bir İngiliz cep saati alıyormuş veya satıyormuş gibi işlem yapıyordu¹³⁰.

Tablo-V'de belirttiğimiz gibi, 60 askerden 27'si evli (% 45), 33'ü (%55) bekâr, 4'nün (% 6,66) terekesi yoktur. Müslüman 55 (% 91,66 sı) askerin toplam terekesi 307542 guruş 15 para, bir zimmi askerin ise 2515 guruş 20 paralık serveti vardır. Müslümanlara ait 307542 guruş 15 paralık servetin 3695 guruş 20 parası (% 1,19'u) "Techiz ve tekfin" (cenaze) masraflarına, 3501 guruşu (% 1,12'si) mehirlere, 4081 guruşu (% 1,31'i) borçlara, 10327 guruşu 15 parası (% 3,33'ü) mahkeme masraflarına 54904 guruş 31 parası (19,20'si) erkek çocuğu olupta terekesi taksim edilen 17 müslim ailenin 36 erkek çocuğuna, 27263 guruş 32 parası kız çocuğu olupta terekesi tasim edilen 11 ailenin 16 kız çocuğuna, 4262 guruş 29 parası (% 1,49'u) 13 kadına (eşlerine), 10479 guruş bir parası (% 3,66'sı) 7 anneye, 10964 guruş 38 parası (% 3,83'ü) kardeş ve amcalara kalmıştır.

Burada evli ve çocuğu olan 27 ailenin 50'si erkek 29'u kız olmak üzere toplam 79 çocuğu vardır. Fakat bazı ailelerin terekeleri, erkek ve kız çocuklarına taksim edilmemiş. O nedenle evli olupta erkek çocuğu olan 17 müslim ailenin 36 erkek çocuğu ile 11 müslim ailenin 16 kız çocuğu terekelelerinden hisse almış gözükmektedir. Bu 36 erkek çocuğunun her birine ortalama 1525, 11 guruş, 16 kız çocuğuna ise ortalama 1703, 93 guruş tereke isa-

¹²⁹ HŞS.; 394/275, 289, 331, 365, 382 vd.

¹³⁰ Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Şer'iyye Sicili, Defter No: 319, Bu defterde oldukça çok alım-satım hücceti bulunmaktadır.

bet etmektedir. Halbuki aynı tarihlerde (1880-1906), evli ve çocuğu olan 22 Kırşehir ailesinin 50 erkek, 48 kız çocuğu (müslim-zimmî karışık) vardır. Bu 50 erkek çocuğunun her birine ortalama 2417, 18 guruş isabet ederken, 48 kız çocuğunun her birine ise ortalama 1871,33 guruş isabet etmektedir. Görüldüğü gibi, M. Aziz ve Çemişgezekli askerî ailelerin erkek çocukları, aynı tarihlerdeki (1880-1906) Kırşehir ailelerinin erkek çocuklarından 892,07guruş, kız çocukları ise 167,4 guruş daha az tereke almaktadır¹³¹. 1771-1810 yıllarında ölçü alınan 21 Tokat ailesinin (müslim ve zimmî karışık) 22 ekek, 11 kız çocuğu vardır. Bu 21 ailenin, 22 erkek çocuğuna 48680 guruş 13 para, 11 kız çocuğuna ise 31173 guruş 27 para karşılığında tereke isabet etmemiştir. Tokat'ta ortalama her erkek çocuğa 2212,72 guruşluk, her kız çocuğa da 2833,90 guruşluk tereke isabet etmiştir. Burada da incelenen zaman farklı olmasına rağmen M. Aziz ve Çemişgezekli erkek çocuklar, Tokatlı erkek çocuklardan 687,61 guruşluk, kız çocuklar ise 1130,27 guruşluk daha az tereke hissesi almaktadır¹³².

Bu sonuçlardan sonra hemen akla şu sorular gelmektedir. Bu farklar nereden geliyor? Askerî ailelerin durumu iyi olması gerekirken, Tokatlı ve Kırşehirlî sivil ailelerin maddî durumu neden iyi görünüyor? Bu soruların cevabı şudur. Tokat ve Kırşehir'de ölen sivil ailelerin bütün terekeleri sicillere tam olarak yansımıştır. Halbuki M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerî ailelerin tüm gelir ve eşyalarının sicillere yansıdığını söylemek oldukça zor. Evli veya bekâr olanlar bu bölgenin çocuğu ise gelirlerinin büyük çoğunluğu terekelerinde yer almış. Fakat bölge dışından gelen zabıt ve er zümresinin buradaki maaşını, ev eşyasını biliyoruz ama, memleketinde ne kadar gelir ve serveti vardı onu bilemiyoruz. Diğer bir husus ise, çocuklara isabet eden hisse miktarı ile bu hissenin taksim edildiği çocuk sayıları farklıdır. Kırşehir'de 50-48, Tokat'ta 22-11, M. Aziz ve Çemişgezek'te ise 36-16'dır. Bu özelliklerden dolayı farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. bir bütün halinde askerî ve sivil terekelerine bakılacak olursa bölgeler arasında çok fazla bir fark olmadığı, askerîlerin durumunun sivillere nazaran birazcık daha iyi olduğu dikkati çekmektedir.

¹³¹ R. Özdemir; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX, İstanbul, 1989. s. 129-133.

¹³² R. Özdemir; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı 1771-1810", *TTT.*, s. 119-121, 129, 132.

IX - Ekonomik Yönden Aile

Toplumun temelini teşkil eden aileyi, dinî, ahlakî, millî ve ananevî yönden koruyup gözetmenin yanında, ekonomik yönden de koruyup gözetmek gerekmektedir. Eğer aile, ekonomik yönden iyi duruma getirilmezse, sosyal ve hukukî yönden alınan birçok tedbir uygulanamaz olur. Bu durumu iyi değerlendiren İslâm hukuku bir taraftan kişilerin çalışmasını, helâlinden rızık kazanmasını, ailenin reisi olan babanın, karısını ve çocuklarını kimseye muhtaç etmemesini isterken öbür yandan kişi ve toplum hakkını koruyarak hile ve harama sapılmamasını emretmektedir.

Ailenin, sosyal ve ekonomik yönden iyi dengelenmesi konusunu çok iyi bilen Osmanlı yönetimi de aldığı değişik tedbirlerle ailenin ekonomik yönünü korumaya çalışmıştır. Yayınlanan çeşitli ferman ve kanun-nâmelerde, birçok ailenin geçimini temin ettiği meslek erbabının meseklerine, törelerine, atölye ve dükkânlarına dokunulmaması, ehl-i hiref zümresinin korunması, ihtisab işlerinin iyi organize edilmesi, esnafın kullandığı ölçü ve tartuların sık sık kontrol edilmesi, ibadullahın korunması için yılda bir kaç defa narh verilmesi, ziraat ve hayvancılıkla uğraşan köylüden şer'î ve örfî hukuka mugayir fazla öşür ve resim alınmaması, askerilere ait hak ve imtiyazların usulsüz olarak değiştirilmemesi vb. gibi konuların emredildiği görülmektedir¹³³.

Aynı haklardan M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinin merkezinde veya köylerinde oturan zabıt veya er zümresinin aileleri de yararlanmaktaydı. Gerek maaşla geçimini temin eden zabıt kesimi, gerekse ailesi şehir ve köylerde oturup, kendisi askerlik yapan er zümresi zanaat, ticaret, çiftçilik ve hayvancılık vb. gibi meslekleri icra ederken rahatsız edildikleri veya haksızlığa maruz kaldıkları vakit M. Aziz veya Çemişgezek mahkemelerine müracaat ettiklerini, bakım ve himayeye muhtaç aile fertlerinin, mahkemenin önderliğinde sosyal güvenceye kavuşturdıklarını görmek mümkün olmaktadır¹³⁴.

1890-1919 tarihleri arasında M. Aziz ve Çemişgezek şehirlerinde görev yapan zabıt ve er zümresi ailelerinin ekonomik gücü neydi? Bir zabıt veya er öldüğü vakit arkasında ne kadar muhallefat (servet) bırakabiliyordu? Ölçü olarak aldığımız 60 terekenin¹³⁵ rütbelere dağılımı nasıldı? Şimdi bu soruları

¹³³ R. Özdemir, a.g.e., s. 143-147, 159-163, 200-202, 226-236.

¹³⁴ ÇŞS.; 387/35, 94, 96, 102, 108, 197, 248, 294; HŞS.; 394/4, 5, 118, 247, 382 vd.

¹³⁵ Dipnıt 74 ve 90'da verdiğimiz 60 tereke ölçü olarak alınmıştır.

tam olarak cevaplayabilmek için M. Aziz'de görev yapan zabıt ve er'lerin ekonomik durumlarını ayrı bir başlık altında, Çemişgezek'te görev yapan zabıt ve erlerin ekonomik durumlarını ayrı başlık altında incelemeye çalışacağız.

I - Mamuratü'l-Aziz'de Oturan Zabıt ve Er Zümresinin Ekonomik Durumları

M. Aziz'de oturan zabıt ve er zümresinin ekonomik durumunu tesbit edebilmek için değişik rütbelere mensup 44 askerî aileyi ölçü olarak aldık. Bunlardan 11 tanesi (yani % 25'i) zabıt, 33 tanesi (yani % 75'i) erdir. Zabıtlardan 10 (yani % 90,90'ni) Müslüman, 1 tanesi de (yani % 9,09'u) zimmîdir. 11 zabıttan biri (yani % 9,09'u) M. Aziz valisi, üçü Mirliya (yani % 27, 27'si), biri Binbaşı (yani % 9,09'u), biri Jandarma Yüzbaşı (% 9,09'u), biri Mülazım-ı Sani (% 0,09'u), ikisi Mülazım-ı Evvel (% 18,18'i), biri zimmî doktor (% 9, 09'u) biri de Tüfenkçi Ustasıdır (% 9,09'u). 33 neferden ise, biri Kanun Çavuşu (% 3,03'u), üçü Çavuş (% 9,09'u), ikisi Onbaşı (% 6,06'sı), ikisi Borazancı Er (% 6,06'sı), geri kalan 25 tanesi de (% 75,75'i) ünvanı olmayan er zümresidir.

Bu zabıt ve erlerden tamamına yakını 4. Orduya bağlı Nizamiye ve Redif sınıfındandır. Yine bu 44 zabıt ve neferden tesbit edebildiğimiz 26 tanesi (% 59,09'u) M. Aziz vilayetine tabi sancak, kaza, nahiye ve köylerden gelmiş olup, geri kalan 18 tanesi (% 40,90'nı) ise başka vilayet ve sancaklardan buraya gelmişlerdir. Görüldüğü gibi, buradaki kıtalarda askerlik yapan zabıt ve erlerin yaklaşık % 60'ı vilayet dahilinden toplanırken, % 40'ı ise vilayet dışından toplanmıştır.

Burada belirttiğimiz 44 kişinin asli görevi askerî amaçlı hizmetleri yürütmektedir. Ancak, bunlardan sadece 11 kişiyi oluşturan (belki doktoru da çıkarmak mümkündür) zabıt kesimi askerliği meslek olarak seçerken 33 kişiden oluşan er zümresi ise geçici bir süre (20 yıl kadar) askerlik hizmetini yürütmektedir. O nedenle, özellikle er zümresinin şehir ve köylerinde yaptıkları işlere de bakmak gerekmektedir. Askerî ailelerin ekonomik durumunu çıkartırken bu hususu gözönünde tutmak icap etmektedir.

Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, zabıt zümresinin meslekleri dışında ikinci bir iş yaptıklarını veya ailelerinin ne gibi değişik işler yaptığını kesin olarak tesbit edemedik. Ama M. Aziz vilayeti dahilinden toplanan erlerin şehir ve köylerinde ne gibi işler yaptığını (askerlik süresince ailelerinin

devam ettirdiği işleri) tespit etmemiz mümkün oldu. Bu 33 neferden 15 tanesinin (% 45,45'i) yaptığı işler şöyledir; Birisi ticaret (% 3,03'ü), ikisi serbest meslek (% 6,06'sı), beşi çiftçilik (% 15,15'i), yedisi çiftçilik ve hayvancılık (% 21,21'i) yapmaktadır.

Bu zabıt ve erlerin terekeleri incelendiği vakit, fiyatları 200, 240, 300, 800 guruş ile 1000 guruş arasında değişen, 5-10 göz odalı, "tahtâni" veya "fevkâni" (tek veya iki katlı) özelliğe sahip, bazı zabıt evleri ile erlere ait bazı köy evlerinin etrafında bağçesi, yanlarında ahır ve samanlığı olan evlerde oturdukları, evlerini halı, kılım, keçe ve hasırlarla döşedikleri görülmektedir¹³⁶.

Zabıtlardan bazılarının, binek amacıyla, değişik donarda (renklerde) at ve merkepler besledikleri de gözlenmektedir. Meselâ: Mirliva İzzet Paşa'nın 1830 guruş kıymetli bir yağız atı, binbaşı Hacı Mehmet Efendi'nin 460 guruş kıymetli bir kır atı, Jandarma Yüzbaşı Hacı Osman Ağa'nın da 400 guruş kıymetli bir merkebi bulunmaktaydı¹³⁷.

Köylerde oturup ticaretle uğraşanların evlerinde ev eşyaları, dükkânlarında ise ticârî emtialar bulunuyordu. Çiftçilik yapanların servetleri içinde ise, ev eşyaları yanında, fiyatları 150 ile 200 guruş arasında değişen 2 öküzü, 100 ile 200 guruş arasında değişen birer ineği, 150 ile 200 guruş arasında değişen birer merkebi, 50 ile 60 guruş kıymetli çift takımı (saban, boyunduruk, pulluk, kağrı, araba, düven vb. gibi) ile ziraat aletleri (tırpan, orak, yaba, dirgen vb. gibi), yine fiyatları 100 ile 500 guruş arasında değişen bir-iki kıta tevek (teğek) (üzüm) bağı, 300 ile 2000 guruş arasında değişen bir-iki kıta bağçesi, 100 ile 200 guruş kıymetli birkaç dönüm (5-10 veya daha fazla olabilir) tarlaları da bulunmaktaydı¹³⁸. Bazı aileler çiftçilik meşkalesi yanında hayvancılıkta yapmaktaydı. Bu gibi ailelerin servetleri incelendiği vakit yukarıda verdiğimiz fiyatlarda 2-3 öküz, 1-2 inek, dana ve camuz, 1-2 merkep ve sığa (supa), 1-2 katur, fiyatları 40 ile 60 guruş arasında değişen 3 veya 5 veya 10-15 kadar koyun, yine fiyatları 40 ile 60 guruş arasında değişen 3 veya 5 keçi, yukarıda belirttiğimiz fiyatlarda bir çift takımı, ziraat aletleri, 1-2 kıta bağ ve bağçe, birkaç dönüm (veya daha az veya fazla olabilir) tarlaları olduğu görülmektedir¹³⁹. Çiftçilik ve hayvancılık yapan ailelerin servetlerine dikkat

¹³⁶ HŞS.; 394/59, 67, 118, 275, 347, 379, 381.

¹³⁷ HŞS.; 394/118, 165, 331.

¹³⁸ HŞS.; 394/59, 67, 233, 246, 253, 275, 289, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397.

¹³⁹ HŞS.; 394/59, 233, 246, 253, 275, 289, 347, 365, 370, 379, 381, 382, 397 vd.

edilecek olursa, tipik bir Anadolu köyü modeli ortaya çıkmaktadır. Bunlar ne çok büyük bir çiftçidir ne de çok büyük bir hayvancıdır. Ziraat ve hayvancılık yapmaktan asıl amaç, sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamaktır. Fazla üretim yapıp, dışa taşıma amacı güdülmemektedir. Yani, bir çeşit, kapalı ekonomi uygulamaktadırlar. Bu bölgedeki, köylerin etrafında geniş meralar olmasına rağmen, aile servetleri içinde 100-150-200 kadar koyun ve keçi sürüsünün çıkmayışı ayrıca dikkat çekici bir durumdur. Yaptığımız yüzey araştırmasında, halâ aynı alışkanlığın bazı köylerde de devam etmiş olması dikkat çekici bir durum olduğu gibi, üzerinde de durulması gereken bir konudur¹⁴⁰.

M. Aziz'den örnek aldığımız 44 zabıt ve erin malî durumlarını tam olarak sergileyebilmek için ünvanlarına göre tablo çıkarmayı uygun bulduk (Bkz. Tablo-VI).

¹⁴⁰ Elazığ'ın etrafında yer alan bazı köylerde, hala aileler birkaç dönüm tarla, bir-iki kıta bağ ve bahçeyi işlerken 3-5 tane de koyun ve keçi beslemektedir. Ailelere ait bu 3-5 koyun ve keçi köylü tarafından ortak olarak tutulan çoban tarafından gündüz güdülüp gece eve getirilmektedir. Bunun tipik örneğini, Elazığ merkezine bağlı 30-40 km. uzaklıktaki Hedi (Aydınlar), Dişidi (Hıdırbaba), Hal (Yeni Çubuk) köyleri teşkil etmektedir.

TABLO - VI
MAMURATÜ'L-AZİZ'DE OTURAN ZABİT VE ERLERİN MALİ DURUMU
(1890 - 1919)

Sıra No	Tarih	1 - Zabıt Sınıfı		Ünvanı	Görevi	Oturduğu Yer	Yapıldığı İşler	Toplam Tereke Miktarı		Toplam Tereke İçindeki Oranı (%)	Düğünceler
		Tereke Sahibinin Adı	Tereke Sahibi					Guruş Olarak	Para		
1	1908	Mahmut Paşa İbni Ahmet Paşa İbni Bekir Beğ (Maraş Eşrafından)	Abdülkadir Paşa	Paşa, Vali	M. Aziz Valisi	M. Aziz	Vali	26819	-	9.75	Maraş Eşrafından
2	1898	Mirîva (Albay)	Mirîva	Mirîva	6. Ordunya Mirîva	"	Askeri Kumandanlık	2056	-	0.75	Behisnili (Alay belli değil)
3	1900	İzzet Paşa		Mirîva	4. Ordunya beğ 25. Redif Liva Kumandanı	"	"	26822	-	9.75	Memleketi belli değil. Harputlu olabilir.
4	1908	Fuat Paşa İbni Abdülrahman bin Abdurrahman		"	4. Ordunya beğ Redif (25. olmalı) Liva Kumandanı	"	"	24526	10	8.91	Memleketi belli değil.
5	1900	Hacı Mehmet Efendi İbni Mustafa	Binbaşı	Binbaşı	4. Ordunya beğ 6. Redif Alayının Harput 2. Redif Taburu Binbaşı	"	"	60259	20	21.91	Kastamonu Sancığının Tosya Kazasının Halil Köyünden
6	1913	Anbarcı-zâde Hacı Osman Ağa İbni İsmail Ağa	Binbaşı	Binbaşı	Jandarma Yüzbaşı	"	"	22120	-	8.04	Memleketi belli değil, ama M. Aziz olabilir.
7	1901	Hüseyin bin Yusuf		Mülazım-Sani (Ust-teğmen)	4. Ordunya beğ Nizamiye 75. Alayın 1. Taburunun 4. Bölüğü Kumandanı	"	"	3479	10	1.26	Tortum Kazasına tabii Süleyman Köyü.
8	1898	Muhammed bin İshak İbni Ağa Beğ		Mülazım-Evel Teğ.	4. Ordunya Beğ 28. Alayın 4. Tab. 1. Bölüğü Kum.	"	"	-	-	-	M. Aziz'e beğ Aluçu Aşiretine tabii Tahnik Özgü (Özü) köyünden
9	1906	Habib Ağa İbni Yusuf Ağa İbni Abdurrahman		Mülazım-Evel	4. Ordunya Beğ Redif Askeri Kumandanı	"	"	11466	30	4.16	M. Azizli olabilir.

(TABLO VI'nin devamı)

10	1900	Necor Efendi Veleç-i-İl-Yaşef	Doktor	4. Orduya bağı 74. Alay'ın 3. Taburcu Doktoru	"	Askeri Doktor	2515	20	0,91	İstanbulu zimmi Rum
11	1900	Hüseyin Ağa İbni Abdulllah	Tüfekçi Ustası	4. Orduya bağı 50. Redif Alayının I. Tab. Tüfekçi Us.	"	Tüfekçi Ustası	3309	30	1,23	Erzurum merkezünden
		TOPLAM					183014	"	66,55	
		II - Er-Sunfi								
12	1900	Hüseyin Efendi İbni Ali bin Mustafa	Kanun Çarvısı	Redif Askeri Mensubu	M. Aziz'e bağı Geremil köyü	Kanun Çarvısı memleketinde askerlik yapmak üzere	12438	20	4,52	Erlerde, askerlik dışında saydığımız meslekler dışında yaptıkları işler kastedilmektedir.
13	1898	Abdullah Çavuş İbni Ömer	Çavuş	"	M. Aziz'e bağı Dadiş Köyü.	Askerlik, memleketinde çiftçilik	800	-	0,29	Köyünde ailesi çiftçilik yapıyor.
14	1907	Mehmet Çavuş İbni Molla Hüseyin bin Saalih	"	M. Aziz'e bağı Tabur Çav.	M. Aziz'e bağı Aysam köyü	"	2512	-	0,91	"
15	1919	Ömer Çavuş bin Ahmet	"	"	M. Aziz'e bağı Sarı Yakup Köy.	"	11080	-	0,29	"
16	1898	Ömer bin Halil bin Abdurrahman	Onbaşu	4. Orduya bağı 19. Nişancı Taburunun I. Bölüğü	Tokat'a bağı Oda köyünden	Asker	817	-	0,29	Sadrece maaşı
17	1904	Hüseyin Onbaşu İbni Hacı bin Tahir	Onbaşu	M. Aziz'e bulunan 4. Seyyar Taburun 3. Böl. Onb.	Vilayetin de Çanık San. bağı Ünye Kaz. Kenarıs köyü	"	8021	20	2,91	Ammesi Ünye'de oturuyor

(TABLO VI'nin devamı)

18	1898	Kara Ali Olu Mehmet bin Mustafa bin Abdurrahman	Borazancı Er	4. Ordunya bağı 19. Nişancı Taburunun 4. Bölüğü Bora-zancı	Belezirayın (?)Kaz. tabi Yakub köy.	"	85	20	0.03	Yalnız maaşı
19	1898	Mehmet bin Hüseyin	"	4. Ordunya bağı 28. Alayın 3. Taburunun 4. Bölüğü Bora-zancı	M. Aziz'e bağı Mişi köyünden	"	10	-	0.03	Sadece 10 gurus alacağı var
20	1897	Sadık Oğlu Hasan bin Hüseyin	Er	4. Ordu Nizamıye 74. Alayın 2. Taburunun 1. Böl. II Hayne Efradı (eri)	M. Aziz'e bağı Par-çkan köyü	"	427	20	0.15	Sadece 1892-1895 yılları maaşı
21	1897	Osman oğlu Ali Bal bin Osman	"	4. Ordu. Nizamıye 74. Alayın 2. Tabur 1. Bölük Hayne (Çadır) Efradı	M. Aziz'e bağı Furuncu köyü	"	123	-	0.04	Sadece 1895 yılı maaşı
22	1897	Çevri oğlu İsmail bin Kadir	"	4. Ordu. Nizamıye 74. Alay 2. tabur. 1. Bölük. Hayne Efradı	Aziziye Kaz-tabi Sincan Hedik köy	"	471	-	0.17	Sadece 1894-1895 yılı maaşı
23	1898	Türkmenoğlu Mehmet bin Mustafa	Er	4. Odu. Nizamıye 74. Alay. I. Bölük. 9. Hayne Efradı	Aziziye Kazasına tabi Köyleri köy	"	288	-	0.10	Sadece 1895 yılı maaşı
24	1898	Hacı Ömer Oğlu Mehmet bin Osman	"	4. Ordu. Nizamıye 74. Alay. 2. tab. 2. Böl. 9. Hayne Efradı	M. Aziz Vıla. tabi Arapkir. Kaz. Hamimhan Nahi. tabi Nâsibet köy	"	456	20	0.16	Sadece 1894-1895 yılı maaşı

(TABLO VI'nin devamı)

25	1808	Nâşûd Oğlu İbrahim bin Mustafa bin Abdurrahman	"	4. Orduya bağlı 9. Nişancı Taburu. I. böl. II. Hayme	Amasya San. Nahiyesi tabii Tatar Köyü	"	38	-	0.06	Sadece 1803-1804 yılı maaşı
26	1808	Çerki Oğlu Osman bin Mustafa bin Abdurrahman	"	4. Ordu. 9. Nişancı Taburu 4. Bölük. 6. Hayme Efradı	Gürcans kazasına bağlı Alakilise köyü	"	171	-	0.06	Sadece 1892-1894 yılı maaşı
27	1808	Catal Oğlu İbrahim bin Ali bin Abdurrahman	"	4. Ordu. 9. Nişancı Taburu I. Bölük. 3. Hayme Neferi	Arhavi Kazasına tabii Ayvapare (?) köyü	"	85	20	0.93	Sadece 1893-1895 yılı maaşı
28	1808	Yusuf bin Seyyid bin Abdurrahman	"	4. Ordu. 27. Alayın Mızıkasından 4. Hayme Neferi	Çarsacak Kaz. tabii Ezgüro Köy. M. Aziz Vila. tabii Çüngüş Kaz.	"	171	-	0.06	Sadece maaşı
29	1808	Molla Hüseyin Oğlu Hasan bin Musa	"	4. Ordu. 19. Nişancı Taburu. 2. bl. 7. Heyme Neferi	Geyran Köyü	"	133	-	0.04	Sadece 1894-1895 yılı maaşı
30	1808	Körü Oğlu Mustafa bin Hasan bin Abdurrahman	"	4. Ordu. 19. Nişancı Taburu. 4. Bl. 5. Hayme Neferi	Aziziye kazasının Saldâhâd Nahiye Gergesin Köyü	"	57	-	0.02	Sadece 1895 yılı maaşı

(TABLO VI'nin devamı)

31	1898	Ebuzer Damadlı Ali bin Kel Musa bin Abdurrahman	"	4. Ordu, 19. Nişancı Taburu, 2. Bl. 9. Hayme Neferi	Behişni Kazası Meydan Mahal. Erzinçan Sancığna tabi Germiz Kazası Zevgür Köy. M. Azize tabi Toğzatk.	"	123	20	0.04	Sadece 1894-1895 yılı maaşı
32	1898	Yusuf bin İsmail	"	4. Ordu, 19. Nişancı Taburu, 2. Bl. 3. Hayme Neferi	"	"	152	-	0.05	Sadece 1898 yılı maaşı
33	1908	Hüseyin bin Osman bin Bekir	"	Redif I. Taburu Eri	"	"	-	-	-	Yemen'de şehit olmuştur.
34	1911	Hüseyin bin Ali bin Abdulrah	"	Redif Askeri	M. Azize tabi Köşkerinde	"	2611	-	0.94	Köyünde ailesi çiftçilik yapıyor.
35	1911	Ömer Tomantik	"	"	ğenk Köyü çiftçi M. Azize Asker, çiftçi tabi Şefkat Köy	"	1450	-	0.52	Köyünde ailesi çiftçilik yapıyor. Yemen'de şehit
36	1911	Kasım bin Osman	"	Redif (?) Askeri	M. Azize tabi Asker, çift. ve bi Malikan Hayv. yap.	"	885	-	0.32	Köyünde ailesi çiftçilik ve hayvancılık yapıyor
37	1914	Şaban bin Mustafa	"	"	M. Azize Asker, Çiftçilik tabi Çaykar ve Hayvancılık köyü	"	1225	-	0.25	" " " " " "
38	1914	Demir bin İbrahim	"	"	M. Azize tabi Ağca Kale Köyü	"	636	-	0.25	" " " " " "

(TABLO VI'nin devamı)

39	1898	Ahmet bin Abdullah	"	"	"	M.Azize ta-As. Çift. Hay bi Germilli (YedilGöze) köyü	3195	-	1.16	Kö. ai. çift. hay.		
40	1916	Habak bin Mumla İbra- him	"	"	"	M.Azize ta- bi Perçenç Köyü	1310	-	0.47	" " "		
41	1917	Kel Hasan Oğlundan Hakkı ibni Hasan	"	"	"	M.Azize ta- bağlı Darış Köyü	1355	-	0.49	Memleketinde mulhemen bakkalık yap.		
42	1917	Hasan Oğullarından Mehmet Kâmil İbni Hü- seyin Efendi	"	"	"	M.Azize ta-Askerlik, Ser- bi Salzak Köyü	1087	-	0.61	Köyünde ailesi çiftçilik hay- yıyor. Argıvanında ölmüş.		
43	1917	Mustafa bin Hacı Hüse- yin	"	"	"	M.Azize ta- bi Koçkale Köyü	1410	-	0.51	Köyünde ailesi çiftçilik ve hayvancılık yapıyor.		
44	1917	Abdullah Oğullarından Mehmet bin Ahmet bin İbrahim	"	"	"	M.Azize ta-Askerlik, İca- bi Kinede- riç (Göze- başı) köyü.	37633	-	13.68	Ailesi köyünde ticaretle uğ- raşıyor olmali.		
TOPLAM							91964	33.44				
GENEL TOPLAM							274978	100				

Tablo- VI'da görüldüğü gibi, 44 zabıt ve erin toplam olarak 274978 guruşluk terekesi vardır. Bu servetin 183014 guruş (% 66.55'i) 11 zabıt 91964 guruşu da (% 33.44'ü) 33 ere aittir. Zabıtlar arasında, 60259 guruşluk (% 21.91'i) servet ile en yüksek payı Binbaşı Hacı Ahmet Efendi alırken, ikinci sırayı, 26822 guruşluk (% 9.75'ni) servetle Mirliva İzzet Paşa, üçüncü sırayı, 26819 guruşluk (% 9.75'ni) servetle M. Aziz valisi Mahmut Paşa, dördüncü sırayı, 24526 guruşluk (%8.91'ni) servetle Mirliva Fuat Paşa, beşinci sırayı, 22120 guruşluk (% 8.04'nü) servetle Jandrma Yüzbaşısı Hacı Osman Ağa, diğer sıraları ise Mülazım-ı Sani, Mülazım-ı Evvel ve ötekiler almaktaydı.

Erlerde ise birinci sırayı 37633 guruşluk (% 13.68) servetle M. Aziz'e tabi Kinederiç (Gözebaşı) Köyünden olan Mehmet bin Ahmet alırken, en son sırayı da 10 guruşluk (% -,03) servetle (sadece alacağı, köyünde başka serveti olması lâzım) M. Aziz'e bağlı Mişi köylü Mehmet bin Hüseyin almaktadır. Kanaatimizce erlere ait servetlerin biraz daha fazla olması lâzımdır. Tabloda görüldüğü gibi, bazı erlerin sadece alacak ve maaşları sicillere yansın, memleketlerinde olan servetleri yansımamıştır. Bu nedenle, erlerin sayıları fazla olmasına rağmen, terekleri düşük kalmıştır.

Tespit ettiğimiz bu rakamlara göre, bölgede görev yapan bir zabıt 2500 guruş ile 60000 guruş (ortalama olarak 16637 guruş eder) arasında değişen bir servete sahip olurken, er zümresi ise 50 guruş ile 15000 guruş arasında değişen (ortalama olarak 2786 guruş eder) bir servete sahip olmaktadır. Buna göre, bölgede görev yapan zabıt zümresinin ekonomik durumu, er zümresine göre birkaç kat daha iyi idi demek mümkündür.

2 - Çemişgezek'te Oturan Zabıt ve Er Zümresinin Ekonomik Durumu

Çemişgezek'te oturan zabıt ve er zümresinin ekonomik durumunu tespit edebilmek için değişik rütbelere mensup 16 askerî aileyi ölçü olarak aldık. Bunlardan 5 tanesi (% 31,25'i) zabıt kesimine, 11 tanesi ise (% 68,75'i) er zümresine aittir. 5 zabıttan ikisi (% 12.5) yüzbaşı, birisi (% 6,25) Mülazım-ı Sâni, ikisi de (% 31.25'i) zabıt kesimine, 11 tanesi ise (% 68.75'i) er zümresine aittir. 5 zabıttan ikisi (% 12.5) Yüzbaşı, birisi (% 6,25) Mülazım-ı Sâni, ikisi de (% 12.5) Ser-Çavuş (Baş Çavuş)dur. 11 erden birisi (% 6.25) Bölük Emini, ikisi (% 12,5) Çavuş, ikisi (% 12.5) Onbaşı 6 tanesi de (% 37.5) erdir.

Bu zabıt ve erlerin tamamına yakını, 4. Orduya bağlı Nizamiye ve Redif sınıfından olan kıtalarda görev yapmaktadır. Bu 16 zabıt ve erden tespit edebildiğimiz sadece 2 tanesi (% 12.5) Çemişgezek merkez ve köyünden

olup, geri kalan 14 tanesi (% 87.5) bölge dışındaki Malatya, Behisni (Besini), Ağcadağ, Sivas, Ordu, Trabzon, Aziziye ve Erzurum gibi şehirlerden gelmişlerdir. O nedenle, köy veya şehirlerinde olan terekelerinin tamamı sicillere yansımayıp, sadece alacak ve maaşları yansımıştır.

Bu 16 Askerden sicillere terekesi yansıyan 2 yüzbaşı ile bir Mülazım-ı Sani birkaç odalı evlerde oturdukları, evlerini halı ve kilimlerle döşedikleri, evlerinde bölgeye uygun kap-kacak kullandıkları, askerlikle ilgili kitap ve araç-gereç bulundurdıkları, Yüzbaşı Mehmet Hayri Efendi'nin takımı ile beraber 810 guruş kıymetli bir binek atı beslediği dikkati çekmektedir¹⁴¹.

Örnek olarak aldığımız bu 16 askerin malî durumları da şöyledir (Bkz. Tablo-VII).

¹⁴¹ ÇŞS.; 387/3, 15, 41, 42, 46, 51, 142, 165, 170 vd.

(TABLO VII'nin devamı)

		Bölük	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tabur 4. Bölük Emni	Çemişgezek	Asker	753	-	7.08	Sadece maası. Çemişgezek Askeri Hastanesinde ölmüş. Aslen Trabzon'daki Eksaran Mahallesinden
6	1906	Ahmet bin Hacı Hasan	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tabur 4. Bölük Emni	Çemişgezek	Asker	753	-	7.08	Sadece maası. Çemişgezek Askeri Hastanesinde ölmüş. Aslen Trabzon'daki Eksaran Mahallesinden
7	1899	Murtaza Oğlu Yusuf bin Abdurrahman	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 2. Bl. 3. Çavuşu	Çemişgezek	"	923	30	8.80	Sadece maasıdır. Aslen Aziziye Kazasına tabii kızılkere köyü.
8	1899	Mikraed Oğlu Mahmut bin Ali	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 1. Bl. 2. Çavuşu	"	"	1014	10	9.77	Sadece maası. aslen Aziziye Kazasının Kâfi İnhallak (?) köyünden
9	1899	Boşbaş-Oğlu Çerkes bin Hasan	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 3. Bl. 1. Onbaşu	"	"	631	30	6.08	Sadece maası. aslen Behişni kazasının Beşyarı köyü
10	1899	Bekir Oğlu Ali bin Mehmed	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 2. bl. 1. Onbaşu	"	"	973	30	9.37	Sadece maası. aslen Ağcaçlağ Kazası Hekimhan Nahiyesi Kocözü köyü.
11	1899	Feyzullah Oğlu Ali bin Hasan	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 1. Bl. 7. Neferi	"	"	101	20	0.97	Sadece maası. aslen Kelkit Kazasının Asrik Köyü.
12	1899	Musa bin Eyyub	4. Ordu Nizamıye 76. Al. 2. Tab. 1. Bl. 9. Neferi	"	"	630	-	6.07	Sadece maası. aslen Behişni Kazasının Akırl Köyü.
13	1902	Süleyman bin Arif	76 Al. 2. Tab. 3. Bölük. 3. Hayme efradı	"	"	24	-	0.23	Sadece alacağı aslen Çemişgezek'in Türk Kardanık Köyü
14	1907	Abdülhalim bin Hüseyin	Redif Askeri	"	"	-	-	-	Terekesi yok. Çemişgezek'in Cukkur Mahallesinden
15	1908	Şaban Oğlu Hüseyin bin Mehmed	Redif (?) Askeri	"	"	551	20	5.31	Sadece maası. Aslen Malatya'nın İzollu Nahiyesi'nin Yumru (?) Köy.
16	1908	Ağalarzade Oğlu Mustafa bin Hüseyin	"	"	"	239	35	2.30	Sadece maası. Aslen Ordu Kazasından
		TOPLAM				5825	15	56.13	
		GENEL TOPLAM				10376	25	100	

Tablo - VII'de görüldüğü gibi, bu 16 zabıt ve erin toplam olarak 10376 guruş 25 paralık serveti vardır. Bu servetten 4551 guruş 10 parası (% 43.86'sı) 5 zabıt'e 4825 guruş 15 parası da (%56.13'ü) 11 ere aittir. Zabıtlar arasında, 2272 guruşluk (% 21.89) servetle yüzbaşı Mehmet Hayri Efendi birinci sırayı alırken, ikinci sırayı, 2067 guruş servetle (% 19.92) Mülazım-ı Sani İsmail Hakkı Efendi, diğer sıraları da Yüzbaşı ve Ser-Çavuşlar olmaktadır.

Er zümresinde ise, 1014 guruş 10 paralık servetle(% 0.77) Aziziye Kazasından Mahmut bin Ali Çavuş birinci sırayı alırken, 24 guruşluk (% 0.23) servetle (sadece alacağı, köyünde başka terekesi olması lazım) Çemişgezek'in Türk köyünde oturan Süleyman bin Arif en son sırayı almaktadır. Sicillerden toplayarak tabloya döktüğümüz bu tereke rakamlarının, tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek oldukça zor gözüküyor. Bu rakamlar özellikle erlerin alacak ve maaşlarını yansıtmakta, köy veya şehirlerdeki diğer muhalefatlarını (tereke, gelir), yansıtmamaktadır. O nedenle bu rakamları, sadece bir fikir vermesi bakımından ele alıp, kullanmanın daha doğru olacağı kanaatini belirtmek isteriz.

Tespit ettiğimiz bu rakamlara göre zabıt kesiminin terekesi 15 guruş ile 2272 guruş (ortalama alıncak olursa 910 guruş) arasında değişirken, er zümresinin terekesi ise 24 guruş ile 1014 guruş arasında (ortalama alacak olursak 529.5 guruş) değişmektedir. Buradaki ortalama rakamlara göre zabıt kesiminin ekonomik durumu, erlere göre bir kat daha iyi idi demek mümkündür. Dikkat edilecek olursa bu sonuç, M. Aziz için bulduğumuz rakamlarla çelişkiye düşmektedir. Bu çelişkinin, terekelerin eksik oluşundan kaynaklandığını tekrar etmekte fayda var sanırız.

X - Ailenin Etnografik Yapısı

Mamuratü'l-Aziz ile Çemişgezek'te Oturan Zabıt ve Er Zümresinin Etnografik Yapısı

Aile kendi içinde küçük bir devleti andırır. Kendine göre hukukî ve ah-lâkî prensipleri olduğu gibi, maddî ve manevî yönden ihtiyaçlarını karşılayan, değişik ev eşyalarına, giyim-kuşam, yeme-içme, süslenip-gezme gibi donanım eşyalarına, çeşitli konularda yazılmış kitaplara, askerî ve teknik amaçlı araç ve gereçlere, çeşitli ticaret, ziraat, çiftçilik vb. gibi meslek aletlerine de sahip oldukları görülmektedir. O gün kullanılan, bu etnografik eşyaların, günümüze getirilebilmesi, değişik renk, sanat ve kullanım amaçları yönünden irdelenmesi, Türk kültür ve folklorunun zenginliğini apaçık ortaya ko-

yacaktır. Çeşitli şehirlere ait, Osmanlı dönemi Kadı sicilleri bu açıdan oldukça zengindir. Biz, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan zabıt ve er zümresine ait, örnekleme yöntemiyle seçtiğimiz dört terekeyi yanyana tablo halinde vererek, bu zümrelerin oturdukları evleri, evlerin nasıl ve nelerle döşendiklerini, nasıl ve ne çeşit elbise ve üniformalar giydiklerini, ne çeşit kitaplar okuduklarını, hangi askerî araç ve gereçleri kullandıklarını, evlerinde ne çeşit mutfak eşyası kullandıklarını, neler yiyip-içtiklerini, kaç binek hayvanı kullandıklarını, özellikle er zümresinin ziraat ürün miktar ve çeşitlerini, ziraat aletlerini, çiftçilikte kullandıkları koşum hayvanlarını, besledikleri büyük ve küçük hayvanları adet ve fiyatlarıyla verdikten sonra, ailenin ekonomik büyüklüğünü gösteren toplam tereke rakamlarını vermeye çalıştık (Bkz. Tablo-VIII-IX).

TABLO - VIII
MAMURATÜ'L-AZİZ'DE OTURAN ZABİT VE ERLERİN TEREKLERİNDE YER ALAN
EMTİA VE ETNOGRAFIK EV EŞYALARI
(1890 - 1919)

Tereke Sahibinin Adı ve Rütbesi Mevlaketli Oturdığı Yer Kitası Tereke Tarihi Tereke Miktarı		: Jandarma Yüzbaşı Anbarcı-Zâde Hacı : Osman Ağa İbni İsmail Ağa : Muhtemelen Mamuratü'l-Aziz : Mamuratü'l-Aziz şehrinin Çarşı Mahallesi : 4. Ordu M. Aziz Jandarma Alayı (?) Yüzbaşı : 4 Mayıs 1913 (27. C. Ewel 1331) : 22120 gurus		Tereke Sahibinin Adı ve Rütbesi Mevlaketli Oturdığı Yer Kitası Tereke Tarihi Tereke Miktarı		: Er, Abdullah Oğullarından Mehmet bin Ahmet bin İbrahim : Mamuratü'l-Aziz mrkz. tabi Kinederîç (Güzbaş) köyü. : Kinedirîç Köyü : Harput Redif Taburu (?) : 21 Kasım 1917 (6 Safer 1336) : 37633 gurus					
Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen Ölçü	Fiyatı Gurus	Dışıneceler	Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen Ölçü	Fiyatı Gurus	Dışıneceler
1	Müstamel Şayak Şavar	1	Aded	20	Kullanılmış	1	Makreme	4	Aded	20	Baş örtüsü
2	Müstamel Şayak Pantol	1	"	30	-	2	Şerbet Makramesi	1	"	30	Mevlütde başa örtülür
3	Müstamel Hervân ( )	1	"	50	-	3	Şerbet Makramesi	1	"	25	"
4	Çukla Yüzlü Kürk	1	"	200	-	4	Gömelek	2	"	60	"
5	Pannuk Mahlev (dolu) Yüz-süz Maket	1	"	80	Pannuk doldurulmuş	5	Basma Gömlek	1	"	25	"
6	Dokuma Yastuk Örtüsü	1	"	82	-	6	Camia Entari	1	"	60	"
7	Müstamel Hegbe	1	"	20	-	7	Almadan Entari	2	"	200	"
8	Yün Çıval	9	"	70	-	8	Hırka Yekek	1	"	22	"
9	Gümüş Saat	1	"	85	-	9	Boyuna Akrası	2	"	30	"
10	Kâr-ı Kadim Kılıç	1	"	20	-	10	İplik Boyuna Akrası	2	"	25	"
11	Martin Tüfenk	1	"	400	-	10	Müstamel Kuşak	1	"	40	"
12	Sim Mühür	1	"	15	Gümüş	12	Van Kemeri	1	"	130	"

(TABLO VIII'in devamı)

13	Sim Sigara Kutusu	1	"	60	"	13	Alun Kûpe	10	"	70	-
14	Bakır Tencere	1	"	30	"	14	Yarım Lira-i Osmani Kulak Kûpesi	1	"	80	-
15	Bakır Sini	1	"	40	"	15	Yarım Liralık Kûpe	2	"	100	-
16	Bakır Tepsi	1	"	30	"	16	Rub'u Gâzi Kûpe	1	"	50	1/4
17	Güçüm	1	"	55	"	17	Müşelles Gerdanlık	1	"	90	Üç köşeli, üçgen biçimli
18	Tuğç Mankal	1	"	50	"	18	Gümüş Haalka	4	"	15	-
19	Lahm(et) Saurn	1	"	5	"	19	Sim Bilezik	1	"	40	Gümüşten yapılmış
20	Buğday (Fr:55) 142	31	Kile Çimik	1720	"	20	Sim Pul	6	"	45	Süs için.
21	Bakla (fr-40)	2	Kile	100	"	21	Sim Duğme	2	"	15	-
22	Al Saracı	1	Aded	40	"	22	Altun Hatem	1	"	110	Mühür.
23	Adi Sandık	1	"	10	"	23	Rub'u (1/4) Hatem	1	"	30	1/4 lira mühür.
24	Odlun (Hatab)	150	Batman	200	"	24	Bez	5	Top	450	Bir top bez 30-33 zira gelmektedir. 1 zira ise 75 cm.dir. Buna göre 1 top bez 22.5 metre ile 24.75 metre arasında değişmektedir.

(TABLO VIII'in devamı)

25	Menzil (ev) Hurdavau	-	-	-	-	25	Kırmızı Bez	2	Aded	10	-
26	Nakit Miktar	-	100	-	17838	26	Yerli Çit	2	Arşın	70	Bir arşın 66,5 cm.dir.
27	Merkep	1	400	Re'is (Aded)	400	27	Bursa Bezi	4	"	200	266 cm.
28	Merkep Sipası	1		"		28	Çit Boğça	7	Aded	85	-
	Yekün Tereke		22120			29	Çit Makat Örtüsü	2	"	20	-
						30	Makat Örtüsü	1	"	40	-
						31	Döşek Çarşafı	2	"	70	-
						32	Sırma Çarşafı	1	"	150	-
						33	İplik Çarşafı	1	"	290	-
						34	İplik Çarşafı	1	"	30	-
						35	Cedid Hamam Çarşafı	1	"	290	Yeni
						36	Boğça	3	"	25	-
						37	Çarşaf Boğçası	5	"	50	-
						38	Yün Yastığı	3	"	15	-
						39	Çıfıa Yüzlü Yastık	1	"	10	-
						40	Yan Yastığı	3	"	100	-
						41	Basma Yüzlü Yün Yan Yastığı	6	"	200	-
						42	Yün Mahlev (Dolu) Yorgan	2	"	300	-
						43	Çit Yüzlü Yün Mahlev Yastık	7	"	790	-
						44	Yataak ve Yastık	7	"	320	Beraber yazılmışlar.
						45	Karyola Örtüsü	1	"	40	-

(TABLO VIII'in devamı)

46	Yüzsüz Yin Makat	2	"	130	-
47	Kürsü Yorganı	1	"	250	Altına mangal yakılan bir çeşit masanın üzerine örülmüş, otururken ayaklar istiliyordu.
48	Müstamel Kürsü Örtüsü	1	"	10	-
49	Battaniye	2	"	80	-
50	Battaniye	1	"	30	-
51	Minder	2	"	30	-
52	Palas (sarı-beyaz, gri-beyaz renkli)	2	"	120	Yere serilen yağ
53	Hasır	4	"	130	-
54	Hasır	12	"	340	-
55	Hıgbe	2	"	20	-
56	Çıval	6	"	60	-
57	Çıval	4	Çift	40	-
58	Harar	2	Aded	40	-
59	Harar	4	"	80	-
60	Kürsü	1	"	10	-
61	Kürsü	1	"	10	-
62	Avis Saat ( )	3	"	50	-
63	Serkisof Saat	3	"	50	-
64	Serkisof Saat	1	"	40	-

(TABLO VIII'in devamı)

65	Tüfenk	1	"	100	-
66	Gazi Tüfenk	1	"	10	-
67	Çifte Tabanca	1	"	5	-
68	Köhne Tabanca	1	"	5	-
69	Çay Kaşığı	6	"	6	-
70	Demir Kaşık	1	"	4	-
71	Billur	3	"	10	-
72	Çanak Billur	7	"	10	-
73	Su tasi	1	"	5	-
74	Üsküre	2	"	10	Su tasi.
75	Bakır Üsküre	1	"	10	"
76	Bakır Berçoş	2	"	200	Tas.
77	Saplı	1	"	25	Bir çeşit tas
78	Çaydanlık	2	"	15	-
79	Çinko Çaydanlık	3	"	15	-
80	Sahan	2	"	15	-
81	Tava	3	"	60	-
82	Kebir Tava	1	"	20	Büyük
83	Tencere	5	"	127	-
84	Evsat Tencere	1	"	25	Orta
85	Sağır Tencere	1	"	12	Küçük
86	Kebir Tencere	1	"	35	Büyük
87	Kapaklı Süt	3	"	30	-
88	Kapaklı ve Kapaksız Süt	4	"	90	-
89	SACİR KEFKİR	1	"	10	KUÇUK

(TABLO VIII'in devamı)

90	Bakır El Leğeni	1	"	40	-
91	Yemek Leğeni	1	"	20	-
92	Kyyma Leğeni	1	"	40	-
93	Sağır ve Kebab Leğeni	4	"	45	-
94	Teş	1	"	70	-
95	Evsat Teş	1	"	60	Orta
96	Kebab Teş	1	"	200	Büyük
97	Bolat Kahve Tepsi	1	"	15	-
98	Sını	1	"	40	-
99	Ufak Güğüm	1	"	30	-
100	Kebab Kazan	1	"	250	-
101	Kebab kazan	2	"	500	-
102	Saç	1	"	5	-
103	Balta	1	"	10	-
104	Sandık	2	"	20	-
105	Arus (gelin) Sandığı	4	"	60	-
106	İskemle	1	"	40	-
107	Buğday	4	Kile	1750	Bir Harput kilesi 54 kyye, (60,22 kgr.).
108	Buğday	1	Kile	700	6:4=1,5 kile, 1+1,5=2,5 kile, 60, 22x2,5=173,05 kgr.
		6	Çinik		
109	Arpa	4	Kile	850	60,22x4=276,88 kgr.
110	Koyun	1	Re's	100	-
			(Adet)		

(TABLO VIII'in devamı)

111	Merkap	1	"	150	-
112	Ecnabi Parası	7	Aded	130	-
113	Menzil (ev) Hirdavau	-	"	37	-
114	Aynı köyde Tahianî ve Fevkani 10 gözli ev (2 kathi)	1	Bab	1000	-
115	Aynı köyde 2 kuta bağ	2	Kuta	1000	Bir kuta 1-2 dönüm, veya daha az veya çok olabilir
116	Aynı köy. 1 kuta Bağçe	1	"	300	-
	Yekûn Nakdi			38680	

142 HŞS.; 218/117. (Haziran başları 1840/Evhahir-i R-Âhîr 1258). Bu belgede bir Harput Kilesi bugday 54 kuyce (69,22 kgr.) olarak gösterilirken, bir Harput kilesi arpa 42 kuyce (53,84 kgr.) olarak gösterilmektedir. Bu ölçülerden hareket ederek hesaplama yaptığımız zaman, mahkemenin bulduğu rakamla bulunduğumuz rakam tutmamaktadır. Bu fark kullanılan, kile ve çimik farkından olmalıdır.

Tablo - VIII'in birinci sütununda verdiğimiz tereke, jandarma yüzbaşı Anbarcı-zâde Hacı Osman Ağa'nındır. Hacı Osman Ağa, muhtemelen M. Azizli olup, 4. Orduya tabi Jandarma Alayındandır. 4 Mayıs 1918 (27 C. Evvel 1331) tarihinde ölen Hacı Osman Ağa'nın terekesinde 22120 guruş kıymetli 29 kalem emtia ve entografik eşya görülmektedir. M. Aziz mahkemesi, bu emtia ve eşyaları yazıp fiyatlarını da takdir ettikten sonra, 3000 guruş karısına "*mehr-i müeccel*" borcu için, 876 guruş 10 para vesayet için, 86 guruş "*Dellaliye*" için, 107 guruş "*Resm-i Kısmet*" için, toplam 4120 guruş masraf ve borçları çıkardıktan sonra, kalan 18000 guruşun eşi Hatice Hanım İbnete Asım Efendiye, 6000 (6000+625=6625) guruşun kızı Fatma'ya, 6000 guruşun küçük kızı Zülfiye'ye taksim eder. Ölenin erkek çocuğu olmadığı için, İslam Ferâiz hukuku gereğince, kalan terekeden 3750 guruş (her birine 1250 guruş) 3 ammisi (emmi, amca) oğulları olan Hacı Mehmet Efendi'ye, Hacı Hafız Ömer Efendi'ye ve Mustafa Efendi'ye taksim der. Fakat amca oğullarından Hacı Mehmet Efendi, bu parayı almaz ve iki kızı Fatma ve Zülfiye'ye hibe eder. Küçük kızı Zülfiye'nin hissesi annesinin mehirinden verdiği 1000 guruş ile 7625 guruşa ulaşır. Bu para mahkeme ve vasi marifetiyle *rıbıh* (güzeşte, kâr, gelir, nema, hasıl) getirmek amacıyla "*Eytam Sandığı*"na yatırılır¹⁴³.

Tablo-VIII'in ikinci sütundaki tereke ise Abdullah Oğullarından Mehmet bin Ahmet bin İbrahim adlı er'e aittir. Mehmet bin Ahmet adlı bu er, M. Aziz vilayetinin merkez Kinederiç (yeni adı: Gözebaşı) köyünde oturup, muhtemelen 4. Orduya bağlı Harput Redif Taburlarında askerlik yaparken 21 Kasım 1917 (6 Safer 1336) tarihinde kıtasında ölmüştür. Terkesi 37633 guruş kıymetli 118 kalem emtia ve eşyadan oluşmaktadır. M. Aziz Mahkemesi, bu 118 kalem emtia ve eşyayı yazıp fiyatlarını da takdir ettikten sonra, karısı Behiye binti Abdullah ile büyük oğlu, Ömer, küçük oğlu Mehmet, küçük kızı Ayişe arasında taksim eder. Fakat kısa süre sonra karısı da ölür. Terekenin tamamı üç çocuğuna kalır. Büyük oğlu Ömer'e hissesi verilir. Küçüklere ait bazı eşyaları sayılır ve bunlardan hasıl olan 16790 guruşluk nakit tereke vasî tayin edilen ammileri (amca) Hasan bin Ahmet ve Mahkeme marifetiyle "*Eytam Sandığı*"na yatırılır¹⁴⁴.

¹⁴³ HŞS.; 394/331.

¹⁴⁴ HŞS.; 394/382.

TABLO - IX
MAMURATÜ'L-AZİZ VE ÇEMİŞGEZEK'TE OTURAN ZABİT VE ER'LERİN TEREKELERİNDE
YER ALAN EMTİA VE ETNOGRAFIK EV EŞYALARI
(1890 - 1919)

Sıra No		Emtia ve Eşyanın Adı		Miktar ve Adedi	Kabul Edilen ölçü	Fiyat		Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen Ölçü	Fiyat		Düşünceler
						Guruş	Para					Guruş	Kat	
		Tereke Sahibinin : Mülazım-ı Sami İsmail Hakkı Efendi						Tereke Sahibinin : Er. Ahmet bin Abdullah						
		Adı ve Rütbesi :						Adı ve Rütbesi :						
		Memleketi : Erzurum						Memleketi : M. Aziz merkezine bağlı Germi (Vedigöze) Köy.						
		Oturdugu Yer : Çemişgezek şehri						Oturdugu Yer : Germi Köyü						
		Kitası : 4. Ordu Nizamiye 76. Alay, 2. Tabur, 3. Bölük						Kitası : 4. Ordu, Harput Redif (?) Taburları						
		Tereke Tarihi : 17 Temmuz 1902 (4 Temmuz 1317 R.)						Tereke Tarihi : 13 Mayıs 1916 (10 Recep 1334)						
		Tereke Miktarı : 1360 guruş						Tereke Miktarı : 3195 guruş						
Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen ölçü	Guruş	Para	Düşünceler	Sıra No	Emtia ve Eşyanın Adı	Miktar ve Adedi	Kabul Edilen Ölçü	Guruş	Düşünceler		
1	Fes ve Püskül	1	Aded	3	-	-	1	Makreme	7	Aded	120	-		
2	Püskül ve Eldiven	2	"	3	-	-	2	Dülbent	12	"	-	-		
3	Gözlük	1	"	3	-	-	3	Yazma	4	"	98	-		
4	Mavi Kafesli Gözlük	1	"	1	-	-	4	Kemer	1	"	-	-		
5	Gömlek	1	"	4	-	-	5	Çorap	1	"	-	-		
6	Kolahlı Yakalık	1	"	-	20	-	6	Yazma	12	"	40	-		
7	Kadife Yakalık	1	"	2	-	-	7	Çevre	5	"	5	-		
8	Be Yaz Çamaşır	1	"	15	-	-	8	Mendil	2	"	-3	-		
9	Yün Fanila	1	"	17	30	-	9	Çarşaf	2	"	50	-		
10	Müstamel Fanila Don	1	"	6	20	-	10	Diyarbakir kâfî Çarşaf	1	"	80	-		
11	Köhnec (eski) Don	1	"	1	15	-	11	Çamaşır	7	Kat	120	7 Takım çamaşır.		

(TABLO IX'un devamı)

12	Mücedded Çeket	1	"	1	112	-	12	Cantçes Entari	1	Aded	30	-
13	Mestamel Çeket	1	"	57	20	-	13	Sevâbi ( ) Entari	1	"	50	-
14	Mücedded Tırko Pantol	1	"	1	80	-	14	Hamam Entarisi	1	"	20	-
15	Sökük Pantol Parçaları	-	-	4	30	-	15	Don ve Gömlek	7	"	70	-
16	Pantol Eskisi	-	-	-	30	-	16	Uçkur	1	"	5	-
17	Müstamel Pantol	1	Aded	1	26	-	17	Kadife Hırka	1	"	60	-
18	Mücedded Kaput	1	"	126	-	-	18	Döpyes Hırka	1	"	50	-
19	Müstamel Kaput	1	"	41	10	-	19	Şal Kuşak	1	"	120	-
20	Mücedded Eski Setre	1	"	80	-	-	20	Büle ( ) Kuşak	3	"	10	-
21	Köhne Seure	1	"	18	30	-	21	Van Kermeri	1	"	200	-
22	Mücedded Çorap	1	Çift	8	-	-	22	Yün Yasdik	1	"	110	-
23	Müstamel Çorap	2	"	3	30	-	23	Pamuk Yorgan	5	"	840	-
24	Mendil	1	Aded	1	30	-	24	Yün Döşek	1	"	30	-
25	El Havlusu	3	"	8	20	-	25	Çift Yüzlü Yün Yatak	5	"	300	-
26	Müstamel Boğça	4	"	11	-	-	26	Yüzsüz Yün Döşek	1	"	30	-
27	Bez Parçaları	-	-	1	5	-	27	Yün Kürsü Yorganı	1	"	50	Altında mangal yakılarak, masanın üzerine örtülüp, kış aylarında masanın etrafında otururken ayaklar ve dizler ısıtılmak için kullanılır.
28	Yatak	1	Kat	72	20	1 Yasdik, 1 yorgan, 1 yatak, 1 çarşaf, 1 battaniye "kat" olarak nitelenmektedir.	28	Boğça	3	"	30	-

(TABLO IX'un devamı)

29	Muhtelif Asker Düğmeleri	-	-	-	-	20	-	29	İp Peşkir	1	"	50	-
30	Güzüşt Yüzük	1	Adet	6	20	20	-	30	İpekli Şam Çitäre	1	"	100	-
31	Maşalı Saat	1	"	45	-	-	-	31	Fabrika Astar	1	"	100	-
32	Âdi kordon	1	"	3	-	-	-	32	Alaca	10	Arşın	20	1 arşın 66,5 cm
33	İngiliz Usturası	1	"	5	10	10	-	33	Marum (?) ( )	65	"	150	4322,5 cm.
34	Lavanta Fıskıyesi	1	"	4	20	20	-	34	Amerika Bezi	7	"	35	465,5 cm.
35	Elbise Fırçası	1	"	5	-	-	-	35	Yün Makat	11	Aded	5	-
36	Mühürlü Künye	1	"	2	20	20	-	36	Makat Örtüsü	1	"	15	-
37	Fersüde Künye	1	"	6	20	20	-	37	Makat Örtüsü	1	"	5	-
38	Cep Cüzdanı	1	"	2	-	-	-	38	Sırat (?) ( )	3	"	60	-
39	Para Çantası	1	"	4	10	10	-	39	Halı Seccade	1	"	80	-
40	Para Kemerı	1	"	4	-	-	-	40	Kilim	1	"	100	-
41	Köhne Terlik	1	"	2	20	20	-	41	Yün palas	2	"	40	-
42	Çözme	1	"	41	20	20	-	42	Yün	9	Kıyyen	50	1 kıyye 1282 gr. 11538 gr. Kadın için
43	Müstamel Çözme	1	"	1	27	27	-	43	Zenne için yarım Potin	1	Çift	30	-
44	Müstamel Kalos Fotin	1	"	1	42	42	-	44	Erzurumkari Sandık	1	Adet	20	-
45	Kalçın	-	Aded	3	30	30	-	45	Helep küpesi	3	"	60	-
46	Kandıra Turnağı	-	"	2	20	20	-	46	Altun Yüzük	1	"	30	-
47	Sırma Nişan	1	Aded	2	20	20	-	47	Gümüşt Yüzük	2	"	30	-
48	Kılıç ve Kayış	1	"	58	-	-	-	48	Sim Yüzük	3	"	15	-
49	Berat	1	"	6	30	30	Kılıç Beran Ol- mahdır.	49	Müstamel Kılıç	1	"	15	-
50	Çakı Bıçak	1	"	5	-	-	-	50	Firenk bıçağı	1	"	5	-
51	Mücedded Filorin Misine	1	"	47	-	-	-	51	Sigara takımı	2	"	30	-
52	Telis Palas	1	"	6	-	-	Yer Sergisi Ol- mahdır.	52	Sahan	8	"	45	-

(TABLO IX'un devamı)

53	Çıkaralık	1	-	-	-	53	Cezve	1	"	5	Su tası.
54	Tütün Tabakası	1	-	-	-	54	Kapaklı Üsküre	1	"	10	"
55	Tütün Çubuğu	1	-	-	-	55	Bakır Üsküre	1	"	15	"
56	El Feneri	1	-	-	30	56	Saplı	1	"	5	Su kabı.
57	Kaşık	1	-	-	5	57	Sül	1	"	10	Su veya süt kabı.
58	Çatal	1	-	-	5	58	Bakır Tencere	2	"	40	-
59	Kaşık	1	-	-	5	59	Kebir (büyük) Tava	1	"	20	-
60	Tava	1	20	4	20	60	Kefkir	1	"	5	-
61	Çinko Tabak	1	3	10	3	61	Havan	1	"	50	-
62	Kapaklı Çinko Tencere	1	-	-	16	62	Kıyma Leğeni	1	"	30	-
63	Yoğurt Makinası	1	-	-	5	63	Tepsi	1	"	15	-
64	Yağ Kutusu	1	-	-	-	64	Evsat (orta) Sini	1	"	30	-
65	Süt Kabı (?)	1	-	-	1	65	Kebir Teş	1	"	50	-
66	Teneke Boya Kutusu	1	-	-	20	66	Abdest Leğeni	1	"	40	-
67	Boya Fırçası	4	-	-	2	67	Kazan	2	"	150	1 Harput killesi: 69,22 kgr.
68	Türki Kiliği	1	-	-	1	68	Bulkur	1	Kile	100	1 çimik, 1 kilenin 1/4'dür. 2 kilen 69,22=138,44 k.
69	Ev Hırdavatı Kitap, Kaleme ve Ölçüm Aletleri	-	-	-	-	69	Doğme	8	Çimik	50	1 Harput Betmanı: 1800 dirhem (5,773 kg.)18x5,773=108,91 kg. 5,773 kgr.
70	İstihkam Kitabı	1	Aded	1	10	70	Dakik (Un)	18	Batman	1580	Aded, baş.
71	İnsan Kitabı	1	-	-	1	71	Kavurma	1	Batman	150	Aded, baş.
72	Hizmeti Seferiyye Kitabı	1	-	-	7	72	Koyun	4	Rc's	200	Aded, baş.
73	Terbiyesi Askeriyye	1	-	-	3	73	İnek	1	Rc's	150	Aded, baş.

(TABLO IX'un devamı)

74	Ta biye-i Askeriyye İdare Nizamnamesi	1	"	5	-	-	74	Merkep	1	"	60	"
75	Osmanlı Şairleri İnşaat ve Müamelât-ı Askeriyye Kitabı	1	"	22	-	-	75	Aynı Köy, Yarım Bağ	0.5	Kıta	250	Dönüm veya kıta ola- rak ölçü verilmemiştir.
76	Kozamağrafa	1	"	5	-	-	76	Yarım Tarla	0.5	Kıta	500	Ev, evin odaları ve- rilmemiştir.
77	Ta biye Kitabı	1	"	2	-	-	77	Aynı Köyde Hane	0.5	Hisse	1600	-
78	Fenni Esliha Kitabı	2	"	4	20	-	78	Nakdi	-	-	3195	-
79	Topografya Kitabı	2	"	5	20	-		YEKÜN TEREKE				
80	Harbin Son İdaresi	1	"	3	-	-						
81	Yolun Müdafası	1	"	5	10	-						
82	Şimendüfer Kitabı	1	"	4	20	-						
83	İlim-i Heyet	1	"	2	10	-						
84	Lugat-ı Osmani	1	"	5	-	-						
85	Dahiliyye Kanunnamesi	1	"	5	-	-						
86	Piyade Talimatı	1	"	3	-	-						
87	Cep Muhurası	1	"	3	-	-						
88	Mevlûd-ı Bedri	1	"	3	-	-						
89	Accemi Talimatı	1	"	2	-	-						
90	Muharar-ı Seferiyye Kitabı	1	"	2	20	-						
91	Tarih-i Harp	1	"	1	20	-						
92	Ordu Teşkilâtı Kitabı	1	"	1	20	-						
93	Gece Yürüyüşü Manevrası	1	"	-	30	-						
94	İstihkam Muhura Kitabı	1	"	1	-	-						
95	Gece Yürüyüşü Manevrası	1	"	1	-	-						
96	İstihkam Muhura Kitabı	1	"	1	-	-						
97	Çeşli-Güzel Kitap	1	"	1	-	-						Adı yazılmamış
98	Afet Kitabı	1	"	-	10	-						
99	Fakirler Tabibi	1	"	5	-	-						
100	Muhura Kitabı	1	"	2	20	-						
101	Ahd-i Misak-ı Sağır	1	"	3	-	-						

(TABLO IX'un devamı)

102	Danışık (?)	1	"	4	20	-	
103	Rumeli Haritası	1	"	1	20	-	
104	Mektup Kağıdı	-	-	2	20	-	
105	İstinsaf Alâu	1	Aded	5	30	-	
106	Tabsara	1	"	1	-	-	
107	Pergel Takımı	1	Takım	3	10	-	
108	Çerçel ve Gönye	2	Aded	5	-	-	
109	Âdi Dolma Kalem	1	"	5	20	-	
110	Çizgi Kalemi	2	"	2	-	-	
111	1898 Senesi Maası	-	-	372	20	-	
112	1899 Senesi Maası	-	-	304	10	-	
113	1899 Senesi Tayin Bedeli	-	-	18	20	-	
114	1899 Senesi Tayin Bedeli	-	-	55	30	-	
	YEKÜN TEREKE			1360	-	-	Bu toplam, mahkeme kâtibinin toplamdır. Tereke mecdidiye 20 gurus, Osmanlı gurusu, Osmanlı lirası 108 gurus kabul edilerek hesaplanmıştır.

Tablo-IX'un birinci sütununda yer alan tereke Mülazım-ı Sani İsmail Hakkı Efendi'ye aittir. İsmail Hakkı Efendi, aslen Erzurumlu olup, Çemişgezek'te oturan 4. Orduya bağlı Nizamiye sınıfı 76. alayın, 2. taburun 3. bölük komutanı iken 17 Temmuz 1902 (4 temmuz 1317 R.) tarihinde *intihar* ederek ölür. Olay üzerine duruma elkoyan Çemişgezek mahkemesi, 1360 guruş kıymetli 115 kalem emtia ve eşyasını tahrir ettikten sonra taburdaki zabitelerle beraber "*sûk-ı sultanî, sûk-ı memleket ve bazar*" denilen "*mezet meydanı*"nda müzeyede ile geçer fiyata satar. Bu satıştan sonra 1898-1899 yılları "*maaş*" ve "*tayin bedeli*" olarak 751 guruş alacağı çıkar. Ancak bu maaş ve bedel'in muhasebesi yapılırken, "*Tabur Sandığı*"na 82 guruş borcunun ödenmesi, 171 guruş 20 paralık artan maaşının "*Ser-Askeriye*" ye gönderilmesi, 25 guruş "*İane Komisyonu*"na gönderilmesi, 27 guruş 30 para "*Takaüd-i Askeriye*" ye (emekli) gönderilmesi işlemlerini de yapar. Bütün bu muhasebe işlemleri yapılırken Mecidiye 20, Osmanlı Lirası 108 guruş üzerinden hesap edilir. Bu satış ve muhasebeden sonra elde edilen 1360 guruşluk terekeden 10 guruş "*gasil*" (yıkama) için İmam Efendiye, 6 guruş "*Hammaliye*", 27 guruş "*Dellaliye*", 32 guruş 35 para "*Resm-i Kısmet*", 3 guruş 5 para "*Pul Baha*" adıyla toplam olarak 79 guruş masraf kesilir. Bu masraftan sonra kalan 1281 guruşluk tereke memleketindeki varislerine gönderilmek üzere 23 Ağustos 1902 (18 C.Âhir 1319) tarihinde "*Tabur Sandığı*"na teslim edilir¹⁴⁵.

Tablo-IX'un ikinci sütununda yer alan tereke, aslen M. Aziz'e bağlı Germili (Yeni adı: Yedigöze) köyünde oturup, 4. Orduya bağlı Harput Redif Taburlarında (?) askerlik yaparken, 13 Mayıs 1916 (10 Receb 1334) tarihinde, kıtasında ölen, Ahmet bin Abdullah adlı ere aittir. Mahkeme, Ahmet'e ait 3195 guruş kıymetli 78 kalem emtia ve eşya yazmıştır. Tereke taksimi yapılmadan karısı Şakire binti Mehmet Beğ de ölür. Tereke annesi Esmâ binti Veli ile küçük oğulları Bekir, Zülfi, Ömer ve küçük kızı Sakine'ye kalır. Mahkeme, mahkeme ve diğer masrafları çıkardıktan sonra, anası Esmâ'ya 65 guruş 9 para, küçük kızına 437 guruş 33 para, 3 küçük oğlunun herbirine 875 guruş 26 para düşecek şekilde taksimatı yapar ve 4 küçük çocuğa düşen 364 guruş 30 paralık hisseyi "*Eytam Sandığı*"na gönderir¹⁴⁶.

Buraya kadar, M. Aziz ve Çemişgezek'te oturup, örnek olarak seçilen 2 zabıt ile 2 erin emtia ve etnografik eşyalarının ayrıntılı tablolarını vermeye

¹⁴⁵ ÇŞS.; 387/165, 170.

¹⁴⁶ HŞS.; 394/365.

çalışık. Tablolarda görüldüğü gibi, emtia ve eşyalar, fes, yazma, makreme, gömlek, ceket, pantolon ve don, kemer, potin vb. gibi giyim eşyalarından, küpe, bilezik vb. gibi süs eşyalarından, yatak, yorgan, yasdık, minder, halı, kilim, palas, hasır, heğbe vb. gibi kullanım ve mefruşat eşyalarından, çeşitli kitap ve askerî malzemelerden, kaşık, billur, üsküre, sahan, tava, tencere, tepsi vb. gibi mutfak eşyalarından, yağ, un, bulgur, döğme, vb. gibi zahirelerden, buğday, arpa vb. gibi hububatlardan, koyun, keçi, öküz, inek, merkep, at vb. gibi canlı hayvanlardan, bağ, bahçe, tarla ve ev gibi gayri menkullerden oluşmaktadır.

Terekelere dikkat edilecek olursa, günlük yaşantı yönünden zabitlerle erlerin arasında pek fazla fark olmadığı dikkati çekmektedir. Giydikleri eşyalar birbirine yakındır. Hemen hemen hepsinin ev odaları, halı, kilim, palaz ve hasırla döşendikten sonra, etrafı ot dolu yan yastığı ve minderlerle çevrili, uygun bir-iki yerde divan, divan üzerinde divan örtüsü, ve yan yastıkları, yastıkların üzerinde işlemeli veya işlemsiz örtüler şeklinde döşenmiş vaziyetteydi. Yine yatak odalarındaki, yatak ve yorganları, yün ve pamuktan yapılmış çift yüzlü döşek ve yorgandan oluşurken, mutfaklarındaki kaplar genellikle bakır ve çinkodan oluşuyordu. Evlerde kullanılan bu yerli malzemelerin yanında Amerikan bezi, İngiliz usturası vb. gibi yabancı menşeli eşyaların da kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Erlerin terekelerinde kitap adları dikkati çekmezken, bazı zabitlerin kütüphanelerinde yalnız askerlikle ilgili kitaplar görülmekte, bazılarının kütüphanelerinde ise askerlikle ilgili kitapların yanında, çok çeşitli konularda yazılmış eserlerin de varlığı dikkati çeken ve üzerinde durulması gereken bir husustur¹⁴⁷.

Askerî zümre arasında tesbit ettiğimiz etnografik benzerlik, bu bölgede oturan sivil aileler arasındaki etnografik benzerlikle denk düşmektedir¹⁴⁸. Bu benzerlik, askerî aileler ile bölgedeki sivil ailelerin, ayrı ayrı birer sınıf olmadığını, aksine tam bir etnografik kaynaşma içinde olduklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, incelediğimiz dönemde, ordu ile milletin (veya tebanın) kaynaşmış vaziyette olduğunu da göstermektedir.

¹⁴⁷ Zabitlerin kütüphaneleri ile ilgili çok fazla döküman topladık. Bunları başka bir çalışma için plânlamış bulunmaktayız.

¹⁴⁸ R. Özdemir, "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" adlı *teblig.*

SONUÇ

Buraya kadar, Türk töresi, İslam hukuku ve Osmanlı Kanunnâmelerine göre askerî aileler, M. Aziz ve Çemişgezek'in idarî statüleri, buralarda oturan askerî birlikler, M. Aziz ve Çemişgezek'te nikâh, mehir, nafaka, boşanma ve zina vb. gibi evlilik gelenekleri, doğum olayları ve çocuk sayıları, vasilik, nâzırlık, kayımlık vb. gibi sosyal güvenlik kurumları askerî ailelerin ekonomik ve etnografik yapıları konularını dört ana tema halinde ayrı ayrı incelemeye çalıştık. Bu çalışmadan bizim çıkardığımız sonuçlar şunlardır.

1 - M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan askerî ailelerin dinî, ahlâkî, idarî, sosyal ve ekonomik konulardaki bütün faaliyetleri, sivil ailelerde olduğu gibi, tamamen İslâm hukukuna bağlı idi. Ne var iki merkezde genellikle 4. Orduya bağlı Nizamiye, Redif ve Jandarma sınıflarından olan askerî birlikler görev yapmaktadır.

2 - İncelediğimiz dönemde, M. Aziz Vilayet, Çemişgezek ise Ona bağlı Dersim Sancağı'nın bir kazası idi. Bu iki merkezde genellikle 4. Orduya bağlı Nizamiye, Redif ve jandarma sınıflarından olan askerî birlikler görev yapmaktadır.

3 - Askerî aileler arasında yapılan nikâh akidleri, damat adayının vereceği mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel miktarları, gelin adayının getireceği cihaz (çeyiz) miktarları, İslâm hukukuna göre şekillenirken, tamamen bölgenin geleneklerini de yansıtmaktaydı.

4 - İslâm hukukunun mücade etmesine rağmen poligaminin (çok evlilik) rağbet görmediği, hele hele 3 ve 4 evliliğin hiç rağbet görmediği, 60 askerden sadece % 6,66'sının 2 evli olmasından açıkça anlaşılmaktadır. 2. evliliğin daha çok zabıt zümresi arasında rağbet gördüğü, er zümresi arasında ise fazla rağbet görmediği anlaşılmaktadır.

5 - Askerî aileler arasında yapılan evliliklerin genellikle devam ettiği, boşanma olaylarına pek fazla rastlanmadığı gözlenirken, zina sebebiyle yapılan boşanmalara ise hiç rastlanılmaması dikkat çekicidir. Bu açıdan, zabıt ve er zümresinin karargah dışında, mutlu bir yuvaya sahip oldukları, ailesiz kişilerin veya problemlili aileye sahip kimselerin düştüğü bunalımlara düşmediklerini söylemek mümkündür. Askerî aileler için tespit ettiğimiz bu sonuç, Harput, Tokat, Trabzon, Kırşehir ve Ankara'daki sivil aileler için tespit ettiğimiz sonuçlarla da denk düşmektedir.

6 - Bölgede bulunan askerî aileler arasında, kabarık bir çocuk nüfusunun olmadığı gözlenmektedir. 5-6 ve 7 çocuklu olan aileler, daha çok 2 evli olan zabıt ve er zümresine aittir. Evli, 27 ailenin 50'si erkek, 29'u kız olmak üzere toplam 79 çocuğu vardır. Ortalama olarak askerî ailelere 2.92 çocuk düşmektedir. Bu sonuca göre, bölgedeki bir askerî aile 3 çocuk, 2 anne ve baba olmak üzere 5 kişiden oluşmaktadır.

7 - Ailelerin parçalanması veya tabii afetlere maruz kalması sonucunda, ortada kalan çocuklar sahipsiz bırakılmayıp topluma kazandırılıyordu. Bu amaçla İslâm hukukunun emrettiği şekilde, çocukları besleyip büyütme, malını korumak amacıyla vasi, nâzır ve kayımlar tayin ediliyordu. Bunlar ise, çocukların mallarını genellikle "*Eytam Sandıklar*"ında korumaya çalışıyorlardı. Bu sosyal güvenceler sayesinde, dilenen, mağdur olan, bugünkü tabirle "*köprü altına düşen*" asker çocuklarının olmayışını, bunlarla ilgili hiçbir belgeye rastlanılmamasını, dikkat çekici bir durum olarak belirtmek gerekir.

8 - M. Aziz ve Çemişgezek'te oturan zabıt zümresinin ekonomik durumları, er zümresine göre biraz iyi görünmektedir. Fakat, er zümresinin memleketlerinde olan bütün emtia ve gelirler de gözönüne alınacak olursa aralarında büyük bir uçurumun olmadığını söylemek mümkündür. Zabıt ve er zümresinin terekelerinde yer alan emtia ve eşyalara dikkat edilecek olursa, günlük hayatta zabıt zümresi ile er zümresinin hemen hemen aynı standartlarda yaşadıkları, giyim-kuşam ve yeme-içmede denk durumda olduklarını söylemek mümkündür.

9 - Bölgede görev yapan zabıt ve er zümresinin, giyim-kuşamları (üniformalar hariç), evlerinde yiyip-içtikleri zahireler, evlerini döşedikleri halı, kilim, keçe, palas ve hasır gibi mefruşatlar, mutfaklarında kullandıkları sahan, tencere, tepsi vb. gibi etnografik ev eşyaları hemen hemen aynı idi. Bu açıdan tam bir etnografik birlik olduğunu, bu birliğin sivil ailelerle de tam benzerlik arzettiğini belirtmek gerekir.

10 - Konu, bir bütün halinde ele alınacak olursa, ne zabıt ve er zümresi arasında, ne de askerî aileler ile sivil aileler arasında ezen veya ezilen manasında bir sınıf farkının olmadığı dikkati çekmektedir. Konuya, hukukî haklar, gelenek ve görenekler, sosyal ve ekonomik faaliyetler, etnografik çeşit ve zenginlikler açısından bakılacak olursa, tam bir kültür birliği oluşturduklarını da söylemek mümkündür.

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
a.g.y. : Adı geçen yer.
a.g.teb. : Adı geçen tebliğ.
AŞS. : Ankara Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve belge numaralarını göstermektedir.
AÜİFD. : Ankara Üniversitesi İhâhiyat Fakültesi Dergisi.
Ay. : Ayet.
BA. : Başbakanlık Arşivi.
b. : Belge
Buhari : Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi (DİBY.).
ÇŞS. : Çemişgezek Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve sayfa numarasını göstermektedir.
d. : Defter.
DİBY. : Diyânet İşleri Başkanlığı Yayını.
g.y. : Gösterilen Yer.
Ha. : Hadis
HŞS. : Harput Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve sayfa numarasını göstermektedir.
HDKDT. : Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri (.H. Yazır'a aittir).
İÜEFD. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
İÜİTED. : İstanbul Üniversitesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
Kanunlar-I : XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, C, I.
KHMK. : Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim /H.B. Çantay'a aittir).

- KKTA. : Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (DİBY).
KŞS : Kırşehir Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve belge numarasını göstermektedir.
MM. : Maliyeden Müdevver (Başbakanlık Arşivi).
OA. I. : Osmanlı Araştırmaları. I Dergisi.
RS. : Riyazü's-Salihîn.
s. : Sayfa.
Su. : Sure.
TŞS. : Tokat Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlar defter ve sayfa numarasını göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

I - Arşiv Belgeleri

<i>1 - Diyarbekir Müzesinde Bulunan Harput Şer'iyye Sicilleri</i>				
Sıra No	Şer'iyye Sicillerinin Ait Olduğu Şehirler	Kullanılan Sicillerin Numarası	Kullanılan Sayfaların Numarası	Kullanılan Belgelerin Numarası
1	Harput	181	7, 9, 30.	-
2	"	386	452.	-
3	"	324	244, 246.	-
4	"	350	45.	-
5	"	362	154.	-
6	"	388	139.	-
7	"	396	9, 11, 152.	-
8	"	398	154.	-
9	"	218	1, 4, 16, 29, 117.	-
10	"	393	2, 10, 18.	-
11	"	392	81.	-
12	"	398	1, 2, 3, 149.	-
13	"	390	3, 4, 245, 246.	-
14	"	381	2, 3, 7, 9, 19, 27, 60.	-
15	"	394	3, 4, 5, 16, 18, 19, 20, 42, 59, 67, 81, 86, 88, 92, 93, 100, 101, 103, 107, 108, 118, 121, 122, 124, 127, 129, 132, 133, 140, 152, 153, 157, 159, 165, 173, 176, 188, 196, 207, 208, 217, 218, 233, 234, 241, 242, 246, 247, 253, 257, 258, 275, 276, 289, 305, 331, 347, 365, 370, 379, 380, 381, 382, 397, 399.	-

<i>2 - Diyarbekir Müzesinde Bulunan Çemişgezek Sicilleri</i>				
16	Çemişgezek	397	Muhtelif sayfalar kullanılmıştır.	-
17	"	380	" " "	-
18	"	378	" " "	-
19	"	387	1, 4, 5, 6, 25, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 94, 96, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 130, 131, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 185, 186, 191, 192, 195, 196, 197, 199, 204, 205, 206, 207, 209, 217, 225, 233, 234, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 259, 270, 271, 272, 273, 274, 279, 280, 281, 282, 282, 283, 284, 285, 290, 291, 293, 294, 295, 304, 305, 306, 308, 309, 315, 324, 325, 336.	-
<i>3 - Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan Şer'iyye Sicili</i>				
20	Ankara	319		Muhtelif Belgeler Kullanılmıştır.
<i>4 - Başbakanlık Arşivinden Alınan Belgelerin Numaraları</i>				
21	Maliyeden Müdevver Defter No: 3038/3, 4, 37.			

I - İncelemeler

- 1 AKGÜNDÜZ, AHMET; *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakir, 1986.
- 2 ANSAY, SABRİ ŞAKİR; "Aile Hukuku", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı, 2-3, Ankara, 1952, s. 21-23.
- 3 ARIKAN, ZEKİ; "1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnâmesi", *Tarih Dergisi*, sayı, 34 İstanbul, 1984, s. 101-121.
- 4 ATAY, HÜSEYİN; "Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif de aile plânlamasına ait bir tetkik", *İÜ. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 4, cüz, 1-4, cüz, 1-4, İstanbul, 1973, s. 229-232.
- 5 BARKAN, ÖMER LÜTFİ; *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, c. 1, İstanbul, 1943.
- 6 BERKİ, ALİ HİMMET; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Sadeleşiren, İrfan Yücel, DİBY. Ankara, 1985.
- 7 BİLMEN, ÖMER NASUHİ; *Hukuku İslâmiyye ve Istulâhatı Fıkhiyye Kamusu*, c. 1-8, İstanbul, 1985.
- 8 ÇANTAY, HASAN BASRİ; *Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Kerim*, C. 1-3, İstanbul, 1965.
- 9 ÇEKER, ORHAN; *Aile Hukuku Kararnâmesi*, İstanbul, 1985.
- 10 Diyanet İşleri Başkanlığı; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara, 1983.
- 11 DONUK, ABDÜLKADİR; "Çeşitli toplumlarda ve eski Türklerde aile", *İÜEF. Tarih Dergisi*, sayı, 33 (Mart, 1980-1981), İstanbul, 1982, s. 147-168.
- 12 EFLATUN; *Devlet*, İstanbul, 1971.
- 13 Genkur, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, c. II, Ankara, 1885
- 14 _____; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdarî Faaliyetleri ve Lojistik*, c. X, Ankara, 1985.
- 15 GÖYÜNÇ, NEJAT; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969.
- 16 GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN; "İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikâh Şekilleri", *Belleten*, Sayı, 60, Ankara, 1951, s. 697.
- 17 İNAN, ABDÜLKADİR; *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968.

- 18 KAFESOĞLU, İBRAHİM; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984.
- 19 KARAL, ENVER ZİYA; *Osmanlı Tarih*, C. 7-8, Ankara, 1977, 1988.
- 20 LEWIS, BERNARD; *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979.
- 21 MUHYİDDİN-İ NEVEVİ; *Riyazü's Sâlihîn ve Tercemesi*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamüddin Burslan, c. 1-3, DİBY. Ankara, 1972.
- 22 ORTAYLI, İLBER; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, (Dergisi), İstanbul, 1980.
- 23 ÖGEL, BAHAEDDİN; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II İstanbul, 1971.
- 24 _____ *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara, 1971.
- 25 _____ *Büyük Hun İmparatorluğu Tarih*, c. 1-2, Ankara, 1981.
- 26 ÖZDEMİR, RİFAT; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1785-1840)*, Ankara, 1986.
- 27 _____; "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1771-1810", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildirileri*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, 1987, s. 81-144.
- 28 _____; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1880-1906", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı, IX, İstanbul, 1989, s. 101-157.
- 29 _____; "Harput'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1631-1919", 23-26 Mart 1987 tarihleri arasında Fırat Üniversitesince Tertiplenen "*Türk-İslâm Tarih ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumu*"na sunulmuş tebliğ.
- 30 _____; "Trabzon'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı, 1700-1841", 1-3 Haziran 1988 tarihleri arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi ile Fransız Anadolu Araştırmaları Merkezinin müştereken tertipledikleri "*Uluslar Arası Tarih Boyunca İkinci Karadeniz Kongresi*"ne sunulmuş tebliğ.
- 31 SUNGUROĞLU, İSHAK; *Harput Yollarında*, C. I, İstanbul, 1958.
- 32 ÜNAL, MEHMET ALİ; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1986.
- 33 VLADİMİRTSOV, B.Y.; *Moğalların İçtimaî Teşkilâtı*, Ankara, 1944.
- 34 YAZIR, ELMALI HAMDİ; *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, C. 1-8, İstanbul, 1971.
- 35 YİNANÇ, MÜKRİMİN HALİL; *Türk Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944.
- 36 ZEYNÜ'D-DİN AHMET B. AHMED B. ABDİ'L-LÂTİFİ'Z-ZEBİDİ; *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi Ve Şerhi, Mütercim Ve Şarihi, Kâmil Miras*, C. 1-12, Ankara, 1974.
- 37 ZİYA GÖKALP; *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1924.

Ceviriler :

1912-1962 ARASI BATI'DA DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARI*

Yazan : MIRCAE ELIADE

Çeviren : MEHMET AYDIN

1962'de "Journal of Bible Religion" (Din ve Kitab-ı Mukaddes Dergisi), yayıncıları "en çok yedi bin kelime" ile son elli yılda "Dinler Tarihi'nin Gelişiminin" bir özetini yazmaya beni davet etmişlerdi. Eski ve Yeni Ahid incelemelerini tartışmak başka yazarlara ait olduğu için, bu sahalarda benim çalışmamın dışında kalmıştır. İşte, bu kitabı hazırlarken daha önce yazmış olduğum bu metni gözden geçirdim ve eksikleri tamamladım.

Diğer sahalarda çalışan Dinler Tarihçileri tarafından yapılan keşiflere doğrudan bağlı olan Kitab-ı Mukaddes incelemelerinde görülen bazı temayüllere rağmen; yazının esas plânında hiç bir değişiklik yapmadım.

Dinin ilmi açıdan incelenmesi tarihinde 1912 yılı, önemli bir yıl sayılır. Gerçekten Emile Durkheim 'in *Formes élémentaires de la vie religieuse* (Dini Hayatın İbtidâî Şekilleri)'ni neşrettiği ve Wilhelm Schmidt'in *Der Ursprung der Gottesidee* (Tanrı Fikrinin Kökeni) isimli abidevi eserinin birinci cildini tamamladığı yıl, bu yıldır. Schmidt'in bu eseri, ölümünden ancak kırk yıl sonra tamamlanabilecektir. Nitekim, son iki cild olan XI. ve XII. ciltler yazarın ölümünden sonra 1954 ve 1955'de yayınlanmıştır. Yine Raffaele Pettazzoni, önemli monografisi olan *La Religione Primitiva in Sardegna* (Sardunya'da İlk Din) adlı eserini ve C.G. Jung, *Wadlungen Und Symbole der Libido* (Libido'nun değişimleri ve Sembolleri) adlı eserini 1912 yılında neşretmişlerdi. Freud de bir yıl sonra kitap olarak yayınlanacak olan *Totem Und Tabu* (Totem ve Tabu) isimli eserinin müsveddesini aynı yıl gözden geçiriyordu.

Bu eserler "Dinin incelenmesini", hiçbirisi gerçek anlamda yeni olmayan; sosyolojik, etnolojik, psikolojik ve tarihi olan dört farklı yaklaşımla ele alıyorlardı. Tamamen yeni olan tek yaklaşım fenomenolojik yaklaşımdı. Bu konudaki teşebbüsler de ancak on yıl sonra meyvesini verebilecekti. Bununla

* Bu tercüme, Prof. Dr. Mircae Eliade'in *La Nostalgie des Origines*, Paris, 1971 isimli kitabının 36.- 78. sahifelerinden Prof. Dr. Mehmet Aydın tarafından tercüme edilmiştir.

beraber, Freud, Jung, Durkheim ve Schmidt, doğrusunu söyleyeceksek yeni metodlar uyguluyorlardı ve böylece seleflerinkinden daha kalıcı sonuçlar elde ettiklerini iddia ediyorlardı. Bu yazarların hiçbirisinin; Pettazzoni hariç dinler tarihçisi olmadığını belirtmek dikkat çekici bir husustur. Ama yine de bunların teorileri, müteakip on yılın kültürel hayatında çok önemli rol oynayacaktır. Çok az dinler tarihçisi münhasıran onların çalışmalarına dayanmış olmasına rağmen; Freud, Jung, Durkheim ve Schmidt (özellikle ilk ikisi) geçmiş neslin Zeitgeist'ine (çağın düşünce yapısı) çok katkıda bulunmuş ve onların yaptıkları açıklamalar, halâ uzman olmayanların yanında belli bir prestije sahip olmaya devam etmektedir.

Bütün bu yazarlar hipotezlerini hazırlarken müsbet ya da menfi olarak doğrudan doğruya seleflerinin veya onların çağdaşlarının tesirine tepki gösteriyorlardı. Aşağı yukarı 1910-1912 yıllarında Astro-Mitolojik ve Pan-Bâbil isimli Alman ekolleri sona ermiş durumdaydı. Bu dönemdeki oldukça bol yayından¹ gelecek nesiller için belli bir değer ifade edecek olanlar, P. Ehrenreich'in *Die Allgemeine Mythologie und Ihre Ethnologische Grundlagen* (1910) (Genel Mitoloji ve Etnik Temeller) isimli eseri ile A. Jeremias'ın *Handbuch Der Altorientalischen Geisteskultur*, 1913, 2. ed., 1929 (Eski Doğu Kültürü El Kitabı) isimli eseri olmuştur.

1910-1912 yılları arasında Almanya'da görülen "Dinler Tarihi" ne en önemli katkılar, doğrudan veya dolaylı olarak E.B. Taylor'un² Animizm teorisine bağlı olmuştur. Ancak geçen otuz yıldakinin aksine artık bu teori, evrensel bir teori olarak kabul edilmemektedir. Diğer taraftan, R.R. Marett de "Préanimistic Religion" (Animizm öncesi Din) isimli makalesini yayınlamıştı³. Kısa zamanda meşhur olacak olan bu makalede Marett, dinin ilk aşamasının evrensel ruh inancı olmadığını; fakat, gayri müşahhas bir güç olan MANA ile karşılaşmanın meydana getirdiği "Mistik korku ve hayret duygusunun" dinin ilk aşamasını teşkil ettiğini isbata yöneliyordu. İşte bir grup bilgin bu teoriyi benimsemiş ve geliştirmişti. Öyle ki, MANA;(Orenda, Wakan,

¹ 15 yılda bu konuda yüzden fazla cilt kitap ve makale neşredilmiştir. Bu ekoller konusunda bkz: Wilhelm Schmidt, *The origin and Growth of Religion: Facts and Theories*. (Almanca'dan çeviren H.J. Rose, Newyork, 1931) s. 91-102.

² Mesela, A. Dietrich, *Mutter Erde* (Leipzig, 1908); L. Von Schroeder, *Mysterium Und Mimus im Rig Veda* (Leipzig, 1908); W. Bousset, *Das Wesen der Religion Dargestellt an ihrer Geschichte* (Halle, 1903); W. Wundt, *Mythus und Religion* (3. cilt, Leipzig, 1905-1909).

³ *Folklore*, 1900, s. 162-182. Bunun için Bkz.: *The Threshold of Religion* (Londres), 1909, s. I-32.

vs.) hemen hemen bir klişe haline gelmişti. Burada şunu belirtelim ki, yetkili etnologların⁴ yapıkları eleştirilere rağmen; MANA'nın dinin ilk aşamasını teşkil ettiğine, hâlâ birçok çevrelerde inanılmaktadır.

J.G. Frazer'e gelince, meşhur eseri olan *Golden Bough* (2. Basım, 1900), (Altun Dal) da büyük bir şöhrete ulaşan bir başka Animist öncesi hipotez ileri sürmüştü. Bu bilgin, insanlık tarihinde büyüünün dinden önce geldiği tezin-den hareket ediyordu. Bu eserde Frazer, W. Mannhardt'ın "Buğdayların Ruhları" konusundaki düşüncesini benimsiyor ve "ölen ve dirilen bitki tanrı-ları"nın zengin bir morfolojisini geliştiriyordu. Frazer'in kültürel tabakalaş-madan⁵, yani tarihten yaptığı çok az vak'alara bağlı olan bütün hatalarına rağmen; *Golden Bough* (Altun Dal), bir klasik haline gelecek ve birçok disip-line ait çok sayıdaki bilgin üzerinde tesirini gösterecektir. *Totemism And Exogamy* (4 Cilt, 1906) (Totemizm ve Dış Evlenme) isimli eseri ise az tanın-masına rağmen; çok önemlidir⁶. Bu eser olmasaydı, Freud'un *Totem Und Tabu* (Totem ve Tabu) isimli eserini yazması düşünülemezdi.

Durkheim, Freud ve Jung, dinî hayatın giriş tezahürünü temsil eden To-temizmin önemi üzerinde ısrar ederek, büyüünün önceliği ve Mana ile ilgili Animist öncesi tezleri benimsemişler ve geliştirmişlerdi. Devrinde kabul edi-len bütün teorileri (Tylor'un Animizmi olduğu kadar Animist Öncesi Tote-mizm ve Bitki Tanrıları gibi) reddeden sadece Wilhelm Schmidt olmuştur. O, bu dinî şekiller içinde, dinin kaynağını veya en ilkel dini tecrübeyi gör-meyi reddetmiştir. İleride göreceğimiz gibi, Schmidt, en ilkel dinî hayat şek-linin "*Bir Yüce Tanrı*" inancı olduğunu belirtiyordu. Yine O, "Bu tarihî te-zini" yeni bir disiplin olan "*Tarihî Etnoloji*" sayesinde isbat edebileceğini dü-şünüyordu.

⁴ P. Radin, "Religion of the North America Indians" *Journal of American Folk-Yore*, 27 (1914/): 335-373, özellikle, s. 344; Schmidt, *Origin and Growth of Religion*, s. 160-165; M. Eliade, *Traité d'Histoire des Religions* (Paris, 1949), s. 30-33.

⁵ Frazer'in teorilerinin eleştirisi için bkz: Robert H. Lowie, *Primitive Religion*, Newyork-1924, s. 137-147; Lowie, *History of Ethnological Theory* Newyork-1937, s. 101-104; Schmidt, *Origin and Growth of Religion*, s. 123-124; Eliade, *Traité d'Histoire des Religions*, s. 312-313; T.H. Gaster, *The New Golden Book*, (Newyork-1959)'un önsözünde değiştirilen ve eleştirilen Frazer'in düşüncelerini özetlemiştir. s. XVI-XX; yine, Edmund Lech ve I. C. Jarui arasındaki tartışma için bkz: "Frazer and Molinowski", *Current Antropology*, 7 (1966): 560-575.

⁶ Frazer ilk katkısını küçük bir eserde neşretmişti. "Totemism", (Edimbourg 1887). Bunu iki önemli makale takip etmiştir: "The origin of Totemism", *Fortnightly Review* (Nisan-Mayıs), 1889 ve "The Beginnings of Religion And Totemism Among the Australian Aborgines", Temmuz-Eylül, 1905.

Sosyolojik Yaklaşımlar :

Durkheim için din, sosyal tecrübenin yansıması idi. O, Avusturalyalıların inceleyerek, Totemizm'in aynı zamanda "kutsal" ve "klanı" sembolize ettiğine işaret ediyordu. Böylece O, "kutsal (Tanrı)" ile "Sosyal Grubun" bir tek ve aynı şey olduğu sonucuna varmıştı. Durkheim tarafından dinin kaynağı ve tabiatı kosununda yapılan açıklama, bazı büyük Etnologlar tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Mesela, A.A. Goldenweiser, en ilkel kabilelerin ne toteme, ne de klana sahip olduklarını ortaya koymuştur. Öyleyse, Totemist olmayan halkların dinleri nereden geliyordu? Üstelik Durkheim, Avustralya ritüel türünün örnek teşkil ettiği *kollektif heyecan*'dan dinî duygunun kaynağını ayırt edebileceğine inanıyordu. Fakat o zaman da Goldenweiser, "bizzat cemaatin" din duygusuna yol açıp açmayacağını ve nasıl Kuzey Amerika yerlilerinin lâdinî danslarının oluştuğunu soruyordu⁷. *Wilhelm Schmidt*'e gelince o da Durkheim'in bilgisini Orta Avusturalya yerlilerine, özellikle Aruntaslara inhisar ettirmiş olduğunu söyleyerek, eleştirmiştir. Çünkü, O'na göre Durkheim, daha eski düzeyde olan ve Totemizmi tanımayan⁸ Güney-Doğu Avustralyalıların bilmiyordu. Yine Robert Lowie'nin de Durkheim'e yaptığı itirazlar zikre geliyordu⁹.

Durkheim'e karşı yapılan bu tenkitlere rağmen; O'nun "*Les Formes Élémentaire*" (Dinî Hayatın İbtidai Şekilleri) isimli eseri, Fransa'da belli bir değere sahip olmaya devam etmişti. Şüphesiz bu, Durkheim'in "*Fransız Sosyoloji Okulunun*" kurucusu ve "*L'Année Sociologique*" dergisinin yayıncısı olmasına bağlıydı. Durkheim, "*Din*" ile "*Cemiyeti*" aynı görmesine rağmen "*Les Formes Élémentaire*" Din sosyolojisine her hangi bir katkıda bulunmuyordu. Bununla beraber, daha sonra, Durkheim'in birkaç parlak talebesi Din Sosyolojisine önemli eserler ilave edeceklerdi. Bu konuda özellikle "Eski Çin Dininin Yorumu" üzerinde çalışan Marcel Granet ile¹⁰, "*Grek Dinî Kurumları*"¹¹ konusunda incelemelerde bulunan L. Gernet'yi zikretmek gerekir.

⁷ A.A. Goldenweiser, "Religion And Society" critique of Emile Durkheim's Theory of the origin and nature of Religion", *Journal of philosophy, psychology and scientific method*, 14 (1917); 113-124; *Early civilization* (New York, 1922), s. 360. vd. *History, psychology and culture* (New York, 1933), s. 373.

⁸ Schmidt, *Origin And Growth of Religion*, s. 115 vd.

⁹ Lowie, *Primitive Religion*, s. 153; *The History of Ethnological Theory*, s. 197.

¹⁰ *La Religion des Chinois*, (Paris; 1922); *Dausés et Légendes de la Chine Ancienne* (2 cilt, Paris. 1926); *La civilisation chinoise* (Paris 1929) et *la pensée chinoise* (Paris, 1934).

¹¹ L. Gernet ve A. Boulanger, *Le Génie Grek dans la Religion*, Paris 1932.

Lucien Lévy Bruhl'e gelince, O'nun durumu daha da özeldi¹². Gerek kabiliyet, gerekse formasyon yönünden filozof olan Bruhl, "İlkel Zihniyet" mefhumu ile meşhur olmuştur. Lévy Bruhl, "ilkel insanın" dış dünya ile bir çeşit mistik iştirake angaje olduğunu ve bunun için de "doğru bir şekilde düşünemediğini" söylüyordu. Lévy Bruhl, bu "mantuk öncesi zihniyet tipinin"; modern bilginlere, sembollerin, mitlerin, ilkel ve arkaik dinlerin fonksiyonlarını ve ahkamlarını kavramaya yardım edeceğine inanıyordu. Nitekim, "mantuk öncesi" zihniyet büyük bir rağbet görmüştü. Etnologlar¹³ tarafından asla kabul edilmeyen bu hipotez, psikolog ve felsefeciler tarafından hareketli tartışma konusu yapılmıştı. Meselâ C.G. Jung, "mistik iştirak"te kolektif bir bilinçsizliğin varlığının delillerini bulduğunu düşünmüştü. Ancak Bruhl, hayatının sonlarına doğru bu hipotezini yeniden gözden geçirmiş ve neticede de bundan vazgeçmişti. Fakat ne yazık ki, bu konudaki yeni düşüncelerini takdim etme imkanı bulamadan ölmüştür. (O'nun bu konudaki görüşleri ölümünden sonra M. Leenhardt tarafından 1948'de yayınlanmıştır). Yanlış bir hipoteze dayanmış olsa da Lévy-Bruhl'un ilk eserleri, yine de önemlidir. Çünkü onlar, arkaik cemiyetlerin spiritüel yaratılışları için ilgi uyanmasına katkıda bulunmuşlardı.

Zamanımızın en mütevazı ve en bilginlerinden biri olan Marcel Mauss'un tesiri ise, yeterince açık olmamakla birlikte daha derin ve daha yaygındı. Kurban, büyü ve temel değişim şekli olarak bağış, antropolojinin klasikleri arasında sayılmaktadır¹⁴. Maalesef, "tam bir sosyal olay ilmi" olarak telakki edilen Antropoloji konusundaki *Opus Magnum* (Büyük Eser) adlı eserini tamamlayamamıştır. Fakat, onun öğretisi ve teşkil ettiği örnek, birçok Fransız dinler tarihçisine tesir etmiştir. Bunlar arasında özellikle, Georges Dumezil ve Maurice Leenhardt'ı zikredebiliriz. Meselâ, Maurice Leenhardt

¹² Lévy Bruhl, "Mantuk öncesi zihniyetin varlığı hipotezini", *Les Fonctions Méntales dans les sociétés inférieure*, (Paris, 1910) ve *La Méntalite primitive*, (Paris, 1922); isimli eserlerinde sunmuştur. Fakat O'nun daha sonra yazdığı bu eserler de Dinler Tarihçileri için önemlidir. *L'ame Primitive* (Paris-1927); *Le Surnaturel et La nature dans la méntalité primitive* (Paris-1931); *La Mythologie Primitive*, (Paris-1935).

¹³ W. Schmidt, in *Anthropos*, 7 (1912); 268-269; O. Leroy, *La Raison Primitive* (Paris, 1927), s. 47; Raoul Allier, *Le Non-Civilisé et-Nous* (Paris, 1927); R. Thurnwald, In *Deutsche Literaturzeitung* (1928), s. 486-494; Goldenweiser *Early Civilisation*, s. 380-389; Lowie, *The History of Ethnological Teory*, s. 216-221; yine bkz.: E.E. Evanspritchard, *Theory of Primitive Religion* (Oxford-1965), s. 78-99.

¹⁴ Bu incelemelerin çoğu Claude Lévy-Strauss'un çok önemli girişi ile 1950'de Paris'te *Sociologie et Anthropologie* isimli eserde yeniden neşredilmiştir.

tarafından neşredilen “*Do Kamo*”¹⁵, ilkel kabilelerde görülen ritüel ve mitolojinin anlaşılmasına, en dikkat çekici ve canlı katkıda bulunan eserlerden birisidir.

Şüphesiz burada Afrikanist Fransız'ların eserlerini özellikle *Marcel Griaule* ve talebelerinin eserlerini zikretmeyi de unutmamak gerekir¹⁶. Griaule, ilginç kitaplarından biri olan “*Dieu d'Eau*” (Su Tanrısı) da, Doğons'ların ezoterik geleneğini takdim etmiştir. Bu kitap, ilkel dinlerin” değerini yükseltmede önemli sonuçlar elde etmiştir. Çünkü bu kitap, “*mantuk öncesi*” zihniyetten beklenen çocuklara has saçma sapan şeylerden değil; sistematik bir tasavvura dayanan Doğons'ların hayat verici yeteneğinden bahsediyordu. Doğons'lar ezoterik doktrinlerini, araştırmacı Griaule'e ancak aralarındaki mükerrer ikametden ve elverişli pozisyonlardan sonra göstermişlerdi. O halde Griaule'un *Dieu D'eau* (Su Tanrısı)'sundan sonra, özellikle, “*ilkel dinlerin*” çok ilginç olmayan dış yönlerine yorumlayarak ve onları takdim ederek ele alan “*eserlerin çoğundan*” şüphe etmeye hakkımız oluyordu.

Diğer Fransız etnologlar da cahil toplumların “dini hayatının” anlaşılmasına çok önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu konuda Güney Amerika'lılar ve Habeşistanlılar konusundaki Alfred Métraux'nun çalışmalarını ve Georges Balandier'in Afrikalılar Sosyolojisi üzerindeki Monografilerini ve özellikle Claude Lévi Strauss'un totemizm, mitolojinin yapısı ve genelde “*vahşi düşüncenin*” operasyonları gibi büyük çapta şöhrete ulaşan çalışmalarını zikredebiliriz. Gerçekten Lévi-Strauss, “*ilkeler*” için, kültürlü halkın ilgisini çekmeyi bilen tek insandır. Aynı ilgiyi elli yıl önce Lévy-Bruhl de uyandırmıştı¹⁷.

Max Weber ve Ernest Troeltsch'in anladığı gibi dar anlamı ile (stricto sensu) Din Sosyolojisi'nin tesiri, Durkheim'in tesirine paralel olarak kendini gösterdi. Ancak bu, önce Almanya'ya münhasır kaldı ve İkinci Dünya Har-

¹⁵ Maurice Leenhardt, *Do Kamo. La Personne et Le Mythe Dans le Monde Mélanésien*, (Paris-1947).

¹⁶ Ayrıca bak: M. Griaule, *Dieu D'eau, Entretiens avec Ogotemmeli* (Paris, 1948); G. Diéterlen, *Essai sur la religion bambara*, (1951); E. Michael Mendelson, “Some Present trends of social anthropology in France”, *The British Journal of sociology*, 9 (1958): s. 251-270.

¹⁷ Alfred Métraux, *Le Vaudou Haitien* (Paris, 1958), ve *Religions et Magies Indiennes D'Amerique du sud* (Paris, 1967); G. Balandier, *Sociologie Actuelle de L'Afrique noire* (1955); Claude Lévi Strauss, *Totemisme aujourd'hui* (1962), *la Pensée sauvage* (1962) ve *le crue le cuit* (1964).

binden sonra da Birleşik Amerika'ya ve Güney Amerika'ya ulaştı. Din Sosyolojisi gerçek anlamda Fransa'ya oldukça geç girdi. Fakat İkinci Dünya Harbinden itibaren Fransa'da Din Sosyolojisi çok hızlı bir gelişme gösterdi. Burada bu konuda *Gabriel Le Bras*'ı ve *Archives de Sociologie des Religions*¹⁸'u yayınlayan genç araştırmacıları zikredebiliriz. Amerika'da ise, Talcott Parsons¹⁹ J. Milton Yinger²⁰ ve Joachim Wach, Din Sosyolojisine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Wach, 1931'de *Ein führung in die Religions soziologie* (Din Sosyolojisine Giriş)'i yayınlamış ve on üç yıl sonra da *Sociology of Religion* (Din Sosyolojisi) isimli önemli eserini neşretmiştir²¹. Wach tarafından benimsenen metodolojik pozisyon, bizim konumuz açısından özel bir önem taşımaktadır. O tam olarak bir Dinler Tarihçisi, daha doğrusu Din Sosyolojisinin bir branş teşkil ettiği (Dinler Tarihi; Din Psikolojisi ve Din Fenomenolojisi ile birlikte) din bilimi (Religionswissenschaft) uzmanıydı. Wach, hayatı boyunca Herméneutique (kutsal metinlerin yorumu) problemini çözmeye kendini adanmış ve üç ciltlik *Das Verstehen (1926-1933)* (Anlama) isimli eserini bu konuda temel eser olarak bırakmıştır. Wach, dinî hayatın sosyal düzenlemesini ve muhtelif dinî anlatımların sosyal muhtevasını ciddi şekilde inceleme zaruretine inanıyordu. Bununla beraber o, "Dinî hayatın" sosyal yapının gölgesinden başka bir şey olmadığı düşüncesini de reddediyordu. Wach, Din Bilimi (Religionswissenschaft) konusunda özellikle Anglo-Sakson dünyada Din Sosyologlarının ilgisini çekmeye gayret etmişti. Çünkü bu sahanın uzmanları, özellikle Anglo-Sakson dünyada sahip oldukları vasıtaların, dinî olayları ve yapıları açıklamaya yettiğine inanıyorlardı. Pek tabii ki bu tutum, belli bir ölçüde, anlaşılabilir. Çünkü her bilgi dalı,

¹⁸ Gabriel Le Bras, *Etudes de sociologie Religieuse* (2 cilt, Paris, 19-55-1956); *Archives de sociologie des Religions*, 1 (Ocak-Haziran-1956) ve 13 (Ocak-Haziran 1962); yine bkz: *sociologie des Religions. Tendances actuelles de la recherche et bibliographies* (Paris, Unesco, 1956); *Current sociologie*, 5: 1.

¹⁹ Talcott Parsons, "The Theoretical Development of the sociology of Religion *Journal of the History of ideas* (1944): s. 176-190; *Essays in sociological theory pure and Applied* (Glencoe, illinois, 1949).

²⁰ J. Milton Yinger, "present status of the sociology of religion" *Journal of Religion*, 31 (1951); 194-210; *Religion, Society and the individual: An introduction to the sociology of Religion* (New York, 1957).

²¹ Joachim Wach konusunda bak: Joseph M. Kitigawa, "Joachim Wach et la sociologie de la Religion", *Archives de sociologie des Religion*, 1 (Ocak-Haziran, 1956); 25-40; Henri Desroche, "Sociologie et théologie dans la typologie Religieuse de Joachim Wach", *ibid.*, s. 41-63; J.M. Kitikawa'nın (life and Thought of Joachim Wach) ismiyle Wach'ın ölümünden sonra yayınlanan *The Comparative study of Religion* (New York 1958) s. XIII-XLVII, isimli eserine yazdığı önsöz, yine *Archives de sociologie des Reletions*, 1 (1956); 64-69 daki bibliyografyaya bakulmalıdır.

mümkün olduğu ölçüde geniş bir alanı içine alma çabası göstermektedir. Diğer taraftan son elli yıl boyunca, sosyal ilimler sahasında görülen önemli gelişme de Din Sosyolojisinin bağımsız tutumunu daha da cesaretlendirmektedir. Çünkü Din sosyolojisi, hiç değilse Batı Medeniyetinin muhtevası içinde, diğer Din Bilim (religionswissenschaft) dallarından daha bilimsel, daha faydalı görülmektedir.

Ne olursa olsun, Din Sosyolojisi genel din ilmine önemli katkılar getirmiş ve getirmeye de devam etmektedir. Sosyolojik dökümanlar, bilgin; elindeki belgelerin canlı muhtevasını anlamaya yardım etmekte ve onu, dinin mücerret açıklamalarına teşebbüse karşı korumaktadır. Aslında "saf" bir din olayı yoktur. Din olayının sadece en önemli vechelerini zikretsek bile, onun aynı zamanda tarihî, sosyolojik, kültürel ve psikolojik bir olay olduğunu söyleyebiliriz. Eğer Dinler Tarihçisi, daima bu anlamlar çokluğu üzerinde durmuyorsa; bu, özellikle onun elde ettiği belgelerin dinî anlamları üzerinde konsantre olma bilincinde olduğu içindir. Diğer taraftan, dinî hayatın yalnız bir tek vechesi anlamlı ve temel olarak kabul edilip, diğer vechesi veya fonksiyonları ikinci derecede, yahut aldatıcı kabul edildiği zaman; asıl karışıklık ortaya çıkmış olur. Durkheim ve diğer sosyologlar tarafından uygulanan, işte bu redüksiyonist metottur. Freud ise, *Totem ve Tabu* isimli eserinde daha radikal bir redüksiyonizm göstermiştir.

Derinlikler Psikolojisi ve Dinler Tarihi :

Freud'a göre, dinin kökeninde beşer kültürünün ve cemiyetin bir kalıntısı olarak "*ilkel bir cinayet*" bulunuyordu. Freud, Atkinson kavramını kabul ediyordu. Buna göre "en ilkel cemaatler, bir erkeğe ve belli bir sayıda kadına ve genç erkek çocuklara dayanıyordu". Bu genç erkek çocuklar, buluş çağına ulaştıkları zaman, aile şefi tarafından kovuluyorlardı²². İşte, Freud'a göre "*kovulan oğullar*" babalarını öldürürler, onun etini yerler ve kadınlara sahip olurlar. Freud, bu konuda şöyle der: Burada vahşi yamyamlar söz konusu olduğu için bunda şaşılacak bir şey yoktur. *Muhtemelen insanlığın ilk bayramı olan Toteme has yemek şöleni, sosyal teşkilatlar, ahlaki kayıtlar ve dinlere kadar bir çok şeyin hareket noktası görevini üstlenen, bu zikre değer hareket*

²² A.L. Kroeber, "Totem and Tabou: An Ethnological psycho-Analysis", American Antropologist, 22 (1920) 48-55, Bunlar W. Schmidt tarafından "Origin And Growth of Religion, s. 110'da zikredilmiştir.

ve cinayetin hatura bayramı ve yankısı olacaktır²³. Freud, Tanrının, insanların fizikî babasının yüceltilmesinden başka bir şey olmadığını iddia ediyordu. İşte bundan dolayıdır ki, Totemik kurbanda öldürülen ve kurban edilen de Tanrıdan başkası değildi O'na göre. Böylece bu Baba-Tanrı cinayeti, insanlığın eski ve aslı suçunu teşkil ediyor ve bu kan bağı suçluluğuna İsa'nın kanlı ölümü kefarete oluyordu²⁴.

Freud tarafından verilen dinin yorumu, birçok yönden eleştirilmiş ve W.H. Rivers, F. Boas'dan L. Kroeber'e, Molinowski'ye ve W. Schmidt'e kadar da etnologlarca tenkit edilmiştir²⁵. Totem ve Tabu isimli eserde ileri sürülen saçmalıklara karşı en önemli etnolojik itirazları W. Schmidt şöyle özetler:

1- Dinin başlangıcında Totemizm bulunmuyordu.

2- Totemizm, evrensel değildir. Bütün kabileler Totemik bir safhadan geçmiş değillerdir.

3- Frazer daha önce, yüzlerce kabileden sadece dört kabilenin cinayet merasimine benzeyen bir merasimi tanıdığını ve totem-tanrıyı yediklerini (bu merasim Freud tarafından Totemizm'de değişmeyen bir unsur olarak kabul edilmiştir) ispat etmiş ve bu merasimin kurbanın menşei ile ilgili hiç bir şeye sahip olmadığını, çünkü Totemizm'in en eski kültürlerde bulunmadığını ortaya koymuştu.

4- "Totemik öncesi" cemaatlerin, yamyamlığı bilmedikleri ve onlarda, psikolojik, sosyolojik ve ahlâken "Baba cinayetinin" mümkün olmadığı görülmüştür.

5- Etnoloji'de tanıyabildiğimiz kadarı ile, insanlığın en eski aile şekli olan Totem öncesi aile şeklinin, hoş olmayan bir cinsel yakınlıktan kaynaklanmadığı gibi, grup evliliği ile de alakasının olmadığı görülmüştür. Eğer büyük etnologların hükmüne inanırsak, bunların her ikisi de hiçbir zaman mevcut olmamıştır²⁶.

²³ S. Freud, Totem und Tabou (Almancadan S. Jankélévitch tarafından tercüme edilmiştir. Paris, 1951, s. 195-196.

²⁴ Schmidt, Origin and Growth of Religion, s. 112.

²⁵ Bkz. H. Rivers, "The Symbolism of Rebirth", Folklore, 33 (1922); 14-23; F. Boas, "The Methods of Ethnology", American Anthropologist, 12 (1920); 311; B. Malinowski, Sex, Repression and Savage Society, London, 1927.

²⁶ Schmidt, Origin and Growth of Religion, s. 112-115, E. Volhard, "Yamyamlığın" oldukça geç bir olay olduğunu ispat etmiştir. Bkz. Der Kannibalismus, Stuttgart, 1939.

Freud bu itirazlara kulak asmamıştır. Fakat talebelerinden bazıları zaman zaman Kroeber ve Malinowski'yi tenkide yönelmiş ve antropoloji formasyonuna sahip olan bazı psikanalistler de yeni etnolojik deliller ileri sürmüşlerdir²⁷. Burada bu tartışmaları incelememiz o kadar gerekli değildir. Fakat Freud'un, dinin anlaşılmasına katkısı değerlendirilebilmek için, O'nun başlıca buluşu olan “*Şuuraltı Teorisini*” ve onun psikanalize uygulanışı ile “dinî hayatın yapısı ve kaynağı konusundaki teorik anlayışların” arasını ayırmak gerekmektedir. Psikanalistler ve birkaç heyecanlı amötörler hariç, “*Totem ve Tabu*”da takdim edilen teoriyi ilim dünyası kabul etmemiştir. Yine de Freud tarafından geliştirilen “*şuuraltı*” teorisi, sembollerin ve mitolojilerin incelenmesini cesaretlendirmiştir. Bunun için, Doğu, Arkaik mitolojiler ve dinler için görülen modern ilgide, bu teorinin kısmî payı vardır. Yine Dinler Tarihçilerinin, resimlerin ve sembollerin fert bunun farkında olmasa da, mesajlarını ulaştırdığı hususunu gösterdiği için, Freud'a medyun olmaları gerekir. Şimdi bunları ortaya koyduktan sonra, Dinler Tarihçisi, belli bir cemiyette veya belli bir tarihî dönemde ne kadar kişinin bu sembolün muhtevasını veya ahkâmını anlayıp anlayamadıklarını sormaksızın; bir sembol üzerindeki yorum işini devam ettürmekte serbesttir.

Dinler Tarihçisi için Freud'un redüksiyonizmi, bir meydan okuma, belki de bir uyarmadır. O, Dinler Tarihçisini, ruhun derinliklerini deşmeye, dinî tezahürlerin psikolojik muhtevasını ve hipotezleri dikkatle incelemeye zorlamaktadır. Belki de, Freud'un redüksiyonizmi, Dinler Tarihçisini “*spirituel embriyoloji*” ile “*spirituel morfoloji*” arasında daha net bir ayırım yapmaya zorladığı da söylenebilir. Modern dünyada, Freud'un keşiflerinin çok önemli yankıları olmuştur. Öyleki, belli bir müddet; O'nun coşkulu hayranları, spirituel değerleri ve kültürel şekilleri sadece embriyolojik bir şekilde mütalaa etmişlerdir. Ama şurası da açıktır ki, “*embriyon hali*”, “*yetişkin varlık şekli*” izah edemiyordu. Hakikaten embriyon, anlamını, ancak “*yetişkin*” ile mukayesede ve ilişkide kazanıyordu. Bunun için, insanı izah eden “*Fötüs*” (foetus) değil; “*insanın özel varlık şekli*” dünyada, fötüs hayatından yararlanmadığı ölçüde oluşmaktadır²⁸.

C.G. Jung, *Wandlungen Und Symbole der libido* (Libidonun değişimleri ve sembolleri)ni neşrederek Freud'dan ayrıldığını ilan etmişti. Freud'un

²⁷ Benjamin Nelson, “Social Science, Utopian Mytos, And the oedipus complex” *Psychoanalysis and the psychoanalytic Review*, 45 (1958): 120-126; Meyer Fortes, “Malinowski and Freud” *ibid*, s. 127-145.

²⁸ M. Eliade, *Mythes, Réves et mystères*, Paris, 1957, s. 162.

aksine Jung, ruhun derinliklerinde var olan “evrensel ve insan ötesi” güçlerin varlığı ile etkilenmişti. İşte birbirinden oldukça ayrı medeniyetlerin ve halkların figürleriyle; mitolojiler, semboller arasındaki bu dikkat çekici benzerlikler Jung'u “kollektif bir şuuralatının varlığı”nı ileri sürmeye sevk etmiştir. Ayrıca O, “bu kollektif şuuralatı”nın muhtevasının “Arketipler” (Archétypes İlk örnek) diye adlandırdığı şeyde bulunduğuna işaret etmişti. Jung, arketipin birçok tarifini yapmıştır. Bunlardan birisi de “davranışın yapısı” veya “insan tabiatının bir parçası olan eğilim” diye yaptığı tarifdir. O'na göre en önemli arketip “ben” in arketipidir. Bu, insanın tüm varlık mefhumunu kaplar. Jung, bütün kültürlerde, insanın “benliğini” gerçekleştirme meyli olduğunu düşünüyordu. (Çünkü buna Ferdileşme seyri adını veriyordu). Jung'a göre Batı medeniyetinde “ben” in sembolü “Mesih” (Christ) yani İsa idi. Ben'in gerçekleşmesi de “insanlığı kurtarma olayı” (Redemption) idi. Freud'un aksine Jung, “dinî tecrübenin bir anlamı ve hedefi” olduğuna inanarak bundan redüksiyonist bir açıklama ile kurtulunmayacağını biliyordu²⁹. Bunun için de Jung, şuuralatındaki dinî figürlerin çift görünümleri üzerinde ısrar ediyordu. (Rudolf Otto da, tanrısal olayların tasvirindeki çift görünüme buna benzer bir önem atfediyordu). Diğer taraftan Jung, arkaik dinleri ve doğu dinlerini çok titiz şekilde incelemiş, O'nun katkıları birçok Dinler Tarihçisinin araştırmasına hareket noktası teşkil etmiştir³⁰.

Rudolf Otto :

Rudolf Otto'nun meşhur eseri *Das Heilige* (Kutsal, 1917) bir psikologun eseri olmamakla birlikte bu muhteva içerisinde zikredilecektir. Otto, tanrısal tecrübenin muhtelif şekillerini çok büyük bir psikolojik incelleme tasvir ve analiz etmiştir. Öyle ki, O'nun kullandığı büyük sır (mystérium tremendum) *muhtesem sır* (majestas), *Büyüleyici Sır* (mystérium fascinans), gibi ifadeler, günlük lisanın tamamlayıcı bir ifadesi olmuştur. Otto, *Das Heilige*

²⁹ Jung'un din konusundaki belli başlı yazıları şunlarda toplanmıştır: G.G. Jung, *Zur psychologie westlicher und östlicher Religion* (Zürich, 1963), *psychologie und alchemie* (2. Baskı, Zürich, 1952), *Gestaltungen des unbewussten* (Zürich, 1950); *Symbolik des Geistes* (Zürich, 1953); *Von den Wurzeln des Bewusstseins* (Zürich, 1954); *Aion: Untersuchungen zur symbolgeschichte* (Zürich, 1951); Jung tarafından din için yapılan yorum için bkz: Ira progoff, *Jung's psychology and its social meaning* (New York, 1953); R. Hostie, *Du Mythe à la religion. La psychologie analytique de C.G. Jung*, Paris, 1955; Victor White, *Soul and psyche*, London, 1960.

³⁰ Bu arada, Heinrich Zimmer, Karl Kerényi, Josephh Campbell ve Henri Corbin; ve yine, Erich Neumann, *Ursprungs geschichte des Bewusstseins* (Zürich, 1949) ve *Die Grosse Mutter* (Zürich, 1956).

(Kutsal)da münhasıran dini tecrübenin akıl dışı karakteri üzerinde ısrar etmiştir. Bu kitabın büyük şöhretinden dolayı *Otto*, bazan emosyonalist Schleiermacher'in bir soyu olarak görülme eğiliminde bulunulmuştur. Fakat *Otto*'nun eserleri daha kompleksir. Bunun için O'na Dinler Tarihinin ve Mistisizmin dökümanları ile ilk elden çalışan bir din filozofu gözü ile bakmak herhalde daha doğru olacaktır. Özellikle Almanya'da *Otto*'nun, Batının kültürlü halkı üzerindeki tesiri, Dinler Tarihçileri veya ilahiyatçılardan daha sürekli olmuştur. *Otto*, İkinci Dünya Harbinden sonra çok önemli bir ilgiye sahip olacak olan mitolojik düşünce ve mitoloji problemini ele almamıştır. Belki de O'nun muhtelif dini dünyalar üzerindeki ayrıca hayranlık verici analizlerinin, eksik görülmesinin sebebi de bunun içindir. Ama yine de *Otto*, önemli bir kişidir:

1- Çünkü o, dinler Tarihinin çağdaş Batı kültürünün yenileşmesi içinde hangi istikamette rol oynayabileceğini göstermiştir.

2- *Otto*, *De Wette* tarafından teolojisinde gerçekleştirilen akılcı ve akıl dışıcılık arasındaki "arabuluculuğu", Hıristiyan vahyi ile pagan felsefesini uzlaştırmak için Origen ve İskenderiye'li Clément'in gösterdiği çaba ile mukayese etmiştir. Böylece büyük bir ihtimalle *Otto*, zımnen kendine, buna benzer bir rol atfediyordu. Yani, genel vahiy ile özel vahiy, Indo-Aryen düşünce ile semitik düşünce, doğu ile batı mistisizm tipleri arasında bir arabuluculuk rolünü üstleniyordu³¹.

Der Ursprung Der Gottesidee (Tanrı Fikrinin Kökeni)nden Sosyal Antropolojiye :

Yazarının ölümünden bir yıl sonra Wilhelm Schmidt'in *Der Ursprung Der Gottesidee (Tanrı Fikrinin Kökeni)* isimli eseri 1955'de tamamlandığında on bir bin sahifeyi aşılıyordu. Bu dev eseri çok az Dinler Tarihçisinin okumuş olmasına şaşmamak gerekir. Özellikle birinci ciltteki aşırı polemiklerine ve Apolojetik eğilimlerine rağmen *Der Ursprung Der Gottesidee (Tanrı Fikrinin Kökeni)* şahane bir eserdir. *Schmidt*'in dinin kaynağı ve gelişmesi konusundaki teorileri üzerinde ne düşünülürse düşünülün, O'nun mükemmel kültürü ve olağanüstü enerjisine hayran kalmamak mümkün de-

³¹ Das Heilige'in fevkalade başarısı (Fransızca'ya A. Jundt tarafından (Paris-1949) tercüme edilmiştir) *Otto*'nun diğer iki önemli kitabını unutturmuştur: *Mystique d'Orient et Mystique d'Occident* (Almanca'dan çeviren: J. Gouillard, Paris, 1951), *Reich Gottes Und Menschsohn* (2. baskı, Munich, 1940).

ğildir. Şüphesiz *Wilhelm Schmidt*, bu asrın en büyük dilcilerinden ve etnologlarından birisidir.

Schmidt, Andrew Lang'ın en ilkel kabileler arasında keşfettiği “büyük tanrılar” olayından iyice etkilenmişti. Yine o, bu İskoçyalı meşhur bilginin “tutarsız metodolojisine” iyice tutulmuştu. *Schmidt*, tanrı mefhumu gibi oldukça kesin bir soruya “ilkeller denen” cemiyetlerdeki kültürel katmanları açıklamaya ve tahlile imkan veren sağlam bir tarihi metoddan yararlanmadan, cevap verilemeyeceğini anlamıştı. Yine Schmidt, Tylor'un, Frazer'in, Durkheim'in ve antropologların büyük çoğunluğunun anti-tarihî yaklaşımlarına şiddetle tepki göstermişti. O, Graebner'in tarihî etnolojisinin önemini ve özellikle “alan ve kültürel çevre kavramını” ilk gerçekleştirenlerden biri olmuştur. Tarihî katmanlaşma, Schmidt'e arkaik ve hatta temel gelenekleri, sonraki dönemlerin tesirinden ve gelişmesinden ayırmaya imkan veriyordu. Meselâ, Avustralya'da Schmidt bir tek büyük tanrı inancının en eski seviyelerde tasdik edildiğini ve totemizmin kültürel nokta-i nazardan daha sonraki kabilelerde görüldüğünü ispata teşebbüs etmiştir. Tarihî Etnoloji, Avustralya'nın Güney-Doğu kabileleri olan pygmée'ler, fuegiens'ler gibi Kuzey-Asya ve Amerika'nın bazı kabilelerini en eski medeniyetlerin izleri olarak kabul etmektedir. İşte *Schmidt*, bu canlı fosillerden hareketle ilkel dinin ortaya konulabileceğini düşünüyordu. Schmidt'e göre bu Urreligion (İlkel Din) gökte yaşadığına inanılan, iyiliksever, herşeyi bilen, yaratıcı ve ebedî bir “Büyük Tanrı” inancından ibaretti. Schmidt'in buradan vardığı sonuca göre, başlangıçta heryerde bir çeşit ilkel monoteizm (Urmonotheismus) mevcuttu. Fakat insan cemiyetlerinin sonraki gelişmesi, birçok şekiller içinde bu orijinal inançları silmişti.

Artık bundan sonra, Robert H. Lowie, Paul Radin ve diğer etnologlar en eski kabilelerde “yüce varlıklara” olan bir inancın varlığını ortaya koymuşlardı³². Schmidt'in fikirlerinin kabul görmemesinin sebebi O'nun münhasıran akılcı yaklaşımı olmuştur. Schmidt, İlkel'i tanrı mefhumunu keşfe sevke- den şeyin mantıklı bir sebep arayışı olduğunu iddia ediyordu. Böylece O, dinin çok kompleks bir olay olduğunu ve onun her şeyden önce, kutsalla insanın karşılaşmasının meydana getirdiği kendine özgü (sui generis) bir olay

³² R.H. Lowie, *primitive Religion*, s. VI. 122 v.d.; P. Radin, *Monotheism Among primitive people*, New York, 1924; A.W. Nieuwenhuis, *Der Mensch in de Werkelijkheid*, Zijne kenleer in den heidenschen Godsdienst (Leyde), 1920.

olduğunu ihmal ediyordu. Çünkü Schmidt, “*bütün akıldışı unsurların*” mevsuk ilk dinin bozulmasına bağlı olduğu şeklinde bir eğilim gösteriyordu.

Fakat hakikatte ise, “*bu ilk mevsuk*” dini, incelemek için hiçbir vasıtaya sahip değildik. Üstelik elimizdeki en eski dökümanlar bile nisbeten yeni dökümanlardı. Bunun içindir ki bu dökümanlar bizi paléolithique (yontma taş devri) devrinden öteye götürmemektedir. Yine bundan dolayı, préolithique (taş devri öncesi) adamın binlerce yıllık hayatı boyunca ne düşündüğünü bilmiyoruz. Ama yine de “*yüce varlıklara inanç*” en eski kültürlerin bir özelliği olarak görülmektedir. Fakat bu en eski kültürlerde başka dinî unsurlar da buluyoruz. En uzak geçmiş bilgilerimiz, başlangıçtan beri dinî hayatın oldukça kompleks olduğu ve bir takım kavramların “*aşağı seviyedeki kült ve inanç*” şekilleri ile birlikte bulunduğu hipotezinden hareket etmemiz olayını kesin hale getiriyordu.

Schmidt'in kavramları, daha sonra çalışma arkadaşları ve talebeleri tarafından düzeltilmiştir³³. Meselâ, Paul Schebesta, Martin Gusinde ve M. Vanoverbergh “*Arkaik Dinler*”e çok önemli katkılar sağlamışlardır.³⁴ Viyana ekolünün müteakip nesli içinde Joseph Haeckel, Christoph Von Furer-Haimendorf, Alexandre Slawik ve Karl Jettemar'ı zikretmek gerekir³⁵.

Muhtelif eğilimli pek çok sayıda Etnolog da dinin gelişmesi ve başlangıcını ortaya koyma girişimlerinde bulunmuşlardır. Meselâ, K. Th. Preuss, büyüünün olduğu kadar, yüce tanrı fikrinin de çıktığı bir “*Animist Öncesi*” dev-

³³ Wilhelm Koppers, Primitive man and his World picture, (New York, 1952), Josef Haeckel, Prof. Wilhelm Schmidts, Bedeutung Für die Religions geschichte des vorkolumbischen Amerika, saeculum, 7 (1956); 1-39, “Zum Heutigen Forschungsstand der historischen Ethnologie, in die Wiener schule der Völkerkunde Festchrift (Vienne, 1956 7, s. 17-90) Zur gegenwärtigen Forschungssituation der Wiener Schule der Ethnologie” in Beitrage Oesterreichs zur Erforschung der Vergangenheit Und Kulturgeschichte der Menschheit (Vienne, 1959), s. 127-147; Haeckel tarafından Formule edilen “Wiener schule”un değerlendirilmesi konusunda Rudolf Rahmann'ın eleştirileri için bak: Anthropos, 54 (1959), 1002-1006; Haeckel'in cevabı ve Rahmann'ın cevabı için bak: ibid, 56 (1961); 274, 276, 277-278; Schmidt'in urmonotheismus konusunda bak: W.E. Mühlmann “Das Problem des Urmonotheismus”, Theologische Literaturzeitung, 78 (1953), kol. 705; Paul Schebesta'nın cevabı için bak: Anthropos, 49 (1954); 689. Yine bak: “Das Ende des Urmonotheismus”, Numen, 5 (1958); 161-163.

³⁴ Özellikle bak: P. Schebesta, Die Negrito Asiens, Cilt. 2,2. kısmı Religion Und Mytologie (modling, 1957); M. Gusinde, Die Feuerland Indianer (2. cilt, Mödling, 1931 ve 1937).

³⁵ Haeckel'deki bibliyografya için bak: Zur gegenwärtigen Forschungssituation, s. 141-145.

renin olduğu hipotezini ileri sürmektedir³⁶. Yine R. Thurnwald, hayvanların kutsal karakterine inanmanın (théiomisme) devşirme dönemi kültürlerinde genel olduğunu söylüyordu. O'na göre totemizm, Avcı kültürlerine uygun düşüyordu. Tanrıların kişilik kazanması (Animizm ve Şeytan'a tapma ile) ilk ziraatçıları karakterize ederken “*Yüce Tanrıya*” inanma ise çoban milletlerinin özelliği oluyordu³⁷. A.İ. Jensen, semavî yaratıcı, tanrı ve hayvanların Rabbi mefhumları ile, ilk avcı kültürlerinin DEMA tipli tanrıların veya onların dramatik mitolojilerinin taş devri çiftçileri ile bağıntısını ortaya koymuştur. O'na göre, daha sonraki kültürlerde Dema'lar muhtelif politeizm tanrıları olmak için değişiklik göstermişlerdir. Burada, Jensen'in eserlerinin özellikle ilk çiftçilerin mitolojik dünyasını aydınlatan analizlerin çok değerli olduğunu söyleyebiliriz³⁸.

Yine muhtelif arkaik toplumların dinî hayatı konusunda, Alman ve Avusturyalı etnologların önemli eserleri vardır. Ancak bunlar, ilkel dinin gelişmesi ve kaynağı konusundaki tartışmaya kaulmamışlardır. Bu konuda burada Afrika Mitolojisi ve Dinleri konusundaki L. Frobenius'un ve H. Baufmann'ın eserlerini W.E. Mühlmann'ın polynésienli “Arioi”lar ve Kuzey Amerika yerlilerinin dinleri konusundaki Werner Müller'in önemli eserlerini sayabiliriz. İlk avcı dinleri konusundaki incelemesiyle öncülük yaptığı için A. Friedrich'de özellikle zikre değer. Çünkü O'nun eseri yeni bir araştırma çığına yol açmıştır³⁹.

İngilizce olarak, dinle ilgilenen Antropologlar arasında hemen Robert H. Lowie'yi ve Paul Radin'i zikredebiliriz. Çünkü her ikisi de “*ilkel din*” konusunda genel bir eser yayınlamışlardır⁴⁰. Lowie'nin kitabı, belki de bu ko-

³⁶ K. Th. Preuss, “Der Ursprung der Religion Und Kunst”, Globus, 86 (1904-1905): Der Geistige Kultur der Naturvölker, (Leipzig, 1914); ve Glauben Und Mystik im schatten des Höchsten Wesens (Leipzig, 1926).

³⁷ R. Thurnwald, Des Menscheistes Erwachen, Wachen Und Irren (Berlin 1951).

³⁸ A.E. Jensen, Das Religiöse Weltbild Einer Frühen kultur (Stuttgart-1948, ve Mythos Und kult bei Naturvölkern (Wiesbaden, 1951); M. Metzger ve J. Goffinet'in Fransızca çevirisi için; Mythes et cultes chez les peuples primitifs, (Paris, 1954) Current Anthropology, deki tartışmalar için bak: 6 (1965): 199-214; yine bak: Kunz Dittmer, Allgemeine Völkerkunde (Braunschweig, 1954) s. 73-120; Josef Haekel, dans Leonard Adam et Hermann Trimborn, Lehrbuch der Völkerkunde (Stuttgart, 1958)s. 40-72.

³⁹ H. Baumann, Schöpfung und Urzit des Menschen im Mythos Afrikanischen Wölker (Berlin, 1936); W.E. Mühlmann, Arioi und Mamaia (Wiesbaden, 1955); W. Müller, Die Religion der Waldindianer Nordamerikas (Berlin, 1956); A. Friedrich, “Die Forschung Über das Frühzeitliche Zagertum”, Paideuma, 2, (1941).

⁴⁰ R.H. Lowie, Primitive Religion; P. Radin, Primitive Religion (New York-1937).

nuda sahip olduğumuz en iyi eserdir. O, doğmatizmden uzak olarak yazılmış, arkaik dinlerin en önemli vecheleri, tarihî katmanların dikkate alındığı gibi; psikolojik ve sosyal muhteva da dikkate alınarak tartışılmıştır. Radin'in eseri ise, hemen hemen polemige yakın, daha kişisel bir ruh içinde kaleme alınmıştır. Yazar, bu kitabında sosyo-ekonomik faktörler üzerinde ve dinî formölcülerin ve şaman nevroitik-sara yasası adını verdiği şey üzerinde ısrarla durmaktadır. Yine burada, Franz Boas'ın çok fazla neşrinden onun Kwakiutl'ların mitoloji dini konusundaki son monografilerini zikredebiliriz. Alfred L. Kroeber, Frank G. Speck, Edwin M. Loeb ve diğer Amerikalı etnologlar muhtelif kabilelerin dini konusunda bir takım kazı araştırmaları sunmuşlardır. Fakat bunların hiç birisi, Robert Redfield'in Clyde Kluckhohn'un ve Ruth Benedict'in Patterns of Culture (Kültür Biçimleri) gibi⁴¹ bazı çalışmalar hariç, mukayeseli bir açıdan veya Dinler Tarihi açısından yazılmamıştır.

İngiltere'de Frazer'in ölümünden sonra hiçbir antropolog, ilkel dinin bütün bölümlerini kapsayan bir incelemeye teşebbüs etmemiştir. B. Malinowski dikkatini, trobriand adaları sakinleri üzerine toplamış ve O'nun mitolojik ve ritüel fonksiyonalist yaklaşımı bu bölgede müşahede edilen olaylar üzerine dayanmıştır. Tabou (Frazer Lecture, 1939) adlı eserinde A.R. Radcliffe-Brown, ilkel inançların anlaşılmasına mahirane katkılar getirmiştir. E.E. Evans-Pritchard'ın Witchcraft, *Oracles and magic among the azande* (1937) (Azendeler arasında büyü ve kehanet) ve *Neuer Religion* (1956) (Nuer Kabilesi Dini) isimli iki monografisi ve *The Work of the Gods in Tikopia* (Tikopia'da Tanrıların Ameli) isimli (1940) Raymond Firth'in eseri; J. Middleton'nun *Lugbara Religion* (1960); Lugbara Halkının Dini) isimli eseri ve G.Lienhardt'ın *The Religion of the Dinka* (1961 Dinka'ların Dini) adlı eserleri, ilkel din problemlerine doğru yönelen Britanya Sosyal Antropolojisinin aktüel yönlendirmesini açıklar. Aruk Tylor'un Frazer'in ve Marett'in çağı çoktan kapanmış görünüyor. Antropoloji ise, dinin gelişmesi ve kaynağı gibi oldukça geniş ve kesin problemlerin anahtarı olarak telâkki edilmiyor. E.E. Evans-Pritchard'ın *Theories of Primitive Religion* (1965 ilkel Din Teorileri) adlı yeni eserinin de vardığı sonuç budur.

⁴¹ J.M. Kitagawa, "The history is religions America" isimli makalesinde Amerika'daki tarihî dinî incelemelerin tarihinin bir özetini veriyor. Bkz: M. Eliade ve C.M. Kitagawa, *The history of religion: Assays in methodology* (Chicago, 1959), s. 1-30 yine bkz: Clifford Geertz, "Religion as a cultural system" in Michael Banton, *Anthropological approaches to the study of religion* (London-1966) s. 1-46.

Pettazzoni ve Dinin Bütüncü İncelenmesi :

Bu bölümün başında Sardaigne'de "İlkel Din" konusunda Raffaele Pettazzoni'nin monografisini zikretmiştim. Bu, sadece bu eserin değerinden değil; daha sonra yazarı tarafından ona verilen önemden ileri gelmektedir. Gerçekten o, Allgemeine religionswissenschaft⁴² (Genel Din Bilimi) sahasını tam olarak incelemeye teşebbüs etmiştir. O, yaklaşım ve metodunun bir din sosyologunun veya din psikologunun yaklaşım ve metodundan farklı olduğunu düşünerek kendini bir tarihçi olarak telakki ediyordu. Bununla beraber o, birtek sahanın uzmanı değil; "*Dinler Tarihçisi*" olmayı arzu ediyordu. Şüphesiz arada çok önemli fark vardı. Çünkü aynı şekilde birçok önemli bilgin de kendilerini "*Dinler Tarihçisi*" olarak telakki etmişlerdi. Ancak onlar, birtakım metodlar ve peşin tarihi hükümlerden başka birşey kabul etmemişlerdi. Bununla beraber onlar, sadece bir tek din sahasında ve hatta bazan da sadece muayyen bir devrin veya bir dinin sadece bir vechesi üzerinde uzmandılar. Şüphesiz bunların da eserlerinin çok büyük bir değeri vardır. Gerçekte bu eserler de "Dinlerin Genel İlmi'nin teşekkülü" için zarıdır. Misal olarak bunlardan, O. Kern'in ve W. Otto'nun "*Yunan Dini*"; L. Massignon'un ve H. Corbin'in "*İslâmiyet*", H. Oldenberg'in, H. Zimmer'in ve H. Von Glasenapp'ın "*Hint Dinleri*" konusundaki eserlerin zikredebiliriz. Bunlardan başka Paul Mus'un âbidevi eseri "Bara Budur" (Java'da Budist Mabedi) Giuseppe Tucci'nin "Tibetan Painted Scrolls" (Tibet Boyalı Tomarları'nı veya Erwin Goodenough'ın *Jewish symbols in the Greko-Roman period* "*Greko-Romen döneminde Yahudi Sembolleri*"ni de burada sayabiliriz. Bütün bu eserler bize "*tarihi araştırma*"nın önemini göstermektedirler. Yine de geniş anlâmda Dinler Tarihçisi, kendini sadece bir tek saha ile sınırlandırmamalıdır. Çünkü, onun disiplinin yapısı O'nu diğer dinleri de incelemeye zorlamaktadır. Öyle ki, mitoloji, âdâp, duâ, büyü, giriş merasimi, yüce tanrı vs. gibi dinî davranışları, kurumları ve anlayış şekillerini anlayıp, mukayese edebilsin.

Ne var ki, çok büyük uzmanlardan bazıları başka birçok sahanın da uzmanıdır. Meselâ, N. Soederblom ve G.F. Noore gibi bilginler, sahalari ile ilgili (İran ve Yahudilik) çok önemli kitaplar neşretmişler ve "*Genelciler*" olarak da oldukça popüler olmuşlardır. Grek dini tarihçilerinin pîri olan M.P. Nilsson da aynı zamanda folklor ve ilkel inançlar üzerinde çalışmıştır.

⁴² Mario Gandini, R. Pettazzoni'nin eserleri üzerinde bir bibliyografya neşretmiştir. Bkz.: *Studie Materiali di Storia delle Religioni*, 31 (1961): 3-31.

Büyük Germanist Jan de Vires, Celte Dinleri konusunda bir otorite olduğu kadar, folklor ve genel mitoloji konusunda da bir otorite idi. Franz Athheim'in çalışmaları ise, Roma ve Helenistik dinlerden İran, Türk ve Orta-Asya geleneklerine kadar uzanıyordu. *Georges Dumézil* ise, Hindî-Avrupaî dinlerin ve mitolojilerin tamamı ile meşguldu. W.F. Albright, bir İsrail dini uzmanı olduğu halde; Eski-Yakındoğu dinleri konusunda çok önemli yayınlar yapmıştı. Theodor H. Gasper'a gelince O'da folklor ve Eski-Yakındoğu'yu ilgilendiren sahada uzmandı. Şüphesiz bu listeyi uzatmak mümkündür.

Pettazzoni'nin nesli olan diğer bilginler de "*Din Bilimi'nin*" bütün saharlarında (Allgemeine Religionswissenschaft) çalışmak azminde idiler. Meselâ, bunlar arasından C. Clemen'i, E.O. James'i ve G. Van der Leeuw'u zikredebiliriz. Yine de, son derece büyük ve sert bir bilgin olan Clemen, genelde felsefi yorumun ötesine geçmezken, Van Der Leeuw bazen empresyonist bir yaklaşımla yetinmekte, Pettazzoni ise, daima Tarihi-Dinî bir yoruma yönelmekte ve genel bir prespektif içinde muhtelif araştırmaların sonuçlarını göstermektedir. Alanın hudutsuzluğuna rağmen, ana problemler O'nu çalışmalarından geri döndüremiyordu. Bunun için o *monoteizmin menşei, semavî tanrılar, sırlar, günah itirafı, Zerdüştlük ve İran dini, Grek Dini v.s. gibi bir takım problemleri ele almakta tereddüt göstermemiştir*. O'nun bilgisi geniş ve değerliydi. Uslûbu ise, dengeli ve zarıftı.

Croce tarihçiliğinin nüfuz edici etkisi altında yetişen *Pettazzoni*, dinî, tamamen tarihi bir fenomen olarak kabul ediyordu. Bunun için O, haklı olarak "*her dinî yaratılışın tarihiliği*" üzerinde ısrar ediyordu. O, "*Yunan Medeniyeti'nin yoktan meydana gelmediğini*" söylüyordu.. O'na göre, zaman içinde kendini gösterecek "*ebedî bir Yunanlılık*" mevcut değildir. Tarihin vicdanında her phainomenon bir genomenon'dur⁴³. Bu konuda *Pettazzoni* tarih şuurumuzu derinleştirmek için tarihi yönden, "*Yunan Dinini*" anlama zaruretine işaret etmektedir. Belki burada her dinî, tarihî olarak anlama zaruretinin âcil gereği üzerinde görüş birliğine varılabilir. Bununla beraber bir "*dinî şeklin*" gelişmesi ve kaynağı konusuna münhasıran eğilme, (her phainomenon bir genomenon' dur), yorum çalışmasını, historiographique bir çalışma düzeyine indirecektir.

Bunun sonucunda Yunan Dini, tarihin, edebiyatın, sikke ilminin (Numismatique), epigrafinin, Yunan arkeolojisi gibi klasik felsefenin sayısız

⁴³ R. Pettazzoni, *La Religion dans la Grèce antique*, J. Gouillard'ın Fransızca çevrisi, Paris, 1953, s. 18-19.

dallarından biri durumuna gelecektir. Ve bütün araştırma sahalarında da aynı şey meydana geleceği için; Dinler Tarihi bağımsız bir disiplin olarak ortadan kaybolacaktır. Şükür ki, Pettazzoni bu riskin tam olarak bilincinde idi. Bunun için de hayatının sonunda “*fenomenolijinin*” ve “*tarihin*” tamamlanmışlığı konusunda şiddetle ısrar etmiştir. Diğer taraftan Freud ve Frazer olayında olduğu gibi; Pettazzoni tarafından verilen ferdî örnek; O'nun teorilerinden daha önemliydi. İşte, sadece O'nun sayesinde ki, “*Dinler Tarihi*” bu gün İtalya'da diğer birçok Avrupa ülkelerinden geniş ve de tam olarak anlaşılmalıdır. Mesai arkadaşları ve genç talebeleri, hiç olmazsa kısmen “*Pettazzonicilik Geleneğini*” muhafaza etmeyi başarmışlardır. Bu, Dinler Tarihi'nin belli başlı problemlerine ilgi çekme ve Dinler Tarihi'ni modern kültür için aktüel ve anlamlı bir disiplin haline getirmek demektir⁴⁴. Böylece Tylor ve Lang tarafından kurulmuş, Frazer, Soederblom, Clemen, Mauss, Coomaraswamy ve Van der Leeuw tarafından devam ettirilmiş olan muhteşem Ansiklopedist geleneğin son biçimlendiricileri Pettazzoni ile kaybolmuştur.

Myth And Ritual School (Mit Ve Ritüel Ekol) :

Son derece canlı metodolojik tartışmalardan birisi de “*Myth and Ritual School*” (Mit ve Ritüel Ekol) veya “*Patternism*” (şekilcilik) konusunda gelişme göstermiştir. Aslında bu tartışma, S.H. Hooke tarafından neşredilen iki cilt esere “*Myth and Ritual*” (Mitoloji ve Ritüel, 1933) ve “*The Labyrinth*”, (Labirent)'e katkıda bulunan yazarlardan ve S. Mowinkel, I. Engell, G. Widengren gibi eski Yakın-Doğu dinlerinde ve kültürlerindeki müşterek unsurlar üzerinde oldukça ısrarlı olan İskandinav bilginlerinden kaynaklanıyordu. Meselâ, Hooke, Tanrı'yı temsil eden Kral'ın, kültür merkezi olduğuna ve bunun için de mahsüllerden ve sitelerin refahından sorumlu olduğuna işaret ediyordu. Altı ciltlik dizisi olan *King and Saviour* (1945-1955), (Kral ve Kurtarıcı) da G. Widengren, daha da ileri giderek Kral'ın, bizzat Kozmozun refahından sorumlu olduğunu söylüyordu. Widengren'e göre, işte bu anlayış daha sonra, İran ideolojisindeki Mehdi'liğin ve Yahudi Mesihciliğinin doğ-

⁴⁴ İtalyan bilginleri arasında Bkz: Uberto Pestalozza, *Religione Mediterranea Vecchi enoovi studi* (Milan, 1951) ve *Noovi Saggi di Religione Mediterranea* (Florance, 1964); Momolina Marconi, *Riflessi Mediterranei Nella più Antica Religione Laziale* (Messine-Milan, 1939); Angelo Brelich, *Gli Erroi Greci un problema storic-Religioso* (Rome, 1958); Ernesto de Martino, *Morte e pianto Rituale nel Mondo Antico* (Turin, 1958) ve *La Terra del Rimorso* (Milan, 1961); V. Lanternari, *La grande Festa* (Milan, 1951); Alessandro Bausani, *La presia Religiosa* (Milan, 1959); Ugo Bianchi, *il Dualismo Religiose* (Rome, 1958).

masına yol açacaktır. Yine burada Patternism (şekilcilik) problemi ile iktifa etmeyen İsveç'li bilginlerin yayınlarına da işaret etmekte yarar vardır. Yine, Widengren, aynı zamanda bir Din Fenomenolojisi, İran Dinleri Tarihi ve dinî hayatın muhtelif vecheleri üzerinde çok sayıda monoğraflerin yazarıdır⁴⁵.

Patternism (Şekilcilik)'e, özellikle H. Frankfort tarafından bir çok yönden hücum edilmiştir⁴⁶. Bu büyük bilgin, göz önünde bulundurulmuş şekiller arasındaki "farklılıkların", benzerliklerden daha önemli olduğunu savunmuştur. Bunun için O, Mezopotamya'da, Kral'ın sadece Tanrı'nın temsilcisi olarak düşünüldüğü halde, Fravun'un bir tanrı telakki edildiği veya bir tanrı haline geldiği olayına dikkatleri çekiyordu. Oysa, tarihî olarak akraba kültürleri ile karşı karşıya kaldığımız zaman, farklılıklar ve benzerlikler aynı şekilde önemlidir. Meselâ, Portekizce'nin, Fransızca'dan ve Rumence'den farklı olması olayı, dillilerin her üç dili de Roma dilinden saymalarına engel teşkil etmez. Kalımsal olarak konuşulan bu üç dil, müşterek bir kaynak olan Latince'den gelmektedir. Myth and Ritual School (Mit ve ritüel ekol) konusundaki, hareketli tartışma, metodolojik plânda bazı karışıklıklar ortaya koymaktadır. Ben burada ne bazı İskandinav yazarlarının mübalağalarını, ne onların filolojik tedbirsizliğini ve ne de onların tarihî uyumsuzluğunu dikkate alıyorum. Burada üzerinde durduğum, yapı itibari ile birbirine benzeyen ve tarihî olarak akraba olan eski Yakın-Doğu dinî olayları arasında mukayese hakkımızın olup olmadığını öğrenmektir. Gerçekte dünyada mukayeselerin meşru şekilde yapılabildiği bir bölge varsa; o, Eski Yakın-Doğu'dur. Çünkü ziraatın, cilâlı taş kültürünün ve nihayet şehir medeniyetinin, Yakın-Doğu'da kurulan bir merkezden ışık saçtığını biliyoruz.

Georges Dumezil ve Hindî-Avrupaî Dinler :

Birbirine benzeyen metodolojik tedirginlik ve endişeler, Hindî Avrupaî mitolojiler ve dinî kurumları konusunda Dumezil'in parlak incelemeleri kar-

⁴⁵ Religiones Vörlid (2. Baskı, Stockholm, 1953); Hochgott-glaube im alten Iran (Uppsala, 1938); Die Religionen Irans (Stuttgart, 1965); L. Jospin'in Fransızca çevirisi: Les Religions de L. Iran, (Paris, 1968).

⁴⁶ H. Frankfort, The problem of similarity in Ancien Near Eastern Religions (Frazer, lecture, Oxford, 1951) S.H. Hooke, "Myth and Ritual" past and present" ins H. Hooke (ed), Myth, Ritual and Kingship (Oxford, 1958), s. 1-21; S.G.F. Brandon, The Myth and ritual Position critically Considered" in ibid, s. 261-291. Ayrıca bak: Theodor H. Gaster, Tehspis: Ritual, Myth and Drama in the Ancient Near East (New York, 1950, Gözden geçirilmiş ikinci baskı, New York, 1961).

şısındaki mukavemeti ortaya koymaktadır⁴⁷. Meselâ, müşterek Hindî Avrupaî kültür geleneğinin varlığını yakinen bilmemize ve hâlâ da muhtelif ve sayısız dış tesirler altında tanınmasına rağmen; Kelt sosyo-dinî veya İtalya sosyo-dinî kavramları ile, İran veya Veda dinî kavramlarının mukayese edilemeyeceğine itiraz edilmiştir.

Birçok ülkede aşılmakta olan mukavemete rağmen, Dumezilci yaklaşıma karşı gösterilen bu mukavemet, belli başlı üç nedenle ortaya çıkmıştır:

1- Mukayeseli Hindî-Avrupaî mitoloji incelemelerinin, Max Müller ve takipçilerinin aşırılıkları ile gözden düşürülmesi.

2- Bu asrın ilk çeyreğindeki, tarih öncesi halkların kültürlerinin ve manevi hayatlarının "ilkellerin karakteristik" özellikleri olarak kabul edilen şeyle yorumlama eğilimi. Böylece Dumezil'in "Hindî-Avrupaî ilkellerine" atfettiği ideolojik sitemi ihtiva eden belirgin mitolojinin, tarih öncesi bir cemiyet için çok "yüksek" ve çok "fantazi" görülmesi.

3- Muhtelif Hindî-Avrupaî dil uzmanlarının bir tek bilginin Hind-Avrupaî incelemeler alanının tamamını inceleyemeyeceğine kanaat getirmeleri⁴⁸.

Şüphesiz bütün bu itirazlar, birkaç yanlış anlamaya dayanmaktaydı:

1- Dumezil, Max Müller'in filolojik ve etimolojik metodunu değil, *tarihi bir metod kullanmıştır*. Böylece o, tarihi olarak akraba olan sosyo-dinî olayları mukayese etmiş ve neticede benzerliklerin, heterojen unsurların beklenmedik kalıntıları olmadığını; bilakis onların orijinal bir sistemin varlığını kabule sevkettiklerini göstermiştir.

⁴⁷Dumezil'in eserine en uygun giriş, *L'ideologie tripartite des indo Européens* (Bruxelles, 1958). Jupiter, Mars, Quirinus'un yeni baskısı için bkz.: *Jupiter, Mars, Quirinus*, Paris, 1941-1945. Dumezil'in eserleri için bkz.: *Hommages a Georges Dumézil*, Bruxelles, 1960, s. XI-XXIII. Dumezil için bkz.: M. Eliade, "La Souveraineté et la Religion indo Européenne" *Critique* (1949): 342-349. "Hindî-Avrupaî Dinlerin genel tarihi için bkz.: *Annales* 4 (1949): 183-191; Huguette Fugier "Quarante Ans de Recherches sur l'ideologie indo-Européenne: La Methode de M. Georges Dumézil", *Revue d'Histoire et de philosophie Religieuses*, s. 45 (1965); 358-374; C. Scott Littleton, *The New Comparative Mythology: An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil* (Berkeley et Los Angeles, 1966).

⁴⁸ Şüphesizliğin (scepticisme) Dumezil'in olağan üstü bilgisinden daha çok, O'nun sistematik "yeniden kurma" (reconstitution) sı ile tahrik olmuş olması ihtimal dahilindedir. Ashında akademik muhitlerde saygı ile kabul edilen, olağan üstü bilgi sahibi diğer uzmanlar da vardır. Fakat bu alimler, filolojik ve vakanüvist bilgileri aşma teşebbüsünde bulunmamışlardır.

2- Modern araştırmalar, ilkelerin mantıklı ve sistematik bir şekilde düşünmeye kabiliyetlerinin olmadığı şeklindeki evrimci düşüncenin hatasını ortaya koymuştur. Üstelik ilkel olmak, bir yana, Hindî-Avrupaî öncesi kültür dolaylı da olsa, Eski Yakın-Doğu'nun daha gelişmiş şehir medeniyeti ile devamlı zenginleşmiştir.

3- Diğer taraftan bir tek adamın bunca dile sahip olmasının imkansızlığı şeklindeki peşin hüküm de yanlıştır. Zira böyle bir hüküm ferdî tecrübeye ve istatistik bilgilere dayanmaktadır. Yine de bu geçersizdir. Çünkü sadece ikna edici bir delil, Sanskritçe, Keltçe veya Kafkasça bir metnin Dumezil tarafından verilen yorumu, söz konusu dildeki bilgi eksikliğini ortaya koyacaktır.

1940-1960 arasında neşredilen ilgi çekici kitaplar ve monografilerde Georges Dumezil, "*Toplumun üçlü Hindî-Avrupaî kavramı*" adını verdiği konuyu incelemiştir. Yani onun üst üste konmuş üçlü taksimi, üç fonksiyona uygun düşünüyordu: HÜKÜMDARLIK, ŞİDDET VE VERİMLİLİK. Dumezil'e göre, her fonksiyon, sosyo-politik bir kategorinin bir sorumluluğu altına konarak (Krallar-Savaşçılar-Besin Üreticileri) ve doğrudan doğruya özel bir tanrı tipine bağlanmışlardır. (Meselâ, eski Roma'daki Jüpiter, Mars, Qyirinus gibi). Birinci fonksiyon, iki role veya iki tamamlayıcı veçheye ayrılmıştır. Bu da sihrî hükümdarlık ve hukukî hükümdarlıktır. Her ikisi de Veda'larda VARUNA ve MİTRA tarafından aydınlatılmıştır. İşte bu Hind-Avrupaî öncesi temel ideolojinin görünüşü, tarih boyunca Hind-Avrupaî halkların her biri tarafından muhtelif şekilde geliştirilmiş ve yorumlanmıştır. Meselâ, Dumezil ikna edici bir şekilde, Romalıların mitolojik dönemleri tarihleştirirken; Hind dehasının kozmolojik terimlerde orijinal şemayı hazırladıklarını göstermiştir. Öyle ki en eski Roma mitolojisinin en eski tarihi olaylarda ve kişilerde ortaya çıkarılmış olduğunu TİTE LİVE, tarihlerinin birincisinde tasvir etmiştir.

Dumézil, "üçlü" ideoloji ile derinleşen araştırmasını, Hind-Avrupaî ritüeller üzerindeki, Veda ve Latin tanrıçaları konusundaki monografileriyle veya Roma dini konusundaki hacimli eseri ile (1966) tamamlamıştır⁴⁹. Burada, uzmanların, Dumézil'in elde ettiği sonuçları ve kullandığı metodu her geçen gün kabul ettiklerini ve ondan yararlandıklarını belirtmeliyiz. Hind-Avrupaî dinlerin anlaşılmasına şimdilik en yeni katkı olan eserinden daha önemli olan şey; Dumezil'in, Dinler Tarihi için başlıca örnek teşkil etmiş ol-

⁴⁹ *Rituels Indo-Européens à Rome* (Paris, 1954); *Aspects de la Fonction guerrière chez les Indo-Européens*, (Paris-1955); *La Religion Romaine Archaique*, (Paris, 1966), *Déeses Latines et mythes védiques* (Brux. 1956).

masıdır. Gerçekten Dumêzil, Felsefe ve Sosyoloji'den elde edilen bilgilerle, metinlerin filolojik ve tarihî analizlerinin nasıl tamamlanabildiğini göstermiştir. Yine o, sosyal ve dinî müesseselere taban görevi yapan "Temel İdeolojik Sistemi" açıklayarak, belli bir dinî erkanın bir mitolojinin veya bir tanrısal figürün doğru şekilde anlaşılabilceğini ortaya koymuştur.

Van Der Leeuw ve Din Fenomenolojisi :

Gerardus Van der Leeuw ismi, daima Din Fenomenolojisine bağlı kalmıştır. Din Fenomenolojisi konusunda ilk eseri o yazmıştır. Fakat Rudolf OTTO'da olduğu gibi, O'nun da eserindeki çok yönlülük, çok sıkı bir tasnife imkan vermemektedir. Gençliğinde Doğu dilleri okumuş ve Mısır dini konusundaki hazırladığı tezle "Doktor" ünvanına sahip olmasına rağmen, daha sonra ilk din konusunda iki muhteşem kitap, diğer muhtelif dinler, ilkel Monoteizm problemi ve din psikolojisi ile ilgili sayısız makale ve monografiler neşretmiştir. Ayrıca o, şair, müzisyen, kilise adamı ve sanattaki "Kutsal" konusunda da önemli bir eserin yazarıdır⁵⁰. Bununla beraber, onun doymaz merakı ve çok yönlü ilgisi, neticede eserine hizmet etmeyecektir. Leeuw, ayrıca son derece yetenekli de bir yazardı. Çünkü o, fevkalade güzel ve açık yazıyordu. Bunun için eserleri rahatça anlaşılabilir, yoruma gerek kalmıyordu. Fakat felsefî çevrelerde, hemen hemen kuru, zor, bilmece vâri bir üslubun moda olduğu bir devirde; açıklığın sanatkârane vasıfların; sathilikle, amatörlükle, orijinalsizlikle karıştırılma tehlikesi de vardı.

Van Der Leeuw'un *Phänomenologie der Religion* (1993; Din Fenomenolojisi)⁵¹ isimli eserinde, Husserl'e (çok az referans bulunurken) Jaspers'e, Dilthey'e ve Spranger'e yeterince referans görülmektedir. Van Der Leeuw *Gestaltpsychologie* (Formel Psikoloji) ve *Strukturpsychologie*⁵² (Yapısal Psi-

⁵⁰ Bu kitabın İngilizce çevirisi için bkz: Sacred and Profane Beauty (New York, 1966).

⁵¹ Bu kitabın Fransızca yeniden gözden geçirilmiş baskısı, Yazar ve J. Marty'nin işbirliği ile "La Religion dans son essence et ses Manifestations" *phénoménologie de la Religion* (Paris, 1955) ismi ile yeniden neşredilmiştir.

⁵² Bkz: Fokke Sierksma *Phaenomenologie der Religie en complexe psychologie* (Groningue Üniveristesinde, Aralık 1950, Assen, 1951'de takdim edilen doktora tezidir). Din Fenomenolojisi için Friederich Heiler'in eserleri de önemlidir. Özellikle O'nun monografisi klasik haline gelmiştir. Bkz: "Das Gebet, München, 1929; E. Kruger ve J. Marty'nin Fransızca çevirisi bkz: La prière, Paris, 1931; yine Heiler'in, daha yeni olan kitabı için Bkz: *Erscheinungsformen Und Wesen der Religion*, Stuttgart, 1961, Diğer fenomenolojik katkılar, G. Mensching, W. Brede Kristensen ve C.J. Bleeker tarafından sağlanmıştır. Yine bu konuda bkz: Eva Hirschman *Phänemonologie der Religion*, Wurzburg-Anmuhle, 1940.

koloji)nin sonuçlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Yine de o, tasvirleri içinde, dinî donelere ve onlara has olan irâdiliğe bağlı olduğu ölçüde "*Din Fenomenoloğu*" olarak kalacaktır. O, dinî tasvirleri, birtakım sosyal, psikolojik veya akılcı fonksiyonlara indirmenin imkansızlığına işaret etmiş, dinî, dinden başka birtakım şeylerle açıklamaya çalışan tabiatçı ön yargıları, reddetmiştir. O'na göre, *Din Fenomenolojisinin başlıca işi, "Dinî fenomenlerin" iç yapılarını aydınlatmaktır.* Pek tabii ki o, haksız olarak dinî fenomenlerin tamamının üç yapıya (Grundstrukturen) indirilebileceğini düşünüyordu. Bu temel yapılar: *Dinamizm* (Dinamisme); *Animizm* (Animisme)); *Déizm* (Déisme) dir. Ancak o, dinî yapıların tarihi ile ilgilenmiyordu. *İşte, O'nun yaklaşımının en ciddi eksik yönü de burasıydı.* Çünkü O, en yüksek dinî ifadenin (Meselâ, mistik vecd hali gibi), tarihî olarak şartlanmış olan kültürel ifadeler ve yapılar içinde kendini gösterdiğini söylüyordu. (Bu konuda ileride bilgi verilecektir). Gerçekten Van Der Leeuw, dinin jenetik bir fenomenolojisini veya morfolojisini hazırlamaya hiçbir zaman girişmemiştir. Fakat, böyle bir boşluğun, O'nun eserinin önemini azaltmadığını tekrar belirtmekte yarar vardır. O'nun evrensel dehası, O'na yeni bir dinî yorumu sistemleştirme ve ikmal etme imkanı vermemiş de olsa; yine de O, bu sahada heyecanlı bir öncü olmuştur.

Fenomenologlar ve Din Tarihçileri :

Din fenomenolojisine gösterilen fazlaca ilgi, hayatlarını "*Dinler ilmine*" adayanlar arasında belli bir ölçüde gerilim meydana getirmiştir. Dinî Fenomenlerin "*yapısını*" ve "*özünü*" anlayabileceklerini belirten fenomenologların iddiasına karşı, muhtelif tarihî ve tarihçi ekoller, çok şiddetli tepki göstermişlerdir. Tarihçiler için din, tarih ötesi hiçbir değeri ve anlamı olmayan, münhasıran tarihî bir olaydır. Bunun için dinin "*özünü*" araştırmak demek, eski Palatoncu hataya yeniden düşmek demektir. (Tarihçiler, mutlak surette Husserl'i ihmal etmişlerdir).

Tarihçilerle fenomenologlar arasında bu "*Alt edilmez*" gerilime, daha önce de işaret etmiştik. Ancak, çok sayıda bilginin, bu iki tutumu bütünleştirecek daha geniş bir Perspektif arama yolunda olduğunu gösteren belirtiler de vardır. Şimdilik muhtelif metodolojik yaklaşımlar ve teorik varsayımlar gelişmelerdeki yararlılıklarını ve geçerliliklerini esaslı şekilde ispat etmişlerdir. Böylece onlar "*yorum planındaki*" gelişmeye katkıda bulunmuşlardır. Ananda Coomaraswamy'nın modern öncesi bütün kültürleri ilham eden "*süreklilik felsefesi*" ve "*ilkel evrensel gelenek*" düşüncesiyle ilgili ferdî kana-

ati, kabul edilsin veya edilmesin bu, Budist veya Veda ile ilgili “*dinî yaratılış*” üzerine bu yazar tarafından tutulmuş, “*beklenmedik bir ışığı*” ihtiva etmektedir. Yine Henry Corbin'in “*Anti-Tarihçiliğine*” pek iştirak edemeyiz. Ancak, bu âlimin de, kendi zamanına kadar Batılı bilginlerce bilinmeyen “*İslâm Tasavvuf Felsefesinin çok önemli bir boyutunu*” bu kavram sayesinde araladığı da inkar edilemez.

Kısaca, bir yazarın eseri “*Dinî yaratılışın belli bir tipinin anlaşılmasına*” sunduğu katkıya göre değerlendirilir. Bundan dolayı, Dinler Tarihçisi, Meteryallerini, yorumla manevi mesajlar haline dönüştürebildiği ölçüde, çağdaş kültür içinde, rolünü ifa edecektir. Fakat, ileride göreceğimiz, sebeplerden ve sonuçlardan dolayı durum her zaman maalesef böyle olmamıştır...⁵³

⁵³ Yazarın bu konudaki görüşleri için bakınız: Prof. Dr. Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, Türk. çev. Prof. Dr. Mehmet Aydın, (Kültür Bakanlığı Yayınları), Ankara, 1990.

Kitap Tanıtma :

DR. M. COSMOS MEGALOMMATIS, *Turkish-Greek Relations and the Balkans - A Historian's Evaluation of Today's Problems*, İstanbul, Cyprus Foundation, 1995 (?), 50 sayfa.

Sanırız, kitabın kendisi kadar yazarı da ilginç bir kişi olarak görünmektedir. Bu sebeple, kitabı hakkında bilgi vermeden önce, yazarın kısa biyografisinden söz etmek daha yararlı olacaktır.

Yazar bir Yunan vatandaşı olmakla beraber, ailesi aslen Kastamonu'ludur. Kendisi 1956 yılında Atina'da doğmuş ve Atina Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını, Paris, Brüksel, Munster, Şam, Kudüs ve Bağdat üniversitelerinde yapmış. Çalışmaları antik diller, tarih, felsefe, arkeoloji, din ve edebiyat alanlarını kapsamakta ve kendisinin belirttiğine göre, Yunanca'dan başka, İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, İtalyanca, İspanyolca, Arapça, Farsça, Modern İbranice ve Türkçe bilmektedir. Yazar Türkiye'de de bulunmuş ve 1986 yılında Abdi İpekçi Gazetecilik Ödülü'nü almıştır.

Yazar, 1993 yılında Kahire'deki el-Ezher Üniversitesi'nde iken Müslüman olmuş ve "resmî Yunan ideolojisini" eleştirdiği için de, görevli bulunduğu Pantheon Üniversitesi'nden azledilmiştir.

Yazar, Yunanistanı ve Yunan dış politikasını yerden yere vurduğu 50 sayfalık kitapçığını iki bölüme ayırmış. Birinci bölümde, Yunan devlet ve toplumunun Türkiye düşmanlığını ve ikinci bölümde de Yunanistan'ın Balkan ülkeleri ile olan münasebetlerini incelemektedir.

Yazar Megalommatis, Yunanistan'daki Türk düşmanlığının kökenini Ortodoks Kilisesi'ne bağlamakta ve bir "Yunan kültürü"nü mevcut olmadığını, esasında Yunan kültürü denen şeyin bir "Ortodoks kültürü"nden ibaret bulunduğunu belirterek, Yunan Ortodoks kilisesinin, eğitimin en alt kademesinden başlayarak, hükümet ve parlâmentoya kadar bütün Yunan toplumunu etki ve kontrolü altında tuttuğunu, Yunan Anayasası'nın bile Allah'ın adı ile başladığını, parlâmentonun açılışının papazlar tarafından yapıldığını söylemektedir. Üniversitelerde bile, sosyal bilimlerin öğretiminde Ortodoks kilisesinin egemen olduğunu, bu sebeple de Yunan üniversitelerinde sosyal bilimler öğretiminin, Batı üniversitelerinin hiçbiri ile mukayese edilemeyecek kadar düşük kalitede olduğunu, "doktora" yapmak için hiçbir kur ve seminer yapılmadığını, sadece bir profesörün takdirinin yettiğini ileri sürmektedir. Yazar, lise diploması olmayanların bile "tarihçi" geçindiğini söylemektedir.

Ortodoks kilisesinin bu durumu dolayısıyla, Yunan ideolojisi "İslâm"a ve Türklere düşman olup, Yunanlıların, kendilerini Avrupa'nın "kurucusu" saydıklarını, halbuki bugünkü Yunan'ın eski Yunan ile hiçbir ilgisi olmadığını, kaldı ki antik Yunan felsefesinin kaynaklarının da, Türk, Arap ve Fars kaynaklarına dayandığını belirtmektedir.

Yine Yunanlılara göre "Europe" yani "Avrupa" kelimesi "Evropi" kelimesinden gelmekte imiş. Yazara göre, "Avrupa" kelimesinin menşei Asurlular ve Finikelilerdir. Asurlularda "Erebu" ve Finikelilerden ise "Erebi" kelimesi, batıya dönük, batıya bakan anlamına gelmektedir. Yunanlılar tarihi tahrif ederek, Avrupa uygarlığının menşeinin kendileri olduğu propagandasını yapmaktadırlar.

Avrupa konusundaki bu görüşleri dolayısıyla, Yunanlılar, Türkiye'yi ve Türkleri Avrupa dışında bırakmaya ve Avrupa'dan izole etmeye çalışmaktadırlar.

Bu arada yazar, Yunanlıların Osmanlı Devleti'ni ve Türk tarihini kötümeye çalıştıklarını, bunun için de, hem cehaletleri ve hem de kötü niyetleri sebebiyle, tarihi tahrif ettiklerini belirtmekte ve gerek Osmanlı Devleti'ni, gerekse Türkleri savunmaktadır.

Kıbrıs konusuna da değinen yazar, bildiklerimizin dışında, eski Kıbrıs'ın Yunanistan ve Yunanlılıkla hiçbir ilgisi bulunmadığını, tarihi delillerle ispatlamaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde yazar, Yunanistan'ın, teker teker Balkan devletleriyle olan münasebetlerini özetlerken de, Yunanistan'ın Balkanlar'da tam bir "emperyalist" politika izlediğini ve neredeyse bütün Balkan topraklarını tarihen kendi malı sayarak, buralara göz diktiğini açıklamaya çalışmaktadır. Bu arada, bugünkü Bosna sorununa da değinerek Yunanistan ile Sırbistan arasındaki emperyalist işbirliğini de vurgulamaktadır. Keza, Yunanistan'ın Balkan politikasının da Türkiye'yi Balkanlar'a sokmama amacına yönelik olduğunu ve Türkiye aleyhine bir nitelek taşıdığını belirtmektedir.

Kısacası, yazar, tâbir câizse, bugünkü Yunanistan'ı yerden yere vurmaktadır. Eleştirileri belgeli ve manuklu, fakat bir hayli sert ve şiddetlidir. Yazarın ifadelerinden çıkan bir sonuç da, Yunanistan'ın bugün Avrupa'da hiç itibarı olmadığıdır ki, bu görüşün gerçeklere uyduğunu söylemek, herhalde kolay olmasa gerek. Şüphesiz, yazarın yazdıklarının ve söylediklerinin büyük çoğunluğu tarihin ve günümüzün gerçeklerini aynen yansıtmaktadır. Fakat, bazı eleştirilerinde şiddetin dozunu artırdığı ve bazı abartılardan kendisini kurtaramadığı da gözden kaçmamaktadır.

Bununla beraber, kitabın bir Yunanlı tarafından yazılmış olması, elbetteki çok ilginçtir. Bu sebeple biz, bu kitabın Türkiye'de değil de, Avrupa veya Amerika'da ve hatta bir Arap ülkesinde bile yayınlanmasını tercih ederdik. Bilindiği gibi, Arap dünyası, günümüzde, Türkiye'ye değil Yunanistan'a destek vermeyi tercih etmektedir. Bu sebeple bu kitap bu ülkelerde yayınlanmış olsaydı, etkisi o zaman daha fazla olacağı gibi, bazı abartılardan da kaçınma imkânını elde ederek, yazdıklarının etki ve objektivitesini daha fazla takviye etmiş olurdu.

Fakat her şeye rağmen, Dr. Megalommatıs'in kitabı, gayet ilginç olup her bakımdan okunmaya değer niteliktedir.

Prof. Dr. FAHİR ARMAOĞLU

NIKETAS KHONIATES, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çeviren: Prof. Dr. Fikret Işıltan, Ankara 1995, T.T.K.Y., XI+162 S.

Tarihçilerin zaman zaman yakındıkları konulardan biri de filologların yeterince tercüme faaliyetlerinde bulunmadıklarıdır. Nitekim onların bu yakınlıklarında bir gerçek payı vardır. Bazı filologların çalışmaları dışında tarih alanında ülkemizde pek fazla tercüme yapılmamaktadır. Ancak tarihçiler içinde değerli bir hocamız olan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Fikret IŞILTAN yaptığı çeviriler ile bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Prof. Dr. Işıltan İslâm, Haçlı Seferleri ve Bizans tarihi konularında Almancadan çeşitli çeviriler yapmıştır. Tercüme ettiği makalelerin dışında başlıca kitapları şöyle belirtebiliriz;

İslâm Tarihi konusunda, Julius Wellhausen'dan

1 - *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, İstanbul 1960.

2 - *Arap Devleti ve Sukutu*, Ankara 1963.

3 - *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasi Muhalefet Partileri*, Ankara 1989, T.T.K.Y.

Haçlı Seferleri konusunda, S. Runciman'dan

4 - *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Ankara 1986-1987, T.T.K.Y.

Bizans Tarihi konusunda, Ernst Honigmann'dan

5 - *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul 1970.

Georg Ostrogorsky'den

6 - *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1981, T.T.K.Y. (Bu eserin dördüncü baskısı yapılmıştır).

Prof. Dr. Işıltan'ın son çevirisini yukarıda künyesini verdiğimiz Niketas Khoniates'in eseridir. Bu eser, "Anadolu'yu yurt edinme tarihimizin hâlâ karanlıklardan sıyrılamayan ilk devresine, mütevazı bir ölçüde de olsa, ışık tutabilecek kaynaklar arasında önemli bir mevkie sahiptir."

Niketas Khoniates, 12. yüzyıl ortalarında Denizli yakınındaki Khonai (antik Clossai) şehrinde doğmuştur. Daha sonra İstanbul'da esaslı bir eğitim gördü ve Bizans'da Angelos hanedanının hâkim olduğu devrede (1185-1204) saray memuriyetlerinde ve idarî görevlerde önemli mevkilere ulaştı. Haçlılar tarafından 1204'te İstanbul'un zabtu sırasında İznik'e kaçtı. Niketas burada da İmparator Theodoros Laskaris zamanında (1204-1222) saray hizmetinde bulundu ve 1213'de öldü.

Türk tarihi açısından Niketas'ın eseri, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ûd (1116-1155) devriyle, Sultan II. Kılıçarslan (1155-1192) hakkında verdiği bilgiler bakımından birinci derecede kaynaktır. Özellikle Myriokephalon Savaşı hemen hemen bütün ayrıntıları ile canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu eser 16. yüzyılın ortalarından itibaren pek çok defa basılmış, birçok dile kısmen veya tamamen tercüme edilmiştir. Prof. Dr. Işıltan da eserin, Franz Grobler tarafından üç cilt hâlinde Almanca olarak yayınlanmış baskısından, I. cildini Türkçeye çevirmiştir.

Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan bu tercüme, Giriş (s. IX-XI)'ten sonra, Ioannes Komnenos'un İmparatorluk Devri (s. 1-31), Manuel Komnenos'un İmparatorluk Devri (s. 33-155) olmak üzere iki ana başlık altında verilmiştir. Manuel Komnenos devri ise 7 kitaptan oluşmaktadır. Myriokephalon Savaşı ile ilgili olarak aşağıda verdiğim birkaç örnek satır, fevkalade

bir üslupla yapılan bu çevirinin Türkiye Selçukluları tarihi açısından önemini aksettirdiği kanaatindeyim.

S. 123 "... Bu arada Sultan [II. Kılıç Arslan] savaş için büyük hazırlıklar yapmıştı. Mezopotamya'dan ve ülkenin iç kısımlarında yaşayan Türklerden yeteri (s. 124) kadar büyük bir yardımcı ordu getirmişti; ayrıca imparatora da elçiler göndererek barışçı yoldan anlaşma ricasında bulunmuştu. ... İmparator ise yaşlıların uyarılarına zerre kadar önem vermeyerek kulağını tamamiyle akrabalarına, özellikle de kulakları henüz hiç bir savaş borazanı duymamış, buna mukabil parlak saçlara ve penbe yüzlere sahip, boyunlarında altın zincirler, parlak ve ateş saçan mücevherler ile değerli incilerden yapılmış gerdanlıklar taşıyan gençlere çevirdi. Ve Sultan'ın elçileri hiçbirbaşarı elde edemeden yurdlarına döndüler.

Sultan yine de durmadı ve yeniden müzakereye girişmek istedi. Ancak imparator kibirli bir palavrayla, ona cevabını bizzat ve Konya'da bildireceğini belirtti. Bunun üzerine Sultan bir anlaşmaya varılamayacağını anlayarak, Bizans ordusunun Myriokephalon'dan hareket ettikten sonra geçmesi gereken ve "Tzibritze geçiti" adını taşıyan, yolun darlaştığı yeri işgal etti... "s. 125" Türkler büyük gruplar hâlinde Bizanslıların geçebileceği bütün yol ve patikaları tutarak geçidi tıkadılar. Dar geçit içinde sıkışan Bizanslılar birbirlerinin hareketini engelliyor ve düşmana zarar veremiyorlardı. İş yalnızca bununla da kalmadı. Bizanslılar arkadan gelenlerin yolunu da tıkkıyor ve bu yüzden bir takviye alamıyorlardı. Bu sebepten, taarruz eden Türkler tarafından kolayca kılıçtan geçirildiler. Ne ardçılardan, ne de imparatorun yardım alabildiler. Kendileri de, geriye veya yan taraflara, kaçamıyorlardı. Çünkü yolu tıkayan arabalar öndeki birliklerin ne geri çekilmesine, ne de uygun mevzi olmasına müsaade ediyordu. Bu arabalar Bizans imparatoru ile ordusunun önünde, yolu kapayan bir duvar teşkil ediyordu.

Böylece Türklerin oklarıyla öküz ve sürücüsü, at ve binicisi ölüp gitti; çatlak ve yarıklar cetselle doldu, ağaçlar arasını maktul düşenler doldurdu, kan selleri peyda oldu ve insan ve hayvan kanı bir arada aktı. Orada cereyan eden olay böylesine tüyler ürpertici, böylesine tasvire sığmaz oldu."

Netice olarak tarihçiler ve tarih severler Niketas Khoniates'in bu eserini muhakkak okumalı ve araştırmalarında yararlanmalıdırlar.

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

1995 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABBASOĞLU, HALÛK: *Perge Roma Devri Mimarîsinde Arşitravların Soffit Bezemeleri : Tipolojik Yönden Bir Araştırma / Halûk Abbasoğlu.*— Ankara : TTK., 1994. 101 s. : 38 lev. ; 28 cm. — (AKD TYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi-Sa. 28) ISBN 975-16-0613-6-6 (B. I/1066).
- ABDULLAH, MUHAMMED MORSI: *Devlet'ül-Emira'l-Arabîyyet al-Müttehîdet / Muhammed Morsi Abdullah.* — Kuveyt : Dar ül-Kelam, 1981. 488 s. ; 26 cm. (B.I/1080).
- ABDULLAH, MUHAMMED MORSI: *The United Arab Emirates : a Modern History / Muhammed Morsy Abdullah.* — London ; New York : Croom Helm ; Harper and Row, 1978. 365 s. ; 22x34 cm. ISBN 0-85664-314-9 (A.V/7016).
- ABDÛLMECİD FEHMÎ: *Manastır'ın Unutulmaz Günleri / AbdÛlmecid Fehmi ; Yay. Haz. Ayşe Şen, Ali Birinci.* — İzmir : Akademi Kitabevi, 1993. 44 s. : 6 s. res. ; 19 cm. ISBN 975-7395-14-5 (A.V/6786).
- ACUN, HAKKI: *Anadolu Saat Kuleleri / Hakkı Acun.* — Ankara : AKM., 1994. 63 s : 1 hrt. : 48 s. res. ; 24 cm.— AKD TYK. Atatürk Kültür merkezi Yay. ; Sayı : 85) ISBN 975-16-0630-6 (A.V/6919).
- The Aga Khan Award for Architecture.* — Marrakesh : Presented by His Highness the Aga Khan in Marrakesh, Morocco, 1986. ss. yok ; 30 cm. (B.I/1015).
- AHMED CEVAD PAŞA: *Tarih-i Askeri Hülasası / Ahmed Cevad Paşa.* — İstanbul : Kitapçı Arakil, 1311H.131 s ; 18 cm. (A.II/1286).
- AHMED, CEVDET: *Tarih-i Cevdet / Ahmed Cevdet.* — İstanbul : Matbaa-i Osmaniye, [t.y.] 12 c. ; 23 cm. (A.V/7552).
- AHMED RASİM: *Kitabe-i Gam / Ahmed Rasim.* — İstanbul : İkdam Matbaası, 1338H. 192 s ; 18 cm. (A.V/7249).
- AHMED VÂSİF EFENDİ: *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr / Ahmed Vâsif Efendi ; yay. Mücteba İlgürel.* — Ankara : TTK., 1994. 446 s. ; 24 cm. — (AKD TYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 31) ISBN 975-16-058-4 (A.V/6530).

- AKA, İSMAİL: *Mirza Şahrüh ve Zamanı* : 1405-1447 / İsmail Aka. — Ankara : TTK., 1994. 260 s. : 1 lev. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih kurumu Yay. ; 19. Dizi-sa. 14) ISBN 975-16- 0655-1 (A.V/7133).
- Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz* 1949-1989. — Stuttgart : Steiner-Verl. Wiesbaden, 1989. 661 s. ; 25 cm. ; 25 cm. ISBN 3-515-05534-7 (A.V/6541).
- AKBULUT, DURSUN ALİ: *Saltanat, Hilâfet ve Milli Hakimiyet* / Dursun Ali Akbulut. — Samsun : [A.y.], 1994. 96 s. ; 24 cm. (A.V/6961).
- AKGÜNDÜZ, HASAN: *İnsanın Tarih Yapma Rolü ve Eğitim Geleneğinin Tarihi Temelleri*. Belleten, C. 58, nisan 1994, S. 221'den ayrışım. / Hasan Akgündüz. — Ankara : TTK., 1994. 211-230 ss. ; 24 cm. (A.V/6993).
- ALİYAROV, S.S. : *Folklor, Literatura, Kul'tura*. Sovetskaya Türkologiya No. 6 1987'den ayrışım. / S.S. Aliyarov. — [y.y.] : Sovetskaya Türkologiya, 1987. 27 s. ; 24 cm. (A.V/6384).
- ALİYEV, KEMAL G.: *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya* / Kemal Aliyev. — Bakü : Azərneşr, 1992. ISBN 5-552-00665-8 (A.V/6895).
- ALİYEV, K.G.: *Antiçnie İstoçniki po İstorii Azerbaydjana* / K.G. Aliyev. — Bakü : Akademiya Nauk azerbaydjanskoy SSR., 1986. 129 s. ; 20 cm. (A.V/6927).
- ALİYEV, KEMAL: *Mitridat İz Atropateni* / Kemal Aliyev. — Bakü : Yazıcı, 1986. 192 s. ; 17 cm. (A.V/6929).
- ALP, SEDAT: *Zylinder-und Stempelsiegel aus Karahöyük Bei Konya* / Sedat Alp. — Ankara : TTK., 1994. 310 s. : 254 s. lev. ; 30 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 5. Dizi-Sa. 26) ISBN 975-16-0640-3 (B/5672-1994.)
- ALTUĞ, YILMAZ: *Çekoslovakya Sorunu* / Yılmaz Altuğ. — Ankara : TTK., 1994. 141 s. ; 24 cm. (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 146) ISBN 975-16-0576-8 (A.V/6532).
- ANATI, EMMANUEL: *I siti a Plaza di Har Karkom* / Emmanuel Anati. — Torino : Edizioni del Centro, 1987. 240 s. ; 29 cm. — (Archivi ; vol. 9) (B.I/1063).
- L'Angleterre et les Arméniens : 1839-1904* / yay. haz. Bayram Kodaman. — Isparta : Süleyman Demirel Üniversitesi, 1994. 48 s. ; 24 cm. (A.V/6389).
- Ankara : Bir Zamanlar* / Proje sorumlusu Demet Börtüçene, Tasarım, Uygulama ve Güncel Renkli Fotoğraflar Ozan Sağdıç. — Ankara : Büyükşehir

Belediyesi, 199?. 136 s. : res. : 16 s. renk. res. ; 32 cm. ISBN 975-7672-09-2 (B.I/891).

Ankara : *Once upon a time* / Project Chief Demet Börtüçene ; Color photographs and Design by Ozan Sağdıç. — Ankara : Büyükşehir Belediyesi, 1994. 152 s. : rnk. res. ; 32 cm. ISBN 975-7672-09-2 (B.I/941)

ARASSE, DANIEL: *La Guillotine Et L'Imaginaire De La Terreur* / Daniel Arasse. — Paris : Flammarion, 1993. 213 s. ; 18 cm. ISBN 2-08-081281-5 (A.V/6845).

ARAZ, NEZİHE: *Bir Kırmızı Gül* / Nezihe Araz. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 208 s. ; 20 cm. (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1589. Sanat-Sinema dizisi ; 84-7) ISBN 975-17-1367-6 (A.V/6883).

ARGENTE OLIVER, JOSE LUIS: *Les fibulas de la Edad del Hierro en la Meseta Oriental : Valoracion tipologica, cronologia y cultural* / José Luis Argente Oliver. — Madrid : Ministerio de Cultura, 1994. 493 s. : res. : pl. ; 30 cm. — (Excavaciones Arqueologicas en Espana ; 168) ISBN 84-8181-043-6 (B.I/1089).

Arkaik Dönemden Bugüne Kıbrıs'ta Türk Kıbrıs'ta Türk kültürü ve Turizm Politikası Sempozyumu. 30-31 Ekim-1 Kasım, 1989. — Lefkoşa : Atatürk Kültür Merkezi, 1989. 138 s. ; 25 cm. (A.V/6869).

Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası : Türkçe ve Yabancı Dillerde Yayınlanmış Kaynaklar = a Bibliography on Archives and Archival Studies / Haz. İsmet Binark. — Ankara : Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başk., 1979. 285 s. ; 25 cm. (A.V/6858).

ASADOV, F.M.: *Arabskie İstoçniki o Türkakh v Rannee Srednevekov'e* / F.M.Asadov. — Bakü : Akademiya Nauk azerbaydjana, 1993. 202 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0343-1 (A.V/6930).

ASENA, ORHAN: *Ali : Kinderschauspiel* / Orhan Asena — Übersetzer : Yüksel Pazarkaya. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 48 s. ; 20 cm. ISBN 975-17-1312-9 (A.V/6419).

ASENA, ORHAN: *Candan Can Koparmak* / Orhan Asena. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1993. 177 s. ; 20 cm. (T.C. Kültür Bakanlığı ; ISBN 975-17-1383-8 (A.V/6882).

Atatürk. — Muğla : Muğla Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Bölümü, 1994. 63 s. ; 24 cm. ISBN 975-7207-00-4 (A.V/7007).

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi İhtisas Kitaplığı ve Arşivi Kitap Kataloğu. — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994. III,101 s. ; 25 cm. — (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay. ; yay.

- no : 6. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi ; yay. no. 2) ISBN 975-7636-20-7 (A.V/7015).
- Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi İhtisas Kitaplığı ve Arşivi Kupür Kataloğu.* — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994. II, 36 s. ; 25 cm. — (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay. ; yay. no. 8. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi ; yay. no. 3) ISBN 975-7636-21-5 (A.V/7014).
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL :** Nutuk / Mustafa Kemal Atatürk. — Ankara : [A.y. t.y.] 543 s. : 10 hrt. ; 27 cm. (B.I/1074.)
- Atatürk ve Milli Egemenlik Paneli. Bildiriler / Haz. Süleyman Hatipoğlu, Mehmet Tekin.* — Ankara : Mustafa Kemal Üniversitesi, 1994. 53 s. : 1 s. res. ; 24 cm. ISBN 975-7989-00-2 (A.V/7038).
- ATLASÎ, HADÎ:** *Seber tarihi : Söenbike : Kazan Hanlığı / Hadi Atlasî.* — Kazan : Tatarstan kitap Neşriyatı, 1993. 448 s. ; 21 cm. (A.V/6945).
- ATUN, HAKKI:** *Yol Ayrımı / Hakkı Atun.* — Lefkoşa : KKTC., 1994. 77 s. ; 17 cm. (A.V/6875).
- AYBEK, ZAFER HASAN:** *Ab biyti / Zafer Hasan Aybek.* — İstanbul : [A.y., 196. ?] 171 s. ; 22 cm. (A.V/7257).
- Azerbaycan Tarihi : en kadim zamanlardan 20. asra dek. 1. cild / Z.M. Bunyadov, Y.B. Yusufov.* — Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı., 1994. 687 s. ; 20 cm. (A.V/7239).
- Azerbaycan Tarihi Haritaları : Atlas / Tertib edenler İlyas Süleymanov. . . [ve bşk.].* — Bakü : Azerbaycan Ansiklopediyası NPB, 1994. 24 s. ; 28 cm. (H/280).
- Bağımsızlığın İlk Yılları : Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan / yay. haz. Büşra Ersanlı Behar. . . [ve bşk.].* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 298 s. ; 24 cm. — (Kül. Bak. Yay. ; 1723. Halk Kül. Araş. Geliş. Gen. Müd. ; 221. Türk Cumhuriyetleri Dizisi ; 2) ISBN 975-17-1525-3 (A.V/7337).
- BARLAS, OSMAN:** *Sigara Sağlığa Zararlıdır / Osman Barlas.* — İstanbul : Mehmet Barlas, 1994. 74 s. ; 20 m. (A.V/6900)
- Basında Dış Türkler: Bibliyografya : Makale, Yorum ve Haberler.* — Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Genel Müd., 1990- . . .c. ; 24 cm. — (T.C. Devlet Arşivleri Genel Müd. Dök. Dai. Bşk. ; Yay. No. 3) (B.I/434).
- Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faaliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler : Batı Avrupa, ABD., ve Şark = Meinungen Über die Publikationen und Tätigkeiten von Baymirza Hayit / yay. haz. Ayfer Kaynar.* — (AKDTYK.

- Atatürk Kültür Merkezi ; Sayı 88. Türk Fikir ve Sanat Adamları Dizisi ; D. 11) ISBN 975-16-0644-6 (A.V/6918).
- BAYMUR, ANVAR: *Kırgız Tarihinin Leksiyaları* / Anvar Baymur. — Bişkek : Uçkun, 1992. 2 c. ; 20 cm. (A.V/6946).
- BAYRAKTAR, NAİL: *Adile Sultan* / Nail Bayraktar. — İstanbul : Topkapı Sarayı Müzesini Sevenler Derneği, 1994. 15 s. ; 24 cm. (A.V/6867).
- BAYRAM, SADİ: *Amasya-Taşova-Alpaslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufai'nin 655 H./1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi Tercümesi ile 996 H./1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Veli silsile-namesi*. Vakıflar Dergisi 23. sayıdan ayırabım. / Sadi Bayram. — Ankara : Vakıflar Genel Müd., 1994. 31- 74 ss. ; 28 cm. (A.V/1030).
- BAYRAM, SADİ: *Silsile-Nâmeler ve İrlanda-Dublin, Chester Beatty Library'de Bulunan 1598 Tarihli Zübdetü't-Tevarih*. Vakıflar Dergisi 24. sayıdan ayırabım. / Sadi Bayram. — Ankara : Vakıflar Genel Müd., 1994. 51-116 ss. ; 28 cm. (B.I/1031).
- BAYRAM, SADİ: *Türk Hat, Yazı-resim, cilt, tezhip ve Minyatür Sanatı ile İlgili Seçilmiş Bibliyografya*. Vakıflar Dergisi 23. sayıdan ayırabım. / Sadi Bayram. — Ankara : Vakıflar Genel Müd., 1994. 321-342 ss. ; 28 cm. (B.I/1029).
- BAZIN, LOUIS: *Les Turcs Des Mots, Des Hommes* / Louis Bazin ; etudes réunies par Michele Nicolas et Gilles Veinstein. — Budapest : Akadémiai Kiado, 1994. 428 s. ; 24 cm. — (Bibliotheca Orientalis Hungarica ; 41) ISBN 963-05-6812-8 (A.V/7344).
- BEAUVOIS, DANIEL: *La Bataille de la Terre en Ukraine 1863-1914 : Les Polonais et les conflits socio-ethniques* / Daniel Beauvois. — Lille : Universitaires de Lille, 1993. 346 s. ; 24 cm. ISBN 2-85939-429-X (A.V/6803).
- BEER, CECILIA: *Temple-Boys : a study of Cypriote Motive Sculpture* / by Cecilia Beer. — Jonsered : Studies in Mediterranean Archaeology, 1994. 100 s. : 203 lev. ; 31 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; 113) ISBN 91-7081-013-3 (B.I/1075).
- BELHAMİSSİ, MOULAY: *La regence d'Alger l'europe et la guerre secrete : 1518-1830* / Moulay Belhamissi. — Alger : [A.y.], 1994. 128 s. : 6 bel. ftkp. : 6 s. bib. ; 26 cm. (B.I/1092).
- Belleten Dizini III : Cilt 36-51, s. 141.200 = L'Index du Belleten* / Haz. Erdoğan Mercil. — Ankara : T.T.K., 1994. 92 s. ; 24 cm. — (AKDITYK.

- Türk Tarih Kurumu Yay. ; 12. Dizi-Sa. 5) ISBN 975-16-0031-6 ISBN 975-16-0626-8 (A.V/6956).
- BENBASSA, ESTHER: *Une Diaspora Sépharde en Transition : Istanbul 19e-20e siècle* / Esther Benbassa. — Paris : Les Editions du Cerf, 1993. 299 s. ; 24 cm. ISBN 2-204-04668-X (A.V/6800).
- BİBİNA, JORDANKA: *Ahmet Hashim and Symbolism. Etudes Balkaniques*, 1994. No. 2'den ayrışım. / Jordanka Bibina. — Sofya : Academie Bulgare des Sciences, 1994. 59-72 ss. ; 30 cm. (B.I/1067).
- BIEBERSTEIN, KLAUS: *Jerusalem : Grundzüge der Baugeschichte vom Chalkolithikum bis zur Frühzeit der Osmanischen Herrschaft* / von Klaus Bieberstein und Hanswulf Bloedhorn. — Wiesbaden : Rechart, 1994. 3 c. ; 24 cm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients : Reihe B, Geisteswissenschaften ; Nr. 100) ISBN 3-88226-671-6 (A.V/7144).
- BİLGEHAN, GÜLSÜN: *Mevhibe* / Gülsün Bilgehan. — Ankara : Bilgi, 1994. 279 s. : 30 res. ; 24 cm. ISBN 975-494-487-3 (A.V/7035).
- Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. — 2. bs. — Ankara : TTK., 1994. 599 s. ; 24 cm — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 23. Dizi-Sa. 1) ISBN 975-16-0605-5 (A.V/2782-1994).
- Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu = Bilkent University library Serials Catalog*. — Ankara : Bilkent Üniversitesi, [t.y.] 160, 109, 9, 12 s. ; 30 cm. (B.I/1086).
- BİNARK, İSMET: *a Short history of the Turkish Archives and the Activities of the General Directorate of the State Archives* / İsmet Binark. — Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Genel Müd., 1994. 133 s. ; 24 cm. (A.V/6852).
- BİRİNCİ, ALİ: *Hürriyet ve İtilâf Fırkası : II. Meşuriyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkanlar* / Ali Birinci. — İstanbul : Dergâh, 1990. 300 s. ; 24 cm. (A.V/7136).
- BİRİNCİ, ALİ: *Matbuat Aleminde Birkaç Adım* / Ali Birinci. İstanbul : Emek Gazete ve Mat., 1992. 68 s. ; 20 cm. (A.V/6785).
- BİRİNCİ, ALİ: *Müverrih-i Mâderzâdın Fülânâme* / Ali Birinci. — İstanbul : [A.y.], 1994. 87 s. ; 20 cm. (A.V/6784).
- BODIN, M.: *Histoire : Les Civilisations du Monde Contemporain Classes Terminales* / M. Bodin. . . [et al] — Paris : Collection Jean Monnier, 1962. 351 s. ; 24 cm. (A.V/6908).

- BONIFACIO, ANTOINE: *L'Epoque Contemporaine : 1789-1970* / Antoine Bonifacio, Jean Michaud. — Paris : Classiques Hachette, 1971. 400 s. ; 24 cm. (A.V/6948).
- BONNAUD, ROBERT: *Les Alternances du Progrès* / Robert Bonnaud. — Paris : Editions Kimé, 1992 . c. ; 24 cm. ISBN 2-908212-34-X (A.V/6821).
- BOTTINI, ANGELO: *Basileis : I piu recenti rinvenimenti a Braida di Serra di Vaglio risultati, prospettive e problemi* / Angelo Bottini, Elisabetta Setari. — Roma : Ministero per i beni culturali e ambientali, 1995. 34 s. ; 29 cm. (B.I/1096).
- BOYE, KARIN: *Resedabok i Grekland : Fran Hitlers Berlin Till Apollons Olympia* / av Karin Boye. — Jonsered : Paul Aström, 1994. 97 s. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 128) ISBN 91-7081-075-3 (A.V / 6986).
- BUGAVE, NIKOLAY: *Kistelen sanaa* / Nikolay Bugaev. — [y.y.] : "Ek" Dvokuuskay, 1990. 32 s. ; 14 cm. (A.V/6936).
- Bulgaristan'a Saulan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları* / Haz. Mehmet Torunlar, Erol Çelik ; Fransızcadan tercüme : Neclâ İlemin. İstanbul : Devlet Arşivleri Genel müd., 1993. 604 s. ; 24 cm. (A.V/6853).
- BUNYADOV, ZİYA: *Gırmızı Terror* / Ziya Bunyadov. — Bakü : Azərneşr. 1993. 332 s. ; 20 cm. ISBN 5-552-01191-0 (A.V/6899).
- BUSE, CONSTANTIN: *Nicolae Iorga și Revizionismul maghiar : culegere de articole, studii, conferințe și discursuri parlamentare 1918-1940* / Constantin Buse, Nicolae Dascalu. — București : Universitatii București, 1993. 226 s. ; 24 cm. ISBN 973-9160-12-3 (A.V/6538).
- BUTANAEV, V. YA: *Khooray Attari Khakassikie liçnie İmena* / V. Ya. Butanaev. — Bişkek : Khakasiya, [t.y.] 108 s. ; 15 cm. (A.V/6928).
- Cahiers De Karnak* 9.— Paris : Centre Franco-Egyptien d'Etude des temples de Karnak, 1993. 262 s. : lev. ; 30 cm. ISBN 2-86538-227-3. (B.I/1057).
- Caietele Laboratorului de Studii Otomane Nr. 2.* / coordonatori Mihai Maxim, Bogdan Murgescu. — București : Universitatea București, 1993. 216 s. ; 24 cm. A.V/6861).
- CAMPUS, ELIZA: *Ideea Federala in Perioada Interbelica* / Eliza Campus. — București : Academiei Române, 1993. 149 s. ; 21 cm. — (Biblioteca istorica ; 79) ISBN 973-27-0367-9 (A.V/6543).
- CARNAC, PIERRE: *Le Grand Livre des Trésors* / Pierre Carnac. — Paris : ed. Dervy, 1993. 337 s. ; 22 cm. ISBN 2-85076-586-4 (A.V/6807).

- Cartea Neamului : Marea Unire de la 1918 : Documente Istorice / Volum Alcatuit de : Vasile Arimia, Ion Ardeleenu, Constantin Botoran. — București : Globus, 1993. 287 s. ; 21 cm. ISBN 973-49-0046-3 (A.V/6545).*
- CHABAUD, MARIE-THERESE: *Le Prince et l'Abbaye / Marie-Therese Chabaud. — [y.y.] : Imprimerie Badel a Chateauroux, 1992. 213 s. ; 25 cm. (A.V/6834).*
- CIEPO *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi : 7. Sempozyumu Bildirileri = Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes / Publiés par Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı, Emerivan Donzel. — Ankara : TTK., 1994. 530 s. ; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu yay. ; 26. Dizi-Sa. 2) ISBN 975-16-0548-2 (A.V/5027,7).*
- CHAUSSINAND-NOGARET, GUY: *Le Chateau de Versailles / Guy Chaussinand-Nogaret. — Paris : Editions Complexe ; caisse notionale de monument historiques et des sites, 1993. 144 s. ; 22 cm. ISBN 2-87027-484-X (A.V/6812).*
- CİN, HALİL: *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü / Halil Cin. — Ekli ve Yeniden Gözden Geçirilmiş 2. bs. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1987. 409 s. ; 24 cm. (Selçuk Üniversitesi Yay. ; 27) (A.V/7143).*
- CİN, HALİL: *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması / Halil Cin. — 3.bs. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1992. 449 s. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi Yay. no. ; 105) ISBN 975-448-067-2 (A.V/7142).*
- CLEMENTS, D.W.G.: *Arşiv Belgelerinin Korunması Konusunda temel Bilgiler : Bir Ramp Çalışması / D.W.G. Clements, D.L. Thomas. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel müd. Cumhuriyet Arşivi Daire Başk., 1993. 29 s. ; 24 cm. (A.V/6854).*
- COLLOQUE DE LA COMMISSION INTERNATIONALE D'HISTOIRE MILITAIRE (17. : 1991 : ZURICH) *17e colloque de la commisison internationale d'histoire militaire : la guerre et la montagne Krieg und Gebirge mountains and Warfare : actes / publiés par la Louis-Edouard Roulet. — Berne : Associaton suisse d'histoire et de sciences militaires, 1993. 2 c. ; 24 cm. ISBN 2-9700034-0-6 (A.V/7333).*
- COLSON, BRUNO: *La Culture Stratégique Américaine : L'influence de Jomini / Bruno Colson. — Paris : Fondation pour les études de défense*

- ationale ; *Economica*, 1993. 330 s. ; 24 cm. ISBN 2-7178-2464-2 (A.V/6822).
- Commerce, Finances et société : 11e-16e siècles /* Recueil de travaux d'histoire Médiévale offert à M. le Henri Dubois ; textes réunis par Philippe Contamine, Thierry Dutour et Bertrand Schnerb. — Paris : Université de Paris-Sorbonne, 1993. 507 s. ; 24 cm.— (Cultures et Civilisations Médiévales ; 9) ISBN 2-84050-011-6 (A.V/6805).
- CONTAMINE, PHILIPPE: *l'Economie Médiévale /* Philippe Contamine. . . [et al.]. — Paris : Armand Colin, 1993. 447 s. ; 23 cm. ISBN 2-200-21330-1 (A.V/6809).
- CORNEVIN, ROBERT: *La France et les Français outre-mer : de la première croisade à la fin du secont Empire /* Robert et Marianne Cornevin. — Paris : Tallandier, 1993. 514 s. ; 18 cm. ISBN 2-01-020325-9 (A.V/6844).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Frankfurt am Main Universität und Liebieghaus /* Bearb. von Stamatia Mayer-Emmerling und Ursula Vedder. — München : Beck, 1994. 130 s. : 9 res. : 68 lev. ; 30 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; 66, 4) ISBN 3-406-38949-X) (B/5081-66, 4).
- COSTACHESCU, ADRIANA: *Vocabularul minimal al Limbii române Curente : indicatii gramaticale complete tradus în Germana, Franceza, Italiana, Spaniola /* Adriana Costachescu, Maria Iliescu. — Bucureşti : Demiurg. 1994. 335 s. ; 24 cm. ISBN 973-96294-8-2 (A.V/6536).
- COTSONIS, JOHN A.: *Byzantine Figural Processional Crosses /* John A. Cotsonis ; Ed. by Susan A. Boyd and Henry Maguire. — Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1994. 124 s. ; 25 cm. — (Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications ; No. 10). ISBN 0-88402-228-5 (A.V/6935).
- CÜCENOĞLU, TUNCER: *Biga. 1920 /* Tuncer Cücenöglü. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1994. 78 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1650. Sanat-Tiyatro Dizisi ; 94-102). ISBN 975-17-1419-2 (A.V/6879)
- ÇAĞATAY, NEŞET: *Güncel Konular Üzerine Makaleler /* Neşet Çağatay. — Ankara : TTK., 1994. 396 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7 Dizi-Sa. 156) ISBN 975-16-0629-9 (A.V/6952).
- ÇETİN, OSMAN: *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal sonuçları : 1472-1909 /* Osman Çetin. — Ankara : TTK., 1994. 122 s. : 14 bel. ftkp. ; 24 cm.— (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7 Dizi-Sa. 148). ISBN 975-16-0660-8) (A.V/7141).

- ÇUKUROVA, BÜLENT: *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları / Bülent Çukurova.*— Ankara : Ardıç Yay., 1994. 283 s. ; 20 cm. ISBN 975-7902-0 (A.V/7027).
- Çuy oblusu entsiklopediya : Çuyskaya oblast' /* baş red. A. Karipkulov. . . [ve bşk.] — Bişkek : Kırgız Respublikası, 1994, 720 s. ; 22 cm. ISBN 5-89750-083-5 (A.V/7185).
- DEMİRHAN ERDEMİR, AYŞEGÜL: *Haydarpaşa Tıp Fakültesi 1903-1933'nin Türk Tıp Tarihindeki Yeri Ve Bazı Orijinal Belgeler / Ayşegül Demirhan Erdemir.* — Ankara : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992. 36 s. ; 24 cm. (A.V/6914).
- DEMİRKENT, IŞIN : *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi / Işın Demirkent.* — Ankara : TTK., 1990-1994. 2 c. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu yay. ; 7. Dizi-sa. 91) ISBN 975-16-0220-3 tk. (A.V/1336).
- DENKTAŞ, RAUF R: *Arşiv Belgeleri ve Notlarla İlk Altı Ay : Kıbrıs Türk Halkının Özgürlük ve Bağımsızlık Mücadelesinden Kesitler / Rauf R. Denктаş.* — 2 bs. — Lefkoşa : KKTC. Yorum Yay., 1994. 11 s. : 6 res. ; 28 cm. (B.I/1047).
- DENKTAŞ, RAUF R.: *Karkot Deresi / Rauf R. Denктаş.* — Lefkoşa : KKTC. Yorum Yay., 1993. 64 s. ; 27 cm. (B.I/1048).
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Personeli Hizmetiçi Eğitim Ders Notları. İstanbul, 5 Ekim 1992-3 Aralık 1992 /* Yay. Haz. Adnan Baycar, Mustafa Küçük, Ruşen Deniz. — İstanbul : Devlet Arşivleri Genel Müd., 1993. 409 s. ; 24 cm. (A.V/6850).
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 3. Kurumlararası Arşiv Hizmetleri Semineri Ders Notları. Ankara, 13-24 Aralık 1993.* — Ankara : Devlet Arşivleri Genel müd., 1993. 345 s. ; 24 cm. (A.V/6855).
- DIHLÂN, AHMED B. ZEYNÎ: *Hulâsatü'l-Kelâm fi Beyân-ı, Ü'merâ-i'l,Beledi'l-Haram / Ahmed b. Zeynî Dihlân.* — Mısır : Mat. Hayriyye, 1305 H. 332 s. ; 27 cm. (B.I/516).
- Dikili Tash : village Préhistorique de Macédoine Orientale.* — Paris : C.N.R.S., 1992- . .c. ; 25 cm. — (Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément ; 24). ISBN 2-896958-047-9 (B.I/1062).
- Directory of Asian Historical Studies in Japan 1992.* — Tokyo : The Centre for East Asian Cultural studies for Unesco, 1992. 91 s. ; 26 cm. ISBN 4-89656-210-0 5 (B.I/1008).

- DİVİTÇİOĞLU, SENCER: *Oğuz'dan Selçuklu'ya : Boy, kanat ve Devlet / Sencer Divitçioğlu*. — İstanbul : Eren, 1994. 143 s. ; 24 cm. ISBN 975-7622-35-4 (A.V/6957).
- DORES, MAURICE: *La Beauté de Cham : Mondes Juifs, mondes Noirs / Maurice Dorés*. — Paris : Ed. Balland, 1992. 312 s. ; 22 cm. ISBN 2-7158-0967-0 (A.V/6798).
- DUBY, GEORGES: *Histoire de la Civilisation Française / Georges Duby, Robert Mandrou*. — Paris : Armand Colin, 1993. 2 c. ; 18 cm. ISBN 2-253-06356-8 (A.V/6843).
- DUCLAS, ROBERT: *La Vie Quotidienne au Mexique : au Milieu du 19eme Siècle / Robert Duclas ; Préface de François Chevalier*. — Paris : l'Harmattan,, 1993. 272 s. ; 24 cm. ISBN 2-7384-1618-7 (A.V/6813).
- DURUKAN, AYNUR: *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası / Aynur Durukan, Mehlika Sultan Ünal*. — Ankara : AKM., 1994. 236 s. ; 24 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sayı 86) ISBN 975-16-0642-X (A.V/6920).
- DUVAL, JEAN-PIERRE: *Quatre Siecles de Marine a Voile : Chronologie Maritime de 1500 a 1899 / Jean-Pierre Duval*. — Paris : Keltia-Graphic, 1990. 450 s. ; 21 cm. ISBN 2-906992-10-0 (A.V/6826).
- DUVERDIER, GÉRALD: *İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi : Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika*. Belleten, C. LVI. Nisan 1992, sayı : 215'ten ayırabası. / Gérald Duverdier ; çev. : Türker Acaroğlu. — Ankara : TTK., 1992. 275-305 ss. : 10 res. ; 24 cm. (A.V/5176).
- Dünden Bugüne İstanbul Üniversitesi Yayınları. Kitaplar : 1933-1993 / Haz. İ.Ü. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başk., Mehmet Hakan Sağlam*. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi, 1993. 502 s. ; 24 cm. ISBN 975-404-359-0 (A.V/6989).
- Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Etik ve Üniversite*. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 1994. 111 s. ; 23 cm. (A.V/6874).
- Economic Science and the Economic Development of the Republic of Macedonia : Papers from a Scientific Meeting in Honour of Academician Kiril Miljovski = Ekonomskata Nauka i Stopanskiot razvoj na Republica Makedaniya. — Skopje : Makedonska akademiya na Naukite i Umetnostite, 1993. 135 s. ; 24 cm. (A.V/6910).
- EFFENTERRE, HENRİ VAN: *l'Histoire en Grèce / Henri van Effenterre*. — Paris : Armand Colin, 1993. 278 s. ; 21 cm. ISBN 2-200-21310-7 (A.V/6815).

- ELÇİ BEY, EBÜLFEYZ : *Diyerdim ki, bu kuruluş dağılacak* / Ebülfeyz Elçi Bey. — Bakü : Gençlik, 1992. 93 s. ; 20 cm. ISBN 5-8020-0928-4 (A.V/7040).
- ELÇİN: *Mahmud ve Meryem* / Elçin ; Türkçeleştirilen İldeniz Kurtulan. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 219 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1621. Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi ; 34). ISBN 975-17-1408-7 (A.V/6885).
- Eldem, Vedat : Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* / Vedat Eldem. — Ankara : TTK., 1994. 255 s. : 2 hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi, Sa. 98) ISBN 975-16-0648-9 (A.V/7017).
- ELDEM, VEDAT: *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* / Vedat Eldem. — 2 bs. — Ankara : TTK., 1994. 258 s. : 11 hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 96) ISBN 975-16-0624-1 (A.V/6950).
- EMİR SEDAT: *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar : Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler* / Sedat Emir. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1994. .. c. ; 23 cm. ISBN 975-7395-20-X (Tk.) (A.V/6903).
- L'Empire Inca*. — Amsterdam : Time-Life, 1993. 168 s. : rnk. res ; 28 cm. — (Grandes Civilisations du Passé) ISBN 2-7344-0639-X (B.I/1059).
- ERTUĞRUL: *Lisan ve Edebiyatımız Hakkında Tahlil, Tenkid, Mukayese* / Ertuğrul. — İstanbul : Hukuk Mat., 1917. 161 s. ; 24 cm. (A.V/6382).
- ESTABLET, COLETTE: *Familles et Fortunes a damas : 450 Foyers Damascians en 1700* / Colette Establet, Jean-Paul Pascural ; Preface de André Raymond. — Damas : Institut Français de Damas, 1944. 226 s. : 24 cm. ISBN 2-901315-14-3 (A.V/7010).
- ETIENNE, ROBERT: *La Vie quotidienne à Pompei* / Robert Etienne. — Paris : Le Grand livre du Mois, 1993. 440 s. ; 20 cm. ISBN 2-01-015337-5 (A.V/6823).
- EVLİYA ÇELEBİ: *Odoiporiko Sten Ellada : 1668-1671* / Evliya Çelebi ; Dimitris Poupis. — Athena : Ekate, 1994. 366 s. ; 25 cm. ISBN 960-7437-07-1 (A.V/7213).
- Eyyubî Efendi Kānunnâmesi : Tahlil ve Metin* / Yay. haz. Abdülkadir Özcan. — İstanbul : Eren, 1994. 128 s. ; 24 cm. ISBN 975-7622-29-X (A.V/6958).
- FAJCSAR, GEYÖRGYİ: *a Kinai Buddhizmus Művészete a 10-19. Szazadban=Chinese Buddhist art from the 10th to the 19th Centuries* / text by Györgyi Fajcsak. — Budapest : Ference Hopp Museum of

- Eastern Asiatic Arts, 1994. 82 s. ; 23 cm. ISBN 963-7098-40-2 (A.V/6866).
- FALLOPE, JOSETTE: *Esclaves et Citoyens : Les Noirs a la Guadeloupe au XIXe siecle dans les Processus de Résistance et d'Intégration : 1802-1910* / Josette Fallope. — Paris : Basse-Terre ; Société d'Histoire de la Guadeloupe, 1992. 713 s. ; 24 cm. — (Bibliothèque d'histoire Antillaise ; 12) ISBN 2-900339-29-4 (A.V/6804).
- FAUDUET, ISABELLE: *Les Temples de Tradition Celtique en Gaule Romine* / Isabelle Fauduet. — Paris : éditions etrance, 1993. 160 s. ; ISBN 2-877-72074-8 ISSN 370690119 (A.V/6820).
- FEDOROV, A.S.: *Öbugelerbit Oonn'uulara* / A.S. Fedorov. — Yakutskay : Kinige İzd-vota, 1992. 48 s. ; 20 cm, ISBN 5-7696-0045-4 (A.V/6937).
- Festschrift : Presented as a Memorial to Dimce Koco a Member of Macedonian Academy of Sciences and Arts = Spomenitsa.* — Skopye0 Macedonian Academy of Siences and arts, 1993. 29 s. ; 24 cm. (A.V/6909).
- FETJÖ, FRANÇOIS: *Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie : Requiem pour un empire défunt* / François Fetjö. — Edima-Lieu ommun, 1993. ISBN 2,02-014674-6 (A.V/6796).
- FINDLEY, CARTER V.: *Osmanlı Devletinde Bürokratik reform : Bâbı-âli* / Carter V. Findley ; Çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol. — İstanbul : İz yayıncılık, 1994. 364 s. ; 24 cm. ISBN 975-355-100-2 (A.V/7026).
- FINLEY, MOSES I.: *Les anciens Grecs : Une introduction à leur vie et à leur pensée* / Moses I. Finley ; Traduit de l'Anglais par Monique Alexandre. — Paris : La Découverte, 1993. 209 s. ; 18 cm. ISBN 2,02-013663-5 (A.V/6825).
- FLOOR, WILLEM: *The Dutch East India Company (Voc) and Diewel-Sind (Pakistan) : in the 17th and 18th centuries : based on original ditch recods* / Willem Floor. — Islamabad : Lok Virsa, 1993. 97 s. ; 22 cm. ISBN 969-8120-02 (A.V/7316).
- FRANÇIS, YEORGIOS: *Şehir Düştü! Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi* / Yeorgios Francis ; Eski Yununca aslından 1838 Bonn baskısından çeviren Kriton Dinçmen. — 3. bs. — İstanbul : İletişim, 1993. 101 s. : 2 hrt. ; 23 cm. — (İletişim Yay. ; 194. İstanbul Dizisi ; 9). ISBN 975-470-283-7. (A.V/5762).
- FRONZAROLI, PELIO: *Testi Rituali Della Regalita : Archivio L. 2769* / di Pelio Fronzaroli. — Roma : Missione Archeologica Italiana in Siria.

1993. 181 s. : 19 lev. ; 30 cm. — (Archive Reali di Ebla Testi ; 11) (B./9049-11).
- GADÇIYEV, M.G.: *Ranne-Zemledel'çeskaya Kul'tura Severo-Vostocnogo Kavkaza : Epoha Eneolita i Ranney Bronzi* / M.G. Gadçiyev. — Moskva : Nauka, 1991. 262 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-009646-6 (A.V/6894).
- GANSHOF, F.L.: *Qu'est-ce que la féodalité .* / F.L. Ganshof. — 5 ed. — Paris : Tallandier, 1993. 296 s. ; 18 cm. ISBN 2-01-020743-2 (A.V/6842).
- GARRIDO, JUAN PEDRO: *El Habitat Antiguo de huelva : La primera excavacion arqueologica en la calle del puerto* / Juan Pedro Garrido, Elena Maria Orta. — Madrid : Ministerio de Cultura, 1994. 350 s. : res. : pl. ; 30 cm. — (Excavaciones arqueologicas en Espana ; 171). ISBN 84-8181-048-7 (B.I/1088).
- GAUBE, HEINZ: *Taif : Entwicklung, Struktur und traditionelle Architektur einer arabischen Stadt im Umbruch* / von Heinz Gaube, Mohamed Scharabi und Günther Schweizer. — Wiesbaden : Reichert, 1993. 106 s. : 40 lev. : 4 pl. ; 29 cm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen orientis. Reihe B ; Nr. 86) ISBN 3-88226-584-1 (B I/1016).
- GEARY, PATRICK J.: *Naissance de la France : Le Monde Mérovingien* / Patrick J. Geary ; Traduit de l'anglais par Jeannie Carlier et Isabelle Detienne. — Paris : Flammarion, 1993. 292 s. ; 18 cm. ISBN 2-08-081274-2 (A.V/6824).
- Gedim Türk Abidelerinin Sözlüğü* / Tertib edenler N.M. Khudiyev, E.A. Guliyev. — Bakü : Azerbaycan Respublikası Halk Tahsili Nazırlığı, 1992. 127 s. ; 21 cm. (A.V/6898).
- GERNOT, WILHELM: *Medizinische Omnia aus Hattusa in akkadischer Sprache* / Wilhelm Gernot. — Wiesbaden : Harrossowitz, 1994. 106 s. : 9 lev. ; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-texten ; H. 36) (A.V/6604).
- GIEYSZTOR, ALEKSANDER : *Millennium : a thousand years of the polish state* / Aleksander Gieysztor, Stanislaw Herbst, Boguslaw Lesnodorski. — Warsaw : Polonia publishing house, 1961. 209 s. ; 26 cm. (B.I/1094).
- Gilgameş Destanı* / Ter. Muzaffer Ramazanoğlu. — Ankara : Maarif, 1944. 93 s. ; 21 cm. (A.I/4789).
- GİRGİN, KEMAL: *Hariciye Tarihimiz : Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri : Teşkilât ve Protokol* / Kemal Girgin. — 2. bs. — Ankara : TTK., 1994. 216 s. : 16 s. fot. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7 Dizi-Sa. 163) (A.V/7004).

- GODEMENT, FRANÇOIS: *La Renaissance de l'Asie* / François Godement. — Paris : Odile Jacob, 1993. 378 s. ; 24 cm. ISBN 2-7381-0203-4 (A.V/6806).
- GOMBRICH, E.H.: *En Quete de l'Histoire Culturelle* / E.H. Gombrich ; traduit de l'anflais par Patrick Joly. — Paris : Gérard Monford, 1992. 87 s. ; 19 cm. ISBN 2-85226-052-2 (A.V/6790).
- GOOGCHEH, JAMAL: *Caucasia and the Policy of the ottoman Empire* / Author : Jamal Googcheh ; translated by : Vahhab Vali. — Tehran : Müessese çap ve intisarat vüzarat emvar-ı panice 1994. 400 s. : 2 hrt. ; 24 cm. (A.V/7323).
- GÖDE, KEMAL: *Eratnahılar : 1327-1381* / Kemal Göde. — Ankara : TTK., 1994. 203 s. : 20 lev. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 153). ISBN 975-16-0612-8 (A.V/6982).
- GÖKÇEN, SABİHA: *Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti* / Sabiha Gökçen ; Anıları Kaleme Alan Oktay Verel. — Ankara : Türk Hava Kurumu, 1982. 431 s. ; 24 cm. (A.V/7005).
- GÖKSEL, BURHAN: *Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma* / Burhan Göksel. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 40 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 849. Atatürk Dizisi ; 40) ISBN 975-17-0117-1 (A.V/6890).
- GÖMEÇ, SAADETTİN: *Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları : Azlar*. Belleten, C. 58, Nisan 1994, S. 221'den ayrışım. / Saadettin Gömeç. — Ankara : TTK., 1994. 51-54 ss. ; 24 cm. (A.V/6994).
- GUETANO, LEONE: *İslam Tarihi* / Leone Guetano ; çev. Hüseyin Cahid. — İstanbul : Tanin Mat., 1924- ... c. ; 20 cm. (A.V/1427).
- GUIGNET, PHILIPPE: *La France et les Français : au 18e siècle (1715-1788) : Economie et Culture* / Philippe Guignet, René Grevet. — Paris : Ophrys, 1993. 212 s. ; 24 cm. ISBN 2-7080-0672-X (A.V/6818).
- GÜLERSOY, ÇELİK: *Dolmabahçe : Çağlar Boyu İstanbul Görünümleri III* / Çelik Gülersoy. — İstanbul : İstanbul Kitaplığı, 1984. 224 s. : rnk. res. ; 35 cm. (B.V/1049).
- GÜLERSOY, ÇELİK: *Hıdiv'ler ve Çubuklu Kasrı* / Çelik Gülersoy. — İstanbul : Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1985. 194 s. : rnk. res. : 2 Şecere ; 35 cm. (B.I/1050).
- GÜLMEZ, MESUT: *İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi : Uluslararası Belgeler ve Türkiye* / Mesut Gülmez. — Ankara : TODAİE, 1994. 232 s. ; 20 cm. ISBN 975-7669-36-9 (A.V/7006).

- GÜLSOY, UFUK: *Hicaz Demiryolu* / Ufuk Gülsoy. — İstanbul : Eren, 1994. 32 s. : 77 hrt. ; 24 cm. ISBN 975-7622-37-0 (A.V/6959).
- GÜRÜN, KÂMURAN: *Akıntıya Kürek* : Bir Büyükelçinin Anıları / Kâmuran Gürün. — İstanbul : Milliyet, 1994. 276 s. ; 20 cm. ISBN 975506138X (A.V/7134).
- GÜRÜN, KÂMURAN: *Bükreş, Paris, Atina* : Büyükelçilik Anıları / Kâmuran Gürün. — İstanbul : Milliyet, 1994. 484 s. ; 20 cm. ISBN 975-506-172-X (A.V/7135).
- HAAR, J.G.J. TER: *Follower and Heir of the Prophet : Skykh Ahmad Sirhindi (1564-1624) as Mystic* / J.G.J. ter Haar. — Leiden : Het Oosters Instituut, 1992. 183 s. ; 24 cm. — (Publicaties van het Oosters Institut ; 2) ISBN 90-72865-03-0 (A.V/6985).
- HALAÇOĞLU, AHMET: *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri : 1912-1913* / Ahmet Halaçoğlu. — Ankara : TTK., 1994. 156 s. : 13 bel. ftkp. : 23 res. : 2 hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 72) ISBN 975-16-0606-3.(A.V/6534).
- HALAÇOĞLU, YUSUF: *Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı : 14-17 Yüzyıllarda* / Yusuf Halaçoğlu. — Gen. 2. bs. — Ankara : TTK., 1995. 258 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 127) ISBN 975-16-0297-1 (A.V/7139).
- HALE, WILLIAM: *Turkish Politics and the Military* / William Hale. — London ; New York : Routledge, 1994. 369 s. ; 22 cm. ISBN 0-415-02455-2 (A.V/6540).
- HALICI, FEYZİ: *Şair Burhaneddin'in Nasreddin Hoca'nın Fıkralarını Şerheden Eseri* / Feyzi Halıcı. — Ankara : AKM., 1994. 56 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sayı 77) ISBN 975-16-0580-6 (A.V/6921).
- Hebrew Women Writers.* — Ramat Gan : The Institute for the Translation of Hebrew literature, 1994. 29 s. ; 30x12 cm. (B.I/1093).
- HEROLD, BURIBA MOHRING: *Türk Viyana* / Yazan Rubina Möhring Herold ; çev. Müjdat Kayayerli. — Konya : Esra Yay., 1993. 143 s. ; 20 cm. (A.V/7032).
- AL-HİNDÎ, RAHMETULLAH B. HALİL AL-RAHMAN: *İzhar al-hak* / Halil al-Rahman al-Hindi. — [y.y.] : Matba al-Hayriyya, 1309H. 2 c. ; 25 cm. (A.V/4317).

- Histoire de la France Rurale* / sous la direction de Georges Duby et Armand Wallon. — Paris : Editions du Seuil, 1975. 2 c. ; 18 cm. ISBN 2-02-013706-2 (A.V/6841).
- History of Humanity* / Ed. by. S.J. de Laet ; coedited by A.H. Dani, J.L. Lorenzo, R.B. Nunoo, — Paris ; London : Unesco, Routledge, 1994- ..c. ; 30 cm. İçindekiler : 1 . : Prehistory and the Beginnings of Civilisation- ISBN 92-3-102810-3 (UNESCO) ISBN 0-415-09305-8 (Routledge) (B.I/1069).
- HİZMETLİ, SABRİ: *Türklerin Yönetimi Döneminde Cezayir'in İdaresi ve Kurumları*. Belleten, C. 58, Nisan 1994, S. 221'den ayrıbasım / Sabri Hizmetli. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 71-117 ss. ; 24 cm. (A.V/6999).
- HOFTIJZER, J. (JACOB): *Dictionary of the North-west semitic Inscriptions* / by J. Hoftijzer, K. Jongeling. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1995. ...c ; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abt. der Nahe und Mitlere Osten ; 21. Bd) ISBN 90-04-09821-6 (set) (A.V/1521, 21).
- HORATIUS, FLACCUS, Q: *İambus'lar, lirik Şiirler, Satura'lar, Mektuplar / Q. Horatius Flaccus ; Çev. Türkân Uzel. — Ankara : TTK., 1994. 339 s. : 2 hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 125). ISBN 975-16-0620-9 (A.V/6949).*
- Iconographie Médiévale : Image, Texte, Contexte* / Sous la direction de Gaston Duchet, Suchaux. — Paris : Centre, Nationalde la Recherche Scientifique, 1993. 207 s. ; 25 cm. ISBN 2-271-05079-0 (A.V/6833).
- ISAAC, JULES: *de la Révolution de 1848 : Classe de Seconde* / Jules Isaac. . . [et. al.] — Paris : ours d'Histoire Malet-Isaac, 1960. 576 s. ; 20 cm. (A.V./6907).
- IŞIK, CENGİZ : *Liman Agorası Çeşme Binası = Das Brunnenhaus an der Hafenagora* / Cengiz Işık. — Ankara : TTK., 1994. 35, 54 s. : 1 pl. : 53 res. : 23 lev. ; 31 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay ; 6. Dizi - Sa. 41) (Kaunos Araştırmalar ; 2,2) ISBN 975-16-0639-X (B. I/1077).
- İBNÜ'L ÂDİM : *Bugyet-üt Taleb fi Tarih-i Hâleb / İbnü'l Âdim. - Beyrut : Dar ül-Fikr, [t.y.] 12 c. ; 25 cm. (A.V./6902).*
- İBNÜ'L-EZRAK, AHMED B. YÛSUF B. ALİ : *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi : Artuklular Kısmı* / Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnu'l-Ezrak ; Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çev. : Ahmet Savran. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992. 219 s. ; 24 cm. (A.V./6991).

- İBRAHİM EFENDİ PEÇEVİ: *İstoriya : İzvleçeniya po İstorii Azerbaydjana i Sopredel'nikh stran i Oblastey Perioda 1520-1640 gg.* / İbrahim Efendi Peçevî ; Z. M. Buniyatova. - Bakü : Elm, 1988. 100 s. ; 21 cm. (A.V./6925).
- İkbal Kitaphanesi Muhtasar Esami-i kütübü* / yay. Hüseyin. — İstanbul : Şems Matbaası, 1920. 39 s. ; 18 cm. (A.V./7258).
- İLHAN, M. MEHDİ: *Defter Congress : Tahrir Defterleri Kongresi*. Belleten, C. 58, Nisan 1994, S. 221'den ayırışım. / M. Mehdi İlhan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 231-236 ss. ; 24 cm. (A.V./6998).
- İPEK, NEDİM: *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri : 1877-1890* / Nedim İpek. — Ankara : TTK., 1994. 260s. : 18 s. res. : 4 hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi - Sa. 73) ISBN 975-16-0614-4 (A.V./6527).
- İslâm Ansiklopedisi İndeksi* / Haz. Vâhid İpek. — Ankara : TTK., 1994. 501 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. dizi-sa. 141) ISBN 975-16-0614-4 (A.V./6529).
- İslam Ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı* / Türkiye Diyanet Vakfı Adına Kemal Güran. — İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- ... c. ; 28 cm. (B.I./1070).
- İSMAİL, SABAHATTİN : *Kıbrıs Cumhuriyeti Meclisi Nasıl İşgal Edildi?* / Sabahattin İsmail. - Lefkoşa : Sultan Ofset, 1992. 105 s. ; 24 cm. (A.V./6870).
- İstiklâl Harbi ile İlgili Telgraflar* / Osmanlıcadan Transkripsiyon Nurullah İşler, Tahir Sezen. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994. 625 s. ; 24 cm. ISBN 975-19-0879-5 (A.V./6846).
- İstoriya na Bulgariya*. — Sofiya : Bulgarska Akademiya na Naukite, 1979-1991. 7 c. ; 30 cm. (B.I/1071).
- İttihat ve Terakki'nin Son Yılları : 1916 Kongresi Zabıtları* / Sadeleştiren Eşref Yağcıoğlu. — İstanbul : Nehir Yay., 1992. 111 s. ; 19 cm. — (Nehir Yay. ; 65. Hauralarla Yakın Tarih Dizisi ; 15) (A.V./7033).
- Judaism in Late Antiquity* / Ed. by Jacob Neusner. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1995. .. c. ; 24 cm. ; (Handbuch der Orientalistik. Erste Abt. der nahe und Mitlere Osten ; 16-17. Ed.) ISBN 90-04-10129-2 (A.V/1521-16).
- KÂHYA, ESİN : *Aydın Sayılı'nın Ardından*. Belleten, C. 58 Nisan 1994, Sa. 221'den ayırışım. / Esin Kâhya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 241-263 ss. : 2 res. ; 24 cm. (A.V./6992).

- Kamus-u Okyanus*. — İstanbul : Matbaa-i Osmaniye, 1305H. 3 c. ; 33 cm. (B. I/1065).
- KANDALİY, GABDELJABBAR: *Şigirler hem Poemalar / Tözüçese, Tekst hem İskermelerne hezerleuce*, avtorı M. Gosmanov. — Kazan : Tatar-kitap Neşriyatı, 1988. 558 s. ; 22 cm. (A.V/6958).
- KARABACAK, ESRA: *Türkçe ve Farsça Satır-arası Kur'an Tercümeleri. 2 : Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası : Kur'an Tercümesi / Esra Karabacak*. — Cambridge : Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1994. 396 s. ; 28 cm. — (Doğu Diller ve Edebiyatlarının kaynakları ; 22. Türkçe Kaynaklar ; 20). (B.I/869).
- KARIMOV, B.: *Averaged Languages : an Attempt to Solve the World Language Problem / B. Karimov, Sh. Moutaloff*. — Tashkent : Institute of Averaged Language Ortatürk, 1993. 22 s. ; 20 cm. ISBN 5-648-02003-9 (A.V/6934).
- KASIMBAEV, J.: *Kenesarı Han / J. Kasımbaev*. — Almaatı : Kazakistan, 1993. 110 s. ; 20 cm. (A.V/6942).
- KAYA, DOĞAN: *Sivas'ta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsatı / Doğan Kaya*. — Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, 1994. 635 s. ; 24 cm. (A.V/6976).
- Kazak / Red. A. Kasımhanov. . . [ve bşk.]* — Alma-Ata : Bilim, 1994. 176 s. ; 20 cm. ISBN 5-7404-0013-9 (A.V/6944).
- KILIÇ, OSMAN: *Kader Kurbanı / Osman Kılıç*. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1993. 616 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1030. Türk Dünyası Edebiyat Dizisi ; 33) ISBN 975-17-0085-7 (A.V/6886).
- KIRIMLI, HAKAN SIRRI: *National Movements and National Identity Among the Crimean Tatars : 1905-1916 / Sırrı Hakan Kırmımlı*. — Wisconsin : University of Wisconsin, 1990. 321 s. ; 29 cm. (B.I/1081).
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN : *M. Kemal Paşa : Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler : 1919-1920 / M. Fahrettin Kırzioğlu*. — Ankara : Kars Turizm ve Tanıtma Derneği, 1991. 44 s. : 16 bel. ftkp. ; 24 cm. (A.V/6978).
- KİTAPÇI, ZEKERİYA: *Abbâsi Hilafetinde Selçuklu Hâtuunları ve Türk Sultanları / Zekeriya Kitapçı*. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1994. 335 s. : 1 hrt. ; 24 cm. — (Selçuk Üniv. Yay. no ; 117. eğitim Fak. Yay. no ; 30) ISBN 975-448-081-8 (A.V/7161).
- KOMATSU, HISAO: *20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve devrim Hareketleri / Hisao Komatsu*. — Ankara : Turhan, 1993. 79 s. : 1 hrt. ; 20 cm. ISBN 975-7425-08-7 (A.V/7031).

- KONONOV, A.V.: *Biobibliografiçeskiy Slovar' Oteçestvennih Turkologov : Dooktyar'skiy Period* / A.N. Kononov. — Moskova : Nauka, 1989. 300 s. ; 23 cm. ISBN 5-02-016550-6 (A.V/6080).
- KÖPRÜLÜ, FUAD: *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* / Fuad Köprülü. — 5 bs. — Ankara : T.T.K., 1994. 122 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0006-5 (A.II/4575-1994).
- KRAMER, JOACHIM: *Korinthische Pilasterkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel : Antike und Spätantike Werkstattgruppen* / Joachim Kramer. — Tübingen : Washmuth, 1994. 160 s. : 15 lev. ; 26 cm. — (Istanbul mitteilungen : Beiheft. ; 39). ISBN 3-8030-1738-6 (B.I/1055).
- KRINGS, VÉRONIQUE (ÉD) : *La Civilisation phénicienne et Punique : manuel de recherche* / éd. par Veronique Krings. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1994. 923 S. : 64 lev. ; 24 cm. — (Handbuh der Orientalistik. Erste Abt. Nahe und der Mittlere Osten ; 20. Bd.) ISBN 90-04-10068-7 (A.V/1521-20).
- KUMBARACILAR, İZZET: *Eczâcılık Târîhi ve İstanbul Eczâhâneleri* / İzzet Kumbaracılar ; yay. haz. Ömer Kırkpınar. — İstanbul : Çelik Gülersoy Vakfı. İstanbul Kütüphaneleri Yay., 1989. 89 s. ; 24 cm. ISBN 975-7512-00-1 (A.V/6883).
- Kurtuluş Savaşına Yön Verenler : Cumhuriyet'in Kuruluşunun 70. Yıl Armağanı.* — Ankara : Gazi Üniversitesi, 1994. 245 s. ; 24 cm. (A.V/6980).
- KÜÇÜKDAĞ, YUSUF: *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmet Paşa : 1463-1532* / Yusuf Küçükdağ. — Konya : Damla Ofset, 1994. 260 s. ; 20 cm. (A.V/6892).
- KÜRD ALİ, MUHAMMED: *Muhâderatu'l-Mecme-i'l İlmiyye al-Arabi* / Muhammed Kürd Ali. — Dımaşk : Matbuat al-Mecmu al-İlmiyye al-Arabiyye, 1954. .. c. ; 25 cm. (A.V/4238).
- KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S. : *Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri*. 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. / Mübahat S. Kütükoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 91-138 ss. ; 24 cm. (A.V/5242).
- LANDAU, JACOB M: *Comments on the Jewish Press in Istanbul : The Hebrew Weekly Hamevasser : 1909-1911* . Varia Turcica 13'ten ayrışım. / Jacob M. Landau. — İstanbul : Paris : ISIS, 1992 43-50 ss. ; 24 cm. ISBN 975-428-034-7 (A.V/6599).
- LANDAU, JACOB M: *List of Publications* / Jacob M. Landau. — Jerusalem : [A.y.], 1993. 61. s. ; 30 cm. (B.I/1023).

- Law and Society in Byzantium, 9th - 12th Centuries* / Ed. by Angeliki E. Laiou and Deiter Simon. — Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1994. 267 s. ; 23 cm. ISBN 0-88402-222-6. (A.V/7009).
- LEISER, GARY: *Travellers Accounts of Mohair Production in Ankara from the Fifteenth through the Nineteenth Century* / Gery Leiser. — The Textile Museum Journal 1993-1994. — [A.y.] : The Textile Museum, 1994. 34 s. ; 28 cm. (B. I/1085).
- LEONARD, JR. ALBERT: *An Index to the Late Bronze Age Aegean Pottery from Syria-Palestine* / by Albert Leonard, Jr. — Jonsered : Paul Aström, 1994. 251 s. : 37 hrt. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archeology ; vol. 114) ISBN 91-7081-067-2. (B.I/1012)
- LÉVÊQUE, PIERRE: *Histoire des Forces Politiques en France* / Pierre Lévêque. — Paris : Armand Colin, 1992. .. c. ; 23 cm. ISBN 2-200-21236-4 (A.V/6802).
- LÉVÊQUE, PIERRE: *Le Monde Hellêvêque*. — 4. ed. — Paris : Armand Colin, 1992. 288 s. ; 21 cm. ISBN 2-200-21234-8 (A.V/6816).
- LEZCANO, VICTOR MORALES: *Espana y la Cuestion de Orient* / Victor Morales Lezcano. — Madrid : Ministerio de Asintos Exteriores, 1992. 247 s. ; 24 cm. ISBN 84-87661-23-8 (A.V/6891).
- Lozan Barış antlaşması Uluslararası Semineri : 70. Yılında. 25-26 Ekim 1993*. — İstanbul : İnönü Vakfı, 1994. 198 s. ; 24 cm. ISBN 975-7951-00-5 (A.V/6913).
- Lozan Telgrafları : Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı* / Haz. Bilâl N. Şimşir. — Ankara : TTK., 1990- . .c. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 57) ISBN 975-16-0266-1 Tk. (A.V/3603).
- LUPAŞ, I.: *Istoria Unirii Românilor* / I. Lupaş. — 2. ed. — Bucureşti : Scripta, 1993. 303 s. ; 20 cm. ISBN 973-96070-7-1 (A.V/6406).
- LYNN, M. STUART: *Açıklamalı Teknik Terimler Sözlüğü : Bilgi Ortamının Değiştirilmesinde Dijital ve Dijital Olmayan İşlemler arasındaki Münasebetler Konusunda : Muhafaza ve Erişim Teknolojisi* / M. Stuart Lynn ; İng. Ter. Neclâ İlemin, Neclâ Büyükkırcalı. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müd., 1994. 95 s. ; 24 cm. (A.V/6849).
- Macar Asıllı Türk tarihçisi ve Arşivist Lajos Fekete'nin Arşivciliğimizdeki Yeri* / Haz. Bilge Kaya. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994. 221 s. ; 24 cm. ISBN 975-19-0880-9 (A.V/6847).

- MADEN, MUZAFFER: *Kaşgar ve Ötesi : Gezi notları, Anılar ve Düşünceler / Muzaffer Maden.* — İstanbul : Eren, 1994. 157 s. 3 hrt. ; 20 cm. ISBN 975-7622-34-6. (A.V/6960).
- MAEDA TOHRU: *Japanese Studies on Ancient West Asian and North African History 1973-1983 / Maeda Tohru.* — Tokyo : The Centre for East Asian Cultural Studies, 1991. 23 s. ISBN 4-89656-333-6 (B.I/1007).
- MAHMUD ESAD: *Kamer / Mahmud Esad.* — İzmir : Vilayet Matbaası, 1311 H. 304 s. ; 18 cm. (A.V/7255).
- Makedonia Thessalonike : Aferoma Tessarakontaeteridos.* — Thessalonike : Etaireia Makedonikon Epoudon, 1980. 449 s. ; 29 cm. (B.I/974).
- Maliye Teşkilâtı : Tarihçesi ve Mevzuatı.* — Ankara : T.C. Maliye Bakanlığı. Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müd., 1993. 529 s. ; 24 cm. (A.V/6872).
- Maliye Teşkilâtı : Tarihçesi ve Mevzuatı.* — Genişletilmiş 2. bs. — Ankara : T.C. Maliye Bakanlığı. Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müd., 1994. 983 s. ; 24 cm. (A.V/6873).
- MARTIN DE LA CRUZ, JOSÉ C: *El Transito del Neolitico al Calcolitico en el Litoral del Sur-Oeste Peninsular / José C. Martin de la Cruz.* — Madrid : Instituto de Conservacion y Restauracion de Bienes Culturales, 1994. 192 s. ; 30 cm. — (Excavaciones arqueologicas en Espana ; 169) ISBN 84-8181-025-8 (B.I/1073).
- MARTIN-FUGIER, ANNE: *Louis-Philippe et de sa Famille 1830-1848 : La vie quotidienne / Anne Martin-Fugier.* — Paris : Hachette, 1992. 338 s. ; 21 cm. ISBN 2-01-018071-2 (A.V/6795).
- MARTYRIUM PIONII. FRENCH AND GREEK: *Lemartyre de Pionios, Prêtre de Smyrne / éd., traduit et commenté par Louis Robert.* — Washington, D.C. : Dumbarton Oaks Research Library, 1994. 152 s. ; 23 cm. ISBN 0-88402-217-X (A.V/6539).
- MARZŪKİ, EBU YA'RUB: *Menzilat al-Küllî fi al-Felsefe al-Arabiyye / Ebu Ya'rub Marzūkî.* — Tunus : Külliye al- 'Ulūm al-İnsaniyye v'al-İctima'iyye, 1994. 633 s. ; 24 cm. ISBN 9973-922-22-0 (A.V/6915).
- MASSON, PHILIPPE: *Histoire de l'armée allemande 1939-1945 / Philippe Masson.* — Paris : Le Grand Livre du Mois, 1994. 553 s. ; 23 cm. ISBN 2-262-00844-2 (A.V/7137).
- MAXIM, MIHAI: *Limba Turco-Osmana / Mihai Maxim.* — Bucureşti : Universitatea Bucureşti, 1993. 272 s. ; 24 cm. (A.V/6859).

- MAXİM, MIHAI: *Rumen Kaynakları ve Tarihçiliği Işığında Romanya'nın Lozan Konferansı'ndaki Yeri* / Mihai Maxim. — İstanbul : İnönü Vakfı, 1994. 45-51 ss. ; 30 cm. (B.I/1064).
- MAXİM, MIHAI: *Tarile Române și Înalta Poarta : Cadrul Juridic al Relatiilor Româno-Ottomane in Evul Mediu* / Mihai Maxim. — București : Editura Enciclopediua, 1993. 299 s. ; 20 cm. (A.V/6868).
- MCCULLAGH, FRANCIS: *Abdülhamid'in Düşüşü* / Francis McCullagh ; Türkçesi : Nihal Önel. — İstanbul : İstanbul Kitaplığı, 1990. 237 s. ; 24 cm. ISBN 975-7687-00-6 (A.V/6862).
- MEHMED MURAD: *Tarih-i Umumi* / Mehmed Murad. — 3. bs. — Dersaadet : Kasbar Matbaası, 1328 H. . c. ; 20 cm. A.V/7322.
- AL-MEKKÎ, EBÎ ABDULLAH MUHAMMED BİN MUHAMMED BİN ZAFER: *Hayr-ul' Bişer bi Hayri'l-Beşer (SAV)* / telif : İmam eb'ü Abdullah Muhammed bi-n Muhammed bin Zafer-al Mekki. — [y, y. : yayl, y.,] 1280 H. 119s. ; 19 cm. (A.V/4191).
- MÊNİEL, PATRICE: *Les Sacrifices d'Animaux Chez les Gaulois* / Patrice Mêniel. — Paris : Edition Errance, 1992. 147 s. ; 24 cm. ISBN 2-877-72068-3 (A.V/6819).
- MERMER, AHMET: *Mezâkî : Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni* / Ahmet Mermer. — Ankara : AKM., 1991. 573 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; 3) ISBN 975-16-0653-5 (A.V/6924).
- Mevlâna Müzesi Kataloğu* / Haz. Abdülbâki Gölpinarlı. — Ankara : M.E.B. Eserler ve Müzeler Gn. Müd. ; TTK, 1967- . . . c. ; 28 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 12. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0558-X (B/5613).
- MİLLÎ MEVLÂNÂ KONGRESİ (3. : 1988 : KONYA) : *3. Millî Mevlâna Kongresi, Tebliğler* : 12-14 Aralık 1988. — Konya Selçuk Üniversitesi, 1989. 322 s. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi, Yay. no ; 71) ISBN 975-448-031-1 (A.V/2708).
- MİLLÎ MEVLÂNÂ KONGRESİ (4. : 1989 : KONYA) : *4. Millî Mevlânâ Kongresi, Tebliğler* : 12-13 Aralık 1989. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1991. 175 s. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi Yay. no ; 89) ISBN 975-448-050-8 (A.V/7170).
- MOLDOBAEV, İMEL' BAKİEVİÇ : *Epos "Manas" Problemi İstoriko-Etnograficeskogo İssledovaniya* / İmel' Bakieviç Moldobaev. — Bişkek : Natsional'naya Akademiya Nauk Kirgızskoy Respubliki, 1995. 39 s. ; 20 cm. (A.V/7209).

- Muhaddere Nabi Özerdim Kaynakçası : Bergama 20-11. 1915 / Der. Sami N. Özerdim. — Ankara : Özkan Mat., 1993. 7 s. ; 28 cm. (B.I/1010).*
- Muqarnas : an annuay on Islamic Art and Architecture / Ed. by Gülru Necipoğlu. — Leiden : Brill, 1994. 178 s. ; 28 cm. ISSN 0732-2992 ISBN 90-04-10070-9 (B/9234-11).*
- MUSTAFA ÂLÎ, GELİBOLULU: *Kühü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı / Haz. Mustafa İsen. — Ankara : AKM., 1994 396 s. 24 cm. — (AKD TYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sayı. 93. Tezkireler Dizisi ; sa.2) ISBN 975-16-0680-2 (A.V/7039).*
- MUSTAFAEV, Ş. M: *Vostocnaya Anatoliya : at Ak-Koyunlu k Osmanskoy İmperii / Ş.M. Mustafaev. — Moskva : Vostocnaya Literatura, 1994. 224 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-017841-1 (A.V/6931).*
- MÜLLER-WIENER, WOLFGANG: *Die Häfen von Byzantion Konstantinupolis Istanbul / Wolfgang Müller-Wiener. — Tübingen : Ernst Wasmuth, 1994. 154 s. : 60 lev. ; 31 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul) ISBN 3-8030-1042-X (B.I/1056).*
- Nagy Szulejman Szultan ês Kora = Kanunî Sultan Süleyman ve Çağı. 7 Eylül 1994 - 8 Ocak 1995 Buda Sarayı A Binası. — Budapest : Macar Millî Müzesi, 1994. 241 s. ; 28 cm. ISBN 963-7421-78-5 (B.I/1076).*
- NAUMANN, NELLY: *Die Einheimische Religion Japans / von Nelly Haumann. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1988-1994. 2 c. ; 25 cm. — (Handbuch der Orientalistik. 5. abt., Japan ; 4. bd, Religionen, 1. -2. Abschnitt) ISBN90-40-08591-2 (T.1) ISBN 90-04-10178-0 (T.2) (A.V/1720-5, 4).*
- NEAGOE, STELIAN: *Istoria Unirii Românilor : De la Cuza Voda Intemeietorul la Ferdinand I Interegitorul / Stelian Neagoe. — Bucureşti : Diogene, 1993. ISBN 973-96059-2-3 (A.V/6544).*
- NERİMANOĞLU, KÂMİL VELİ: *Türk Dilinin Bestecisi, Ressamı ve Mimarı / Kâmil Veli Nerimanoğlu — Ankara : TTK., 1993.112 s. ; 24 cm. — (AKD TYK. Atatürk Kültür Merkezi Yayını ; 74) ISBN 975-16-0575-X (A.V/6923).*
- The Oldest Gold in the World : Varna, Bulgaria. — Jerusalem : The Israel Museum, 1994. 13, 11 s. : rnk. res. ; 18 cm. ISBN 965-278-154-1 (A.V/6906).*
- OLIVER, JOSE LUIS ARGENTE: *Tiermes 4 : la Casa del Acueducto : Domus Alto imperial de la ciudad de Tiermes Campanas 1979-1986 / Jose Luis Argente Oliver, Adelia Diaz Diaz. — Madrid : Ministerio de Cultura,*

1994. 256 s. : res. ; 30 c m. — (Excavaciones Arqueologicas en Espana ; 167) ISBN 84-8181-045-2 (B.I/1090).

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kütüphanelerinde Bulanan Samsun ve Yakın Çevresi ile İlgili Yayınlar ve Diğer Çalışmaların Toplu Kataloğu. — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1993. IV,81 s. ; 25 cm. — (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay. ; yay. no. 76. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başk. Yay. ; yay. no. 4) ISBN 975-7636-16-9 (A.V/7013).

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları Toplu Kataloğu (1975-1992). — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörlüğü, 1992. IV,51 s. ; 25 cm. — (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay. ; yay. no. 75. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yay. ; yay. no. 5) ISBN 975-7636-15-0 (A.V/7012).

Opening Addresses, Contributions and Bibliography : of the New Members of the Macedonian Academy of Sciences and Arts II = Pristapni Predavan'a, Prilozi i bibliografija. — Skopje : Macedonian Academy of Sciences and arts, 1993. 117 s. ; 24 cm. (A.V/6911).

Opuscula Atheiensia 20. — Stockholm : Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 1994. 313 s. ; 30 cm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen ; 40, 43). ISBN 7916-030-1 (B./4080-20).

OREL, VLADIMIR E.: *Hamito-Semitic Etymological Dictionary : Materials for a Reconstruction* / by Vladimir E. Orel and Olga V. Stolbova. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1994. 578 s. ; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik I. abt. : Nahe und Mittlere Osten ; Bd. 18) ISSN 0169-9423 ISBN 90-04-10051-2 (A.V/1521-1, 18).

Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı / Haz. Said Öztürk. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müd., 1994. 285 s. ; 24 cm. (A.V/6851).

Osmanlı-Rus Harbi Koleksiyonu Kataloğu. — Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1994. . . c. ; 29 cm. ISBN 975-409-026-2 (B.I/1082).

OTTEN, HEINRICH: *Zu einigen Neufunden Hethitischer Königssiegel* / von Heinrich Otten. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; Steiner, 1993. 42 s. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen Geistesund sozialwissenschaften Klasse ; Jg. 1993. Nr. 13). ISBN 3-515-06473-7 (A.V/6588).

- Öğretmen Yetiştiren Yükseköğretim Kurumlarının Dünü-Bugünü-Geleceği Sempozyumu. Tebliğler : 8-11 Haziran, 1987. — Ankara : Gazi Üniversitesi, 1988. 792 s. ; 24 cm. (A.V/6988).
- ÖLÇEN, MAKBULE: *Özürülüler Hukuku : Almanya'da Özürülülerin Üretken Dünyası / Makbule Ölçen, Ali Nejat Ölçen.* — Ankara : Zihinsel Yetersiz Çocukları Yetiştirme ve Koruma Vakfı, 1991.142 s. ; 24 cm. (A.V/7036).
- ÖLÇEN, MEHMET ARİF: *Vetluga Irmağı : Çarlık Rusyasında Bir Türk Savaş Tutsağının Anıları 1916-1918 / Mehmet Arif Ölçen.* — Ankara : Ümit Yay., 1994. 243 s. ; 20 cm. ISBN 975-7362-51-4 (A.V/7037).
- ÖMER, KÂZİM: *Kemalist Macera = l'Aventura Kêmaliste : Doğu İçin Avrupa İçin Barış İçin Tehlike / Ömer Kâzım ; çev. Durmuş Yılmaz.* — Konya : Alagöz, 1994. 78 s. ; 20 cm. ISBN 975-95839-1-7 (A.V/7168).
- ÖNDER, MEHMET: *Mevlana'nın Türkçesi.* Millî Mevlânâ Kongresi (7. : Konya : 1993)'ten ayrışım. / Mehmed Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1993.27-34 ss. : 25 cm. (A.V/7041).
- ÖZDEMİR, RİFAT: *Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fizikî ve Demografik Yapısı 1709-1860.* Belleten, C. 58, Nisan 1994, S. 221'den ayrışım. / Rifat Özdemir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 119-157 ss. ; 24 cm. (A.V/6997).
- ÖZKAN, HÜLYA: *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri : 4 Mart 1919-16 Ekim 1920 / Hülya Özkan.* — Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1994. 134 s. ; 24 cm. ISBN 975-409-008-4 (A.V/6916).
- ÖZKAYA, YÜCEL: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık : Doçentlik Tezi / Yücel Özkaya.* — Ankara : TTK., 1994. 354 s. : 74 s. ftkp. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7 Dizi-Sa. 157) ISBN 975-16-0628-4 (A.V/7003).
- ÖZNAL, ERDOĞAN: *Değişen Dünya Dengeleri ve Türkiye'nin Jeo-Stratejik Önemi / Erdoğan Öznal.* — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1992. 107 s. ; 20 cm. A.V/6912.
- ÖZTUNCAY, BAHATTİN: *The Ottoman Empire : James Robertson Pioneer of Photography / Bahaettin Öztuncay.* — İstanbul : Eren, 1992. 128 s. : res. ; 34 cm. ISBN 975-7622-08-7 (B.I/1095).
- PAÇACIOĞLU, BURHAN: *Sivas Basınında Harf İnkılâbı / Haz. Burhan Paçacıoğlu.* — Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, 1990. 132 s. ; 20 cm. ISBN 975-7631-09-4 (A.V/6979).

- PAMUKÇU, EKREM: *Bağdat'ta İlk Türkler* / Ekrem Pamukçu. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 315 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1642. Başvuru Kitapları Dizisi ; 20) ISBN 975-17-1414-1 (A.V/6878).
- PEKER, ÖMER: *Yönetici Eğitimi* / Ömer Peker. — 2. bs. — Ankara : TODAİE, 1994. 155 s. ; 21 cm. — (Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. ; NO. 257) (A.V/2475-1994).
- PEN Israel 1993 : a Collection of Recent Writing In Israel* / Ed. Chaim Shoham, Shin Shifra, Riva Rubin. — Israel : Tirosh, 1993. 112 s. ; 24 cm. ISBN 965-255-025-8 (A.V/6964).
- Perviy Prezident Respubliki Sakha-Yakutiye : ve Zerkale pressi.* — Yakutsk : Yakutskoe-Sakha Informaçonnoe agentstvo, 1992. 114 s. ; 20 cm. (A.V/6940).
- PESTEREV, VLADIMIR IL'İÇ: *İstoriçeskie Miniaturi o Yakutii* / V.İ. Pesterev. — Yakutiya : Natsional'noe Knijnoe İzdatel'stvo Respubliki Sakha, 1993. 152 s. ; 20 cm. ISBN 5-7696-0044-6 (A.V/6941).
- POITRINEAU, ABEL: *Ils Travaillaient la France : Métiers et Mentalités du XVIe au XIXe siècle* / par Abel Poitrineau. — Paris : Armand Colin, 1992. 279 s. ; 215 cm. ISBN 2-200-21177-5 (A.V/6811).
- POULSEN, ERIK: *Asine 2 : Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974* / Erik Poulsen. — Stockholm : Paul Aström, 1994. 52 s. : 5 s. lev. ; 30 cm. — (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen ; 40, 24-6-2) ISBN 91-7916-028-X (B.I/7700-6, 2).
- The Proceedings of the Anatolian Iron Ages Coloquim held at Van = Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri (3. : 1990 : Van)* / Ed. Ankara : The British Institute of Archaeology at Ankara, 1994. 314 s. ; 30 cm. — (Anatolian Iron Ages ; 3) ISBN 1-898249-05-9 ISBN 0969-90007 (B.I/1036).
- Puteşestvie v Respubliku Sakha : Yakutiya.* — [A.y., y.y., t.y.] 3-18 ss. ; 21 cm. (A.V/6943).
- REFİÇ, HALİT: *Gazi ile Latife : Mustafa Kemal'in Yaşamından Bir Kesit* / Halit Refiğ. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 254 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1590. Sanat-Sinema Dizisi ; 85-8) ISBN 975-17-1368-4 (A.V/6884).
- Relatii Româno-Americane în Timpurile Moderne = Romanian-American Relations in Modern Times* / Ed. by Gheorghe I. Florescu. — Iaşi : Romanian Academy "A.D. Xenopol" Institute of History, 1993. 383 s. ; 24 cm. ISBN 973-9149-05-7 (A.V/6537).

- Les Représentations Humaines du Neolithique a l'Age du fer / *Sous la direction de Jacques Biard et Alain Duval.* — Paris : CTHS., 1993. 311 s. ; 30 cm. ISBN 2-7355-0269-8 (B.I/1058).
- REYCHAN, JAN: *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı = Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* / Jan Reychan, Ananiasz Zajaczkowski ; Genş. İng. Çev. Andrew S. Ehrenkreutz. — İstanbul : Devlet Arşivleri Genel Müd., 1993. 257 s. ; 25 cm. (A.V/6856).
- RİFAT OSMAN, TOSYAVİZADE: *Edirne Rehnüması : Edirne Şehir Klavuzu / Tosyavizade Rifat Osman* ; yay. Ratip Kazancıgil. — Edirne : Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi, 1994. 151 s. : 1 hrt. ; 24 cm. ISBN 975-7653-32-2 (A.V/7332).
- Risâle-i Mevkute-i Bahriye, Deniz Mecmuası, Donanma Dergisi, Deniz Kuvvetleri Dergisi Makaleler Listesi* / Haz. Hüseyin Yıldırım. — Ankara : T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1994. 374 s. ; 24 cm. ISBN 975-409-019-X (A.V/6893).
- Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* / ed. by Dragoslau Srejovic. — Belgrade : The Serbian Academy of Sciences and Arts, 1993. 401 s. ; 24 cm. (A.V/6871).
- România Spre Statul de Drept = La Roumanie Vers l'Etat de Droit = Romania Towards the State Governed by the Rule of Law.* — Bucureşti : Le Parlement de la Roumanie, 1993. 744 s. ; 20 cm. ISBN 973-567-035-6 (A.V/6542).
- ROPER, MICHAEL: *Koruma Konservasyon Servisinin Plânlanması, Teçhizatlandırılması ve Personel İstihdamı : Bir Ramp Çalışması* / Michael Roper ; İng. Ter. Neclâ İlemin, Neclâ Büyükkırcalı. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müd., 1994. 89 s. ; 24 cm. (A.V/6848).
- ROSS, W.D.: *Aristoteles* / W.D. Ross ; Yay. haz. Ahmet Arslan. — İzmir : Ege Üniversitesi, 1993. 376 s. ; 24 cm. ISBN 975-483-231-5 (A.V/6954).
- ROUILLON, LÉON: *Türkiye'yi Savunuyorum : Belgeler = Pour la Turquie : Documents* / Léon Rouillon. — 4. bs. / ter. Cemal Karaağaçlı. — İstanbul : Bedir, 1994. 127 s. ; 20 cm. (A.V/7028).
- ROUX, JEAN-PAUL: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* / Jean-Paul Roux ; Çev. Aykut Kazancıgil. — İstanbul : İşaret, 1994. 311 s. ; 24 cm. ISBN 975-350-043-2 (A.V/6889).
- RUSTAVELİ, ŞOTA: *Kaplan Postlu Şövalye* / Şota Rustaveli ; çev. Bilâl Dindar, Zeynelâbidin Makas. — Samsun : Eser Mat., 1991. 283 s. 19 cm. ISBN 975-95608-0-1 (A.V/7025).

- SABİT: *Derename : Hâce Fesâd ve Söz Ebesi* / Sabit ; Haz. Turgut Karacan. — Sivas : Dilek Basımevi, 1990. 40 s. ; 20 cm. (A.V/6981).
- SABİT: *Zafername* / Sabit ; Turgut Karacan. — Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, 1991. 98 s. ; 24 cm. ISBN 975-7631-08-6 (A.V/6975).
- SAKAOĞLU, SAİM: *Atatürk, Gençlik ve Kültür* / Saim Sakaoğlu. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1990. 167 s. ; 24 cm. — (Selçuk Üniversitesi Yay. no. ; 86) ISBN 975-448-046-X (A.V/7169).
- SAMS, G. KENNETH: *The Early Phrygian Pottery* / G. Kenneth Sams. — Pennsylvania : The University Museum University of Pennsylvania, 1994. 2 c. ; 29 cm. — (The Gordion Excavations, 1950-1973 : Final Reports ; Vol. 4) (University Museum Monograph ; 79). ISBN 0-924171-18-9 (B.I/1073).
- SAMUEL-SCHEYDER, MONIQUE: *Johannes Cochlaeus : Humaniste et adversaire de Luther* / Monique Samuel-Scheyder. — Nancy : Universitaires de Nancy, 1993. 770 s. ; 24 cm. — (Collection "Germaniques") ISBN 2-86480-348-8 (A.V/6799).
- SANSONI, UMBERTO: *l'Arte Rupestre di Sellero : l'Epopea in Ummagini di una comunit à preistorica alpina* / Umberto Sansoni. — Brescia : Edizioni del Centro, 1987. 112 s. ; 24 cm. (A.V/6901).
- SARAY, MEHMET: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler : 1775-1875* / Mehmet Saray. — Ankara : TTK., 1994. 181 s. : 2 res. : 4 hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 158) ISBN 975-16-0654-3 (A.V/7018).
- SARIHAN, ZEKİ: *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II : Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye 23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920 : Açıklamalı Kronoloji* / Zeki Sarıhan. — Ankara : TTK., 1994. 541 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16 Dizi-Sa. 71) ISBN 975-16-0517-2 Tk. ISBN 975-16-0572-5 (A.V/6528).
- SCHNERB, ROBERT: *Le XIXe siècle : l'Apogée de l'Expansion Européenne* / Robert Schnerb. — Paris : Quadrige ; PUF, 1993. 641 s. ; 19 cm. ISBN 2-13-044947-6 (A.V/6797).
- SERTOĞLU, MİTHAT: *Tarihten Sohbetler* / Mithat Sertoğlu. — Ankara : TTK., 1994. 285 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 24 Dizi-Sa. 17) ISBN 975-16-0656-X (A.V/7132).
- SEVİM, ALİ: *Beyaz Gölgeler : Şiirler* / Ali Sevim. — Ankara : Turhan Kitabevi, 1994. 75 s. ; 20 cm. (A.V/6947).

- SEYİTDANLIOĞLU, MEHMET: *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ : 1838-1868 / Mehmet Seyitdanlıoğlu. — Ankara : TTK., 1994. 227 s. : 2 s. res. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 149) ISBN 975-16-0559-8 (A.V/6533).*
- SHAW, STANFORD J.: *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic / Stanford J. Shaw. — Washington ; New York : New York University, 1991. 380 s. ; 24 cm. ISBN 0-8147-7924-7 ISBN 0-8147-7958-1 (pbk.) (A.V/6963).*
- SHEYKH-ATTAR, ALİ-REZA: *The roots of political behaviour in central Asia and Caucasian / Ali-Reza Sheykh-Attar. — Tehran : Dar defter mütalaaat siyasi ve beynel millî, 1992. 235 s. ; 24 cm. (A.V/7324).*
- SELANİKÎ MUSTAFA EFENDİ: *Tarih-i Selaniki : Azerbaycan ve Gonşu Ülkelein Tarihine Dair İgtibaslar / Selaniki Mustafa Efendi ; Ter. Z.M. Bunyadov. — Bakü : Azerbaycan Elmler Akademiyası, 1992. 75 s. ; 17 cm. ISBN 5-8066-0510-8 (A.V/6932).*
- Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özetleri 1986-1990. / Konya : Selçuk Üniversitesi, 1991 464 s. ; 24 cm. ISBN 975-448-055-9 (A.V/7166).*
- SLEPTSOV, PLATON ALEKSIEVIÇ: *Traditsionnaya Sem'ya i Obryandnost' u Yakutov : 19 - Nacalo 20 v. / P.A. Sleptsov. — Yakutskoe : Akademiya Nauk SSSR., 1989. 158 s. ; 20 cm. (A.V/6938).*
- SOLAKZADE, MEHMED: *Tarih : Azerbaycan Tarihine Dair İgtibaslar / Mehmed Solakzade ; Türk dilinden tercüme eden Z.M. Bunyadov. — Bakü : Elm. 1992. 82 s. ; 21 cm. ISBN 5-8066-0505-1 (A.V/6926).*
- STARÇENKOV, G.İ.: *Naselenie Tureçkoy Respubliki : Demografo-Ekonomiçeskiy Oçerk / G.İ. Starçenkov. — Noskova : Nauka, 1990. 170 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-016948-X (A.V/6163).*
- Sükkerî : Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı / Haz. Erdoğan Erol. — Ankara : AKM., 1994. 300 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sayı 89. Divanlar Dizisi ; 2) ISBN 975-16-0646-2 (A.V/6922).*
- SÜMER, FARUK: *Eski Türklerde Şehircilik / Faruk Sümer. — Ankara : TTK., 1993. 102 s. : 14 res. : 1 hrt. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 137). ISBN 975-16-0570-9 (A.V/6535).*
- SÜMER, FARUK: *Tirebolu Tarihi / Faruk Sümer. — İstanbul : Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1992. 255 s. ; 24 cm. (A.V/6990).*

- Sürekli Türk Dili Kurultayı Konuşma Metinleri 22-26 Eylül 1993.* — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1993. 262 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1599. Özel dizi ; 19). ISBN 975-171391-9 (A.V/6887).
- SZABO, MIKLOS: *Les Celtes de l'Est : le second âge du fer dans la cuverte de Karpates* / Miklos Szabo. — Paris : Centre Archeologique Europeïen du Mont Beuvray editions Errance, 1992. 206 s. ; 24 cm. ISBN 2-87772-065-9 ISSN 0982-2720 (A.V/6801).
- ŞAHİN, KÂMİL: *Deniz Hamamları*. Vakıflar Dergisi 23. sayıdan ayırmasım. / Kâmil Şahin. — Ankara : Vakıflar Genel Müd., 243-245 ss. ; 28 cm. (B.I/1028).
- Şerh-ü mecaniy el-edeb fi hadaik il-arabi.* — Beyrut : Matbaat al-aba-i yesevi ayin, 1888. 943-1361 ss. ; 22 cm. (A.V/7253).
- TANERİ, AYDIN: *Türk Kavramının Gelişmesi : Ne Mutlu Türküm Diyene* / Aydın Taneri. — Ankara : Ocak Yayınları, 1993.341 s. ; 20 cm. ISBN 975-422-027-1 (A.V/7034).
- TANZİMAT'IN YILDÖNÜMÜ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU (150. : ANKARA : 1989) Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu 31 Ekim - 3 Kasım 1989.* — Ankara : 580 s. ; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 26. Dizi.Sa. 5) ISBN 975-16-0549-0 (A.V/3803-1994).
- Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri / Haz. Aliye Öney . . . [ve bşk.]* — İstanbul : Devlet Arşivleri Genel Müd. 1994. 633 s. ; 24 cm. (A.V/6857).
- TARLAN, ALİ NİHAD: *Nesirler ve Mensur Yazılar* / Ali Nihad Tarlan ; Haz. Adnan Siyadet Tarlan. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1993. 117 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1576. Türk Klasikleri Dizisi ; 30) ISBN 975-17-1375-7 (A.V/6881).
- TAŞKIRAN, CEMALETTİN: *Tarihi akış içinde Karabağ meselesi ve Türkiye'nin Karabağ politikası* / Cemalettin Taşkıran. — Ankara : H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1995. 179 s. : 42 ek. ; 30 cm. (B.I/1091).
- Tatarstan Fenner Akademiyase = Academy of Sciences of Tatarstan.* — Kazan : Fen, 1994. 544 s. ; 20 cm. (A.V/6896).
- Ta'yinat ve yem kanunnamesi.* — İstanbul : Sabah Matbaası, 1330 H. 89. s. ; 18 cm. (A.V/7259).
- TEMREN, BELKIS: *Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu* / Belkis Temren. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1994. 278 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı

- Yay. ; 1678. Başvuru Kitapları Dizisi ; 25) ISBN 975-17-1463-X (A.V/6877).
- La Terre Sainte* / Directeur administratif : Philip Brand George ; Red. Robert Somerville, Charlotte Anker. — Amsterdam : Editions Time-Life, 1993 168 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 2-7344-0646-2 (B.I/1041).
- Türk Denizcilik Tarihi Bibliyografyası* / Haz. Coşkun Güngen. — Ankara : Gn. Kur. Bşk. Deniz Kuvvetleri komutanlığı, 1995. 419 s. ; 21 cm. ISBN 975-409-033-5 (A.V/7183).
- Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993. Antalya.* — Ankara : Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği kurultayı, 1993-1994. ISBN 975-95264-0-9 (1.c.) ISBN 975-95264-1-7 (2.c.) (B.I/1051).
- TÜRK TARİH KONGRESİ (12. : 1994 : ANKARA): 12. Türk Tarih Kongresi : Bildiri Özetleri 12-16 Eylül 1994** / Haz. Komitesi Fahir Armaoğlu . . . [ve bşk.] ; komite bşk. Yusuf Halaçoğlu. — Ankara : TTK., 1994. 170 s. ; 24 cm. (A.V/6531).
- TÜRK TARİH KONGRESİ (11.: 1990 : ANKARA): 11. Türk Tarih Kongresi. 5-9 Eylül 1990 : Kongreye Sunulan Bildiriler.** — Ankara : TTK., 1994. 6 c. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 9. Dizi-Sa. 11) ISBN 975-16-0632-2 (A.V/6955).
- TÜRK TARİH KONGRESİ (10.: 1986 : ANKARA): X. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 22 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler.** — Ankara : TTK., 1990-1994. 6 c. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 9. Dizi-Sa. 10) ISBN 975-16-0260-2 (Mür. A.V./3099).
- Türkçülük Armağanı : 3 Mayıs 1944 : 50. Yıl* / Yayın Kurulu İsmali Aka . . . [ve bşk.] — İzmir : Akademi Kitabevi, 1994. 241 s. ; 24 cm. ISBN 975-7395-28-5 (A.V/6962).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü : 23 Nisan 1920-20 Ekim 1991.* — Ankara : TBMM Genel Sekreterliği, 1994. 734 s. ; 28 cm. ISBN 975-7479-25-X (B.I/1068).
- Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1993 = Demographic and Health Survey.* — Ankara ; Maryland : Sağlık Bakanlığı ; Hacettepe Üniversitesi, Marco International, 1994. 2 c. ; 28 cm. (B.I/1072).
- TÜRKMEN, ZEKERİYA: Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması / Zekeriya Türkmen.** — İstanbul : İrfan Yay., 1993. 209 s. 33 ek. ; 20 cm. — (İrfan Yay. ; 34. Araştırma Serisi ; 3) ISBN 975-371-026-7 (A.V/7030).

- UĞURLU, MEHMET CEMİL: *1933 Üniversite Reformu Kuşağından bir Büyük Hekim : Nusret H. Fişek / Mehmet Cemil Uğurlu.* — Ankara. : Türk Tabipleri Birliği, 1994. 27 s. ; 22 cm. (A.V/6904).
- UDDHOLM, ALF: *Kort Sagt : en historia byggd pa anekdoter, citat och termer / av Alf Uddholm.* — Jonsered : Paul Aström, 1994. 320 s. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean archaeology and literature ; Pocket-book 129) ISBN 91-7081-077-X (A.V/6987).
- UNAT, FAİK REŞİT: *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Klavuzu / Faik Reşit Unat.* — 7. bs. — Ankara : TTK., 1994. 175 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay., 7. Dizi-Sa. 37) ISBN 975-16-0594-6 (A.II/4587-1994).
- Une Croix sur le Nouveau Monde.* — Paris : Renaissance Catholique, 1993.366 s. ; 21 cm. (A.V/6792).
- Unesco İpek Yolları Deniz araştırma Gezisi Konferansları : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 30 Ekim 1990.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 128 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1594. Başvuru Kitapları Dizisi ; 18). ISBN 975-17-1371-4 (A.V/6876).
- Unirea Cea Mare a Românilor / Stefan Pascu.* — [y.y.] : Aducem Multumiri Muzeului National de Istorie a României, 1993. 28 s. ; 30 cm. ISBN 973-95136-2-X. (B.I/1022).
- Üniversite Kütüphaneleri Tanıtım Kataloğu = Handbook of University Libraries.* — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994. 255 s. : 15 s. ek. ; 24 cm. ISBN 975-7636-22-3 (A.V/6860).
- VAKIF HAFTASI (11. : 1993 : ANKARA) *11. Vakıf Haftası Kitabı : Vakıf Kültür Varlığının Korunması, Yaşatılması ve Bu Amaçla Mali Kaynak Sağlanması Semineri. 6-8 Aralık 1993 / Yay. haz. İbrahim Ateş. Sadi Bayram, Mehmet Narince.,* — Ankara : Vakıflar Genel Müd., 1994. 264 s. ; 28 cm. ISBN 975-19-0942-2 (B.I/1060).
- VAMBERY, ARMINIUS: *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi / Arminius Vambery ; Haz. H. Ahmet Özalp.* — İstanbul : Ses, 1993. 219 s. : 3 res. ; 20 cm. ISBN 975-341-003-4 (A.V/7029).
- VAZOV, IVAN: *Under the yoke 1876 : a novel about the life of the Bulgarian pepole on the eve of the Liberation / Ivan Vazov.* — Sofia : Foreign Languages, 1960. 503 s. ; 20 cm. (A.V/6905).
- VELIYEV, MEHMED HASAN: *Azerbaycan : Fizikî Coğrafî, etnognafik ve İgtisadi Oçerk / Mehemed Hasan Veliyev Baharlı.* — Bakü : Azerbaycan, 1993. 190 s. ; 20 cm. (A.V/6939).

- VOGEL, STEFAN: *Betrug bei Pflanzen : die Täuschblumen* / von Stefan Vogel. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur ; steiner, 1993. 39 s. : 6 s. lev. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1993-Nr. 1) ISBN 3-515-06437-0 (A.V/6590).
- VOOGD, CHRISTOPHE DE: *Histoire des Pays-Bas* / Christophe de Voogd. — Paris : Hatier, 1992. 319 s. ; 21 cm. ISBN 2-218-03853-6 (A.V/6817).
- VARAY, NICOLE: *Protestants de l'Ouest : Bretagne, Normandie, Poitou 1517-1907* / Nicole Vray. — Rennes : Ed. Ouest-France, 1993 274 s. ; 213 cm. ISBN 2-7373-0720-1 (A.V/6808).
- WAHL, ALFRED: *l'Allemagne de 1918 á 1945* / Alfred Wahl. — Paris : Armand Colin, 1993. 176 s. ; 21 cm. ISBN 2-200-21338-7. (A.V/6793).
- WAHL, ALFRED: *Histoire de la République fédérale d'Allemagne* / Alfred Wahl. — 2. éd. mise à jour. — Paris : Armand Colin, 1993. 192 s. ; 21 cm. ISBN 2-200-21309-3 (A.V/6791).
- Water in the arab World : Perspectives and Prognoses* / Ed. by Peter Roger and Peter Lydon. — Cambridge : Harvard University, 1994. 369 s. ; 23 cm. ISBN 0-674-94789-9 (A.V/7317).
- WIATHERFORD, JACK: *Ce que Nous Devons aux Indiens d'Amérique : et Comment ils ont Transformé le Monde* / Jack Weatherford ; Traduit de 'Américain par Manuel Van Thienen. — Paris : Albin Michel, 1993. 302 s. ; 23 cm. ISBN 2-226-06282-3 (A.V/6814).
- WESENBERG, BURKHARDT: *Mausoleumsfries und Miesterforschung* / Burkhardt Wesenberg. — Rostock : [A.y.], 1993 167-180 ss. ; 30 cm. (B.I/1013).
- WESENBERG, BURKHARDT: *Zum Integrierten Stilleben in der Wanddekoration des zweiten pompejanischen Stils*. Proceedings of the fifth International Congress on Ancient Wall Painting'den ayırbasım. / Burkhardt Wesenberg. — Leiden : Babesch, 1993. 160-167 ss. res. ; 28 cm. (B.I/1014).
- Who's who in rock art* / ed. by Ariela Fradkin Anati. — Capo di Ponte : Edizioni del Centro, 1985. 161 s. : 2 hrt. ; 24 cm. (A.V/6865).
- WICKERT, ERWIN: *Von der Wahrheit im historischen Roman und in der Histoire* / von Erwin Wickert. — Mainz ; Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1993. 19 s. ; 24 cm. — (Akademie

der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen Klasse der Literatur ; Jg. 1993-Nr. 1) ISBN 3-515-06424-9 (A.V/6589).

WINNLEN, JEAN CHARLES: *Schönensteinbach : Une Communauté Religieuse Femmine 1138-1792* / Jean Charles Winnlen. — Soci t  d'Histoire Sundgavienne, 1993. 462 s. ; 23 cm. ISBN 2-908498-02-2 (A.V/6810).

Yahya Kemal Beyatlı : Doğumunun Yüzüncü Yılında. — Ankara : AKM., 1994. 251 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sa. 72. Türk Fikir ve Sanat Adamları Dizisi ; Sa. 9) ISBN 975-16-0566-0 (A.V/6917).

YAKAR, JAK: *Prehistoric Anatolia : The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period. Suppl. no. 1* / Jak Yakar. — Tel Aviv : Tel Aviv University, 1994. 84 s. ; 28 cm. ISBN 965-440-003-0 (B.I/1061).

YALÇIN, MEHMET: *Şiirin Ortak Paydası : Şiir Bilime Giriş* / Mehmet Yalçın. — Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi, 1991. 307 s. ; 24 cm. ISBN 975-7631-10-8 (A.V/6977).

YAVUZ, BİGE: *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri : Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922* / Bige Yavuz. — Ankara : TTK., 1994. 194 s. ; 4 hrt. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 68) ISBN 975-16-0627-6 (A.V/6951).

YAZICI, NESİMİ: *Kitap Tanıtma : Sırât-ı Müstakim ve Sebülürreşâd Mecmuaları Fihristi.* Belleten, C. 58, Nisan 1994, S. 221'den ayırabım. / Nesimi Yazıcı. — Ankara : TTK., 1994. 237-239 ss. ; 24 cm. (A.V/6996).

YERASIMOS, STÉPHANE: *Questions d'Orient : Frontières et minorités des Balkans au Caucase* / Stéphane Yerasimos. — Paris : Ed. le Découverte, 1993. 247 s. ; 20 cm. ISBN 2-7071-2235-1 (A.V/6794).

YILDIRIM, HÜSEYİN: *Makaleler dizini : Deniz Mecmuası, Donanma Dergisi, Deniz Kuvvetleri Dergisi* / Hüseyin Yıldırım. — Ankara : Gn. Kur. Bşk. Deniz Kuvvetleri komutanlığı, 1994. 394 s. ; 20 cm. ISBN 975-409-030-0 (A.V/7182).

YILMAZ, DURMUŞ: *Musul : Misak-ı Milli'ye Göre* / Durmuş Yılmaz. — Konya : Alagöz, 1995. 160 s. ; 22 cm. ISBN 975-95839-2-5 (A.V/7336).

YUSUF HAS HÂCİB: *Kutadgu Bilig II. : Çeviri* / Yusuf Has Hâcib ; Çev. Reşid Rahmeti Arat. — 6. bs. — Ankara : TTK., 1994. 477 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 20) ISBN 975-16-0027-8 (A.II/4044-1994).

- YUSUFOV, YUSUF: *Azerbeycan Tarihi : 6. sınıf için derslik* / Yusuf Yusufov, İlyas Babayev, Hidayet Ceferov. — Bakü : Öğretmen Neşriyatı, 1994. 88 s. ; 22 cm. (A.V/6554).
- YUSUFOV, YUSUF: *Gadim Şark Tarihi : Derslik* / Yusuf Yusufov. — Bakü : Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 1992. 496 s. ; 21 cm. ISBN 5-8025-0031-X (A.V/6933).
- YÜCEL, HASAN ÂLİ: *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler* / Hasan Âli Yücel. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1993. 324 s. : 24 res. ; 24 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1573. Türk Klasikleri Dizisi ; 28) ISBN 975-17-1387-0 (A.V/6880).
- YÜCEL, YAŞAR: *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Dövleti : 1344-1398* / Yaşar Yücel ; Türk dilinden çevirenler Ziya Bunyadov, Naile Velihanoğlu. — Bakü : Elm, 1994. 200 s. ; 21 cm. ISBN 5-8066-0271-0 (A.V/6897).
- Yüzüncü Yıl Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*. — Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994. 155 s. ; 29 cm. ISBN 975-7616-04-4 (B.I/1046).
- Ziya Bunyadov : Bibliyografya : Azerbaycanın elm ve Medeniyet hadimleri / Tertib Ç.N. Ahmedova ; red. A.H. Oruçova*. — Bakü : Elm, 1994. 62 s. ; 17 cm. (A.V/6555).
- ZVELEBİL, KAMİL V.: *Lexicon of Tamil Literature* / by Kamil V. Zvelebil. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1995. 783 s. ; 25 cm. — (Handbuch der Orientalistik : 2. abt. Indien ; Bd. 9) ISBN 0169-9377 ISBN 90-04-10072-5 (A.V/ 657-2, 9).

B. DERGİLER

- ABD Haberleri Ocak (1995), Nisan (1995).
- Acor Newsletter VI, 1 (1994).
- Acta Ethnographia Hungarica XXXVIII, 4 (1993).
- Acta Musei Moraviae [Scientiae Sociales] LXXVIII, 1-2 (1993).
- Acta Orientalia XLVII, 1-2 (1994) G. AGOSTON: *Ottoman Artillery and European Military Tedsnology in the 15 and 17Centuries* s. 15
G. DAVID: *The Sancaq of Veszprém* s. 57
P. FODOR: *Sultan, Imperial Consil, Grand Vizier: s. 67.*
M. IVANICS: *Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen tiyis Defters, s. 105.*
- Acta Poloniae Historica LXX (1994)
- Akkadica 89-92 (1994). P. GARELLI: *Le commerce assyrien de la cappadoce au XIXe siecle av. n.e. s.1-17.*
- American Journal of Archacology 98, 4 (1994), 99, 1-2 (1995).
- Amme İdaresi Dergisi XXVII, 3-4 (1994) XXVIII, 1 (1995).
- Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat 3 (1995).
- Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi XII, 1-2 (1994).
- Anatolian Studies XLIV (1994).
- Anayasa Mahkemesi Bülteni I, 3-4 (1994) II,1 (1995).
- A.Ü., DTCF, Antropoloji 11 (1978-79), 12 (1980-85).
- A.Ü., DTCF, Araştırma Dergisi XIV (1992).
- A.Ü., DTCF, Doğu Dilleri V, 1 (1992)-, V, 2 (1993),
- A.Ü., DTCF, Fakülte Dergisi XXXVI (1993).
- A.Ü., DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi XIV, 25 (1981/-82), XV, 26 (1991), XVI, 27 (1994).
- A.Ü., DTCF, Tiyatro Araştırmaları Dergisi 8 (1988), 9 (1992).
- A.Ü., DTCF, Türkoloji Dergisi IX, 1 (1991), XI, 1 (1993).
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XLIX 3-4 (1994).
- Annales (Histoire, Sciences, Sociales) XLIX, 5-6 (1994). L, 1-2 (1995).Table Analytique des Annales (1989-1993).

Annali LIII, 1-3 (1993) .

1 , P. CIRILLO: *Evlıya Çelebi in Egitto: il viaggio da Roseta al Cairo* s. 1.

Annali della Scuola Normale XXIII, 3-4 (1993), XXIV, 1 (1994).

R. RAGONE: *Da Mileto a Iasos..* s. 871.

A. VISCOGLIOSI: *Il Santuario sul Çanacık Tepe* s. 920

D. BALDONİ: *Lo cavo nel santuario sul Çanacık Tepe*, s. 928.

G. P;UCCI: *Prospezioni ad Alagün* s. 943.

C. MACIONE: *Il Complesso termale E di Alagün* s. 947

B.P. CABONI: *La necropoli romana di Alagün* s. 954.

G. TRAINA *Ricognizione del Settore Sarı Çai...* s. 966.

E. BENEDETTI: *Le cisterne turche della Caria..* s. 971

The Annual of the British Shool at Athens

Index 69-84 (1974-1989).

Anthropology Today X, 6 (1994) XI, 1-3 (1995).

The Antiquaries Journal LXIII (1993) LXXIV (1994)

Anuarul XXX (993)

Anzeiger 131 (1994)

The Arabist Budapest Studies in Arabic 8 (1994).

Archaeologiai Ertesito 119, 1-2 (1992), 120, 1 (1993)

Archaeological Reports for 1993-1994 (1994).

Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 26 (1993).

Archäologischer Anzeiger 4 (1994), 1 (1995)

Archiv Orientalni LXII, 2-3 (1994).

Archivum Ottomanicum XIII (1993-1994).

Arheološki Vestnik 45 (1994).

Ariel 97-98 (1994).

Ars Orientalis XXIV (1994).

Asian and African Studies III, 2 (1994).

Asian Perspective XVIII, 2 (1994), XIX, 1 (1995).

Askeri Tarih Belgeleri 94 (1992).

Askeri Tarih Bülteni 37 (1994), 38 (1995).

Ata Dergisi (Selçuk Üni.) 1 (1991), 2-3 (1992).

(AKDITYK) Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi X, 28-29 (1994).

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni VII, 21-22 (1994).

(Atatürk Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 20 (1992).

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi 6-7 (1986), 8 (1988), 9 (1990), 10 (1991), 11 (1993).

Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 2 (1995).

Athenaeum LXXXII, 2 (1994).

B. VIRGILIO, *La città ellenistica e i Suoi "benefattori": Pergamo e Diodoro Pasparos.* s. 299

J. BÖRKER - KLÄHN: *Neves zur Geschichte Lykiens.* s. 315. LXXXIII, 1 (1995).

L. BOFFO: *Ancora una volta sugli "Archivi" nel mondo greco conservazione e "pubblicazione" epigrafica* s. 91.

Atiqot XXV (1994)

Ausgewählte Neuere Literatur XXV, 4 (1994)

Avrasya Dosyası 22-23 (1994), 24-35 (1995).

Avrasya Etüdüleri 3 (1994), 4 (1995), 1 (1995).

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi Dergisi II, 3 (1994) III, 1-2 (1995)

Avusturya Ekonomi Bülteni 1 (1994).

Ayn Tarihi, Ekim-Kasım-Aralık (1994). Ocak-Şubat-Mart (1995).

Baghdader Mitteilungen XXVI (1995).

Balcanica XI, 3-4 (1994)

Biblica LXXV, 4 (1994). LXXVI, 1 (1995).

Biblical Archaeologist 57, 3-4 (1994). XLVI-L (1983-1987) Supplement

Bibliotheca Orientalis LI, 5-6 (1994), Jaargang LI (1994). LII- 1-2 (1995).

Bildung und Wissenschaft 3-4 (1994), 1 (1995).

Bilge 3-5 (1995).

Bitig IV, 9-10 (1995).

Bizantiyeskiy Bremennik 55 (80) (1994).

Bollettino di Archeologia 11-12 (1991), 13-15 (1992).

The British School at Athens Annual Report of the Managing Comitee for the Season (1993-1994).

Bulletin 8 (1994).

Bulletin de Correspondance Hellenique 118 (1994).

Bullein D'Études Orientales (Langue et Littérature Arabes) XLVI (1994).

K. ZAKHARIA: *Norme et fiction dans la genèse des Maqāmāt d'al-Hariri...* s. 217-231.

Bulletin d'Information 21 (1995)

Bulletin of the American Schools of Oriental Research 293-294 (1994).

- Bulletin of the National Museum of Ethnology XIX, 2-4 (1994).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LVII, 3 (1994)
 LXVIII, 1-2(1995).
 Bulletin Signaletique Prehistoire et Protohistoire XLVIII, 4 (1994)
 Bulletin Signaletique Art et Archéologie XLVIII, 1-4 (1994).
 Bulletin Signaletique Sociologie XLVIII, 1 (1994).
 Byzantinsche Zeitschrift LXXVI-LXXXVII, 1-2 (1993/94)
 R.W. BURGERESS: *The Accession of Marcian in the Light of Chalcedonian Apologetic* s. 47
 W. BRANDES: *Armenier in Pergaman* s. 69.
 Supplementum Bibliographicum, I (1994).
 Byzantion LXIV, 2 (1994), LXV, 1 (1995)
 Cahiers de Civilisation Medievale XXXVII, Bibliographie (1994) XXXVII, 4
 (1994), XXXVIII, 1 (1995).
 Les Cahiers de Tunisie (Revue de Sciences Humaines) XLVI (161), 3
 (1992).
 Central Asiatic Journal XXXIV, 3-4 (1990) XXXVIII, 2 (1994)
 T. TEKİN: *Notes on Old Turkic Word Formation* s. 244
 XXXIX (1995). E. ALLWORTH: *The Papers of Prof. J. Eckmann, (1905-1971)*, Eminent Central Asianist and Turkologist, in the New
 York Public Library s. I.
 Cultura Antiqua XLVI, 9-12 (1994)
 Cumhuriyet Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi I, 1 (1983), II, 1-2 (1984), III,
 1-2 (1985), IV, 2 (1986), V, 1-2 (1987), VI, 1 (1988), VIII, 1 (1989), 13
 (1990) 14 (1991), 15-16 ((1993).
 Cumhuriyet Üniversitesi Madencilik ve Teknolojisi I, 1 (1993).
 Cumhuriyet Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi II, 1 (1985), III, 1
 (1986), IV, 1 (1987), V, 1 (1988), VI-VII (1989-1990), VIII (1991), IX
 (1992).
 Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 8-9 (1987), 10-11 (1988).
 Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi III, 1-4 (1981), IV, 1-4 (1982),
 V, 1-4 (1983), VI, 1-4 (1984), VII, 1-4 (1985), VIII, 1-4 (1986), IX, 1-4
 (1987), X, 1-4 (1988), XI, 1-4 (1989), XII, 1-4 (1990), XIII- 1-2 (1991),
 XIV, 1-4 (1992), XV, 1-4 (1993), XVI, 1-2 (1994).
 Cumhuriyet Üniversitesi Tokat ziraat Fakültesi Dergisi II, 1 (1986), III, 1
 (1987), IV, 1 (1988), V, 1 (1989), VI, 1 (1990), VIII, 2 (1991), IX, 1-2
 (1992).

- Çağdaş Yerel Yönetimler III, 5-6 (1994)-IV, 12-3 (1995).
 Danıştay Dergisi 88 (1994).
 Il Datini VIII, 15 (1995).
 Deniz Kuvvetleri Dergisi 562(1995).
 Devlet Su İşleri Bülteni 393-400(1994).
 Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi 1
 (1992), 2-4 (1993).
 Dumbarton Oaks Papers 48 (1994).
 C. FOSS : *The Lycian Coast in The Byzantine Age* s. 1
 East European Quarterly XXVIII- 3-4 (1994) XIX, 1 (1995)
 Ec News 13-14 (1994); 15-16 (1995).
 (Ege Üniversitesi) Psikoloji Seminer 10 (1993).
 (Ege Üniversitesi) Tarih İncelemeleri Dergisi IX (1994).
 Emekçinin Alınları 2-6 (1995).
 Emel 204-205 (1994) 206-207 (1995).
 The Encyclopaedia of Islam I-VII Index of Subjects (1994) VIII, 141-142
 (1994), 143-144 (1995).
 Encyclopédie de L'Islam I-VII, Index des Matières (1994). VIII, 141-144
 (1994).
 Enformasyon Bülteni VI, 2-6 (1994), VII, 1-2 (1995).
 Epigraphica Anatolica 23 (1994).
 D.H. FRENCH: *Inscriptions in the Antakya and Gaziantep Museums* s.
 118.
 Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi
 Cumhuriyetin 60. Yılına Armağan (1983) 2 (1985), 3 (1986).
 Erdem VII, 20 (1991).
 Ethnology XXXIII, 4 (1994). XXXIV, 1 (1995).
 Etudes Balkaniques XXX, 2-3 (1994).
 2 - D. VASİLIVA: *Bulgarian Society's Concept of New Turkey Between
 the Wars* s. 3.
 3 - M. FREJDENBERG: *Venetian Jews and the Ottoman Authorities on
 The Balkans (16th century)* s. 56.
 N. KOČEV: *Rom-Konstantinopel - Beziehungen und die türkische
 Expansion auf dem Balkan* s. 67.
 Excavations and Surveys in Israel 12 (1993).
 Expedition XXXVI, 1-3 (1994) XXXVII, 1 (1995).
 The Florida Anthropologist XLVII, 4 (1994) XLVIII, 1-2 (1995).

Folia Orientalia XXVIII (1991) XXIX (1992-1993).

U. BLASING : *Anmerkungen zum armenischen Lehnwortschatz im Türkei-türkischen* s. 19

G. ZAJAC: *The Child in the Orhon Kemal's Output* s. 273.

Forn vännen 89 (1994).

Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi I, 1 (1985), II, 1 (1986), III- 1 (1987), IV, 1 (1988), V, 1 (1989), VI, 1 (1990), VII, 1-2 (1991), VIII, 1-4 (1992). "Yeni Dönem" 1 Kış (1993), 2 Bahar (1994).

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi X, 1 (1993).

Genava (Une Revue D'Histoire de L'Art et D'Archeologie) XLII (1994).

Germania LXXII, 2 (1994) LXXIII, 1 (1995).

Godisnik (Annuaire de L'Universite de Sofia)81 (1993)

M. IONOV: *Bulgarian Anti-ottoman Movements During 16-th and the Beginning of the 17. th Centuries and Europe.* s. 84.

Güneyde Kültür VI, 67-70 (1994), Index 59-70 (1994), VII, 71-74 (1995).

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi XI, 1-2 (1994).

Harvard Journal of Asiatic Studies LIV, 2 (1994).

Hawliat Al Jami'ah Al-Islamiyyah Al-Alamiyyah 2 (1994).

Hesperia (Journal of the American School of Classical Studies at Athens) LXIII, 4 (1994). LXIV, 1 (1995).

Hethitisches Wörterbuch III, 12 (1994).

Historical Abstracts Part A (Modern History) 45, 4 (1994) Part B (Twentieth Century) 45,4 (1994).

Historical Research LXVIII, 165-166 (1995). Special Supplement no: 13 (1995)

L'Homme XXXV, 133-135 (1995).

İlgi 81 (1995).

Index Islamicus I (1994). (1993) (1995).

India VII, 3-6 (1994), VII, 7-10 (1995).

Institute of Archaeology Bulletin 31 (1994).

International Journal of Anthropology IX, 4 (1994).

Iran (Journal of the British Institute of Persian Studies) XXXI (1993), XXXII (1994)

Iranian Studies 7 (1994).

Iraq LVI (1994).

Der Islam LXXI, 1 (1994).

D. DE WEESE: *Bābā Kamāl Jani and the Kubravi Tradition among the Turks of Central Asia* s. 58.

Der Islam (Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients) LXXI, 2 (1994).

G. BOZKURT: *An Overview on the Otoman Empire - Jewish Relations* s. 255.

Islamic Law and Society I, 1-2 (1994), II, 2 (1995).

I. 2-C. IMBER: *Why you should poison your husband: A note on liability in Hanafi law in the Ottoman period.* s. 206

Islamic Studies (Quarterly Journal) XXXIII, 1-3 (1994).

Israel Exploration Journal XLIV, 3-4 (1994).

The Israil Museum News 3 (1994).

Isra'il'den Haberler 2-4 (1994), 5-6 (1995).

Istanbuler Mitteilungen XLIV (1994).

Istorijski Pregled 1-2 (1994-1995)

Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XLII, 1-4 (1994).

Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LXIII (1994). LXIII- Beiblatt (1994).

Journal Asiatique CCLXXXII- 2 (1994).

Journal of Arab Historians 49 (1994-1995).

Journal of Archaeological Science XXI, 6 (1994). XXII, 1 (1995).

The Journal of Central Asia and Caucasia Review III, 6 (1994). III, 7 (1995).

Journal of Cuneiform Studies XLVI (1994).

The Journal of Foreign Policy VIII, 4 (1995).

The Journal of Hellenic Studies CXIV (1994).

Journal of Islamic Studies VI, 1 (1995).

Journal of Near Eastern Studies LIII, 4 (1994). LIV, 1-21 (1995).

Journal of Palestine Studies XXIV (93), 1 (1994). XXIV (94), 2 (1995).

Journal of the American Oriental Society 144, 2-3 (1994).

Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXVII, 4 (1994). XXXVIII, 1-2 (1995).

J. HATHAWAY: *The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abloās Agha.* s. 293.

Journal of the History of Biology XXVII, 3 (1994). XXVIII, (1995).

- The Journal of the Royal Anthpological Institute (incorporating MAN) I, 1 (1995).
- Journal of the Royal Asiatic Society IV, 3 (1994). V, 1 (1995) Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 57 (1994).
- Keesing's Record of World Events XL, 10-12 (1994), XL Subject Index (1994), XL Names Index (1994), XLI, 1-5 (1995), XLI Reference Supplement (1995).
- Kemalist Ülkü 315 (1995) Ş. ÖZDENOĞLU: *Cumhuriyet İçin Eylem ve 1995* s. 3
 N. ÇAĞATAY: *Yabancı Basına Göre Atatürk* 3 s. 6
 A. AKMAN: *Atatürk'ten Esintiler* s. 8.
 L. KINROSS: *Gerçekçi Atatürk* 2 s. 32.
- 316 (1995).
 N. ÇAĞATAY: *Yabancı Basına Göre Atatürk* 4 s. 8.
 A. AKMAN: *Atatürk'ten Esintiler (VIII)* s. 10.
 E. TOLUNAY: *"İkibinli" Yıllar, "Onur" ve Atatürk* s. 27.
 L. KINROSS: *Gerçekçi Atatürk* 3 s. 29.
 A. ÖYMEN : *Atatürk'e Hınç* s. 31.
- 317 (1995).
 1. N. ÇAĞATAY: *Yabancı Basına Göre Atatürk* 5 s. 5
 2. A. AKMAN : *Atatürk'ten Esintiler* 8 s. 7
 3. L. KINROSS : *Gerçekçi Atatürk* 4 s. 15.
 4. E. TOUNAY: *"İkibinli" Yıllar, "Onur" ve Atatürk* s. 27.
- 318 (1995)
 A. AKMAN : *Atatürk'ten Esintiler* 9 s. 9
 U. MUMCU : *Kuva-yı Milliye Nedir?* s. 11.
 L. KINROSS: *Gerçekçi Atatürk* 5 S. 15.
- 319 (1995)
 A. AKMAN: *Atatürk'ten Esintiler (x)* s. 7
- 320 (1995)
 S. ÖZDENOĞLU : *Bir Atatürk Aramak* s. 5.
 N. BİLGE : *Atatürk ve Hukuk Devrimi* s. 7.
 A. AKMAN *Atatürk'ten Esintiler (X)* 2 S. 11
 M. R. INAN: *Atatürk ve Türk Kadını* s. 13
 K. OCAK: *Atatürk Milliyetçiliği ve Ülke Bütünlüğü* s. 26.

321 (1995)

M. UĞRAŞKAN: *Atatürk'ün Aydınlik Yolundan Yarınlara* s. 1.

Ş. ÖZDENOĞLU: *Atatürk Sizsiniz* s. 5.

A. AKMAN : *Atatürk'ten Esintiler (IX)* s. 7.

H. BİLGE: *Atatürk ve Hukuk Devrimi 2* S. 8.

M.R. INAN: *Atatürk ve Türk Kadını (2)* S. 16.

Kıbrıs (Northern Cyprus Monthly) II, 54 (1994).

Kırche im Osten XXXVII (1994).

Kırım 9 (1994).

Kırım - Bülten 10-11 (1994).

Kıryat Sefer LXIV, 3-4 (1992-1993). LXIII, Index (1990-1991).

Kulturchronik 5-6 (1994). 1-2 (1995).

Letopis XLIV (1993).

Leveltari Közlemyek 1-2 (1994).

P. FODOR: *Memorandum (telhis) of the Osman Grand Vizier. Contributions to...* s. 27.

Ljetopis Hrvatske Akademije 98 (1994).

Macedonian Review XVII, 4 (1994). XVIII, 1 (1995).

A.D. ANGELOV: *The Turkish Yoke as Reflected in the Song Folklore of Macedonia* s. 5.

MAN (The Journal of the Royal Anthropological Institute). XXIX, 4 (1994).

Materiale şı Cercetarı Arheologice II (1983).

Memoirs of the American Academy in Rome XXXVII (1993) XXXIX (1994).

The Metropolitan Museum of Art Bulletin. LII, 2-4 (1994).

Annual Report for the Year (1993-94)

The Middle East Journal XLVIII, 4 (1994).

A. KADIOĞLU : *Women's Subordination in Turkey: Islam Really the Villain?* s. 645.

Milliyet Sanat 351-362 (1995).

Mimarlık 262 (1995),

Mitteilungen (Bulletino) 101 (1994)

Mitteilungen (Des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung 108 (1993).

Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen 119 (1994). 120-121 (1995).

- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXXII (1992), CXXIII /CXXIV (1993/94).
- Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft zu Berlin 124 (1992), 125 (1993), 126 (1994).
- Moneta (İstanbul Üniversitesi 4 (1995)
- Muslim Education Quarterly 11, 4 (1994), 12, 1-2 (1995).
- Mütalaalar Bülteni 10 (1995).
- Neuerwerbungen Vorderer Orient 10-12 (1994), 1-5 (1995).
- Newsleter 35 (1994) 36 (1995).
- Nüsubilim Dergisi XVI (1994).
- Oluşum 1, 3-4 (1993). 5-6,8 (1994), 9 (1995).
- Oriens 34 (1994).
- D. AKSAN: *Bemerkungen über das Sprachzeichen in der Modernen türkischen Dichtung* s. 451
- D. GUTAS: *Ibn Tufayl on Ibn Sina's Eastern Philosophy* s. 222.
- Orient XXXV, 1-4 (1994).
- 1 - E. İLERİ : ... Turkish als Fremdsprache unter Berücksichtigung... s. 13
- Orientalia LXIII, 3-4 (1994).
- Oriente Moderno XI (LXXII), 7-12 (1992), XII (LXXIII), 1-6 (1993).
- Origini (Preistoria e Protostoria XVII (1993) Delle Civiltà Antiche)
- C.M. NOCERA : *L'Inizio del II Millennio A.C. Nelle Province di Malatya ed Elaziğ (Turchia), Arslantepe e Norşun Tepe* s. 287.
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XLVII (97), 4 (1994) XLIX (98), 1-2 (1995).
- Polygraph (Treffpunkt Druckindustrie) XLVII, 23-24 (1994), XLVIII, 1-12 (1995)
- Popüler Bilim II, 14 (1995).
- Prähistorische Zeitschrift LXIX, 1 (1994).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 123 (1993).
- Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XLII, 3-4 (1994).
- 4 - K. ASAD: *Ibn Batutah's Account of Malabar and Saylan*, s. 329-339.
- B. REDE : *Bosnia - The First Muslim State in Europe?* s. 399-417
- XLIII, 1-2 (1995)
- Quarterly West XXXIX (1994).
- Rassegna Storica del Risorgimento LXXXI, 4 (1994), LXXXII, 1-2 (1995)
- Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1993 (1993).
- Review XVII, 3-4 (1994)

- Ç. KEYDER-A. ÖNCÜ: *Globalization of a Third-World Metropolis: İstanbul in the 1980's* s. 383 XVIII, 1 (1995).
- Revista Arhivelor 1-2 (1992)
- Revue des Etudes Grecques CVII, 511-513 (1994).
- Revue Internationale d'Histoire Militaire 67 (1988).
- Rivista Degli Studi Orientali LXVII, 3-4 (1993).
- Rocznik Orientalistyczny XLIX, 1 (1994), XLIX, 2 (1995).
- P.B. GOLDEN: *Chopsticks and Pasta in Medieval Turkic Cuisine* s. 73.
- G.HAZAI: *Un texte turc du 16^e siecle en Caracteres Latins* s. 93.
- T. MAJDA: *Turkish-Byelorussian-Polish Handbook* s. 139
- S. STACHOWSKI: *Geschichte des Osmanish-türkischen pınar "Quelle"* s. 185.
- Rossiyskaya Arkheologiya 1 (1995).
- Saeculum XLV, 1-2 (1994).
- Sağlık ve Sosyal Yardım Vakfı Dergisi 4 (1994).
- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XLIV, 2-4 (1994).
- Schweizerisches Landesmuseum 102 (1993).
- Scripta Minora 1993-1994 (1994).
- Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi 1 (1981), 2 (1983), 6 (1991).
- Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi 2 (1988), 3 (1989).
- (Selçuk Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi, Fen Dergisi 5 (1986), 6 (1987), 7-8 (1988), 9 (1989), 10 (1990), 11 (1993).
- Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1 (1992), 2 (1993), 3 (1994).
- Silahlı Kuvvetler Dergisi 343 (1995).
- Speculum (A Journal of Medieval Studies) LXIX, 4 (1994) LXX, 1-2 (1995).
- Studi Classici e Orientali XLIII (1993).
- Studia Islamica 80 (1994)
- K.NAKAMURA: *Imam Ghazali's cosmology reconsidered with special reference to the concept of Jabarut...* s. 29.
- Studia Orientalia 74-75-76 (1995).
- Studijné Zvesti 30 (1994).
- Sud-Estul și Contextul European Bulletin II (1994).
- Suomen Museo 101 (1994).
- Südosteuropa Mitteilungen XXXIV, 4 (1994).
- F.ŞEN,S.GOMM: *Türkische Studenten und Hochschulabsolventen in der Bunderrespublik Deutschland.* s. 331. XXXV, 1 (1995)

- Südoest-Forschungen LIII (1994)
 H.J. KORNRUMPF: Einige osmanische Dokumente zum Neubau von Kirchen in Bosnien 1853. s. 149-159.
 Süleyman Demirel Üniversitesi Bülteni 2 (1993), 3-6 (1994).
 Syria (Revue d'Art et d'Archeologie) LXXI, 1-4 (1994)
 Szazadok CXXVIII, 6 (1994). CXXIX, 13 (1995).
 Tarih ve Medeniyet 13-16 (1995).
 Tebliğler Dergisi (M.E.B) LVII, 2417-2421 (1994), LVIII, 2422-2432 (1995)
 LVII Fihirst 2398-2421 (1994).
 Tel Aviv (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University) XXI, 1 (1994)
 J.YAKAR: *Studies on Eastern Anatolia in the Iron Age-An Introduction* s. 3
 Thessaloniki 4 (1994)
 Thraco-Dacica XV, 1-2 (1994)
 Toyo Bunko Nenpo 5 (1994).
 The Toyo Gakuho LXXVI, 1-2 (1994).
 Y.KOSUGİ: *Typological Inquiries into Exegesis of the Qur'an...* s. 85.
 The Toyoshi-Kenkyu LII, 3-4 (1994).
 Történelmi Szemle XXXVI, 3-4 (1994).
 F.PÁL-D.-GÉZA: *Magyar-Török Béketárgyalások 1512-1514-BEN* s. 193-225
 XXXVII, 1 (1995).
 Turkish Public Administration Annual XVII-XIX (1991-1993)
 Türk Dili 516 (1994), 517-523 (1995).
 Türk İdare Dergisi 403 (1994).
 Türk Kültürü XXXIII, 381 (1995).
 (Selçuk Üniversitesi) Türkiyat Araştırmaları Dergisi 1 (1994).
 Türsab 134 (1994) 135-139 (1995).
 Ugarit-Forschungen (Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde
 Syrien-Palästina XXV (1993).
 Ulster Journal of Archaeology LII (1989), LIV-LV (1991-1992).
 Unione Internazionale Delle Scienze Preistoriche e Protostroriche XIII, 3
 (1995).
 Vestnik Drevneyi Istorii 3-4 (1994), 1 (1995).
 Vjesnik III, 1-2 (1994).
 Voprosii Istorii 9-12 (1993). 1-4 (1994).
 The Warburg Institute Newsletter 2 (1995).
 Die Welt des Orients XXV (1994).

- Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXXIV (1994).
The Yale Review LXXXIII, 1-2 (1995).
Yapı 157 (1994) 158-164 (1995).
Yeni Forum XVI, 308-314 (1995).
Yeni Hayat 1-2 (1994), 3-5 (1995).
Yesevi (Aylık Sevgi Dergisi) 13-19 (1995).
Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi II, 2 (1993).
Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (Fen Bilimleri) I, 1 (1994)
(Sosyal Bilimler) I, 1 (1994).
(Yüzüncü Yıl Üniversitesi) İlahiyet Fakültesi Dergisi I, 1 (1994).
Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Van Tıp Dergisi) I, 3 (1994).
Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi I, 1 (1990), II, 1-2
(1991), III, 1-2 (1992), IV, 1-2 (1993).
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 145/1 (1995).
M.STACHOWSKI: *Bericht über das Symposium "Laut und Wortgeschichte
der Türkischen Sprachen" Berlin, 7-10.7.1992 s. 106.*
Zeitschrift für Assyriologie LXXXIV, 1-2 (1994).
Zeitschrift für Balkanologie XXX, 2 (1994).
Zeitschrift für Kulturaustausch XLIV, 4 (1994), XLV, 1 (1995).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 104 (1994), 105-106 (1995).
Autoren und Titelverzeichnis Band 1 (1967)-Band 100 (1994).
Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LI, 3-4
(1994), LII, 1 (1995).

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
KURHAN, MÜRÜVVET : Amon, dieu de l'Empire (en turc)	449
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Concernant le Thermaïque sur la monnaie de Prusa (Bursa) trouvée aux bas du Mont de l'Olympe (en turc, 4 illustrations)	583
ARSLAN, MELİH : Les Monnaies brochées (en turc, 4 planches)	585
ERKANAL, Prof. Dr. ARMAĞAN : Considérations sur un vase de Culte I (en turc, 2 planches)	593
————— : Gedanken zu einem Kultgefaess (en allemand)	601
AKTAN, Doç. Dr. ALİ : Des Mamelouks marins au Sultan Kalavun et sa Dynastie (en turc)	605
AKKUŞ, MEHMET : Le Poète Hatibi (en turc)	621
TIZLAK, Yrd. Doç. Dr. FAHRETTİN : Tokat et Diyarbakır, deux centres pour le travail de cuivre dans l'Empire Ottoman (en turc)	643
İPEK, Yrd. Doç. Dr. NEDİM : L'Affaire Churchill (1836) (en turc, 1 document)	661
ŞENTÜRK, Yrd. Doç. Dr. M. HÜDAİ : Le Rapport écrit par Cevdet Pacha sur l'organisation du vilayat de Danube (Tuna) et les événements de Monténégro et de Herzégovine (en turc)	715
ÖZDEMİR, Yrd. Doç. Dr. RİFAT : Le Caractère socio-économique des familles militaires à Harput et Çemişgezek (1890-1919) (en turc)	739
 Traductions :	
ELIADE, MIRCAE (traduit par AYDIN, MEHMET) : Les Recherches dans le domaine de l'Histoire des Religions en Occident entre 1912-1962 (en turc)	837
 Comptes Rendus :	
ARMAOĞLU, Prof. Dr. FAHİR : Dr. Cosmas Megalommatitis : <i>Turkish Greek Relations and the Balkans - A Historian's Evaluation of Today's Problems</i> (en turc)	863
MERÇİL, Prof. Dr. ERDOĞAN : Niketas Khoniates (Çev. : Prof. Dr. FIKRET İŞILTAN) : <i>Historia</i> (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri). ...	865
Liste des livres et des revues reçus dans notre bibliothèque dans la première moitié de 1995	867

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LIX

No. 226

Décembre 1995

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 6